

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Збірник праць молодих вчених
та аспірантів*

Том 22

Київ 2011

ББК І 90

Засновник: Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України.

Рік заснування: 1996.

Двадцять другий том “Наукових записок” Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України містить статті, розвідки, публікації документів, підготовлені аспірантами та молодими вченими.

Редакційна колегія

П. С. Сохань (відповідальний редактор),

Г. В. Боряк, В. А. Брехуненко,

Д. В. Бурім (відповідальний секретар),

І. Б. Гирич, М. М. Капраль,

О. О. Маврін (заступник відповідального редактора),

В. І. Мільчев, Н. І. Миронець, Ю. А. Мицик, В. І. Наулко,

О. В. Павлюченко, Ю. А. Пінчук, В. І. Ульяновський

*Затверджено до друку рішенням
Вченої ради Інституту української археографії
та джерелознавства ім.М.С.Грушевського
Національної академії наук України*

© Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2011
© Автори статей, 2011

Зміст

Яценко Владислав. Антимосковський виступ Війська Запорізького низового на чолі із кошовим Костем Гордієнком у 1709 р. в зображенні сучасної російської історіографії: до постановки проблеми	5
Олійник Олександр. Врядування в процесах державотворення козацької доби	15
Шпитальов Геннадій. Становлення Української ланд-міліції (1713 – 1729)	30
Грибовський Владислав. Запорозькі промисли у Східному Приазов'ї в 40 – 60-х роках XVIII століття	55
Старостін Валентин. Динаміка змін чисельності населення м. Самарчика - Новомосковська у середині XVIII – на початку XIX ст.	67
Білівенко Сергій. Правове регулювання ринку алкоголю на українських землях Російської імперії XIX ст.	74
Кочергін Ігор. Козацький рід Бурхановських в історії Південної України	83
Молдавський Роман. Нова Дніпровська лінія укріплень в наративних джерелах XVIII – початку XIX століття	90
Олененко Анна. Формулярні списки як джерело з історії чиновництва Азовської губернії	97
Мільчев Володимир. Специфіка побудови формулярів актових документів XVIII ст. (на прикладі джерел з історії запорозького козацтва)	107
Потульницький Георгій. Українське козацтво в творчості Жана Бенуа Шерера та Августа Вільгельма Гупеля (на основі аналізу «Літопису Малоросії...» та нарису «Про козаків»)	121
Задесенець Яна. Періодизація та напрямки діяльності адмірала М. Мордвінова на Півдні України у останній чверті XVIII – поч. XIX ст.	130
Старков Валерій. Джерела вивчення традиційної ігрової культури населення України: перша третина XIX ст.	135
Головка Юлія. «Санкт-Петербургские коммерческие ведомости» як джерело з історії зовнішньої торгівлі Південної України початку XIX ст.	143
Сигида Галина. Купецьке підприємництво в миловарному виробництві на Півдні України в першій половині XIX століття	155
Ликова Вікторія. «Багатоземельність» Південної України в першій половині XIX ст.: бажане та дійсне	161
Шумей Олександр. «Задніпровські італійці»: вербалізація прибережного моряка півдня України середини XIX ст.	169
Константінова Вікторія. Запровадження міського положення 1870 року в містах Таврійської губернії: віддзеркалення специфіки південного регіону	181
Семко Дмитро. Літературна творчість Лазаря Барановича в дослідженнях Володимира Перетца	187
Крилова Алла. Діяльність Селянського земельного банку в північному Приазов'ї (1883-1915 рр.): оцінка землі та описово-статистичні документи	193
Приймак Олег. Буденні соціально-ціннісні орієнтири селянства Степової України періоду ринково-капіталістичної трансформації	201
Єременко Микола. Інформація про військове духовенство Південної України в спадщині Я.П. Новицького	213
Аванесян Джульєта. Губернські відомості (1838-1918): вплив урядової політики на становлення та розвиток газет	221
Миколенко Дмитро. Російська історіографія кінця XIX – початку XX ст. про політичну діяльність Стефана Стамболова	238
Пачев Сергій. Болгарська тема у працях істориків Степової України XIX – початку XX ст.	247
Петрова Катерина. «Александровские новости» як джерело з історії благодійності м. Олександрівська Катеринославської губернії початку XX ст.	254
Бублик Оксана. Особливості архітектури початкових учбових закладів повітового міста Олександрівська наприкінці XIX – початку XX ст.	264
Дерман Ірина. Джерела з історії духовного життя населення північного Приазов'я в 20-ті – на початку 40-х років XX століття (за матеріалами фондів Державного архіву Запорізької області)	272
Капарулін Юрій. О. Рябінін-Скляревський як дослідник історії Південної України	278
Квілінкова Єлизавета. Ступінь збереження гагаузами Приазов'я традиційної духовної культури у зв'язку з особливостями процесу етнічної та мовної ідентифікації.	283
Ковальчук Володимир. Первісний, актуалізований і потенційний масиви комплексу документів самопроголошеного краю ОУН(б) «Одеса» (Волинь, кінець 1945 – перша половина 1949 рр.)	297
Бурім Дмитро. Україніка в Архіві Університету Гумбольдта (Берлін, Німеччина). Матеріали до біографії професора доктора Івана Мірчука.	312
Ганзуленко Валентина. Соціальний склад громад римо-католицької церкви на півдні України в 20-30-х рр. XX ст.	328
Синяк Степан. Напрямок військово-фізичної підготовки польських парамілітарних організацій на Волині в 1921 – 1939 рр.	337

<i>Андреев Віталій.</i> Віктор Петров: неопубліковані матеріали експедиції етнографічної комісії ВУАН по дослідженню дніпровського лоцманства (1927 – 1928)	346
<i>Белікова Марина, Стьопченко Елла.</i> Історія менонітських колоній півдня України в українських дисертаційних дослідженнях сучасності (кінець XX – початок XXI ст.)	356
<i>Трофимова Світлана.</i> Охорона козацьких пам'яток в УРСР	370
<i>Молдавська Тетяна.</i> Виконавчі комітети обласних Рад депутатів у системі місцевих органів державної влади у другій половині XX ст. (на прикладі південних областей УРСР)	379
<i>Кравченко Микола.</i> «Папка 48»: політичне замовлення чи історичне джерело?	391
<i>Іріюглу Юрій.</i> До питання визначення термінів «усна історія» та «усноісторичне джерело»	398

Владислав ЯЦЕНКО
(Київ, Україна)

УДК 94(477) “1709”

**Антимосковський виступ Війська
Запорізького низового на чолі із кошовим
Костем Гордієнком у 1709 р. в зображенні
сучасної російської історіографії: до
постановки проблеми**

У 2009 р. в Російській Федерації відбулося святкування 300 річниці перемоги російської армії Петра I над шведськими військами Карла XII під Полтавою. Вже напередодні 2009 р. почали з'являтися численні праці присвячені участі Росії у Великій Північній війні (1700-1721 рр.), військовій та державницькій діяльності першого російського імператора, потім яких у ювілейний рік лишень зріс. Серед сюжетів, на які російські науковці звертали увагу у своїх публікаціях, певне місце посідала й українська тематика.

Чимало дослідників, висвітлюючи перепиті Північної війни, не оминули увагою й антимосковського виступу гетьмана Івана Мазепи 1708-1709 рр., виклавши на сторінках своїх праць, як власне бачення причин, обставин, перебігу та наслідків переходу гетьмана на бік шведського короля Карла XII, так і розмірковування з приводу козацько-московських взаємин другої половини XVII - початку XVIII ст. Презентовані візії, щоправда, доволі часто були обумовлені не стільки спробами перегляду вже існуючих в російській історіографії оцінок та кліше козацько-московського протистояння між Мазепою та Петром, скільки бурхливим неприйняттям їх трактувань у сучасній українській історіографії. Перетворення подій 300-річної давнини на поле битви між істориками та публіцистами, безсумнівно, відображуючи різноманітні аспекти політичного та ідеологічного життя РФ та України, вкрай мало сприяє відтворенню минулого в позанаціональному вимірі. Втім ми не будемо вдаватися до аналізу бачення сучасною російською історіографією політичних взаємин між Гетьманом і Московською державою у 1654-1709 рр. та антимосковського виступу гетьмана Мазепи у 1708-1709 рр., що заслуговують на два окремих дослідження. Натомість, у своїй статті ми хотіли зосередитися на зображенні в сучасній російській історіографії антимосковського виступу Війська Запорізького низового на чолі із кошовим Костем Гордієнком 1709 р.

Парадоксально, але попри істотний козакознавчий бум серед російських науковців і книговидавців, який можна спостерігати з кінця 90-х рр. XX ст. на сьогодні можна стверджувати, що історія Війська Запорізького низового для наших північних сусідів є фактично terra incognita. На противагу появі вже низки поважних досліджень з історії Війська Донського, запорозькі студії не є предметом самостійного вивчення для російських науковців. Січова тематика підіймається, лишень у контексті інших питань, пов'язаних із дослідженням науковцями проблем з історії Московської держави, Речі Посполитої,

Гетьманату або ж донської козаччини. Перебуваючи на маргінесі, історія Низового Війська доволі добре ілюструє слабкість і прогалини в розвитку сучасної російської україністики. Наявну лакуну певною мірою намагаються заповнити за рахунок перевидань досліджень XVIII-XX ст. і сучасних науково-популярних праць, присвячених запорожцям. Втім репринтні видання наповнені застарілими оцінками на ті чи інші аспекти запорозької історії [14], навряд чи здатні замінити ретельне студювання історії Низового Війська. Щодо науково-популярних праць, то останні за своїм змістом інколи не відповідають навіть заявленій в заголовку темі, пропонуючи читачеві замість історії січового товариства, своєрідні екскурси до історії взаємин Гетьманату із Московською державою [1], або ж пропонують імперське, ура-патріотичне бачення переобтяжене штампами про «зраду» цареві з боку запорожців [23, с. 248-256].

За подібних обставин не слід дивуватися тому, що антимосковське повстання запорожців на чолі із кошовим К. Гордієнком, згадується російськими вченими виключно в контексті виступу гетьмана І. Мазепи, а інколи взагалі залишається без уваги¹.

Як відомо, будь-яке повстання має власні передумови і причини, перебіг основних подій та наслідки. У російській історіографії подібна схема є закономірною для більшості сюжетів як власне російської, так і світової історії, втім є і певні винятки, до яких належать події, насамперед, ранньомодерної історії України².

Доволі часто, зображуючи останні роки гетьманства Богдана Хмельницького, Івана Виговського, події Руїни (1659-1687 рр.) чи гетьманства Івана Мазепи, російські науковці затушовують або замовчують наявність протиріч у козацько-московських взаєминах, а подальші політичні конфлікти, на кшталт повстань та війн, намагаються пояснити за допомогою, суб'єктивного фактору егоїстичної жадоби влади та зрадницької натури керманчів Гетьманщини³. Зазвичай, саме на останніх у сучасній російській історіографії прийнято покладати провину за всі козацько-московські конфлікти, що мали місце в другій половині XVII – на початку XVIII ст. Особливою любов'ю серед російських дослідників користується в цій площині гетьман Мазепа. Останній, за логікою низки поважних російських науковців, усе життя тільки те і робив,

¹ Подібний підхід зокрема подибуємо на сторінках досліджень двох поважних фахівців з ранньомодерної російської історії Геннадія Саніна та Ніколая Павленка. Перший із них аналізуючи міжнародні відносини Московської держави за часів Північної війни, згадав у редактованій ним праці про мазепинський виступ 1708-1709 рр. традиційно охарактеризувавши його «зрадою», але ані словом не обмовився про повстання запорожців у 1709 р. [15, с. 33-34]. Що ж до авторитетного дослідника біографії першого російського імператора Н. Павленка, то попри те що у своїй фундаментальній монографії «Петр Великий» виданій у 1990 р. науковець відобразив події запорозького повстання очоленого кошовим К. Гордієнком, до нового видання біографії царя-реформатора, що вийшла у 2005 р. в серії «ЖЗЛ» їх опис не потрапив. Факт дивний, адже колізії пов'язані із булавинським повстанням на Дону у 1707-1708 рр. та переходом гетьмана Мазепи на бік Карла XII істориком були відображені [18, с. 308, 311-313; 19, с. 134-136, 143-150].

² Більш детально про особливості сучасної російської рецепції ранньомодерного минулого України можна ознайомитися з наступних публікацій: [12, с. 646-650; 31; 34; 35].

³ Означений підхід доволі яскраво виражений на сторінках біографії царя Алексея Михайловича, що вийшла з під пера сучасного історика Ігоря Андрєєва [2, с. 492-493, 495-496, 506-507, 524, 557, тощо]

що когось зраджував [2, с. 573-574; 4, с.126; 3, с. 299; 24; 25; 5, с. 5-7; 7, с. 16-19, 22].

Послугуючись вже наявними в російській історіографічній традиції, – як дореволюційній, так і радянській, – оцінками та кліше, сучасні російські вчені, щедро підкріплюючи їх фактами, запозиченими з російськомовних праць українських істориків, насамперед народницької школи, рідко коли прихильних до вище згаданих гетьманів, фактично не здійснюють самостійного аналізу козацько-московських конфліктів зламу XVII – XVIII ст. Відтак, маємо консервацію на сторінках наукових та науково-популярних досліджень тих інтерпретацій щодо згаданих конфліктів, які постали ще у XIX – XX ст.

Саме таку ситуацію можна спостерігати і при висвітленні причин антимосковського повстання запорожців у 1709 р. Більшість дослідників, констатуючи підтримку запорожцями у 1709 р. гетьмана Мазепи, або зовсім уникають пояснення причин такого вчинку січовиків [3, с. 315; 5, с.29; 7, с. 85; 9, с.66; 13, с. 291; 16, с. 71, 75], або ж пропонують читачеві дещо сумбурні розмірковування, згідно з якими козацьке невдоволення Москвою зумовлювалося появою на запорізьких землях наприкінці XVII – на початку XVIII ст. низки царських фортець [10, с. 434]. Зазначимо, що витoki конфлікту між Низовим Військом і царським урядом при цьому, зазвичай, замовчуються.

Одними з небагатьох істориків, які на сторінках своїх праць зображують аспекти визрівання запорізького невдоволення Москвою та поступове наростання напруги у взаєминах січовиків із царським урядом та гетьманською владою є Тетяна Таїрова-Яковлева та Алексей Шкваров. Щоправда, якщо знана петербурзька дослідниця розглядає цей конфлікт, впроваджуючи в науковий обіг нові джерела і дивлячись на нього передусім крізь призму взаємин Низового Війська з Гетьманщиною [26, с. 27-28, 62, 99-100, 150-152, 168; 27, с. 121-134], то А. Шкваров послугує фактами вже оприлюдненими в працях російських та українських істориків XIX-XX ст.: Сергєя Соловійова, Миколи Костомарова, Дмитра Яворницького [28, с. 175-180]. При цьому дослідник відмовляється так само, як і російський науковець Владімір Артамонов розглядати конфлікт Січі із петровським урядом у контексті політико-правових відносин, вбачаючи в ньому, як і Артамонов, соціальне протистояння [10, с. 434; 22, с. 184-191, тощо].

Попри те, що найбільш плідним при висвітленні конфлікту Війська Запорізького низового із Москвою, було б застосування розробленої Орестом Субтельним концепції щодо опору східноєвропейських еліт чужоземному абсолютизму [37], більшість російських науковців цього вперто уникає⁴. Відтак, мотивація дій січовиків у 1709 р., для більшості читачів, вочевидь, лишається малозрозумілою.

Поверхове висвітлення російською історіографією антимосковського виступу запорожців на чолі із К. Гордієнком, особливо вирізняється на фоні поважної традиції дослідження генези та перебігу повстання у Війську Донському під керівництвом Кіндрата Булавіна у 1707 – 1708 рр. Щоправда

⁴ Про плідність використання концепції О. Субтельного при дослідженні історії взаємин Війська Донського та Війська Запорізького низового із Московською державою наприкінці XVII – на початку XVIII ст. дивись нашу статтю [32].

булавінська тематика також має певні лакуни, пов'язані зокрема із участю в донських подіях січовиків⁵.

Попри те, що джерела засвідчують доволі вагому участь низовиків у донських подіях 1707 – 1708 рр., зокрема їх чималу кількість серед рядового та старшинського складу повстанців, на сторінках як сучасних російських, так і закордонних досліджень, можна часто зустріти твердження про стриману реакцію Січі на донські події і обмежену кількість запорожців, що брали в них участь [28, с. 63, 247; 22, с. 63, 65; 30, с. 36; 6, с. 250; 36, р. 177; 33, с. 564-565]. Подібні твердження засвідчують як доволі низький інтерес до політичного становища у якому Запорізькій Кіш у цей час перебував щодо Московської держави та Гетьманщини, так і те, що на запорізький фактор в донському повстанні російські науковці звертають увагу на рівні констатації явища, а не його дослідження.

Порівняння стану висвітлення двох масштабних повстань у 1707 – 1708 і 1709 рр. на степовому прикордонні Європи є цікавим також в контексті співставлення прописаності в російській історіографії біографій Кіндрата Булавина та Костя Гордієнка. У той час як жодне з досліджень присвячених виступі донців не обходиться без опису життєвого шляху бахмутського отамана, постаті запорізького кошового російські вчені фактично взагалі не приділяють уваги, зосереджуючи увесь свій дослідницький інтерес на житті гетьмана Мазепи.

Певне виключення, щоправда становить творчість В. Артамонова. У своїх монографіях дослідник наводить стисло інформацію щодо кошового Гордієнка. Остання, має яскраво виражений довідниковий характер, містить положення про освіту кошового, згадку про перше обрання його на посаду, перехід на бік шведів та утримання ним посади кошового під час перебування запорожців під кримською протекцією в Олешках [10, с.646; 11, с. 198]. Містяться ці дані, викладені єдиним реченням, не в основному тексті праць історика, а в бібліографічних покажчиках до них. Найбільшу ж увагу у цій реконструкції біографії кошового, привертає до себе авторське твердження про перехід К. Гордієнка на бік шведів чи то у 1708 – 1709 рр. чи то у 1708 р. Певний хронологічний дисонанс щодо часу приєднання січовиків до гетьмана І. Мазепи та Карла XII, який стався лише у березні 1709 р., поєднується із тезою дослідника про те, що січовиків Гордієнко підняв проти Москви «підступно», подібно до того як гетьман Мазепа вчинив із частиною лівобережних реєстровців та компанійців у листопаді 1708 р. [26, с. 435].

Ми не знаємо наскільки свідомо В. Артамонов зобразив К. Гордієнка як своєрідну міні копію Мазепи, втім для нас є незрозумілим, чому історик жодним словом не обмовився про жорстку антимосковську позицію, якої кошовий Гордієнко дотримувався від часу свого першого обрання у 1701 р. і включно до смерті. Адже цей факт є добре відомим. Так само дивує, що на сторінках своїх численних публікацій дослідник чомусь замовчує, що перший перехід запорожців на бік шведів та їх литовських союзників сапежинців мав місце ще задовго до 1709 р. у 1701 р. [32, с. 75].

⁵ Ще на початку 60-х рр. XX ст. знаний радянський історик, фахівець з булавінського повстання Єлена Под'япольская, наголошувала на важливості висвітлення ролі в повстанні українського козацтва, татар, калмиків та башкир. Втім ані сама дослідниця, ані сучасні російські науковці до розв'язання цього завдання так й не приступили [22, с. 7]

Враховуючи ці факти, а також істотне невдоволення на Січі Москвою, одним із проявів чого була вже згадувана участь запорожців у повстанні К. Булавіна, доволі дивною виглядає спроба дослідника зобразити виступ частини січовиків у березні 1709 р. на з'єднання із гетьманом та шведським королем як марш-ошуканих, «дияволом кошовим», козаків. Щоправда подібне трактування виступу 1709 р. багато в чому нагадує зображення сучасними російськими істориками, такими як Александр Малов та Ігор Бабулін, подій козацько-московської війни 1658 – 1659 рр., коли гетьманові Іванові Виговському, саме «ошуканством» вдалося затягти до участі в Конотопській битві казацькі полки реєстровців [35, с. 311; 31, с. 386].

Прикро, але російські науковці при цьому не дають пояснення, чому в обох випадках, коли козаки побачили перед собою московські полки, ані у 1659, ані у 1709 р. пелена ошуканства з їх очей не спадала і вони ставали до бою. Можна лишень припустити, що підступні гетьмани та кошові, мабуть були не звичайними «ошукачами», а володіли мистецтвом масового гіпнозу.

Втім, найбільше нарікань викликає опис російськими вченими перебігу та наслідків запорізького повстання. Попри те, що висвітлення військових операцій за участю Низового Війська цілком логічно було б доповнити стислим аналізом військового мистецтва січовиків, вживаної ними у боях на зламі XVII – XVIII ст. тактики та стратегії, визначенням їх чисельності, якості військового вишколу, на решті впливу запорожців на розташування сил в районі їх оперування – на сторінках російських досліджень згадані положення геть відсутні. Точніше буде сказати, що вони не застосовуються щодо козаків, хоча мають місце при описі російської та шведської армії.

Пасажі ж присвячені січовикам тезово можуть бути зведені до наступного:

- на з'єднання із Мазепою і Карлом XII у березні 1709 р. виступило від 8 до 4 тисяч запорожців;

- російські частини вислані, аби перешкодити з'єднанню січовиків із шведами, були розбиті козаками і впоратись із своїм завданням не змогли;

- загони січовиків, які перейшли на бік шведів відрізнялися низькими бойовими якостями та моральним духом і були неспроможні протистояти російським регулярним частинам

- прихід запорожців дозволив шведам встановити прямих зв'язок із Кримським ханством, звідки вони, зокрема, отримували продукти харчування;

- порівняння здобуття московськими військами під командуванням полковника Петра Яковлева Січі у травні 1709 р., із боями місцевого значення;

- твердження, що у 1713 – 1714 рр. більшість січовиків, з числа тих які перейшли на бік Мазепи та Карла XII повернулися у російське підданство [18, с. 308, 311; 3, с. 315-316; 5, с. 30, 35; 7, с. 85-86, 100, 141; 9, с. 66; 13, с. 291, 298-299; 16, с. 75, 160, 191-194; 10, с. 435-436, 439-440, 444, 482, 492; 6, с. 250; 8, с. 114-116, 118; 17, с. 186].

Стосовно першого положення дозволимо собі зазначити, що зауваги висловлені щодо чисельності низовиків, які з'єдналися із силами гетьмана Мазепи та Карла XII, є доволі важливими адже пов'язані із таким вагомим елементом реконструкції військових дій як з'ясування чисельності учасників задіяних у конфлікті. Попри те, що в українській та російській історіографії кількість козаків Гордієнка зазвичай обраховують у 6-8 тисяч осіб [18, с. 308; 3, с. 315; 9, с. 66; 13, с. 291; 32, с. 82; 17, с. 186], в останніх роботах В. Артамонова їх кількість була зменшена до 4-5 тисяч [10, с. 435; 6, с. 250; 17, с. 114].

Дозволимо собі зазначити, що обрахунок чисельності військового контингенту ранньомодерної доби, коли мова йде не про регулярні війська, є вкрай складним, адже він спирається не на документальну базу розпису особового складу військових з'єднань, а на усні чи письмові свідчення сучасників: відомості здобуті від полонених, перебіжчиків, нотатки каролінгців тощо. За таких обставин будь-які цифри, що наявні у джерелах та перебувають в історіографічному обігу, є більшою, або меншою мірою відносними і суб'єктивними. Тож на передній план виходить дослідницька риторика та аргументація при обстоюванні тих чи інших поглядів на кількість задіяних у конфлікті сил. Відмовляючись від ним же прописаної у попередніх працях чисельності запорожців у 8 тисяч осіб, на користь цифри у 4-5 тисяч осіб, В. Артамонов останні наводить в контексті підтвердження власного твердження, що кошовий привів до шведського короля число козаків яке було значно за, начебто, обіцяні 20-30 тисяч осіб [10, с. 435]. Як бачимо мова йде про намагання російського дослідника мінімізувати значення підтримки наданої шведам з боку Низового Війська.

Подібну роль ймовірно мають відігравати і пасажі про низьку боєздатність та моральний стан січовиків після з'єднання із шведами включно до часу Полтавської битви, що містяться у науковому доробку В. Артамонова та П. Кротова. Джерельною базою для цих тверджень російських дослідників, слугують передусім негативні відгуки про січовиків наявні на сторінках щоденників та інших документів які походять від шведських союзників козаків.

У цій ситуації для зображення об'єктивної картини ми маємо враховувати, що в умовах лінійної тактики бою вживаного у Європі за часів Великої Північної війни, шведи навряд могли гідним чином оцінити бойові якості січовиків. Натомість сучасні науковці, озброєні критичним підходом до джерел для підтвердження чи спростування цих тверджень, вочевидь мали б вдатися до аналізу військового мистецтва низових козаків на зламі XVII – XVIII ст. та порівняння запорізьких мілітарних можливостей і тактики бою із тими, що були вживані у їх ймовірних і потенціальних супротивників. Не вдаючись до цієї копіткої праці, російські історики, натомість вкрай охоче йдуть за джерелами. Це й зрозуміло, адже їх зміст легко дозволяє науковцям істотно применшити значення приєднання січовиків у протистояння російської та шведської військових потуг до саме до шведів.

У цьому контексті нам видається доволі штучними твердження про слабкий вплив запорізького повстання навесні 1709 р. на загальне розташування сил напередодні Полтавської битви, в районі де оперували ворожі армії. Зазначимо, що в українській історіографії вже тривалий час із цього приводу науковці наголошують на тому, що виступ Гордієнка сприяв антимосковським заворушенням на території прилеглої до земель Війська Запорізького низового Полтавського полку Гетьманщини. Втім, в сучасній російській історіографії більшість фахівців цей факт замовчують, або старанно завуальовують. Примемним виключенням на цьому фоні є доробок Т. Таїрової-Яковлевої, яка завдяки архівній евристиці не лишень знайшла нові підтвердження вище зазначених фактів, але ще й розвинула цю тему, зазначивши, що відгук на дії запорожців, мав місце також на території Правобережної та Слобідської України [27, с. 199, 368-369].

Не менш контроверсійним нам видаються твердження, що здобуття московськими військами Січі 14 травня 1709 р. слід зараховувати до боїв місцевого значення. Джерела, зокрема опубліковані на сторінках багатотомного

збірника документів «Письма и бумаги императора Петра Великого», беззаперечно доводять, що Пётр I сильно переймався протягом листопада 1708 р. – березня 1709 р. становищем справ і настроями у Низовому Війську. Прагнучи утримати запорожців від виступу на боці шведів цар навіть інспірував невдалу спробу силового усунення лідера антимосковської партії на Січі К. Гордієнка [20, № 3082, с. 97; 21, С. 710], факт вкрай рідко згадуваний сучасними російськими істориками, але добре відомий, зокрема і В. Артамонову [10, с. 434]. Зазнавши невдачі у намаганнях перешкоди з'єднанню запорожців із силами Мазепи та шведів, Пётр I і його оточення приділяли особливу увагу питанню щодо підготовки та перебігу каральної операції проти низових козаків. Її виконання «светлейший князь» Александр Меншиков особисто поклав на полковника і гвардії поручника Петра Яковлева [21, С. 731, 738]. Про чималу зацікавленість Петра I в успішному перебігу цієї справи свідчать як царське невдоволення висловлене фельдмаршалові Борису Шереметеву через одноденну затримку ним експедиційного корпусу під Переяславом 12 квітня 1709 р., так і царське намагання бути поінформованим про хід акції [20, № 3160, с. 151; № 3181, С. 172; № 3190, с. 178]. Поява маніфесту з приводу зруйнування Січі також свідчить, що Пётр I, надавав цій події чималого значення. З огляду на вище зазначене, прагнення російських вчених істотно применшити значення військової експедиції проти запорожців, яка тривала з кінця квітня до середини травня 1709 р. і презентувати здобуття Січі як локальну подію навряд є виправданим.

Що ж до твердження, що після 1713 – 1714 рр. рештки запорожців, які були під Полтавою на боці шведів, повернулися під російське підданство, то з огляду на той факт, що Військо Запорізьке низове з 1709 до 1734 рр. перебувало під протекцією Кримського ханату і мало Січ в Олешках, останнє виглядає як відверте перебільшення. Петровська політика щодо січовиків не була такою гнучкою як її намагається зобразити В. Артамонов та деякі інші російські дослідники. На відміну від донської козачини Низове Військо в очах Петра I не могло розраховувати на «прощення», принаймні за життя царя-реформатора та і навряд його прагнуло, враховуючи яку позицію запорожці зайняли в подіях 1709 – 1711 рр.

Підводячи підсумок, маємо зазначити, що висвітлення антимосковського виступу Війська Запорізького низового на чолі із К. Гордієнком у 1709 р. в сучасній російській історіографії належить до однієї з найменш розроблених сюжетів ранньомодерної історії України. На протипагу традиції дослідження повстання К. Булавіна на Дону у 1707 – 1708 рр. низка аспектів повстання 1709 р., як то причини і перебіг визрівання запорізько-московського конфлікту, аналіз військового мистецтва і потенціалу січовиків, висвітлення біографії провідників повстання, насамперед кошового К. Гордієнка досліджені або поверхово на рівні констатації проблеми, або ж взагалі є не розробленими.

Зображуючи вчинок запорожців, як складову частину антимосковського виступу Івана Мазепи низка російських науковців, таких як В. Артамонов, А. Шкваров, намагаються розглядати його в площині не політичній, а соціальній, необгрунтовано намагаються применшити значення повстання та його вплив на розташування сил напередодні Полтавської битви в районі оперування шведської та московської армій. При цьому має місце застосування оцінок і схем які російські науковці отримали у спадок від дореволюційної та радянської доби і які, вже вживаються у сучасній російській історіографії для трактування

козацько-московських конфліктів другої половини XVII ст., за часів гетьманства Івана Виговського і Руїни.

Приємним винятком на цьому фоні є творчість петербурзького українця Т. Таїрової-Яковлевої. Завдяки плідній евристичній архівістиці ці дослідниці збагачає новими фактами сюжети про визрівання запорізько-московського конфлікту на зламі XVII – XVIII ст., визначає яку роль у ньому відіграв гетьман І. Мазепа, підтверджує і розвиває висловлені в українській історіографії положення, що виступ К. Гордієнка у 1709 р. призвів до активізації антимосковських заворушень в полтавському полку Гетьманщини, на правобережжі та Слобідській Україні. На жаль, здобутки дослідниці більшості її співвітчизників відверто ігнорують, чи ставлять під сумнів, віддаючи перевагу при висвітленні повстання Низового Війська у 1709 р. усталеній імперській візії ранньомодерного минулого України.

Джерела та література:

1. Андреев А. Р., Андреев М. А., Мастеров А. В. Запорожская сечь. Тайный орден Днепра. – М., 2008.
2. Андреев И. Алексей Михайлович. – М., 2006.
3. Андреев И. Л. На пути к Полтаве. – М., 2009.
4. Андреев И. Мазепа. Герой или изменник? // «Знание-сила». – 2001. – № 4. – С. 119-127.
5. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетьманщину в 1708 г. и Иван Мазепа // Украина и Россия: история и образ истории. Материалы конференции. (3-5 апреля 2008, Институт Европы РАН). // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>
6. Артамонов В. Казачество гетмана И. И. Скоропадского, запорожцы и мазепинцы в полтавский период Северной войны 1708-1709 гг. // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Швеції та інших держав»: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. – Харків, 2009. – С. 242-259.
7. Артамонов В. А., Кочегаров К. А., Курукин И. В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. – СПб, 2008
8. Артамонов В. А. Осада Полтавы в 1709 году (по шведским источникам) // Вопросы истории. – 2004. - № 11. – С. 112-121.
9. Артамонов В.А. Очаги военной силы украинского народа в конце XVI – начале XVIII в. // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник 2003. – М., 2003. – С.59-66.
10. Артамонов В. А. Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской победы. – М., 2009.
11. Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709 – 1714 гг.) – М., 1990
12. Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 605-652.
13. Григорьев Б. Карл XII, или п'ять пуль для короля. – М., 2006.
14. Запорожская Сечь. Рыцарский орден Днепра / Автор. составители С. Шумов, А. Андреев. – М., 2004.
15. История внешней политики России. XVIII век (от северной войны до войн России против Наполеона). / Отв. ред. Г. А. Санин. – М., 1998. – (История внешней политики. Конец XV в. 1917 г.)
16. Кротов П. А. битва при Полтаве. К 300-летней годовщине. – СПб, 2009.
17. Павленко Н., Артамонов В. 27 июня 1709. – М., 1989
18. Павленко Н. И. Петр Великий. – М., 1990.
19. Павленко Н. И. Петр I. – М., 2005.
20. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М., 1950. – Т. IX. - Вып. 1.
21. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М., 1950. – Т. IX. - Вып. 2.
22. Подьяпольская Е. П. Восстание Булавина. – М., 1962.

23. Родин С. Иуда и Мазепа как символы самосознания «украинцев» // Молодая Гвардия. Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал. – 2009. № 5-6. – С. 218-264.
24. Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа // Труды института истории Российской истории РАН. – М., 2006. – Вып. 6. – С. 65-90
25. Санин Г. Хмельницкий и Мазепа // Красная звезда. – 2008. – 16 апреля (среда). // Режим доступа: http://www.redstar.ru/2008/04/16_04/5_05.html
26. Таирова-Яковлева Т. Г. Мазепа. – М., 2007.
27. Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – М., 2011.
28. Шкваров А. Петр I и казаки. – СПб, 2010.
29. Шкваров А. Г. Русская церков и казачество в эпоху Петра I. – Спб., 2009.
30. Шкваров А. Г. Северная война (1700-1721 гг.) донское казачество на прибалтийском театре. – Хельсинки, 2009.
31. Яценко В. Битва после битвы: казацко-московская война 1658-1659 гг. в изображении российской и украинской историографии // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде/Танненберге). Материалы международной научной конференции 22-24 октября 2010 г. – СПб., 2010. – С. 382-387 // Режим доступа: <http://www.history.pu.ru/about/official.php?ID=1309>
32. Яценко В. Б. Взаємовідносини Московської держави та війська Запорізького низового в контексті інтеграційних перетворень в кінці XVII – на початку XVIII ст. // Січеславський альманах. Збірник наукових праць з історії українського козацтва. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 1. – С. 65-89.
33. Яценко В. Рец. на монографію. Brain J. Boeck. Imperial Boundaries. Cossak Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great.(Cambridge: Cambridge University Press, 2009). 270 pp., ill., maps. Index. ISBN:978-0-521-51463-7// Ab Imperio. – 2010 - № 4. – С. 558-566.
34. Яценко В. Сучасна російська історіографія про казацьку революцію 1648-57 рр. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. (Нова серія). – 2005. – Т. 11. – С. 267-282.
35. Яценко В. Українські фрагменти в студіях російського військового історика Александра Малова // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. (Нова серія). – 2008. – Т.13. – С.299-318.
36. Brain J. Boeck. Imperial Boundaries. Cossak Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great. – Cambridge, 2009.
37. Subtelny, Orest. Domination of Eastern Europe Native Nobilities and Foreign Absolutism, 1500-1715. – Kingston and Montreal, 1986.

Владислав Яценко (*Київ, Україна*). **Антимосковський виступ Війська Запорізького низового на чолі із кошовим Костем Гордієнком у 1709 р. в зображенні сучасної російської історіографії: до постановки проблеми.**

Стаття досліджує стан вивчення в сучасній російській історіографії антимосковського виступу Війська Запорізького низового на чолі із кошовим Костем Гордієнком у 1709 р. Автор відзначає, що попри свою важливість, зазначений сюжет в російській історіографії є не розробленим і перебуває у затінку висвітлення повстання донських козаків на чолі із Кіндратом Булавін ним у 1707–1708 рр. та виступу гетьмана Івана Мазепи у 1708 р.

Ключові слова: Військо Запорізьке низове, Московська держава, Кость Гордієнко, Мазепа, антимосковський виступ.

Владислав Яценко (*Київ, Україна*). **Антимосковское восстание Войска Запорожского низового под руководством Кости Гордиенко у 1709 р. в изображении современной российской историографии: к постановке проблемы.**

Статья раскрывает состояние исследования в современной российской историографии антимосковского восстания Войска Запорожского низового во главе с кошевым Костем Гордиенко в 1709 г. Автор отмечает, что вопреки важности данной проблемы она слабо

исследована и пребывает в тени изучения восстанием донских казаков под руководством Кондратия Булавина 1707–1708 гг. и восстанием Ивана Мазепы в 1708 г. на Гетманщине.

Ключевые слова: Войско Запорожское низовое, Кость Гордиенко, Мазепа, антимосковское восстание.

Vladyslav Yatsenko (*Kyiv, Ukraine*). **Uprising of Zaporozhian Sich of 1709 Under the Command of Chieftain Kost Hordiienko Against Muscovy in Contemporary Russian Historiography: the Formulation of the Problem.**

Article traces the coverage of uprising of Zaporozhian Sich of 1709 under the command of chieftain Kost Hordiienko against Muscovy in contemporary Russian historiography. The author maintains that beyond all its significance this topic is still uninvestigated in Russian historiography and continues to be in shadow of studies of Don cossacks' uprising of 1707-1708 and hetman Ivan Mazepa's rebellion of 1708.

Key words: Zaporozhian Host, Muscovite state, Kost Hordiienko, Mazepa, uprising against Muscovy.

УДК: 351.9:321.01(477) “16”

Врядування в процесах державотворення козацької доби

Доволі негативне ставлення сьогоднішнього українського суспільства до нинішньої політичної еліти нашої країни і причини такого ставлення активно обговорюється на різних рівнях представниками різних суспільних наук. Така ситуація багато в чому спричинена не тільки її невдалою діяльністю, а й колоніальною свідомістю нашого народу сформованою в попередні історичні епохи і активно підтримуваною сучасними скептиками українського державотворення. Априорі негативне і, почасти вороже ставлення українців до влади, виплекане тривалим періодом бездержавності та неповноцінної державності потребує докорінних змін, які можливо здійснити за допомогою ретельного вивчення і переосмислення історичного досвіду врядування та державопрagnення проваджуваного козацькою старшиною в загальному контексті державотворення у відповідний історичний період.

При вивченні процесів державотворення періоду козащини впадає в очі факт неадекватності докладених зусиль реальним результатам боротьби за встановлення і зміцнення власної національної держави. На протязі всього більш ніж столітнього періоду існування Козацької держави спостерігається невпинна боротьба її керманців – гетьманів з козацькою старшиною і очолюваних нею різних соціополітичних угруповань. В загрозовому оточенні потужними державами світу і при загальній об'єднуючій меті – зміцненні власної держави, маємо нескінченні приклади завзятої боротьби, яку важко пояснити тільки власними амбіціями, жагою влади, інтригами сусідніх держав чи вкрай несприятливою зовнішньополітичною ситуацією. Існував ще один важливий водорозділ, який пролягав не тільки між окремими верствами населення, а і в середовищі провідної козацької верстви і її старшини. Стосувався він політичного устрою молодій Козацької держави в частині розподілу владних повноважень та способу прийняття управлінських рішень. В арсеналі можливих варіантів вибору системи управління державою було дві протилежні альтернативи в реально існуючій практиці – республіканська в Запорозьких Вольностях і монархічна, з різними варіаціями сусідніх країн. Звісно, що перша була привабливішою для більшості учасників революційних подій середини XVII ст. хоча б тому, що проти другої, з усіма її варіаціями і, особливо з польською, ніколи не припиняли завзято боротися. Крім того, республіканська форма правління була ментально ближчою, простою і зрозумілою, а відтак і якоюсь ріднішою бо ґрунтувалася не на писаних законах, а на народних звичаях та традиціях минулих поколінь. Освячені часом і омріяні “старовинні права і вольності” можна було реалізувати через успішно діючі на Запорозжжі традиції врядування.

До речі, саме поняття «вольності» є одним з найбільш емкісних тогочасних понять. Воно доволі часто зустрічається в українській лексичній традиції ранньомодерної доби бо містить у собі широкий спектр явищ і понять, від побутових, до економічних та навіть географічних. Змістове навантаження цього поняття дещо ширше від поняття “права і свободи”, яке має переважно юридичний зміст. Своєрідну основу поняття “вольності” становить традиція врядування через реалізацію права вільного вибору очільників різного рангу і встановлення демократичної системи управління суспільним розвитком в рамках діяльності Рад різного рівня. Сприйняття і завзяте відстоювання саме такої парадигми влади свідчить про значну за давність цієї демократичної традиції, яка документально простежується з XV ст.: від з’їздів повітових корпорацій бояр-шляхти – сеймиків, так званого “лицарського кола”, де вирішувалися різноманітні місцеві справи і, до “Прошення малоросійського шляхетства і старшин...” другої половини XVIII ст., де йдеться про дозвіл регулярно за потреби “...иметь сеймы или генеральные рады, как для общих наших постановлений, так и для советов в нуждах малоросийского народа слушающихся.”[19, с. 98]. Ємкість тогочасного поняття “вольності” кореспондується з поняттям “свобода” і тому умовно може бути співставима з сучасним поняттям “демократія” в його широкому розумінні. Це поняття виглядало як своєрідний політичний бренд козацької доби. Тому, тривале, більш ніж 300-літнє побутування цього терміну в свідомості української спільноти повною мірою відображало низку його економічних та суспільно-політичних явлень та прагнень.

Врядування одна з найдавніших управлінських систем, яка виникла в дописемний період історії людства, тоді, коли прийшло усвідомлення того, що для вирішення життєво необхідних проблем колективний розум є більш ефективним ніж воля і розум однієї людини. Тому під цим поняттям слід розуміти вироблення у колегіальний спосіб із залученням максимально можливої чи доцільної кількості членів конкретної громади, суспільно важливих рішень та делегування певних повноважень для реалізації цих рішень одній чи кільком обраним для цього особам. Врядування слід розглядати як суспільно важливу дію направлену на вирішення життєво важливих проблем максимального числа членів певної громади. Слід підкреслити, що цей інститут суспільного розвитку діяв на засадах прямої демократії, а в основу його діяльності були покладені принципи особистої свободи, справедливості і рівності.

Крім того, це одна з ключових культурних традицій, яка визначає рівень суспільного розвитку громади/народу, оскільки є складнішою від традиції одноосібного управління вождем, князем, царем і т. ін. До того ж така форма управління передбачає демократичну і доволі складну процедуру ведення зборів і прийняття рішень. Врядування видається більш демократичним способом управління, оскільки публічна процедура прийняття рішень не потребує пошуку їх обґрунтування в артикулах чи статтях писаних законів, які в свою чергу, не можуть претендувати на якість універсальності через розмаїття життя, а тому теж далекі від досконалості. Тому, при реалізації принципів врядування на перше місце виходить логіка та здоровий глузд, цілком доступний для широкого загалу інструментарій, який не потребує спеціальної підготовки у вигляді писемності та позбавлений будь-якої формалізації.

В сенсі зародження інститутів влади, врядування виступає як основа, своєрідний першопочаток влади, оскільки в результаті його діяльності

з'являються очільники родів – старійшини племен – вожді, державних утворень – князі з дружиною, централізованих держав – царі та королі зі своїми управителями (думами, радами, сеймами і т. ін.) Але вже на етапі перших спроб узурпації влади та побудови перших державних утворень, починається поступове протиставлення традицій врядування, як таких, що ґрунтувалися на демократичних принципах вільного вибору з-поміж рівних людей на засадах волі, рівності і справедливості, щодо намагань представників окремих родів сконцентрувати владу в своїх руках та одноосібно контролювати та направляти у вигідне для себе русло процесу суспільного розвитку.

Стара демократична традиція врядування не вписувалася в нові тенденції концентрації влади, оскільки тут порушувалися усталені світоглядні принципи і засади. В тих суспільствах, де з часом джерелом влади ставала не громада/народ, а щось інше – божественні сили, походження чи династична традиція, спостерігалося певне протистояння старої традиції врядування новій тенденції одноосібного правління. Літописна традиція добре ілюструє цей процес. Вічева форма врядування виступає тут як активний учасник суспільного розвитку. Вона часто протистоїть незаконним, з точки зору традиції, спробам окремих князів посісти чуже місце розв'язавши чергову міжусобицю, спонукає до активніших дій проти кочівників, висловлює недовіру і проганяє тих князів, які порушують вічеву присягу чи разом зі своєю дружиною зловживають наданою їм владою, або просто мають ганебну поведінку. На окремих територіях Київської держави, зокрема в Новгороді і Пскові, віче міняло князів так часто, що говорити про конструктивну взаємодію законодавчої, у вигляді віча, та виконавчої, представлені князем з дружиною, гілок влади можна з великою обережністю, оскільки князі навряд чи встигали як слід розгорнути свою діяльність. В таких нестабільних умовах центральна влада, в особі київського князя, не могла проводити скільки-небудь ефективних заходів щодо зміцнення держави. А відтак, мусимо констатувати факт не сприяння традиції врядування прагненням до зміцнення влади київського князя, як однієї з ключових умов зміцнення держави.

Очевидно, що на цьому етапі суспільного розвитку, традиції врядування не надто сприяли державотворенню, оскільки місцеві еґотичні інтереси громад рідко співпадали з прагненнями князя. Єдине, що їх об'єднувало, так це зовнішні загрози. Власне саме заради організації належної оборони і запрошувалися князі зі своїми дружинами князувати на той чи інший стіл. За цю послугу князь разом з дружиною отримували відповідну платню у вигляді данини. Воєнні заходи потребували виключно одноосібного начала і тут традиція врядування поступалася специфіці моменту. І чим більше зовнішніх загроз існувало тим більше важила влада князя і нівелювалася вага врядування у вигляді місцевих віче.

Монгольське панування тільки підсилило монархічну традицію управління, оскільки князі свою владу отримували в орді від хана-царя, а не у традиційний спосіб обрання і запрошення на князування через вічевий орган народоправства. І чим довшим було це панування в окремих руських землях, тим сильнішими ставали позиції прихильників одноосібної монархічної форми правління. Тут напевно треба шукати ментальні відмінності сучасних українського та російського народів.

Литовська пасіонарність на південно-руській території дещо загальмувала розвиток тут цієї форми правління через практичну реалізацію своєї політики відносно руських земель – “Ми старини не зачіпаємо і новини не вводим”.

Створювана литовцями держава багато в чому спиралася на надбання і традиції Київської Русі, зокрема і на традицію врядування. На території Литовсько-Руської держави діяло апробоване віками традиційне звичаєве право, Руська Правда, з'являються земські та обласні привілеї. Практично увесь суспільно-політичний і правовий потенціал попередньої епохи ліг в основу законодавства нової держави Великого князівства Литовського. Перший Литовський Статут (1529) максимально врахував суспільно-правові традиції руського населення, хоча безумовно, символізував собою початок закріплення прав і привілеїв відносно нової боярсько-шляхетської еліти.

Загалом, традиція врядування виявилася досить стійкою попри всі тривалі періоди бездержавності. Її можна простежити протягом усього буття нашого народу, від племінних зборів, через племінні віча, віча княжої доби, сеймики і кола русько-литовської держави, козацькі ради та сільські сходки нового часу. “По суті, козацькі громади – це ті самі вічові громади, які збереглися на південній Київщині та Поділлі під татарським та литовським пануванням” – пише сучасний дослідник П. Надолішний [8, с. 70]. Отже, основні засади і принципи управління та організації суспільного життя цих громад у вигляді усталеної традиції врядування протягом багатьох століть залишалися незмінними.

Козацька доба знаменувала собою новий етап розвитку національної традиції врядування і державотворення в їх складних і доволі суперечливих взаємостосунках, що інколи переростали в доволі гостре протистояння. Його прояви стають виразно помітними уже в часи першого легітимного українського гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, зважена політика якого підняла авторитет відносно молодій козацькій верстві від станового до державного рівня, чим остаточно і визначив історичну місію козацтва.

В одній зі своїх вимог до королевича Владислава він красномовно розставив пріоритети: 1) скасувати посаду старшого над козаками від польського уряду, що призначався з числа польських магнатів; 2) визнавати владу обраного на козацькій раді гетьмана над усією Україною; 3) скасувати постанови сейму щодо обмеження вольностей і прав козацтва; 4) надати населенню України свободу православного віросповідання; 5) православна ієрархія (митрополит, єпископи) висвячені патріархом, мала бути визнана урядом і не повинна зазнавати гонінь від влади Речі Посполитої.

Як бачимо, в основу вимог було покладено легітимізацію на українських теренах влади гетьмана, а значить – відновлення традиційної моделі врядування в якій він бачив державотворчий потенціал. Це був значний успіх бо фактично мова йшла про автономну козацьку республіку на чолі з обраним гетьманом. І хоча нам достеменно не відомо чи діяв він інтуїтивно, підкоряючись поточній ситуації, чи цілком свідомо, спираючись на знання практичного досвіду очільників держави попередньої княжої доби, але те, що ці дії цілком співпадали з алгоритмами зміцнення державності часів княжої доби не викликає ніяких сумнівів. Досить згадати, як “варязька епоха” дала князеві фактичну силу оперту на військо, а “візантійські впливи” збільшили його авторитет релігійним культом. Точно в такій послідовності діяв і гетьман П. Сагайдачний. Він дбав про військо і церкву. Вся його політична діяльність спиралася на ці два стовпи державності. Це була особлива заслуга гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, що став посередником між обома осередками сили і з'єднав їх для однієї мети. Так пізніше чинитиме і його наступник – Б. Хмельницький. Сила зброї і сила віри стали запорукою майбутніх його перемог.

Слід зазначити, що в основі першопричин Козацької революції лежали якраз кричущі утиски від польських урядовців. Саме з переліку цих утисків починався один з перших наказів Б. Хмельницького своїм послам до короля Владислава IV від 2 червня 1648 року: “Насамперед скаржитися на їх милості панів державців і українних урядовців, які, маючи над нами владу, не так з нами, як годилося б з людьми рицарськими і слугами його королівської милості, а ще гірше, ніж з своїми невільниками, поводяться, таких збитків і насамперед кривд завдають нам, що ми не тільки своїм майном, але й собою невільні розпоряджатися” [22, с. 73-76]. Далі мова йшла про порушення традиції землеволодіння і майнових прав, “...все, що тільки комусь з панів урядників сподобається, силою відбирають...” хоча згідно усталеної традиції маєтності набуті козацькою шаблею вважалися недоторканими і знаходилися у володінні того хто їх здобув. Така традиція, як норма звичаєвого права була закріплена Литовським Статутом де зазначалося, що “...усе, що стосується збереження земських привілеїв і звичаїв, які в тих привілеях описано, підтверджено і ухвалено... будемо вирішувати і виконувати тільки за давніми звичаями, а також із відома, і за згодою рад наших Великого князівства Литовського. Зобов’язуємося своїм ім’ям господарським зберігати за всією шляхтою, княжатами, панами хоругвовними і всіма боярами, міщанами і їхніми людьми свободи і вольності, що дані їм як нашими предками, так і нами” [17, с. 224].

Грубі порушення з боку місцевих урядовців Речі Посполитої прав і свобод автохтонного населення закріплених Литовським Статутом і призвели до Національної революції та Визвольної війни. Про це красномовно свідчив наступний документ – Інструкція Б. Хмельницького з Чигирина послам від Запорозького Війська на варшавський сейм в листопаді 1649 року. Як і попередній документ він починається з констатації того, що “...нинішня пожежа війни в Речі Посполитій виникла не з нашої вини, але саме через те, що протягом кільканадцяти років ми зазнавали нестерпних знущань від їх милостей панів окраїнних державців і панів полковників...”. Закінчується перша частина інструкції проханням до короля, щоб він “...відновив наші права, вільності і привілеї, надані нам світлої пам’яті попередніми найяснішими польськими королями...” [21, с. 97]. Фактично в цій частині документу мова, знову ж таки, йде про порушення традиційної системи врядування місцевими представниками влади – “українними державцями і полковниками” і прохання її відновлення. В наступному наказі гетьмана послам від Війська Запорозького до короля Яна Казимира 10 березня 1650 року знову йдеться про “збереження прав затверджених нинішнім сеймом” [23, с. 102].

Три поспіль видані інструкції уповноваженим козацьким послам чітко вказують на істинні причини вибуху в українському середовищі і переконливо доводять, що самого гетьмана, як виразника настроїв свого народу хвилювали факти кричущих порушень стародавніх традицій, що фактично свідчило про перебування української спільноти за межами правового поля Речі Посполитої. Адже він, як ніхто інший знав реальний стан речей, бо й сам пройшов через зневагу, приниження й втрати від бездіяльності управлінських структур держави на місцях.

Якщо уважно проаналізувати перебіг самої конфліктної ситуації між сотником Б. Хмельницьким і чигиринським підстаростою Д. Чаплинським то легко помітити, що поштовхом до радикальних дій Хмельницького став не сам конфлікт, а факт неможливості відстояти свої права в інститутах державної влади Речі Посполитої. Всі його спроби знайти захист і управу на кричущу

сваволлю польського шляхтича не дали жодних результатів. З'ясувалося, що всі його особисті права і вольності як шляхтича знаходилися поза парадигмою держави якій він сумлінно служив. Державні інститути влади не те що не захищали його права, а ще й цькували його. В такій ситуації знаходилося практично все населення руських земель. “Глибока зневіра в польську державність, зневіра в потребу для України цієї здегенерованої державності була... у всієї покозаченої шляхти української, у частини реєстрової старшини козацької, у всіх монархічних, вороже до пануючої в Польщі республікансько-демократичної олігархії настроєних, аристократичних елементів українських, і була вона одною з головних причин самого повстання” – писав В. Липинський [7, с. 162].

Звісно, усвідомлення того, що провідна національна верства – козацтво, разом з усім українським суспільством перебувало за межами державного поля прийшло до Б. Хмельницького не зразу але вже на початку серпня 1649 року пункти вимог Війська Запорозького до короля Яна Казимира починаються словами: “Щодо наших прав і вольностей, наданих нам св. пам'яті покійними польськими королями, як раніше було, так і тепер, де б не знаходились наші козаки і хоч би їх було три, два повинні судити одного; а також всі вольності повинні бути збережені” [20, с. 54-55].

Отже, на другу половину 1649 р. провідник повсталій нації усвідомлює і формулює послідовність відновлення парадигми врядування і вимагає: – “...всі сеймові ухвали, що урізують права і вольності Війська Запорозького, як несправедливо видані, також повинні бути скасовані конституцією” [20, с. 56]. Але всі сподівання на короля, сейм і уряд Речі Посполитої виявилися марними і відновлювати справедливість разом з усіма структурами власної державності прийшлося самотужки. Цей шлях державотворення виявився не менш складним і суперечливим ніж сама боротьба за свободу. Стосовно державного устрою у очільників новоствореної держави – Війська Запорозького не виникало ніяких сумнівів, адже сама її назва красномовно свідчила на користь давньої традиції врядування, яка діяла на території Запорозьких Вольностей. Ця територія була практично недосяжною для впливів владних структур формального сюзерена і тут діяло старе звичаєве право. Все вирішувала громада у вигляді Загальної козацької ради на засадах прямої демократії, що вела своє походження від племінних сходів у дофеодальний період.

Традиції на Запорозжжі виступали консолідуючим, але водночас і консервуючим фактором, який з часом став помітно гальмувати суспільний розвиток та певним чином сприяв ліквідації цієї спільноти. Носій титулу “кошового отамана” уособлював у собі волю всього запорозького товариства, без згоди якого не мав права самостійно приймати важливі рішення у мирний час. На Запорозжжі в цій посаді як у дзеркалі відбивалася вся сутність поняття “врядування” з усіма звичаями і процедурами обрання та складання повноважень. Загалом, умовну ієрархічну піраміду запорозького козацтва слід розглядати враховуючи ту обставину, що не громада залежала від влади, а навпаки, будь-хто з обраних громадою очільників в разі допущення грубих управлінських помилок, які призвели до очевидної шкоди інтересам громади, міг разом з владою позбутися і життя. Досить згадати приклад попередника П. Сагайдачного – Яцька Бородавки, якого не тільки усунули від влади на козацькій раді у 1621 р., а й за деякими даними, стратили через невміле керівництво військом, що призвело до значних людських втрат [2, с. 26]. В пізніший час така ж доля загрожувала кошовому отаману запорозців П.

Калнишевському, якого під час загальної військової ради у грудні 1768 р. було звинувачено у зраді інтересів козацтва, але від розправи йому вдалося врятуватися втечею перевдягнувшись ченцем [14, с. 443]. Тодішне поняття “йти на уряд” сприймалося як серйозний ризик. Тому, добре розуміючи реальні ризики, далеко не всі висуванці на високі керівні посади були готові і радо погоджувалися нести таку відповідальність.

Саме тому, здавна відома процедура обрання ззовні виглядала як своєрідний іспит бо обставлялася дещо принизливим і не приємним ритуалом вимазування голови грязюкою, як попередження про мало приємне, почасти брудне і доволі ризиковане майбутнє очільника уряду запорозької спільноти. Ця процедура мала глибоке філософське і сакральне значіння. Вона майже у незмінній формі простежується ще з дохристиянських часів і пов’язана з культом давньослов’янського бога Велеса, обряд клятви якому відбувався з дерном на голові. Велес фактично персоналізував общинно-родову організацію тогочасного суспільства, як кошовий отаман у запорожців персоналізував запорозьку корпорацію побратимів під загальною назвою – товариство, яке вважало обраного з-поміж себе найдостойнішого товариша – батьком, до якого так офіційно і зверталися. Тотемне походження культу Велеса і віддзеркалена у цьому культурі первинна ідея територіальної спорідненості, дивним чином перегукується з територіально-клановою спорідненістю запорожців, яка об’єднувала всі матеріальні об’єкти на території проживання даного колективу людей [26, с. 134-135].

Слід зазначити, що національна традиція врядування на теренах Запорозьких Вольностей розвивалася виключно на основі природного відбору всього найкращого і дивним чином перегукувалася з сучасною соціально орієнтованою культурою управління, що частково обмежує ринкові відносини та включає в механізми регулювання так званий “соціальний фактор”. Добре відомо, що інколи цей самий механізм регулювання у вигляді козацького товариства досить бурхливо реагував на різні суспільні подразники і попри увесь зовнішній драматизм з бійками та шарпаниною, боротьба за владу на Січі носила не прямий, а завуальований характер. Владу уособлювала громада, що була здавна поділена на курені, які і висували зі свого середовища кандидатів на керівні посади, а ті, згідно звичаю, мали двічі відмовитися від такої честі під час процедури обрання.

Історична традиція міцно сформувала в нашій свідомості жагу до влади і непримиренну боротьбу за неї козацької старшини. Цілий період козацької доби під назвою “Руїна” знаменує собою цю боротьбу. Дійсно, заради задоволення власних владних амбіцій окремі представники старшини уміло використовували та активно експлуатували саму ідею і практику усталених традицій врядування. Претенденти на булаву добре знали, що владу легше здобути ніж потім утримати. Влада потребувала не тільки сили зброї, а і сили авторитету, який можна було заробити послідовно відстоюючи позиції власного народу і його правлячої верхівки, які концентрувалися в усталеному способі життя.

Але отримавши владу, практично всі гетьмани, рано чи пізно, усвідомлювали необхідність концентрації максимальної повноти влади у власних руках і всупереч існуючій традиції врядування прагнули застосовувати авторитарні методи управління. Ці трансформації козацької свідомості відбувалися не завдяки жадібності до влади і бажанням у будь-який спосіб утримати її в своїх руках. Таке пояснення видається занадто спрощеним та звульгаризованим, оскільки більшість з козацьких очільників якщо і розжилися

якимись матеріальними та земельними статками то зовсім не на довго бо швидко втрачали владу, багатства, здоров'я і навіть життя. Такі трансформації пояснювалися швидше усвідомленням неможливості ефективного виконання функцій керівника держави, влада якого має не божественне походження і не освячена династичною традицією аристократичного походження. Українське ментальне народовладдя у вигляді традиції врядування виглядало нонсенсом в тогочасному монархічному світі. Лише ставши в один рівень з оточуючими Гетьманат країнами можливо було на рівних вести з ними міжнародний діалог і зміцнювати державу. Уявлення тогочасного оточуючого світу не виходили за рамки сприйняття володаря інакше, як помазаника божого або спадкового вельможі. Наша козацька аристократія виглядала значно демократичніше і простіше своїх зарубіжних колег, хоча за рівнем освіченості і загальної культури нічим їм не поступалася. Тому монархічні нахили очільників Козацької держави пояснюються переважно бажанням пошуку адекватного сприйняття їх як таких їхніми зарубіжними колегами.

Відмовляючись від демократичної складової реалізації своїх владних повноважень вони неминуче вступали в антагоністичні стосунки з тим суспільством, яке керуючись національною традицією, свого часу, через відповідну процедуру виборів, делегувало їм право здійснювати управлінські функції. При таких обставинах гідно розпорядитися отриманою владою на користь власного народу було не можливо. Змущена переорієнтація на силу зброї і неможливість спиратися на силу колективної волі вимагала зміцнення власної вертикалі влади, в діях якої переважали елементи одноосібного правління, а не традиційного врядування.

Такі трансформації в практиці реалізації владних повноважень отриманих в цілком легітимний спосіб через реалізацію традиційної процедури відкритих виборів на Загальновійськовій чи, як мінімум, на Старшинській раді, в очах козацької старшини та козацтва виглядали як грубе порушення традицій врядування. Це врешті-решт призводило до загострення взаємостосунків між гетьманом і старшиною, яка прагнула у будь-який спосіб не допустити подальшої узурпації влади скинувши з уряду гетьмана-зрадника.

Досить гостро це протистояння між гетьманом і старшиною проявилось на фоні національної революції та визвольної війни українського народу 1648 – 1657 рр. Можливі сподівання Б. Хмельницького до залучення на свій бік старої шляхти виявилось марним перш за все через те, що вона давно переорієнтувалася і прийняла польську парадигму влади в якій національній традиції врядування не було місця. Магнатсько-монархічна форма правління якнайкраще сприяла розвитку соціального, національного та релігійного гніту не стільки з боку держави в особі короля, стільки з боку крупних магнатів-латифундистів з нічим не обмеженою владою. Так званий процес “ополячення”, що охопив більшість руської шляхти, включав в себе не тільки відмову від предківської мови, віри і побутових традицій, а й відмову від усталених традицій врядування.

Народну революцію підтримала лише незначна частина збіднілої шляхти, для якої усталені традиції у вигляді “старовинних прав і вольностей” мали реальну користь і надавали справедливую перспективу. Разом з іншими верствами руського населення ці “права і вольності” в основі яких лежали національні традиції врядування і стали об'єктом їх спільної повсякденної боротьби та прагнень.

Для “ополяченої” руської шляхти ідея створення Руського князівства була неприйнятною, оскільки передбачала докорінну зміну принципів формування владних структур і реалізації владних повноважень. Проголошення, вже в кінці 1649 р. Б. Хмельницьким новоутвореної козацької держави як спадкоємиці Київської Русі, остаточно відвернуло цю шляхту від ідеї створення такої держави де основні питання вирішувалися радою – вічем, а неугодного громаді князя могли прогнати.

Народжена революцією нова національна еліта – козацька старшина виступала активним поборником встановлення традиційної системи врядування. За основу було взято здавна існуючу на території Запорозьких Вольностей систему врядування в основі якої було закладено принципи рівності, справедливості і виборності. Існуюча на таких принципах система врядування була близька і зрозуміла широким верствам населення українських земель, а тому була дуже швидко прийнята і впроваджена. “Протягом червня – листопада 1648 р. у центральному, південному і східному регіонах України в основному завершується процес формування державних інституцій, а в західному вони переживали інтенсивне становлення. Політична влада повністю переходить до рук козацької старшини, почали функціонувати центральні й місцеві органи влади, відбулася заміна старого адміністративно-територіального устрою новим, запроваджуються козацькі суд і судочинство, формується національна армія, намітилися серйозні зміни в соціальній структурі суспільства”. [16, с. 10] Важливо підкреслити, що за часів Козацької держави працювала пряма військова демократія. У регіонах тогочасної України – містах і селах правили виборні урядовці – адміністративні і судові. Посади на всіх щаблях державної влади та самоврядування були виборними, всі урядовці й чиновники завжди мали відповідати перед своїми виборцями [4, с. 7].

Запроваджений полково-сотенний устрій Козацької держави якнайкраще відповідав умовам перманентної війни, а от демократична традиція прийняття рішень на спільних радах, які часто на Січі закінчувалися звичайними бійками, явно дисонувала з необхідністю прийняття оперативних рішень в умовах мінливої оперативної воєнної обстановки. Публічність і прозорість прийняття рішень, які передбачала традиція врядування, явно шкодили вирішенню складних військово-оперативних завдань, що стояли перед гетьманом. Окремі рішення тактичного характеру вимагали не тільки оперативного прийняття, а й забезпечення максимальної секретності. Не меншою мірою це стосувалося і вирішення стратегічних питань, до яких перш за все відносилися питання зовнішньополітичної діяльності. Активна дипломатична робота різновекторного спрямування не могла бути предметом широкого обговорення і вимагала серйозної аналітичної підготовки і персональної відповідальності.

Тому, врядування не могло повною мірою застосовуватися у верхніх ешелонах влади і поступово витіснялося на місцевий рівень окремих полків і сотень де переважно вирішувалися суто цивільні питання. На початку 1650-х рр. сотник Пилип Уманець писав до севського воеводи: “А тепер у нас за ласкою Божою... тут у всім краю Сіверському ні воеводи, ні старости, ні писаря немає... А пан полковник тепер у нас за воеводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю.” [6, с. 134] Місцева влада на чолі з полковниками, що об’єднували в своїх руках військову і цивільну владу, з одного боку, мали належним чином організувати цивільне життя громади на довіреній їй території полку, а з іншого, очолювати крупний військовий підрозділ. Поєднувати в одній особі такі різні функції було не просто, а тому далеко не всі

полковники успішно з цим справлялися. Маємо непоодинокі приклади ротацій та звільнень серед цієї категорії службовців [24, с. 234-235].

Крім того, тоді в світі не існувало інших, крім монархічної моделі управління і Б. Хмельницький вимушено але свідомо надавав перевагу промонархічним методам управління. Його прагнення максимально зосередити владу в своїх руках диктувалося ще й побоюваннями непередбачуваної черні. Він добре знав її мінливу вдачу і схильність до часткої зміни ватажків. Її міг приборкати тільки незаперечний авторитет лідера і поки він у нього був він поспішав ним скористатися але не для задоволення своїх власних амбіцій, а заради зміцнення державності. Відомий громадсько-політичний діяч і історик початку ХХ ст. В. Липинський дещо пафосно зображував процес концентрації влади в руках гетьмана: – “Під впливом не менш страшної внутрішньої небезпеки, що грозить йому з боку власної анархічної “черні” – українське лицарство прийняло обмеження своїх “прав і вольностей” і хоч із опозицією та з жертвами передало верховну владу в руки Великого, Ясновельможного Гетьмана.” [7, с. 129] Насправді цей процес проходив досить болісно, бо далеко не всі з оточення гетьмана розуміли його задуми і схвалювали його дії та рішення, які він все частіше здійснював самотужки та приймав одноосібно.

У відстоюванні демократичних традицій врядування проти Хмельницького діяла, часто шкодячи його задумам щодо консолідації сил заради вищої мети – державності, досить потужна опозиція. Тут демократичні традиції врядування вступають в явне протиріччя з державотворчими прагненнями гетьмана. Так, один з козацьких полковників М. Кривоніс відкрито виступив проти гетьмана поставивши під сумнів легітимність його влади ще у липні 1648 р. заявивши, що той не був “нашим присяглим гетьманом, так і я ним можу бути як і ти.” [18, с. 469] Його опонент мав на увазі той факт, що посада Б. Хмельницького не затверджувалася на Загальній Військовій Раді, як того вимагала усталена традиція врядування. М. Кривоніс був прихильником традиції врядування та противником посилення влади гетьмана і очолював опозицію. За непослух М. Кривоноса та найближчих його соратників було покарано, а невдовзі після цього Б. Хмельницький заявив посланцям від польського короля на чолі з А. Киселем: – “...не така у нас тепер справа, як було здавна у Війську Запорозькому, бо я з черню не раджуся і з нею не спілкуюся.” [18, с. 469] Боротьба з опозицією тривала і надалі. Жертвами цієї боротьби стало чимало послідовників М. Кривоноса, хоча нам відомі імена небагатьох. Так, тільки у 1652 році за непослух гетьманові було страчено полковників: паволоцького, блочерківського, миргородського Лук'яна Мозирю, шляхтича Адама Хмелецького, козаків Матвія Гладкого та інших [7, с. 129].

В ході жорстокої непримиренної війни та боротьби з опозицією Б. Хмельницький поступово відмовляється від проведення загальних рад і все більше схиляється до прийняття одноосібних управлінських рішень, благо його високий авторитет дозволяв йому це робити. Добре обізнаний зі станом речей в Україні, литовський канцлер Альбрехт Радзивіл писав у 1650 році, що Хмельницький “...має всіх русинів в такому послузі, що все готові зробити на один його рух.” [11, с. 70] Більше того, враховуючи малу ефективність від діяльності загальних рад, гетьман і вища старшина характеризують її як «шкідливу» і таку що викликає «замішання» серед козаків. В наступні роки Хмельницький все рідше скликає загальні ради і то тільки для того аби зміцнити гетьманську владу в умовах наростання пропольськи настроєної старшинської опозиції. Скликана у травні 1651 року загальна рада підтримала курс гетьмана

на продовження боротьби з Польщею, що дозволило йому усунути від влади своїх опонентів серед старшини. Надалі в умовах зміцнення позицій гетьманської влади, генеральна рада залишається лише як традиційний церемоніал, потрібний для легалізації важливих справ, а не як інструмент їх розгляду й вирішення. Гетьман скликає повну раду в тому випадку, коли вирішення справ уже визріли й не потрібні довгі міркування й наради [3, с. 31].

Зміцнення гетьманської влади дозволило Б. Хмельницькому, в останні роки свого правління, особливо не зважати навіть на Запорозжя, яке було вкрай незадоволене таким станом речей. Так, наприкінці 1656 – початку 1657 р. відбулося кілька старшинських рад без участі січовиків, на яких обговорювались питання зовнішньополітичної діяльності Української держави, а саме: відносини з Московією, Швецією, Трансільванією та Польщею [1, с. 205].

Ще більше зростало невдоволення запорожців інститутом старшинської ради при наступниках Б. Хмельницького, яка в своїй більшості нехтувала їхньою думкою і спиралася на підтримку старшинського оточення – тогочасної правлячої еліти. На старшинських радах, без участі запорожців отримали гетьманську булаву І. Виговський, Я. Сомко, П. Дорошенко та Д. Многогрішний. Така практика прямо суперечила запорозькій системі виборів, що ґрунтувалася на усталених традиціях врядування і призвела до політичного протистояння між традиційним республіканським демократичним устроєм Запорозжя і, фактично відновленою монархічною системою управління Гетьманщини [13, с. 60].

Таким чином, за досить короткий час свідомість очільників молодого Козацької держави на чолі з Б. Хмельницьким еволюціонує від республікансько-демократичних форм врядування до кланово-авторитарного управління. Такій еволюції активно сприяли процеси перетворення козацької старшини в крупних землевласників. Розпочаті ще за часів гетьманування Б. Хмельницького, ці процеси перетворення в провідній верстві в аналог польської шляхти, з якою ще недавно йшла запекла боротьба, вже після його смерті набули загрозливих для держави масштабів, бо стали чи не головною метою козацької старшини, почасти витіснивши всі інші завдання і обов'язки притаманні провідній верстві будь-якого суспільства. Наступний після смерті Б. Хмельницького історичний період під красномовною назвою “Руїна” характеризувався не тільки запеклою боротьбою за гетьманську булаву, а й за земельні рангові маєтності, що остаточно відвернуло від неї селянство, міщанство, а загалом і рядове козацтво.

Якщо за часів Б. Хмельницького, розумінню специфіку моменту, більшість старшин закривала очі на порушення традиційної парадигми врядування і вибачала гетьману певну узурпацію влади, то його наступникам прощати цього вже ніхто не хотів. А тому гетьманів Д. Многогрішного та І. Самойловича старшина знімала чужими руками Москви, звинувачуючи в узурпації влади і зловживаннях нею, а фактично за порушення ними усталеної традиції врядування. Ось які закиди лунали з уст старшини на адресу вже скинутого Д. Многогрішного в третьому пункті Конотопських статей підписаних при обранні гетьманом І. Самойловича 17 червня 1672 року: – “...чтоб от нынешнего новообраного гетмана никакой неволи и жесточи, как от изменника Демка (Многогрішного – авт.) было, не терпели, и чтоб он над ними, войсковою старшиною, никакой справедливости без совета всей старшины и безвинно не чинил...” А сам І. Самойлович за 15 років гетьманування сильно еволюціонував у своїх поглядах на гетьманську владу. Якщо в перші часи свого гетьманства у

внутрішній політиці він проводив лінію старшинської верстви, впроваджуючи в державі правління козацької старшини, то потім він став прихильником сильної авторитарної гетьманської влади. Як "...абсолютний владитель малоросійського панства" та "зверхній владца і господар вітчизни" і що "тільки найвищий неба і землі справца отмінного дочасного живота може гетьманську власть перемінити", він мав перший з козацьких очільників сформулював свій погляд на владу гетьмана як інститут монархічного типу [25, с. 585-586, 593]. "Самойлович був усунутий внаслідок порозуміння між українською козацькою старшиною, яка не терпіла його самовладства й обвинувачувала його в цьому, закидаючи йому, що він хоче бути необмеженим монархом на Україні і уїдливо нагадувала йому, що він попович з роду..." – писав О. Оглоблин [10, с. 141]. Звісно, що козацька старшина подарувати йому та його попередникові подібні погляди ніяк не могла, оскільки вбачала в цьому брутальне порушення усталеної традиції врядування, а відтак і безперспективність свого панівного становища.

Тривала боротьба за владу, а по-суті за форму правління між козацькою старшиною і гетьманом формально завершилася з прийняттям відомих "Пактів і Конституцій" 1710 року, перемогою старшини. В цьому документі було задекларовано рішення "навічно зберігати у Війську Запорозькому такий закон, щоб у нашій батьківщині першість належала Генеральній старшині." Можливості гетьмана і його владні повноваження було значно обмежені статтями 6, 7 і 8 [15, с. 30 - 31]. Відповідно до цих положень гетьман не мав права розпоряджатися державним скарбом та землями, проводити власну кадрову політику, вести самостійну зовнішню політику. Йому також було заборонено створювати якусь власну адміністрацію, він не міг застосовувати покарання до винних. Разом із Радою генеральної старшини гетьман мав найвищу виконавчу владу (ст. 6 – авт.). У період між сесійними зборами Генеральної Ради гетьман виконував її повноваження. Для задоволення матеріальних потреб гетьманові виділялися певні рангові маєтності з чітко визначеними прибутками, проте лише на час його перебування на посаді. Одним словом, Гетьману заперечувалися самодержавні права, а відводилася роль, подібна до сучасної ролі президентів.

Дослідники цього вікопомного документу так і не дійшли згоди щодо визначення форми правління. Так, О. Оглоблин вважає, що "Конституція визначає незалежну державу Війська Запорозького й Народу Руського, як станова виборну гетьманську монархію парламентарного типу" [12, с. 112]. На думку О. Кресіна "Пакти й Конституції" 1710 року стали першим українським внутрішнім конституційним проектом, що встановили парламентсько-президентську республіку." [5, с. 201] Це зробити не легко, адже зовсім нерегульованими залишалися ключові питання про процедуру виборів самого гетьмана, про механізм обрання в полках генеральних радників для участі в засіданнях Генеральної Ради, про розподіл повноважень між Генеральною та Старшинською Радами тощо.

Але безсумнівним є той факт, що цей документ став вищою точкою політичного мислення українців у XVIII столітті. Він фактично проголошував в Україні незалежну республіку, а це був значний крок уперед порівняно із вищим висловом української політичної думки XVII століття – Гадяцьким трактатом 1658 року. Саме послідовність розвитку політичної думки і її автохтонність дозволили з'явитися на світ такій формі документа у вигляді договору із приводу організації державної влади в Україні, яка знайшла свій відбиток в

інших історичних документах людства – в Конституції США 1787 р.; французької Декларації прав людини й громадянина 1789 р. та Конституції Польщі 1791 р. За словами П. Надолішного, “...в документі від 5 квітня 1710 року відомому як Конституція Пилипа Орлика, національна традиція розбудови публічної влади й управління отримала політико-правове оформлення. Цей документ увібрав у себе найцінніші здобутки тогочасної європейської та вітчизняної гуманістичної думки. Принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу й судову був реалізований у Конституції мінімум за 10-15 років до того, як його теоретично обґрунтував у своїх працях Ш.-Л. де Монтеск’є” [8, с. 74].

По своїй суті це був не тільки видатний документ історії державного будівництва в Україні, а й показник рівня зрілості громадсько-політичних сил. “У цьому договорі українське суспільство чи не вперше виступає на політичну арену як самостійна організована сила, з якою гетьман повинен був повністю рахуватися. Цим документом був фактично закладений фундамент під майбутньою спорудою громадянського суспільства в Україні ” – зазначає сучасний дослідник В. Нікітін [9, с. 36].

Висновки. Досить сильно вкорінені в свідомості всього населення Козацької держави традиції врядування стали на заваді повній реалізації державотворчого потенціалу і прагнень окремих козацьких очільників. Надзвичайно важкі умови існування козацької держави у вигляді Війська Запорозького, не в останню чергу були обумовлені перманентною боротьбою усталеної традиції врядування і відносно молодій ідеї державності. Ця боротьба “традиції” і “ідеї” в свідомості тогочасної еліти – козацької старшини зовні виглядала як боротьба з владою. Парадокс цієї боротьби полягає в тому, що для реалізації «ідеї» в тогочасних умовах потрібна була максимально можлива повнота влади, на заваді чого стояла “традиція”. Складні геополітичні умови XVII сторіччя вимагали жорсткого централізованого правління, а не демократичного врядування. Тому, слабкість тогочасної України полягала в силі її демократичних традицій врядування.

Подальший розвиток політичної думки української еліти початку XVIII сторіччя полягав саме в тому, що Бендерською Конституцією було проголошено повернення до своїх стародавніх законів і вольностей, тобто до традиційної демократичної парадигми врядування, яка в даному документі стала, нехай і теоретичним, але офіційно задекларованим підґрунтям державотворення.

Джерела та література:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1875. – Т. 6. – С. 205.
2. *Апанович О.М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О.М. Апанович. – К., Либідь. 1993.– 287 с.
3. *Горобець Віктор.* Інституційна модель та політичний режим України-Гетьманщини // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Віктор Горобець. – К., 2000. – Вип.7. – С. 30 – 51.
4. *Кальниш Ю.Г.* Пряма демократія в Україні: історичні традиції та перспективи розвитку // Стратегічні пріоритети / Ю.Г. Кальниш. – 2008. – № 4. – С. 5-15.
5. *Кресін О.* “Пакти й конституції законів і вольностей Запорізького Війська...” 1710 р. // Український історичний журнал. № 2. 2005. – С. 192-203.
6. *Крип’якевич І. П.* Богдан Хмельницький // Вид. друге / І. П. Крип’якевич. – Львів, 1990. – 234 с.
7. *Липинський В’ячеслав.* Україна на переломі / В’ячеслав Липинський. – К., Дніпро. 1997. – 304 с.

8. *Надолішний Петро*. Вітчизняна традиція демократичного врядування як аспект національного державотворення: до 360 річниці конституції Пилипа Орлика // Вісник державної служби / Петро Надолішний. 2009. – № 4. – С. 69-78.

9. *Нікітін В.В.* Конституція Пилипа Орлика (1710 р.) як документ історії громадянського суспільства в Україні // Теорія і практика державного управління. – Х., Магістр. – 2005. – Вип. 2 (11). – С. 31-37.

10. *Оглоблин Олександр*. Гетьман Іван Мазепа і Москва // Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. П/р. Любомира Винара / Олександр Оглоблин. – Нью-Йорк – Київ – Торонто. 1995. (с. 131-161) – 419 с.

11. *Оглоблин Олександр*. Думки про Хмельниччину / Олександр Оглоблин. – Нью-Йорк. «Український народний університет» 1957. – 88 с.

12. *Оглоблин О.* Бендерська Конституція 1710 р. // Оглоблин Олександр. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Упоряд. І. Гирич, А. Атаманенко. - 2-е вид., допов. - Нью-Йорк - Київ - Львів - Париж - Торонто, 2001. – 236 с.

13. *Селівоненко Анатолій*. Політика Гетьманщини стосовно Запорозької Січі (1658–1667 рр.) // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 60 – 65.

14. *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Запорозького Коша / А.О. Скальковський. – Дн-ськ., 1994. – 678 с.

15. *Слюсаренко А.Г., Томенко М.В.* Історія Української Конституції. – К., Знання. 1993. – 190 с.

16. *Смолій Валерій*. Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво / Валерій Смолій. – К., «Генеза». 1998. – С. 8 – 45.

17. Статuti Великого Князiвства Литовського у 3-х томах. – Одеса. «Юридична лiтература». 2002. – Т. I. – 297 с.

18. *Степанков В.* Формування української державницької ідеї 1648-1649 років // *Mapra mundi*, 1996. – С. 464 – 478.

19. *Струкевич О.К.* Про остаточне знищення гетьманства на Україні та заснування другої Малоросійської колегії // Український історичний журнал. 1993. № 7-8. – С. 85 – 101.

20. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / Вимоги Запорозького Війська передані Яну Казимиру 7 (17) серпня 1649 року з табору під Зборовим. – К., в. д. Альтернативи. 1998. – 381.

21. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / Інструкція Богдана Хмельницького послам Запорозького Війська на Варшавський сейм. Листопад 1649 року. Чигирин. – К., в. д. Альтернативи. 1998. – 382 с.

22. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / Наказ Богдана Хмельницького послам від Запорозького Війська до Владислава IV від 2 (12) червня 1648 року з під Білої Церкви. – К., в. д. Альтернативи. 1998. – 382 с.

23. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / Наказ Богдана Хмельницького послам від Запорозького Війська до короля Яна Казимира від 10 (20) березня 1650 року в Києві. – К., в. д. Альтернативи. 1998. – 381.

24. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657. – К., в. д. Альтернативи. 1998. – 382 с.

25. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687). – К.-Л. НТШ. 2004. – 1086 с.

26. *Шостак Віктор*. Етико-світоглядні традиції найдавнішої духовної культури на території України / Віктор Шостак. – Луцьк., Вежа. 1999. – 189 с.

Олександр Олійник (Запоріжжя, Україна). Врядування в процесах державотворення козацької доби.

В статті висвітлено проблему взаємодії усталених традицій національного врядування з державотворчими прагненнями окремих представників козацької старшини та здійснено спробу з'ясувати наскільки боротьба за збереження національних традицій врядування сприяла процесам розбудови державності.

Ключові слова: традиції врядування, гетьман, шляхта, громада, суспільство, козацтво, старшина, влада, еліта, державність, система управління, державотворення.

Александр Олейник (*Запорожье, Украина*). **Управления в процессах государственного строительства эпохи казачества.**

В статье освещены проблемы взаимодействия устоявшихся традиций национального управления с государствообразующими стремлениями отдельных представителей казацкой старшины и предпринята попытка выяснить, насколько борьба за сохранение национальных традиций управления способствовала процессам развития государственности.

Ключевые слова: традиции управления, гетман, шляхта, община, общество, казачество, старшина, власть, элита, государственность, система управления, государственное строительство.

Alexsandr Oleiynyk (*Zaporozhia, Ukraine*). **Governance process of state Cossack time.**

The article highlights the problem of interaction established traditions of national governance with state aspirations of individual members of Cossack and attempt to find out how the struggle for preserving national traditions of governance promoted processes of statehood.

Key words: traditions of governance, Hetman, nobility, community, society, the Cossacks, officer, authority, the elite, state, governance, nation-building.

Геннадій ШПИТАЛЬОВ
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94 (477) “1713/1729”

**Становлення Української
ланд-міліції (1713 – 1729)**

Історія Української ланд-міліції є важливим складником воєнної історії XVIII століття як українського, так і російського народів. Спеціальні нароби з цього питання належать О. М. Апанович, Л. З. Гісцовій, С. А. Гуковій, В. В. Пенскому, В. О. Пірку, М. І. Кабачинському та ін. Однак, сказати, що на сьогодні тема повністю розкрита, зарано. В даній публікації Українська ланд-міліція розглядається в контексті проблем організації оборони України російськими військами.

Впродовж XVII – XVIII століть в країнах Західної Європи міліцією називали народне ополчення, яке збиралось у випадку воєнної небезпеки. Ланд-міліція (від нім. *land* – країна, край, земля і лат. *militia* – ополчення) являла собою прикордонне військо, сформоване із поселеного на окраїнах держави населення. У різний час в країнах Європи ці військові формування мали наступні назви: *land-miliz* – у Германії, *land-militia* – у Великій Британії, *land-militie* – у Нідерландах, *land-milits* – у Норвегії, *mark-milits* – у Швеції, *jord-milits* – у Данії, *terra-milizia* – в Італії, *terres-milices* – у Франції. Започаткування прикордонної міліції в Російській державі пов'язане із створенням за правління царя Олексія Михайловича на відвойованих у Польщі землях кінного полку, сформованого із смоленської шляхти – так званого “*Рославльського шквдрону*”. (За царювання Петра I та його наступників цей шквдрон іменували Смоленською міліцією, а в 1765 році перетворили на кінний ланд-міліцький полк). Першу російську ланд-міліцію було сформовано у 1712 році із місцевих жителів в С.-Петербурзької губернії. Українську ланд-міліцію почали формувати у 1713 році. Пізніше на південно-східних окраїнах держави було створено Закамську і Сибірську ланд-міліції. Остаточо ланд-міліцькі формування в Росії зникають у 1828 році.

Перед тим, як безпосередньо взятися за Українську ланд-міліцію, вважаємо за необхідне розглянути передісторію питання.

Оборона південно-західного кордону відігравала в житті Московської держави досить важливу роль.

Так, впродовж 20-х – 30-х років XVI століття для оборони земель Московської держави від нападів кримських татар, на лівий берег Оки, до впадіння в неї р. Москви, (нижче цього місця Ока ставала широкою і повноводною) щовесни виходило військо, котре стояло там до глибокої осені, перетинаючи Муравський шлях. В районі річкових млин лівий берег укріплювався частоколом. Ця оборонна лінія називалась “Берегом”. На “Берег” московити почали виводити війська ще за правління великого князя Івана III (але лише при явній загрозі з боку Криму). По лінії “Берега” було засновано міста Болхов, Козельськ, Перемишль, Воротинськ, Калуга, Алексин, Таруса, Серпухів, Коломна. На правому березі Оки чатували прикордонні кінні загони.

У 1566 році південніше “Берега” було зведено Велику засічну черту, на котрій заснували городки-фортеці Білів, Болохов, Венів, Дедилів, Крапивну, Одосв, Переяслав-Рязанський. Ці міста були зв’язані лініями валів, ровів, а на ділянках густого лісу – засічними смугами. Населення, котре проживало “у края”, вважалось “украинным”. Засновані там городки-фортеці іменували “Низовыми украинскими городами”. То ж південну прикордонну область своєї держави московити називали “Україною”. У другій половині XVI століття на землях, що лежали по лівому і правому берегах Оки було створено прикордонний військовий округ – Тульський (Українний) розряд [1, с. 7-24].

За часів правління Іоанна IV “Грозного” дозорна служба на правому березі Оки покладалась на військо, сформоване із безвотчинних дітей боярських, безпомістних дворян, служилих козаків, а також із “гулящих” (вільних) і посадських людей, котрі потрапили на царську службу “по прибору” (шляхом вербування) або “по отечеству” (спадкова “фамільна” військова служба). Забезпечення служби прикордонників відбувалось за рахунок земель “диких полъ”. Служилий “по отечеству” наділявся землею прикордонними воєводами (від імені царя) в особисте володіння пожиттєво. Служилий по прибору отримував землю від певної військової громади на час несення ним служби. Ті, хто мав на кордоні громадський земельний наділ, називали себе сябрами (товаришами) і володіли землями по “сябрённому”, тобто товариському праву володіння (отримуючи ділянки шляхом жеребкування) [2, с. 219-233].

З 1571 року прикордонники мали свій устав – “Приговор о станичной и сторожевой службе”. За цим Приговором в прикордонних містах дворяни або діти боярські “из числа мелкопоместных”, котрі не могли виступати кінно, несли “осадную службу”. Для забезпечення прожитку їм виділявся помістний оклад в 20-30 четей (30-45 десятин). У поле від прикордонних міст по черзі висилались кінні дозорні загони – станиці. На службу прикордонники виступали “о дву-конь”. Кінні загони складали головним чином служили козаки. Сотники, станичні голови і отамани призначались із числа заможних дворян і дітей боярських. Станичними головами в дозор ходили дворяни і діти боярські з помістним окладом не менш як в 400 четей (600 десятин). Урядники із числа середньопомістних осіб виходили на кордон разом із своїми людьми (з одним або двома озброєними слугами). У полі станиці стояли з 01 квітня по 01 грудня. Період несення служби окремої станиці тривав кілька тижнів. В зимовий період дозорні пости тримали лише поблизу слобід. Щоб залучити якомога більше охочих на кордон, уряд, за чолобитними окремих козацьких груп, надавав право на землю або підтверджував пільги у вигляді звільнення “обеления” козацьких дворів від повинностей. Такі козаки називались біломістними і мали земельний оклад від 20 до 30 четей. Крім того, окремі служили козаки за особливі заслуги жалувались землями на помістному праві, що у матеріальному відношенні урівнювало їх у службі з дворянами. При цьому помістні козаки до благородного стану не причислялись. Ці козаки-поміщики складали не більш як 12-15% усіх служилих козаків і у правовому становищі були прирівняні до стрільців [3, с. 69-73, 78, 129].

На самому початку колонізації правого берега Оки малочисельні “низовые служилые люди” жили укріпленими слободами. Із поступовим збільшенням на правобережжі чисельності прикордонників, з’явилися поміщицькі сади (садиби), стани (станіці) і зимники (зимівники). При оповіщенні українного населення про похід “крымского царя”, люди Тульського розряду мали зі зброєю збиратись до найближчих городків-фортець і укріплених слобід.

Обороною прикордонних городків і слобід керували спеціально призначені “осадные головы”. Гарнізонну службу в прикордонних городках несли “худые и безконные казаки”. Городові служилі люди були набрані на службу із числа убогих і безкінних козаків і наділялись землею по 30-40 четей на кожного (по 45-60 десятин). Для кінної станичної служби із безпомітних дворян і безвотчинних дітей боярських було сформовано розряд “Украинских городов детей боярских беспоместных”. Українські діти боярські мали 50 четей (75 десятин) помісного окладу, а поверстані до цього розряду біломістні і помістні козаки – по 30-40 четей. На середину XVI століття розряд Українських дітей боярських налічував близько 10 тис. осіб. Українські діти боярські проживали поблизу укріплених пунктів окремими усадями і збирались в городках лише у разі татарських набігів. На цей випадок вони були зобов’язані тримати в городках “осадныя двори”, в котрих постійно проживали лише їх холопи, а за відсутності таких – двірники із вільних “гулящих” людей [4, с. 101-114].

Прикордонна служба набула спадкового характеру. Усі прикордонники (діти боярські, дворяни і прибірні), як правило, мали залишатися на службі довіку. Більше того, діти і найближчі їх родичі після досягнення певного віку також мали відбувати службу замість батька, брата, дядька або служити разом з ними. За наступних царювань охочих до військової служби людей воеводи мали переписувати “у стрельцов и у казаков, и у посадских, и всяких жителей людей детей, и братью, и племянников, и зятьев, и приемышей, и половинщиков, и всяких захребетников, и у всяких людей дворников, которые не крепостные холопы и не пашенные крестьяне, и которые в писцовых книгах не написаны” [5, № 1564]. Головними критеріями для прибору були особиста свобода, благонадійність і відданість верховній владі. За кожного поверстанного або новоприбраного перед начальством мала поручитися громада або декілька авторитетних осіб. (Усі московські військовослужбовці, в тому числі і знать, пов’язувались круговою порукою двох-трьох осіб, котрі, у свою чергу, так само пов’язувались порукою третіх осіб і т. д.) [6, с. 61-66].

Колонізація правого берега Оки, як тоді казали – “Низу” відбувалась досить інтенсивно. Так, у 40-х роках XVI століття перед Великою засічною чертою, від Новгород-Сіверського до Алатиря, було зведено лінію прикордонних укріплень з городками Путивль, Рильск, Севськ, Кроми, Орел, Новосиль, Данків, Єпіфань, Рязьск, Шацьк, Темник. Впродовж другої половини XVI століття в цьому районі виникли городки Михайлів, Курськ, Мценськ, Чернь, Дедилів, Пронськ, Білгород, Вороніж, Слесь, Лівни, Валуйки, Оскол, Сапожок, Царьов-Борисів. Впродовж першої половини XVII століття на Низу виникли нові городки – Новий Оскол, Тамбов, Козлов, Добрий, Сокольськ, Усмань, Орлов, Урив, Коротяк, Скопін, Обоянь, Суджа, Усерд, Ольшанськ, Карпов, Хотмижськ, Чернавськ, Чугуїв, Яблуньов. У 1623 році військово-адміністративними центрами південно-західних ділянок кордону стали Брянськ, Трубчевськ і Севськ; південних ділянок – Путивль, Рильск, Курськ, Білгород, Царьов-Борисів, Валуйки, Старий Оскол і Вороніж; центрами південно-східних ділянок стали Слесь, Єпіфань, Рязьск і Шацьк. Тоді ж було впроваджено і новий устав прикордонної служби. За уставом кінну дозору службу мали нести малопомістні дворяни, котрих уряд наділив земельними ділянками нижче Великої засічної черти.

Україні низові городи перебували у віданні Розрядного приказу. Структурно приказ поділявся на столи і повиття. Зокрема, Тульський стіл здійснював управління південноросійською засічною і станичною службами, а

також забезпечував українних служилих людей земельним і грошовим жалуванням. У свою чергу Помістний приказ, котрий видав фондом “пустоместных” земель, наділяв служилих людей помістями (згідно окладів, встановлених Розрядним приказом). З другої половини XVII століття територія Московської держави поділялась на розряди, такі собі військові округи, котрі називались “поместными полками” – Московський, Владимирський, Рязанський, Новгородський, Смоленський, Білгородський, Севський, Тамбовський, Казанський, Симбірський, Тобольський, Томський, Єнісейський, Ленський. Керівництво розрядами на місцях здійснювали одноіменні столи (для наприкладу, – Білгородський стіл), котрі являли собою обласні військово-адміністративні управи. Очоловались розрядні столи воеводами з рангом боярина або окольничого, котрі відали усіма військовими і цивільними справами у краї. (У 1708 році замість розрядів запровадять губернії).

У 1556 році було складено “Уложение о службе”, котре регламентувало порядок служби поміщиків. Легка кіннота московитів, котра була суто поміщицькою, дістала назву помістної (тобто кавалеристи несли військову службу за помістне земельне володіння). За поміщиками, котрі розорювались на війні і ставали піхотинцями, помістя зберігались, а самі власники помість, до виправлення справ, переходили на пішу помістну службу. Суттєвий відсоток помістних піхотинців не міг знову “стать на коня”. Про таких можна зустріти наступні відомості окладників (дворянських поручителів): “худ, на службу ходит пеи”; “худ, от службы отбыл и впредь служити нечем, и поместья за ним нет”; “худ, живёт в городе у церкви, стоит дьячком на клиросе”; “обнищал, волочится меж двор”; “жил в крестьянх за Протасовым, поместья за собою сказал 40 четей”; “мужик, жил у Фролова в дворниках, портной мастершико; бояре осматривали, приговорили из службы выкинуть вон”. Безнадійно зубожілих поміщиків виключали з дворянської служби і ті, потрапивши до категорії “гулящих людей”, ставали перед вибором куди податись: чи то до міста наймитувати; чи то в підсусідки або двірники до якогось служилого чину; чи то на Дон для військового промислу; чи то на низову засічну службу. Ясна річ, що для чоловіка, котрий мав сім'ю, останній варіант був найпривабливішим.

Низові фортеці і слободи являли собою суто військові поселення, де селились лише служили люди; посадських людей (ремісників і торговців) там практично не було. Крупні поміщики, котрі отримували на Низу значні земельні пожалування, влаштовували там помістя, куди переселяли частину своїх холопів, а потім переманювали із сусідніх повітів особисто вільних захребетників, задвірників і бобилів. Залежних селян (кріпаків-переведенців) на Низу могли мати лише заможні “вотчинники” із числа городових воевод, а також монастирі і значне духовенство. Потребуючи робочих рук, низові поміщики приймали до себе також і біглих холопів, надаючи останнім суттєві пільги. Уряд на це закривав очі. Вже до середини XVII ст. на Низу утворилась значна кількість середніх і крупних поміщицьких господарств. При цьому, із центральних областей держави вільні (чорносошні) селяни на Низ не переселялись [7, с. 91-101, 110-112].

У першій половині XVII століття ядро українної прикордонної кінноти становили низові середньопомістні дворяни. Згідно встановленій черзі, вони мали з'являтися на дозорну службу зі своїми людьми (синами, свояками, племінниками), кіньми, озброєнням, спорядженням і провізією. Від кількості цих людей залежав розмір земельного наділу поміщика. Під час польової

служби низові дворянські загони доповнювалися українськими дітьми боярськими. Гарнізонна служба в низових городках покладалась на городових служилих людей – засічних сторожів, затинних стрільців, пищальників, пушкарів, воротників та піших городових козаків. Ця категорія військовиків, а також “начальних чинов стрельцы и солдаты разночинцы”, забезпечувалась із виділених розрядами земельних наділів, що (як і раніше) надавались у колективне володіння. У період воєнного часу, для посилення українного війська, на засічну службу в центральних областях держави брали з кожних 20 дворів по одному “даточному”, озброєному рушницею, сокирою і рогатиною. У 40-х роках XVII століття драгунські полки іноземного строю, сформовані в Москві із безвотчинних дітей боярських, були “устроены вечным житєм на Украйне к татарской границе”. На кордоні драгунів наділили невеликими земельними наділами, по 50 четей на кожного [8, с. 235-251]. (Буде доречним зазначити, що із запровадженням у 1632 році полків іноземного строю усіх зубожілих дворян почали верстати в солдати, безземельних дітей боярських – в драгуни, а малопомістних – в рейтари. При відмові верстатись на цю службу або при ухилинні від неї, людей боярського і дворянського кореня було наказано “писать в землепашцы”. Солдати і драгуни отримували грошове жалування, а також казенні однострої, амуніцію і озброєння; помістями не наділялись, а мали проживати в батьківських помешканнях або у садибах найближчих родичів. Рейтари, крім жалування, отримували земельні ділянки, а начальні чини, ще й селянські двори. Із поступовим збільшенням кількості полків нового строю, рядовий склад регулярної піхоти перекомплектовували синами заможних вільних людей і прибірних різночинців, а солдатів-дворян верстали в рейтари).

Впродовж 1635 – 1638 років Велику засічну черту із її передовою лінією Новгород-Сіверський – Алатир відремонтували. Але після 1654 року, коли Московська держава почала війну із Польщею і Кримом, цього виявилось недостатньо. У 1658 році на південно-східному кордоні було завершено зведення Білгородської черги. (Пролягала від верхів'я Ворскли до верхів'я Цни, де за відсутності густих лісів будували оборонні об'єкти в районах річкових бродів). На 1659 рік Білгородська черта включала в себе наступні міста: Ахтирку, Вільне, Хотмижськ, Карпів, Болховий, Білгород, Корочу, Яблунів, Новий Оскол, Усерд, Ольшанськ, Коротяк, Урив, Костенськ, Вороніж, Орлів, Стулін, Усмань, Сокольськ, Добрий, Козлов, Тамбов. (Від Тамбова починалась Сибірська засічна черта). Служилих людей цих городків та прилеглих до Черти міст, разом із “черкаскими [слобідськими] полками”, було включено до складу Білгородського розряду. Білгородський розряд являв собою прикордонний округ і у різний час налічував від 19 до 30 тис. служилих людей. (У документах тієї доби Білгородський розряд і Білгородський полк ототожнювались). Територія, що примикала до Черти в народі отримала назву “Белгородской Украйни”. У 1660 році на південно-західному кордоні було створено Севський (Сіверський) розряд із містами Севськ, Рильськ, Путивль, Брянськ, Білів, Болхів, Карачів, Кроми, Лихвин. Обидва розряди склались із солдатських, драгунських і рейтарських полків, а також загонів стрільців і помістної дворянської кінноти. У тактичному відношенні Білгородський і Севський полки являли собою окремі корпуси; кожен складався із воеводського полку (дівізійного складу), полку першого товариша і полку другого товариша (обидва бригадного складу). З 1656 по 1782 рік південноросійські прикордонні війська знаходились у віданні голови Білгородського і Севського столів Розрядного приказу князя (з 1665 року боярина) Г. Г. Ромодановського.

При створенні Білгородського і Севського розрядів та поселенні на кордоні полків нового строю на Низу склалась окрема категорія “старого” українного населення – однодвірці. Основу цієї категорії становили біломістні і помістні козаки, пушкарі, затинні стрільці, воротники, сторожі, а також майстри фортечної і засічної справ. Усі вони жили по станах (станіцях) так званими “однодворками” – великими дворами. У такому дворі, крім хазяїна, його дружини та дітей проживали також “неотделённые братья”, племінники, свояки, захребетники, підсусідки (і усі разом із власними дружинами та дітьми). За період майже в століття однодвірницькі роди стали власниками чималих ділянок землі і угідь, розкиданих інколи по різних волостях. (Отримані пращурами дрібні земельні ділянки збільшувались за рахунок подальших пожалувань, вдалого одруження, скупівлі тощо). На середину XVII століття низовий однодвірок являв собою досить серйозну господарську одиницю. Для низових служилих людей однодвірки виявились зручними у тому плані, що, користуючись подвірним принципом розподілу громадської землі, кожен воєк мав можливість зменшити тягар служби, періодично виставляючи замість себе своїх близьких родичів або наймитів.

На 1665 рік загальна чисельність однодвірців в Білгородському і Севському розрядах становила понад 10 тис. осіб (це рахуючи самих лише хазяїв). Однодвірців було усунуто від безпосередньої служби і переведено до категорії військовозобов’язаного населення. В мирний час однодвірці надавали постійно військам, задіювались на ремонті і будівництві укріплень, а у випадках воєнного часу складали земське (крайове) ополчення або відбували гужову повинність при армії. Відживають свій час як військова сила і українські діти боярські. Перед ними є лише дві перспективи – або вступати до полків нового строю, або записуватись в однодвірці. (Верстання козаків в українські діти боярські припинилось у 1675 році). На початку XVIII століття в однодвірці зарахують також безвотчинну і безпомістну шляхту (зубожілих дітей боярських і дворян), наділену на Низу 50 четями землі для власного прожитку, а також поселених на Білгородській черті драгунів старої служби [9, с. 219-233, 238-246]. Усі разом однодвірці склали особливий військовий неподатний стан. Земельні володіння вони тримали як “*вотчие дачи*”, тобто не як помістя, а у володінні служилої громади [10, с. 480]. Однодвірницькі землі складали дві групи. До першої групи належали земельні ділянки батьківські, пожалувані або особисто куплені. До другої групи належали: ділянки, куплені зубожілому служилому чину волостю або селом; ділянки, надані від казни для ліквідації малоземелля того чи іншого одруженого однодвірця (у разі відділення від батька чи брата); ділянки, освоєні у Дикому полі. Оскільки пращурам однодвірців землі наділялись четями (четвертями), то таке володіння дістало назву четвертного. (У другій половині XIX століття однодвірців зарахують до категорії четвертних селян) [11, с. 106-112]. Продати свою землю однодворець мав право лише однодворцеві свого розряду. Особи благородних коренів, яких на початку XVIII століття чимало приписувалось до розряду однодвірців (щоб уникнути дальніх військових виправ), зазвичай мали власних “*дворовых холопей*”. Втім, продавати кріпаків однодвірці могли лише особам свого звання у межах свого розряду [12, с. 113-116, 231].

Між тим низових поміщиків “*дворян сотенной службы*” записали в рейтари. (У Білгородському і Севському розрядах таких налічувалось близько 40 сотень). До них додали кілька тисяч благородних коренів українських дітей боярських. У такий спосіб сформували цілий кавалерійський корпус. На початок 70-х років

XVII століття в 77 південних містах було 10 658 рейтарів. З метою посилення атакуючої міці рейтарських полків, додатково сформували “шкварони” копійщиків, число яких досягало 4 тис. осіб. (Копійщики на південному кордоні виконували функції гусарів, котрих на той час мали лише північно-західні розряди). Згодом рейтарів і копійщиків переформували таким чином, щоб у рейтарському полку був один ескадрон копійщиків, а у копійщицькому полку – один ескадрон рейтарів. За свою службу рейтари і копійщики отримували помістне і грошове жалування. Білгородський і Севський столи від імені царя жалували їм усім по одному “*подъёмному*” двору, із числа земських (а фактично однодвірницьких) дворів. Хазяїн підйомного двору по відношенню до “*владельца*” (свого володаря) являвся “*приборным подмощиком*” (служилим підпомічником). Мешканці пожалуваних дворів були зобов’язані обробляти земельні наділи володарів і тим забезпечувати їх військову службу. Одружені володарі, як правило, отримували сусідські двори і, для зручності ведення господарства, об’єднували їх із власними. Неодружені володарі селились безпосередньо у дворах своїх підпомічників. У соціальному і правовому відношеннях уряд прирівняв низових підпомічників до державних (вільних) селян. При цьому в центральних областях держави однодвірцями вважали володарів (рейтарів і копійщиків) підпомічницьких, а тепер селянських, дворів.

У розпалі російсько-турецької війни 1676 – 1681 років уряд царя Федора Михайловича запровадив у державі подвірну подать на “*стрелецкие деньги*”. Згідно ревізії 1678 – 1679 років для кожного податного округу уряд визначив по числу тяглих дворів середній подвірний оклад, вираховував загальну суму, яку платники самі розподіляли між дворами. На території Білгородського і Севського розрядів сплата окладу поширювалась як на селян-підпомічників, так і на однодвірців. Зібрані в розрядах кошти йшли на забезпечення служби своїх рейтарів, копійщиків і драгунів, а також поселених на Низу солдатів полкової служби. Між тим серед низових рейтарів, копійщиків і драгунів поширилась практика передачі частини своєї служби і відповідної до неї кількості землі іншим особам, як правило малоземельним однодвірцям. Найчастіше передавалась половина служби, рідше третина. Особи, котрі брали половину або третину служби, так звані “*половинщики*” і “*третчики*”, за отриману земельну ділянку заміщали кавалериста у полку рік чи два. При цьому помістні землі ніколи не пустували. Досить часто підпомічник і був тим самим половинщиком. Така практика носила характер не тільки двосторонніх угод, а й урядових заходів, викликаних постійними війнами і дальніми виправами служилих людей. У воєнний час (Чигиринські походи 1677 – 1678 років, Кримські походи 1687 і 1689 років, Азовські і Дніпровські походи 1695 – 1696 років) однодвірців не задіявали у військових виправах, хіба хто з них виставляв на половинну або третинну службу свого сина чи родича [13, с. 146-148].

Тим часом оборонні засічні черти посувались на південь. Так, для прикриття слобідських полків, впродовж 1679 – 1681 років на південному фланзі Білгородської черти було зведено Ізюмську черту, котра перетинала Муравську та Ізюмську сакми. Ця лінія укріплень тягнулась кутом від Коломцького острогу на південь до Царьова-Борисіва і далі на північ до Усерда, примикаючи до Білгородської черти, по річкових течіях Іжа – Сіверський Донець – Оскол – Валуй. На будівництві лінійних фортець та інших прикордонних укріплень були задіяні слобідські козаки і низові служили люди. Заселялась Ізюмська черта малоросійськими і слобідськими козаками-переселенцями, котрі поділялися на чотири стани: вартові, станичні, городові, полкові. Крім того, з Білгородської

України на Ізюмську черту переселився незначний відсоток служилих людей, котрих прозвали слобідськими однодвірцями. У 1684 році для захисту торських соляних промислів (населення ф. Тор і Маяцького острогу) перед Ізюмською чертою слобідськими козаками було зведено Торську засіку. (У 1700 році торські промисли будуть розорені татарами. Нову соляну слободу промисловці заснують у 1701 році на р. Бахмут. Бахмутський острог невдовзі стане центром однойменної прикордонної провінції) [14, с. 17-19].

У 1699 році в Росії розпочалась військова реформа. Вид служби за прибором, як і помістну систему жалування, було скасовано. Із започаткуванням регулярної армії офіцерами були зараховані лише крупні і середні землевласники. Дрібних землевласників, таких як низові рейтарі і копійщики, було віднесено до розряду “людей старых служб” із збереженням колишніх земельних і дворових пожалувань. Замість військової служби люди цього розряду, а також члени їх родин і близькі родичі, мали сплачувати подушну грошову подать, котра йшла на жалування регулярним полкам. (Із низових рейтарів і копійщиків починають стягувати по 1,50 руб., з дітей їх – по 70 коп., із солдатів городової служби, стрільців, пушкарів і козаків – по 1 руб., з дітей і свояків їх – по 50 коп., а із селян усіх вищезгаданих категорій – по 25 коп. з двору) [15, № 1710].

Цар Петро Олексійович не переймався правовими тонкощами щодо низових служилих людей. Володарів-однодвірців реформа поставила на один щабель із підпомічниками – в “ревизских сказках” обидві ці категорії писались “мужиками” (державними селянами). У ході ревізії більша частина городових дітей боярських, записаних раніше однодвірцями, поверталась в нові драгунські полки, що давало право повернутись до лав дворянства. Цього не зробили лише пристаркуваті, покалічені, або ті, що свідомо ухилялись від регулярної служби. У свою чергу, колишні українські діти боярські, котрих уряд не зачислив до благородного стану, в основній своїй масі визнали за краще залишатись державними селянами; на саме лише царське грошове жалування вони не спокусились [16, с. 269-271]. (На початку Північної війни в драгуни верстали лише самих дворян. Із поступовим збільшенням драгунських полків, до них почали верстати колишніх українських дітей боярських, але без надання дворянства. З 1720 року в рядові драгуни Українського корпусу, замість пристаркуватих і покалічених, зараховуватимуть попівських і дияконівських синів, хлопців із вільних “гулящих” людей, а також безземельних “мужиков” із числа пушкарів, воротників, затинщиків, козаків і стрільців) [17, № 3486].

Всього ж із людей Білгородського і Севського розрядів було сформовано 12 драгунських полків: 4 полки впродовж 1701 – 1702 років (М. Мещерського, О. Рогозіна, М. Франка, С. Дятлова) і 8 полків впродовж 1704 – 1706 років (2-й М. Мещерського, М. Зибіна, Ф. Хрущова, І. Пестова, М. Малигіна, Ф. Ощеріна, Ф. Фасмана, Г. Волконського) і два окремих ескадрони (Козловський і Вороніжський). При цьому слід зауважити, що усі ці полки прослужили недовго – впродовж 1706 – 1713 років їх було або переформовано, або остаточно скасовано. Також у діючій армії існували полки кінної служби, набрані із смоленської шляхти, “украинцев” і казанських служилих людей. Зокрема, впродовж 1701 – 1705 років при армії знаходився полк кінної служби С. Бахметьєва, набраний із служилих людей сотенної служби, стрільців і козаків низових городів. У 1703 році із низових рейтар і копійщиків сформували “сведённый” рейтарсько-копійницький полк Я. Вячеслова і рейтарський полк Г. Вєрьовкіна, але вже наступного року розпустили. Разом з тим, в розпорядження

білгородського і севського воєвод передавалась частина рейтарських полків, сформованих 1700 року в Москві. Так, наприклад у 1701 році рейтарський полк А. Шнейвіца прибув із Москви на гарнізонну службу до Севська, а рейтарський полк І. Поздеева – до Києва. Крім того, на Україну в низові городи “*на вечное житье*” із Москви висилались жилі стрілецькі полки. А між тим, низові стрілецькі полки відраджались на гарнізонну службу у віддалені фортеці (Кам’яний Затон, Тавань, Азов та ін.). Для цього у 1700 році із людей старих служб білгородського і севського розрядів створили чотири городові стрілецькі полки: в Курську – голови С. Клететцова, в Рязьку – голови О. Щёголева, в Брянську – голови О. Сафонова, в Путивлі – голови Г. Мешкова. У 1706 році ці полки розформували. Що ж до низових солдатів, то кращими з них періодично доукомплектовували регулярні полки, набрані на смоленщині (М. Герінга, І. Бернера, С. Дремонта, Г. Гейна та ін.), котрі впродовж 1701 – 1712 років несли службу в Києві. Місце низових солдатів “*на Україне*” заступили вибірні (старі московські) солдатські полки. Запроваджена у 1705 році рекрутчина людей старих служб не стосувалась. (Регулярна піхота до 30-х років XVIII століття комплектувалась вільними і посадськими людьми центральних областей) [18].

У 1706 році кращі “*людей старых служб*” Білгородського і Севського розрядів було зведено в Українську дивізію. Туди зараховували рейтарів, копейщиків і стрільців із розформованих низових полків. Осіб, записаних до реєстру дивізії, разом із їх родинами, повернули до неподатного стану. Українська дивізія зберігала статус помістного війська. Її забезпечення покладалось на місцеве податне населення. До складу дивізії увійшла також Слобідська козацька бригада (Острогозький, Охтирський, Харківський, Ізюмський і Сумський полки), а також Чугуївська та Бахмутська козацькі команди. Командиром дивізії було призначено майора Преображенського гвардійського полку (звання рівне бригадному генералу) князя В. Долгорукова, а бригадиром Слобідської бригади – полковника Ф. Шидловського [19, с. 23-28, 32-35].

Паралельно в державі було проведено ряд адміністративно-територіальних і управлінсько-поліцейських реформ, що кардинально змінило життєвий уклад Південної Росії – “*Україны*”.

У 1708 році, під час губернської реформи, землі Білгородського і Севського розрядів було поділено на провінції: Білгородську, Орловську, Севську, Воронежську, Слєцьку, Тамбовську, Шацьку і Бахмутську. Разом із Слобожанщиною (яка знаходилась у віданні білгородського воєводи), ці провінції було розписано між Київською і Азовською губерніями. Так, до складу Київської губернії увійшли Київська, Білгородська, Орловська і Севська провінції, а також Сумський, Охтирський і Харківський слобідські полки. До складу Азовської губернії увійшли Воронежська, Слєцька, Тамбовська, Шацька і Бахмутська провінції разом з Острогозьким та Ізюмським слобідськими полками. (Адміністративним центром Київської губернії був Білгород, а Азовської – Воронеж). Підрозділи Української дивізії, сформовані у Білгородській, Орловській і Севській провінціях Київської губернії, мали контролювати Гетьманщину, а підрозділи, сформовані у Воронежській, Слєцькій і Тамбовській провінціях, – територію між Бахмутом і Азовом.

У підтриманні порядку в губерніях важливу роль відігравали, створені у 1711 році, гарнізонні війська (полки 2-ї статті). Гарнізонні піхотні полки являли собою внутрішню сторожу і призначались для служби у містах і фортецях, а гарнізонні драгунські – для патрулювання на лініях комунікацій і придушення

різного роду заворушень. Полки 2-ї статті комплектувались із “людей старьх служб”, котрі за своєю статурою, станом здоров'я та якістю підготовки не годились до польової служби; платню отримували утричі нижчу ніж у польових полках (полка 1-ї статті). Мундири шилися не із закордонного сукна, як для польових полків, а з найдешевшого вітчизняного матеріалу – “серьмяги” [20, с. 77-78]. Гарнізонні війська перебували у віданні губернаторів. У 1712 році гарнізонними військами замінили городових служилих людей в усіх губернських фортецях (точніше сказати – городові команди перетворили на гарнізонні). В Київській губернії таким маніром було сформовано 7 піхотних полків, а в Азовській – 5 піхотних і 1 драгунський полк. На середину XVIII століття гарнізонні війська імперії склались із 49 піхотних і 7 драгунських полків [21, с. 21].

Окреме місце у південно-західному регіоні держави займала Гетьманщина (в урядових документах “Мала Росія” або “Малоросія”).

До складу Київської губернії Гетьманщина не входила. У 1708 році Київську провінцію однойменної губернії склали лише ті малоросійські міста, де ще за попередніх царювань перебували російські гарнізони – Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин, а також зведені росіянами на Запорозжжі фортеці – Новобогородицька, Новосергіївська, Кам'яний Затон. У 1709 році додаються Полтава, Переволочна [22, с. 208-209]. Гарнізонну службу в цих фортецях несли військові команди Білгородського розряду. Гетьманські полки до Української дивізії жодного відношення не мали, оскільки вважались військом союзницьким, а самому гетьману в армії віддавались почесні, аналогічні тим, що віддавались іноземним правителям [23, с. 310]. Втім, у випадку явної загрози з боку Криму, полки гетьманського регіменту мали підлягати командирі дивізії (що неабияк насторожило гетьмана І. Мазепу та його оточення). Перехід Мазепи на бік шведів призвів до обурення, зневаги і подальшої недовіри до малоросіян з боку московитів. Відтоді російський уряд вбачатиме в Українській дивізії противагу малоросійському козацтву. У справах оборони кордону адміністрація гетьмана І. Скоропадського (і усіх наступних гетьманів) підпорядковуватиметься київському генерал-губернатору.

Тепер переходимо до суті справи.

Передумовою створення Української ланд-міліції став невдалий похід Петра I до Молдови у 1711 році і подальша загроза південним провінціям з боку Туреччини та Криму. Так, у той час, коли головні сили російської армії разом із царем були зосереджені біля р. Прут, оборона Лівобережної України покладалась на польовий корпус генерал-майора І. Бутурліна, підрозділи Української дивізії, слобідську козацьку бригаду Ф. Шидловського, а також на реєстрові і наймані полки гетьмана І. Скоропадського. При цьому усі ці війська не завжди вдало протистояли мазепинцям, запорожцям і станіславцям, котрі разом із татарами постійно проводили військові диверсії і розгорнули антимосковську агітацію на Гетьманщині. Після повернення з Молдови Петро I відтягував виконання умов Прутського договору і розпочав підготовку до відновлення бойових дій проти османів. На початку 1712 року головнокомандуючий на Україні генерал-фельдмаршал граф Б. П. Шереметьєв (колишній білгородський воєвода) зосередив під Києвом регулярні полки, що повернулися з-під Пруту. Це угруповання військ дістало назву Головного обсерваційного (спостережного) корпусу. На лівому березі Дніпра південний кордон обороняли два окремі регулярні корпуси під командуванням генерал-майора графа П. Апраксіна і генерал-майора графа І. Вейсбаха. Гетьманські

козаки тримали пости по лівому берегу Дніпра від Києва до Переволочни. Пости слобідської бригади стояли у верхів'ях р. Самари і Кальміусу. Крім того, для захисту великоросійської України цар викликав із центральних губерній колишніх рейтарів і дворян *"сотенной служби"*. Це ополчення під проводом князя М. Г. Ромодановського зосередилось під Путивлем [24, с. 97-98].

У 1712 році розквартирування російських військ на Україні кардинально змінилось. Командиром Української дивізії (гарнізонних полків Київської і Азовської губерній) став П. Апраксін. Частину полків дивізії розквартирували на території Гетьманщини і Слобожанщини [25, с. 88-89]. Відтепер в Київській провінції і на Гетьманщині постійно мало перебувати 7 піхотних гарнізонних полків: Київський (обер-комендантський), Чернігівський (комендантський), Полтавський, Стародубський, Ніжинський, 1-й Глухівський і 2-й Глухівський (комендантський). Ці полки комплектувались в Орловській і Севській провінціях. В решті провінцій Київської і Азовської губерній стояли Білгородський, Єлецький, Тамбовський, Коротяцький і Павлівський піхотні гарнізонні полки, а також Воронежський драгунський гарнізонний полк. У Бахмутській провінції службу ніс окремих гарнізонний батальйон [26, табл. № 35]. Для підкріплення Української дивізії, за наказом царя, на території Гетьманщини і Слобожанщини *"для сохранения внутреннего спокойствия"* було розквартировано Український корпус, котрий налічував 11 драгунських полків. На кордоні драгунські команди корпусу розташували позаду козацької лінії форпостів [27, с. 9-11].

Наприкінці 1712 року турецький султан Ахмед III вдруге оголосив війну Петру I (бо цар зволікав із виконанням умов Прутського договору 1711 року). Оттоманська Порта (османська урядова знать) задумала примусити царя віддати Україну (Правобережжя, Лівобережжя і Запорозжжя) і створити там союзу Туреччині і Криму козацьку державу під булавою П. Орлика. У російської верхівки не було впевненості в тому, що Гетьманщину вдасться утримати під своїм контролем; очікували на удар усієї турецької армії по Києву, потужні диверсії татар на Слобожанщину і перехід гетьманських козаків під протекцію султана. На початок 1713 року ситуація була напруженою: татари вкупі із запорожцями постійно проводили диверсії на кордоні; заклики П. Орлика розхитували Гетьманщину; султан погрожував походом і цим відтягував сили росіяні із шведського фронту. То ж наприкінці січня 1713 року Сенат отримав царське повеління, відповідно до якого треба було *"старатца дабы на Украине собрать ландмилиц тысяч шесть, а буде можно тысяч и десять и оные посадить в украинских гварнизонах"*. 02.02.1713 Сенат видав указ щодо створення на півдні п'яти піхотних ланд-мілицьких полків [28, с. 214]. Місцем служби цих полків мала стати Київська губернія. Утримання ланд-міліції покладалось на населення Київської губернії. Жалування *"ландмилицам"* (ланд-міліціонерам) визначили таке ж, як і гарнізонним піхотинцям. Виконання указу було покладено на князя Дмитра Михайловича Голіцина (з 1707 голова Білгородського розряду з іменуванням київським воеводою; київський генерал-губернатор 1711 – 1718) [29, с. 14-15].

Комплектувалась ланд-міліція із *"скасованных за излишеством"* піхотних полків 2-ї статті (Ф. Буларта, М. Жданова, П. Кошелева, Г. Репьєва, П. Григорова, І. Хотунського, А. Кривцовського) та стрілецьких (Д. Воронцова і Є. Вестова). До цих полків вирішили додати синів і племінників колишніх служилих людей Білгородського і Севського розрядів. Київська і Азовська губернії мали виставити 7000 молодиків віком від 15 до 30 років (по 3500 осіб

кожна) [30, с. № 2643]. На середину травня в обох губерніях вдалось зібрати 5905 чоловік (але схоже на те, що сюди врахували і людей стрілецьких полків). Із новобранців Київської і Азовської губернії створили три полки: І. Хрипунова, Г. Сухотіна та полк царевича Олексія Петровича (командував полком майор І. Отяєв) [31]. У Ніжинському армійському магазині новобранці отримали рекрутські однострої і рушниці старого зразка. Навчання новобранців покладлось на обер і унтер-офіцерів скасованих полків та відряджених із Москви відставних чинів. Впродовж літа рекрути перебували у навчальних таборах [32, с. 64].

Формуючи ланд-міліцію, Петро І планував влити чотири гарнізонні полки Київської провінції до складу корпусу Б. П. Шереметьєва, а на зміну їм прислати гарнізонні полки Білгородської, Севської і Воронежської провінцій. Натомість гарнізонну службу у цих трьох провінціях мала нести новостворена ланд-міліція. Втім, цар відмовився від цієї ідеї. Ланд-міліцією лишень посилили залоги Київської провінції. Усі гарнізонні полки губернії залишились на місцях. До кінця літа в Київській губернії було 14 ладміліцьких полків різного складу, більшість з яких перебувала у стані комплектування. Чисельність ланд-міліціонерів становила 10 000 чоловік: у Києві 5000, у Полтаві 2000, у Чернігові, Ніжині і Переяславі – по 1000 чоловік. Крім того, ланд-міліцький полк Н. Анненкова (колишній гарнізонний А. Шарфа) прибув на службу до Білої Церкви, а ланд-міліцький полк Я. Постельнікова (також колишній гарнізонний) до Бахмуту [33, с. 47].

Восени 1713 року, після остаточного замирення царя із султаном, потреба в ланд-міліції відпала. На початку 1714 року Д. Голіцин наказав відібрати із набору солдатів скасованих польових полків і замінив ними гарнізонні підрозділи у фортецях Київської провінції. Офіцери отримали відпустки і мали перебувати по своїх домівках “до указу”, періодично з’являючись на огляди до Білгорода, де знаходилась резиденція київського генерал-губернатора. Новобранців було використано на спорудженні укріплень Київської фортеці, після чого розпущено на невизначений термін. Надалі їх час від часу збирали для лагодження фортифікаційних споруд Київської провінції. У 1719 році за нового генерал-губернатора Петра Олексійовича Голиціна (двоюрідний брат Д. Голиціна) ланд-міліцьку службу було скасовано, а офіцерів – остаточно розпущено [34, с. 14-16].

У справі охорони південного кордону, паралельно із створенням ланд-міліції в Київській губернії, уряд також покладав надії на гусарський корпус. До оборони Київської губернії було залучено гусарські полки, навербовані впродовж 1707 – 1710 років із числа молдаван, волохів, сербів, болгар та угорців. На 1711 рік налічувалось шість “*Валахських*” полків і дві роти – Сербська і Польська [35, с. 38]. У ході війни стало цілком очевидним, що якість служби цих гусарів далеко не відповідала обсягу видатків на їх утримання. Кожен окремих гусар був добрим рубакою, але вкупі ці недисципліновані юрби лише чинили шкоди місцевому населенню. На кордоні користі від них було мало. Після замирення із Туреччиною гусарські полки було розпущено [36, с. 8]. На службі із числа кращих було залишено лише три п’ятисотенні полки-команди: Угорський (Апостола Кігіча), Волоський (Михая Брашевяну, пізніше – Сербина) і Козацький (Василя Танського). Але і ці частини згодом розбіглися. Через великий недокомплект рядового складу у 1721 році гусарські команди було ліквідовано [37, с. 48].

Новий кордон Росії з Османською імперією було розмежовано у 1714 році. Оскільки запорозькі землі відійшли Кримському ханству, прикордонною територією стали лівобережний Полтавський, слобідські Ізюмський і Харківський полки, а також Бахмутська провінція і Область Війська Донського. Впродовж двох наступних десятиліть (до 1735 року) прикордонні українські землі періодично зазнавали грабінницьких нападів з боку ногайців – всупереч застерезенням хана набіги чинили загоми окремих бейів. Крім того, на Україну продовжували проникати агенти П. Орлика (діяли до 1740 року). Із пійманими на Гетьманщині і Слобожанщині “шпигами” російська влада нещадно розправлялась [38, с. 95-101].

Після остаточного замирення із Туреччиною Петро I заходився впорядковувати систему утримання і забезпечення регулярної армії. Ця справа не оминула людей старих служб. У січні 1715 року в усіх губерніях держави, замість провінцій, були запроваджені ландратські долі по 5536 тяглих дворів кожна. Ландратські долі мали утримувати визначені їм військові підрозділи. Втім, запровадження ландратських долей бажаних результатів не дало. У листопаді 1718 року Петро I почав податну реформу – подвірний оклад замінювався подушним [39, с. 24-27].

Для служилих людей Білгородського, Севського, Тамбовського і Козанського розрядів знаком став 1719 рік. Особи, котрі продовжували володіти пожалуваними раніше підпомічницькими дворами, отримали право називатись і писатись однодвірцями (малось на увазі володіння колишнім підйомним двором). Відтоді ж термін “однодворець” став вживатися на офіційному рівні. При цьому однодвірці отримали право відпускати своїх селян на волю за відкуп [40, с. 22]. (Втім, сенатським указом 1794 року однодвірцям було заборонено відпускати селян, на тій підставі, що вони перебувають з ними в однаковому подушному окладі, а право звільняти селян є привілеєм дворянства. Вже 1809 року цю заборону відмінили. У 1827 році однодвірницьких селян було звільнено від оброку, оскільки ті несли аналогічну повинність зі своїми володарями. У 1842 році однодвірцям дозволили клопотатися щодо заслання селян до Сибіру на поселення “за дурное поведение и дерзкие поступки”) [41, с. 472-473].

У травні 1719 року ландратські долі було скасовано. Замість колишніх восьми губерній, Петро I запровадив одинадцять, поділених на 50 провінцій. (Так, у Київській губернії замість десяти ландратських долей, залишили чотири колишні провінції). Замість ландратських долей цар впровадив дистрикти. Дистрикт являв собою особливий округ у складі провінції, з котрого збирались кошти на утримання того, чи іншого полку. Кожна провінція поділялась на п'ять дистриктів. (Спочатку дистрикти нарізались по 1500 – 2000 тяглих дворів на кожен. При цьому повіт міг дробитися на декілька дистриктів, а в інших навпаки, два невеликі повіти об'єднувались в один дистрикт; траплялось і так, що кордони повіту могли співпадати з кордонами дистрикту). Кількість дистриктів співпадала із числом армійських полків. Розмір дистрикту залежав від типу полку (піхотного чи драгунського). Так, на утримання піхотного полку необхідно було щорічно збирати 16 200 руб., а на утримання драгунського – 47 945 руб. Із розрахунку збору 74 коп. з податної душі, дистрикт піхотного полку становив 21 892 ревізькі душі, а драгунського – 60 797 душ [42, с. 42 – 49, 140, 352, 424 – 426, 443]. З 1722 року на утримання солдата піхотного полку призначалось 35 душ, а драгунського – 50 [43, № 3901]. (Гвардія і флот утримувалися за рахунок митних і кабацьких зборів).

Збір подушної податі і рекрутські набори в межах дистрикту покладалися на земського комісара призначеного урядом, а бо комісара від землі, обраного із складу місцевих дворян. Комісару допомагав штаб-офіцер з військовою командою (від закріпленого за дистриктом полку) [44, № 4328]. У травні 1724 року, для посилення військово-каральних засобів на місцях і безпосереднього збору солдатами полку подушної податі, було видано указ про поселення полків на постійні квартири по так званому “Плакату”. Центрами дистриктів стали полкові штаби. Солдатів розквартирували по селах. (Фактично полки поселялися в межах своїх дистриктів). Втім, частина полків залишилась на квартирах далеко за межами своїх дистриктів [45, с. 113-118]. У таких випадках зібрані кошти доправлялися у полки земськими комісаріатами. Так, у провінціях Київської і Азовської губерній знаходились дистрикти Українського драгунського польового корпусу, котрий розквартирувався на території Гетьманщини і Слобожанщини, а також дистрикти гарнізонних піхотних полків Київської провінції. (Українські дистрикти мали наступний вигляд: Курський дистрикт Астраханського драгунського полку, Севський дистрикт Глухівського гарнізонного полку і т. п.) [46, с. 47-49].

За встановленим у 1724 році порядком оподаткування, поміщицькі і дворові селяни мали сплачувати по 74 коп. на рік *“и больше никаких денежных и хлебных податей и подвод не имеют, и платить не повинны, разве то за деньги”*. Державні селяни (посадські і чорносошні) мали додатково сплачувати 40 коп., позаяк вони *“себе помещиков и никаких владельцев, кроме императорского величества, не имеют”* [47, № 4503]. (У 1727 році подушний податок для поміщицьких і дворових селян зменшили на 4 коп). Із старовірів-розкольників податок стягувався у подвійному обсязі. Купці сплачували встановлену долю із заявленого капіталу. Однодвірці і люди старих служб Київської і Азовської губерній мали сплачувати по 80 коп. на утримання полків Українського драгунського польового корпусу. Крім подушної податі, державні селяни, до яких були зараховані однодвірці і люди старих служб, відбували натуральні повинності: приймали солдатів до хат на постій, надавали військам підводи і коней, ремонтували фортеці і мости тощо. Поселення полків по дистриктах лягло на плечі самих лише державних селян і швидко привело до їх розорення. Однодвірці із числа колишніх дворян почали протестувати проти зрівняння їх із державними селянами і по кожному випадку вимагали роз’яснень від Сенату. Усіх, хто чекав на відповідь, до списків не включали [48, № 4533]. У 1727 році поселення полків за “Плакатом” скасували. (До цієї системи ще повернуться у 1730 – 1736 роках). У свою чергу, система дистриктів виявилась дієвою. Її скасують лише у 1775 році [49, с. 30-36, 62-67, 99-101].

Переможне завершення Північної війни розв’язало руки молодій Російській імперії на півдні. Проголошений наприкінці 1721 року імператором і *“Отцом Отечества”*, Петро I Великий планував розширити межі своєї держави за рахунок прикаспійських територій, закріпити свої позиції у Персії і взяти під свою руку православні народи Закавказзя. Крім того, російський самодержець не полишав ідею стати у найближчому майбутньому протектором придунайських і балканських православних народів. (При цьому долю Кримського ханства можна було легко передбачити). У 1722 році імператор особисто повів свої війська до Персії. У свою чергу, Оттоманська Порта, захищаючи власні інтереси на Кавказі та у Персії, вирішила завдати росіянам превентивного удару силами кримського хана. Перед російським урядом постало питання надійного прикриття кордону з боку південних степів.

У 1722 році для створення додаткового прикордонного війська Петро I вирішив залучити неохоплені реформами однодвірців південних провінцій, а саме: Орловської, Білгородської і Севської провінцій Київської губернії, а також Воронежської, Селецької і Тамбовської провінцій – Азовської губернії [50, № 3994]. На початку грудня Сенат розробив положення про ланд-міліцію. Новосформованим полкам Військова колегія збиралась видати списані польовими військами мундири, озброєння і амуніцію. Платню ланд-міліція мала отримувати таку саму, як і гарнізонні війська. Навчання ланд-міліціонерів покладалось на відстаних офіцерів. В цьому положенні йшлося наступне: *“прежние ландмилицкие полки в Киевской и Азовской губерниях как наискорее собрать, а которые из оных куда взяты или померли, вместо оных, такие и чего против прежнего наряда 1713 года в тех губерниях в указанное число было не добрано, собрать тех губерний всех провинций из однодворцев, из копейщиков и рейтар, из драгун, из солдат, из казаков, и пушкарей, и затинчиков, и из прочих тому подобных чинов Киевской губернии в Севску, из Азовской губернии на Воронеже ... и быть им в команде Киевской губернии у генерал-губернатора князя Трубецкого, а Азовской губернии у губернатора Измайлова”* [51, № 4131].

Втім, вже у січні наступного року, замість ланд-міліції, Петро I вирішив наwerbувати гусарів із сербів і волохів. Було прийнято рішення про збір із однодвірців грошей не на ланд-міліцію, а на гусарів [52, № 4138]. Однак у Сенаті підраховували, що для цього треба набагато більше коштів. Кінний ланд-міліцький полк коштував у 3,6 рази дешевше, ніж драгунський польовий, і у 1,7 рази, ніж драгунський гарнізонний. До того ж вербувати за кордоном нікого не треба. У 1723 році на *“Великоросійській Україні”* однодвірців і низових служилих людей старої служби налічувалось 333 795 душ чоловічої статі. Цього було більш ніж достатньо. То ж імператора вдалося схилити до формування ланд-міліції [53, с. 319-320]. 04.04.1723 Петро I видав указ про покладення подушної податі *“на українцев”*, за яким, окрім щорічного восьмигривненого (80 коп.) подушного збору, покладеного раніше на утримання драгунських полків Українського корпусу (котрий сплачували комісарам дистриктів), запроваджувався додатковий щорічний чотиригривнений (40 коп.) ланд-міліцький збір (сплачувався в ланд-міліцький комісаріат). В імператорському указі говорилося, що за рахунок чотиригривненого збору мали створити *“ландмилицию конную, и сделать их столько, сколько денег сих будет; а жалованья рядовым по 6 рублей в год безпеременно, ... и быть им нерегулярными”* [54, № 4191]. Слідом Сенат видав указ, за яким дві третини ланд-міліції мали бути озброєні фузеями і палашами, а решта – парю пістолетів і списом (на зразок колишніх рейтарів і копійщиків) [55, № 4195].

Підготовку держави до нової війни з османами було розпочато з будівництва гребних флотилій, котрі мали діяти на Чорному і Азовському морях. Так, на початку 1723 року поблизу Брянська (на р. Десні) розпочалось будівництво Дніпровської гребної флотилії, а у Таврові (на р. Вороніж) – Донської гребної флотилії. В той же час, на Гетьманщині і Слобожанщині розпочалось облаштування армійських провіантських магазинів. Для надійного прикриття верфей і магазинів від ворожих диверсій підвищувалась боєготовність південно-західних прикордонних військ. Тоді ж за наказом імператора по всьому кордону Київської і Азовської губерній *“вглубь земли от 100 до 150 верст”* було запроваджено сигнальні маяки-піраміди і караули *“какяя уже по Царицинской линии от Волги до Дона учреждены”* [56, № 4137, 4171]. За прикладом

Царицинської укріпленої лінії, побудованої впродовж 1718 – 1723 років, в Сенаті розглядалися проекти зведення від Дону до Дніпра ряду фортець, зв'язаних валом реданного типу [57, с. 239].

У квітні 1723 року було оголошено про формування на Україні армії і визначено порядок її фінансування за рахунок населення Київської і Азовської губерній. Імператорським указом від 29.04.1723 головним командиром над регулярними і нерегулярними військами “Україны” (білгородського і севського розрядів), Слобожанщини, Гетьманщини і Донської області, призначався генерал-аншеф князь Михайло Михайлович Голіцин (рідний брат колишнього київського генерал-губернатора Д. Голіцина). Новопризначеному на Україну генерал-аншефу було напряму підпорядковано воронезького, білгородського і севського воєвод. Як організатор вищого рангу, головнокомандувач мав планувати дії військ, організовувати їх взаємодію, управління і забезпечення. Головнокомандувачу напряму підпорядковувались усі польові, гарнізонні і нерегулярні війська від Дніпра до Волги, а також усі місцеві губернські служби. У свою чергу, на Київського і Азовського генерал-губернаторів покладалась наступні військові функції: організація форпостної і розвідувальної служб; управління прикордонними військами; будівництво і ремонт фортець; забезпечення царських гарнізонів; організацію робіт на комунікаціях губерній; забезпечення збору провіанту до армійських маґазинів і транспортних засобів на випадок війни [58, № 4191, 4195, 4196, 4200].

Вже у травні 1723 року почали формувати п'ять кінних ланд-міліцьких полків. Комплектація полків проводилась в Київській і Азовській губерніях набором 1 рядовий із 16 осіб призовного віку. Кожен полк мав складатися із десяти рот по 150 солдатів кожна [59, № 4223]. Із п'яти полків два були регулярними (А. Геніна і Є. Карамзіна), а три – нерегулярними (А. Кігіча, А. Дунаї, П. Аксакова). Наступного року сформують ще один нерегулярний полк [60, с. 47]. Ober-фіцерами в регулярні полки призначили драгунських унтер-офіцерів, а в нерегулярні полки – колишніх гусарських офіцерів (із числа волохів і сербів). Офіцерські посади у полках були наступні: в регулярному полку із штаб-офіцерів полковник, підполковник і майор, а в ротах – капітан, поручик і прапорщик; в нерегулярному полку – полковник, в ротах капітан і хорунжий, а замість унтер-офіцерів – урядники [61, с. 160]. Ober-офіцери регулярних полків отримували гарнізонне жалування, а нерегулярних – “*против их (регулярных) вполы*” [62, № 4205].

На початку 1724 року однодвірців, взятих в ланд-міліцію, було виключено із чотиригривного окладу, залишивши при восьмигривному, а решту – записано в державні селяни із дванадцятигривним окладом (4 гривни з цього окладу йшло на ланд-міліцію). У плані збору грошової податі по відношенню до однодвірців було застосовано принцип кругової поруки, що дало поштовх до складення однодвірницької общини [63, № 4471]. Після остаточного перепису населення в державі, імператорським указом від 08.02.1725 на державних селян було покладено семигривний оклад, а на однодвірців – ще й додатковий чотиригривний ланд-міліцький збір (разом 1.10 руб.). Чотиригривний ланд-міліцький збір мав надходити до канцелярії головнокомандувача на Україні М. Голіцина. (Ланд-міліція знаходилась у безпосередньому віданні головнокомандувача). Навесні того ж року восьмигривний оклад для усіх державних селян було знижено до 74 коп. Відтак, однодвірці мали сплачувати 1.14 руб. [64, с. 312-314].

У 1724 році ланд-міліцію було переведено до розряду поселенських військ. Полки отримали назви від міст, де комплектувались: Орловський (князя І. Львова), Севський (С. Карамзіна), Курський (А. Кігіча), Путивльський (А. Дунаї), Рильський (при капітані Буніні), Брянський (при капітані Іваненкові). Посади полковників останніх двох полків залишалися вакантними для штаб-офіцерів гусарської служби із числа іноземців. При цьому, жалування ланд-міліції визначили таке ж, як і гарнізонним драгунським полкам (а нерегулярним полкам могло бути і того менше). То ж і не дивно, що не знайшовши потрібних людей, Військова колегія почала призначати в ланд-міліцію на офіцерські посади осіб *“из великороссийских отставных офицеров к тому способных”* [65, № 4539].

У цей самий час російський уряд намагався поселити на південному кордоні гусарські полки, вербуючи охочих на придунайських землях. Втім, з 1723 по 1725 рік вдалося набрати лише три сотні гусарів *“сербского и других народов”*, утримання котрих покладалось на Малоросійську колегію [66, с. 154]. У 1726 році Сербський гусарський полк у складі чотирьох рот було підпорядковано Військовій колегії [67, с. 8]. Озброєння і спорядження гусарського полку було таке ж, як і драгунського, за виключенням того, що замість фузей з багнетами були карабіни і піки. У 1728 році, за наказом М. Голіцина, гусарів поселили в Бахмутській провінції поблизу м. Тор [68, № 6062].

Між тим, на 1725 рік чисельність ланд-міліції становила 6282 особи. Командування ланд-міліцією було доручено генерал-лейтенанту графу О.-Г. Дугласу. За постановою Сенату кожен ланд-міліцький полк мав бути тисячного складу (10 рот по 100 солдатів): регулярні – по 1063 особи, а нерегулярні – по 1041 особі [69, с. 22]. Солдатська служба в ланд-міліції мала тривати 15 років. Ланд-міліціонери відбували службу в літню пору (з початку травня до кінця жовтня, коли у полі була трава коням). В зимовий час, у випадку загрози татарського набігу, ці полки мали виходити на вказані місця для прикриття небезпечних ділянок. Нерегулярні полки прикривали кордони Слобожанщини, а регулярні – по черзі несли службу під Києвом [70, с. 72, 90].

Забезпечувались ланд-міліцькі полки так само як і гарнізонні драгунські: озброєння, амуніція, а також стройові коні списувались їм польовими драгунськими полками. (Польові драгуни отримували зброю на п'ять років, солдатську амуніцію – на три, а коня – на 15 років). Із кінської амуніції ланд-міліція отримувала списані сідла німецького зразка (з чемоданом, кобурами для пістолетів і башмаком для рушниць), а також чепраки, попони, мундштуки, перев'язі і т. ін. Нестройових обозних коней (120 на полк), вози (60 на полк), намети (160 на полк), а також шанцевий інструмент (заступи, лопати, кирки, сокири, коси) – купували за рахунок ланд-міліцького збору. Усі рядові і унтер-офіцери отримали списані мундири польових драгунських полків [71, с. 160-163]. (Впродовж 1720 – 1732 років вбрання польового драгуна складалось із широкого синього *“василькового”* кафтану з обшлагами і коміром білого кольору, білого камзолу і білих штанів з лосиної шкіри, білої полотняної краватки, чорної трикутної шляпи з білою окантувальною смужкою, темнозеленої епанчі, ботфортів зі шпорами, а також черевиків з панчохами для пішого строю). На майбутнє планувалося забезпечити ланд-міліцію новими мундирами гарнізонних драгунських полків. (Гарнізонні драгунські полки мали зелені мундири з обшлагами і коміром червоного кольору, а також червоні лосині камзоли і штани). Впродовж перших п'ятнадцяти років в обмундируванні ланд-міліції одноманітності не було. (Від польових

драгунських полків спочатку надходили старі синьо-червоні мундири, а згодом синьо-білі. Списані мундири були різного стану і якості виготовлення сукна. Тому ланд-мілицькі підрозділи мали досить строкатий вигляд і різнилися усіма відтінками синього, білого, червоного і зеленого кольорів). У перші роки бракувало і відповідної зброї; дві третини ланд-мілицькі мали драгунські шпаги старого зразка і фузеї з багетами, а решта – піки і два пістолети. Згодом регулярні ланд-мілицькі полки отримали однакове з польовими драгунами озброєння: карабін, пістолет і палаш. Полкових трифунтових гармат і кавалерійських мортирців, котрі були на озброєнні польових драгунських полків, ланд-мілиція не мала [72, с. 29-31, 122-126].

Треба зазначити, що ідея створення ланд-мілиції була досить слушною. Так, за рахунок ланд-мілиції, яка комплектувалась з однодвірців віком від 15-ти до 30-ти років, в державі зменшувалась рекрутська повинність до регулярного війська. Податна повинність населення центральних губерній також зменшувалась, бо забезпечення ланд-мілиції покладалось лише на однодвірців. У свою чергу, видатки держави на ланд-мілицію були незначними; служба ланд-мілиціонера в значній мірі забезпечувалась його помістним (колишнім батьківським) земельним пожалуванням. Саме тоді Петро I розпочав впроваджувати поселення польових полків за мілиційним принципом, що, на його думку, могло значно здешевити утримання армії. Проте, ці заходи не дали бажаного результату і лише призвели до військової колонізації армією своєї ж держави. (Наприкінці 20-х років XVIII століття уряд згорне цю програму).

28.01.1725 Петро I помер. Втім питання реваншу щодо його Прутської конфузії, а разом із тим і питання поліпшення охорони південних кордонів, не знімалося. Реалізація цих планів покладалась на найближчих сподвижників покійного самодержця, котрі за правління Катерини I і Петра II продовжували очолювати урядові установи і входили до складу Верховної таємної ради (1726 – 1730), як найвищого дорадчого органу при імператорській особі.

Підготовка до війни стала причиною змін в адміністративно-територіальному устрої південно-західних губерній. Так, у 1725 році Азовську губернію було перейменовано у Воронежську. У складі цієї губернії залишилось п'ять провінцій: Воронежська, Єлецька, Тамбовська, Шацька і Бахмутська. У відання воронезького губернатора було передано Білгородський і Севський розряди. На початку 1727 року було утворено Білгородську губернію, до складу якої увійшли Білгородська, Орловська і Севська провінції разом із усією Слобожанщиною. Білгородський і воронезький губернатори у військово-організаційних питаннях підпорядковувалися київському генерал-губернатору. На київського генерал-губернатора покладалась оборона Малоросії, Слобожанщини і Бахмутської провінції. Йому напряму підпорядковувалися Українська (гарнізонна) дивізія і Український (польовий) корпус. Ступінь повноважень київського генерал-губернатора у прикордонних конфліктах визначала Верховна таємна рада.

Впродовж 1726 – 1727 років в Сенаті розглядалися проекти реформування ланд-мілиції за австрійським та шведським зразками. Ставка уряду на ланд-мілицію не випадала. На початку XVIII століття вся Європа “покрилась ланд-мілиціями”. (Так, лише Австрійська корона на той час мала 72 тис. ланд-мілиції). Російській імперії було потрібне додаткове дешеве військо, утримання якого лягало б на плечі населення окраїн. З метою створення ланд-мілиції за європейським зразком на російську службу були найняті генерал-майори Гейне (Гейн) і Генденрейх, яким була знайома “шведська система”. (З останньої чверті

XVII століття в основі комплектування і забезпечення армії Шведського королівства були дві поселенські системи – шведська і фінська. При шведській поселенській системі з кожної ділянки оброблюваної землі – індельти – селянські двори виставляли одного солдата, надавши йому земельний наділ, будинок, провіантське забезпечення на службу і гроші на мундир. Малі індельти виставляли піхотинців, а великі – кавалеристів (разом із кінями). Зброю і амуніцію солдату надавала держава. При вступі на службу солдат навчався кілька місяців, а надалі, в мирний час, раз на рік відбував кількатижневий збори. У випадку загибелі або каліцтва солдата на війні індельта мала виставити йому заміну. При фінській поселенській системі господар визначеного місцевою адміністрацією земельного наділу – рустхолу – споряджав одного кінного міліціонера, зазвичай сина чи племінника, котрий в мирний час мав жити на території рустхолу і забезпечуватися з нього. При цьому в поміч господарю такого рустхолу приписувалося одне або декілька сусідських господарств). Наприкінці 1726 року Верховна таємна рада почала розглядати проекти генералітету щодо поліпшення охорони південно-західного кордону. У січні 1727 року Катерина I видала маніфест стосовно запровадження змін в утриманні армії. В одному з пунктів маніфесту йшлося про нагальність вивчення шведського досвіду “... *каким образом у них в мирное время солдаты стоят в земле по крестьянам и на них работают...*”, з тим, щоб відродити старі вітязинські аналоги (коли солдати і рейтари отримували за службу землю) [73, с. 120-125].

При розгляді шведських прикладів виявилось, що подібним чином відбувалось комплектування і забезпечення полків Білгородського та Севського розрядів. Не обійшла Верховна таємна рада своєю увагою і українські козацькі формування. У першу чергу її цікавили особливості організації служби і забезпечення козаків, котрі б можна було застосувати по відношенню до ландміліції. І справді, з кінця XVII століття подібний вищезгаданим принцип існував в гетьманських і слобідських полках. Так, наприклад, в одному з документів гетьманської канцелярії від 1698 року у якості підпомічників значаться вкрай зубожілі козацькі родини або окремі особи, котрі допомагали “*тяглым людям*” утримувати сердюцькі (охочепіхотні) і компанійські (охочекомонні) полки. На Слобожанщині впродовж 1697 – 1700 років збіднілих козаків приписували до виборних “компутських” козацьких дворів згідно поіменних розписів: за “*почтеннейшим компанейцем*” записувалося 2-4 підпомічники, а за “*хутишим*” – 5-7. До старшин, в залежності від рангу, приписувалося від кількох десятків до кількох сотень підпомічників [74, с. 24-25].

Впродовж 1723 – 1727 років головнокомандуючий військами на Україні князь М. Голіцин (з 1725 р. генерал-фельдмаршал, а з 1726 р. – президент Військової колегії) провів ряд заходів щодо малоросійських і слобідських козаків, насамперед для підвищення їх боєготовності і “*для лучшаго охранения их жилищ*” [75, с. 149]. Зокрема, малоросійських і слобідських козаків було звільнено від посылки на службу до Низового (Прикаспійського) корпусу, оскільки ті масово помирали від хвороб, викликаних нездоровим кліматом і поганим харчуванням [76, с. 109]. Натомість для них було введено відкуп від цієї служби у розмірі трьох рублів. Ці гроші йшли драгунам, котрі замість козаків працювали на зведенні фортець [77, с. 176, 200]. Наступними кроками М. Голіцина були: 1) створення слобідських регулярних рот (на базі котрих згодом сформуєть Слобідський драгунський полк); 2) переведення усіх

слобідських компанійців у відання Військової колегії (що прирівнювало їх до російських військовослужбовців) [78, № 4197, 4867].

До цього треба додати, що у справі охорони кордону російський уряд не зупинявся на створенні ланд-міліції і впорядкуванні слобідського козацтва. Паралельно робились спроби створення інших прикордонних поселенських формувань міліційного типу.

Так, на засіданнях Верховної таємної ради неодноразово розглядалися варіанти реформування сердюцьких та компанійських полків гетьманського регіменту. (Ці полки, на відміну від реєстрових, знаходились на постійній службі: сердюки несли гарнізонну, а компанійці – прикордонну службу. На сердюків і компанійців також покладались поліцейські функції. Спосіб комплектації цих військ був подібним до російського прибору. Найманці отримували цілком пристойне щорічне жалування, забезпечувались зброєю, боєприпасами і мали повне утримання з Генерального скарбу Гетьманщини. За способом служби сердюки і компанійці були скоріше солдатами, ніж козаками) [79, с. 39]. Відразу після смерті гетьмана І. Скоропадського і запровадження Малоросійської колегії з реєстрових (городових) козаків планувалось наwerbувати 8 сердюцьких і 7 компанійських полків, котрі б отримували за свою службу грошове жалування. Втім, через небажання реєстровців записуватися до тих полків, президенту Малоросійської колегії С. Л. Вельямінову не вдалось реалізувати цей задум [80, с. 153-154]. Згідно *“Решительных пунктов”* 1728 року гетьману Д. Апостолу не дозволялося тримати більше трьох полків найманого війська [81, с. 95 – 96]. Сердюцькі полки було скасовано, а три компанійські звели у два (Павлова і Часника), вдягли в темнозелені козацькі однострої і перевели на регулярний спосіб служби [82, с. 53].

Впродовж 20-х років XVIII століття ситуація на південному кордоні була хронічно напруженою. У справі оборони південного кордону головну роль М. Голіцин відводив Українському драгунському польовому корпусу. Кордон Малоросії охороняло шість драгунських полків, а кордон Слобожанщини – чотири. Корпус було розквартировано на території малоросійських козацьких полків, але поза межами полкових центрів – по селах і містечках. Між тим на Слобожанщині, у кожному козацькому полковому центрі, було розквартировано по одному піхотному гарнізонному полку Української дивізії [83, с. 324-326].

Які війська задіявались для охорони південного кордону можна побачити із розпису, складеного М. Голіциним у квітні 1728 року. Так, *“для предосторожности от набегов неприятельских и удержания беглецов из-за границы”* було виставлено: по кордону Малоросії – 9 драгунських і 1 ланд-міліцький (Рильський нерегулярний); по кордону Слобожанщини – 4 драгунських і 5 ланд-міліцьких (регулярні Орловський і Севський, а також нерегулярні – Брянський, Курський і Путивльський). Команди слобідських козаків стояли у місцях можливих проходів супротивника: Охтирського полку – під Коломаком; Харківського – під Ракитиним; Сумського – в Покровській фортеці; Ізюмського і Острозького *“в пристойных тех полков местах с подрапорными по 25 человек”*. Київський генерал-губернатор генерал-аншеф граф І. Вейсбах (він же очолював Український польовий корпус) перебував у Полтаві. Київський віце-губернатор генерал-лейтенант граф В. Шереметьєв (очолював Українську гарнізонну дивізію) перебував в містечку Опішні Полтавського полку [84, с. 304-309].

У травні 1729 року М. Голіцин подав Верховній таємній раді розпис однодвірного чотиригривенного окладу: Воронежська губернія – 142 606 душ

чоловічої статі; Білгородська губернія – 174 292 душі чоловічої статі. Всього – 316 898 душ = 126 759 руб. 20 коп. Тоді ж було вирішено збільшити кількість ланд-міліцьких полків до десяти. За указом Верховної таємної ради від 19.05.1729 з однодвірного населення почали набирати людей до нових полків. Цим питанням безпосередньо займалась Воїнська комісія Сенату. Одного рекрута брали з кожних 62 душ: всього 5100 чоловік. Оскільки, відповідно до сенатського указу від 11.02.1724, взятий до ланд-міліції однодворець виключався з подушного чотиригрівенного окладу, то оклад тепер мали виплачувати 311 798 душ. За рік нараховувалось 124 719 руб. 20 коп. Ця сума призначалась для річного жалування 10 ланд-міліцьким полкам і мала становити 93 289 руб. 90 коп. [85, с. 684, 688]. Окрему суму виділяли на коней. Коней для полків належало купувати з ланд-міліцького збору по 8 руб. за голову. Всього на 5100 коней виділялось 40 800 руб. Кожному ланд-міліціонеру, *“против того, как даётся в армейском полку на упалья лошади”*, видавалось по одному рублю ремонтних грошей на рік. На провіантське забезпечення ланд-міліції уряд коштів не виділяв. В мирний час ланд-міліціонери мали вдовольнятися власним провіантом, а *“в дальнем отлучении”* провіант виділявся з армійських магазинів. Якщо ж провіант і фураж купували у *“обывателей”*, то закупівля мала відбуватися за підрядними (армійськими закупівельними) цінами або *“в заплату из ландмилицких сумм”* [86, с. 690].

З приходом до влади імператриці Анни Іоаннівни (01.03.1730) ситуація на південних окраїнах Росії кардинально змінюється. Імперія розпочинає підготовку до підкорення Кримського ханства і просування на південний схід за р. Яік. По всьому південно-східному кордону будуються оборонні лінії. На початку 1730 року князь М. Голіцин потрапляє в опалу через участь у змові *“верховників”* по обмеженню імператорської влади, отримує відставку і незабаром помирає. Усі військові справи на Україні переходять у відання графа І. Вейсбаха. При цьому Українська ланд-міліція потрапляє під особливу дирекцію президента Військової колегії генерал-фельдмаршала графа Б.-Х. Мініха. Період правління Анни Іоаннівни позначився на *“великоросійській Україні”* помітними змінами. Подальша розбудова Української ланд-міліції невід’ємно пов’язана із зведенням на південному кордоні Гетьманщини і Слобожанщини Української укріпленої лінії та створення із українських ланд-міліцьких полків окремого регулярного прикордонного корпусу. А це вже наступна сторінка історії Української ланд-міліції.

Підводячи підсумки, можемо сказати, що необхідність створення, стан і форма діяльності Української ланд-міліції впродовж 1713 – 1729 років визначалися завданнями, котрі у той чи інший момент поставали перед Російською державою. Перша спроба створення прикордонного напіврегулярного війська із південноросійського українного населення (1713) виявилась невдалою. Надалі, у зв’язку із насуванням загрози з боку Туреччини і Криму (1722 – 1723), із однодвірців та людей старих служб Білгородської і Воронежської губерній було сформовано Ланд-міліцію київської губернії (офіційно це військо іменуватиметься Українською ланд-міліцією лише з осені 1730 року). Разом з тим, невірно було б стверджувати, що з появою кінної ланд-міліції ситуація на кордоні київської губернії помітно покращилась. У перші роки свого існування (1724 – 1729) це військове формування являло собою ополчення, яким лишень могли прикрити ту чи іншу проблемну ділянку оперативної лінії. Щоправда за рахунок ланд-міліцьких полків було вдалося дещо зменшити навантаження на задіяні в обороні південного кордону регулярні

війська. При цьому про колонізацію прикордонних земель не могло бути й мови, оскільки залучені до служби однодвірці мали достатньо землі і угідь у межах своїх округів.

Джерела та література:

1. Беляев И.Д. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича. – М., 1846.
2. Павлов-Сильванский Н. Государевы служилые люди. Происхождение русского дворянства. – СПб., 1898.
3. Чернов А.В. Вооружённые силы Русского государства в XV – XVII вв. С образования централизованного государства до военных реформ при Петре I. – М., 1954.
4. Павлов-Сильванский Н. Государевы служилые люди. Происхождение русского дворянства. – СПб., 1898.
5. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года (*Дали ПСЗРИ*). – СПб., 1830. – Т. III.
6. Калыничев Ф.И. Правовые вопросы военной организации Русского государства второй половины XVII века. – М., 1954.
7. Багалеј Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1886 г. – Кн. 2. – М., 1887.
8. Павлов-Сильванский Н. Государевы служилые люди. Происхождение русского дворянства. – СПб., 1898.
9. Павлов-Сильванский Н. Государевы служилые люди. Происхождение русского дворянства. – СПб., 1898.
10. Советская историческая энциклопедия. – Т. 10. – М., 1967.
11. Недосекин В.И. Четвертное землевладение однодворцев юга России в XVII веке // Труды Воронежского университета. – Воронеж, 1960. – Т. 33. – Вып. 1. – С. – 105-114.
12. Багалеј Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1886 г. – Кн. 2. – М., 1887.
13. Чернов А.В. Вооружённые силы Русского государства в XV – XVII вв. С образования централизованного государства до военных реформ при Петре I. – М., 1954.
14. Пірко В.О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця (друга половина XVII – XVIII ст.). – Донецьк, 2007.
15. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. III.
16. Павлов-Сильванский Н. Государевы служилые люди. Происхождение русского дворянства. – СПб., 1898.
17. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VI.
18. Рабинович М.Д. Полки Петровской армии 1698 – 1725. Краткий справочник / Под ред. Л.Г.Бескровного // Труды государственного исторического музея. – Вып. 48. – М., 1977.
19. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XVIII веке. – М., 1958.
20. Историческое описание одежды и вооружения российских войск. – Ч. 2. – СПб., 1899.
21. Баиов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736 – 1739 годов: В 2 т. – Т. 1. Первые три года войны. – СПб., 1906. – Примечания.
22. Ласковский Ф. Опыт исследования инженерного искусства после императора Петра I до Екатерины II // Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч. III. – СПб., 1865.
23. Масловский Д.Ф. Северная война. Документы 1705 – 1708 годов // Сборник военно-исторических материалов. – Вып. I. – СПб., 1892.
24. Шпитальов Г.Г. Бойові дії на території України в період “Східної кризи” (російсько-турецької війни 1710 – 1713 рр.) // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 13. – К., 2006. – С. 78-105.

25. Историческое описание одежды и вооружения российских войск. – Ч. 2. – СПб., 1899.
26. Масловский Д.Ф. Русская армия в Семилетнюю войну. – Вып. 1. Поход Апраксина в Восточную Пруссию (1756 – 1757 гг.). – М., 1886.
27. Грушевський О. По катастрофі. Розквартирування російських полків на Україні // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. LXXVIII. – 1907.
28. Шпитальов Г.Г. Українська ландміліція (1713 – 1769) // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – № 1. – Запоріжжя, 2008. – С. 214-226.
29. Мышлаевский А.З. Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 году. – СПб., 1897.
30. Рабинович М.Д. Полки Петровской армии 1698 – 1725. Краткий справочник / Под ред. Л.Г.Бескровного // Труды государственного исторического музея. – Вып. 48. – М., 1977.
31. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. V.
32. Баиов А. Курс истории русского военного искусства. – Вып. 2. Эпоха Петра Великого. – СПб., 1909.
33. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XVIII веке. – М., 1958.
34. Мышлаевский А.З. Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 году. – СПб., 1897.
35. Иванов П.А. Обзорение состава и устройства регулярной русской кавалерии от Петра Великого до наших дней. – СПб., 1864.
36. Мышлаевский А.З. Записки, собранные по повелению императора Павла I о начале регулярного войска, о Ново и Славяно-сербских поселениях, о полках гусарских и пандурских и о военных школах // Сборник военно-исторических материалов. – Вып. XVI. – СПб., 1904.
37. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XVIII веке. – М., 1958.
38. Шпитальов Г.Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735 – 1739 та 1768 – 1774 років. – Запоріжжя, 2004.
39. Мрочек-Дроздовский П.Н. Областное управление России XVIII века до учреждения о губерниях ноября 1775 года. – Ч. 1. Областное управление эпохи первого учреждения губерний (1708 – 1719 гг.). – М., 1876.
40. Баиов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736 – 1739 годов: В 2 т. – Т. 1. Первые три года войны. – СПб., 1906. – Примечания.
41. Яблочков М. История дворянского сословия в России. – Смоленск, 2003.
42. Богословский М.М. Областная реформа Петра Великого: Провинция 1719 – 1727 гг. – М., 1902.
43. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VI.
44. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VII.
45. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XVIII веке. – М., 1958.
46. Мрочек-Дроздовский П.Н. Областное управление России XVIII века до учреждения о губерниях ноября 1775 года. – Ч. 1. Областное управление эпохи первого учреждения губерний (1708 – 1719 гг.). – М., 1876.
47. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VII.
48. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VII.
49. Готьё Ю.В. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. – Т. 1. Реформа 1727 года. Областное деление и областные учреждения 1727 – 1775 гг. – М., 1913.
50. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VI.
51. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VI.
52. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VII.
53. Багалеи Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1886 г. – Кн. 2. – М., 1887.
54. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VII.
55. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VII.

56. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VII.
57. Молдавський Р. Проектування укріплених ліній на південних кордонах Російської імперії в XVIII ст. // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 13. – К., 2006. – С. 237-258.
58. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VII.
59. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VII.
60. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XVIII веке. – М., 1958.
61. Брикс Г. История конницы. – Книга II. Примечания к “Истории конницы” Дж. Денисона. – М., 2001.
62. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VII.
63. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VII.
64. Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1886 г. – Кн. 2. – М., 1887.
65. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VII.
66. Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета. 1726 – 1730 гг. / Под ред. Н.Ф.Дубровина. – Т. I. (Февраль – июль 1726 г.) // Сборник Императорского Русского исторического общества (*Дали* СИРИО). – Т. 55. – СПб., 1886.
67. Мышлаевский А.З. Записки, собранные по повелению императора Павла I о начале регулярного войска, о Ново и Славяно-сербских поселениях, о полках гусарских и пандурских и о военных школах // Сборник военно-исторических материалов. – Вып. XVI. – СПб., 1904.
68. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VIII.
69. Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736 – 1739 годов: В 2 т. – Т. I. Первые три года войны. – СПб., 1906. – Примечания.
70. Историческое описание одежды и вооружения российских войск. – Ч. 2. – СПб., 1899.
71. Брикс Г. История конницы. – Книга II. Примечания к “Истории конницы” Дж. Денисона. – М., 2001.
72. Историческое описание одежды и вооружения российских войск. – Ч. 2. – СПб., 1899.
73. Петрухинцев Н.Н. Царствование Анны Иоанновны: формирование внутривластного курса и судьбы армии и флота 1730 – 1735 гг. – СПб., 2001.
74. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII століття. – К., 1969.
75. Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета. – Т. VI. (Июль – декабрь 1728 г.) // СИРИО. – Т. 84. – СПб., 1893.
76. Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета. – Т. II. (Август – декабрь 1726 г.) // СИРИО. – Т. 56. – СПб., 1887.
77. Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета. 1726 – 1730 гг. / Под ред. Н.Ф.Дубровина. – Т. I. (Февраль – июль 1726 г.) // СИРИО. – Т. 55. – СПб., 1886.
78. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VII.
79. Иванов П.А. Обзорение состава и устройства регулярной русской кавалерии от Петра Великого до наших дней. – СПб., 1864.
80. Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета. 1726 – 1730 гг. / Под ред. Н.Ф.Дубровина. – Т. I. (Февраль – июль 1726 г.) // СИРИО. – Т. 55. – СПб., 1886.
81. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII століття. – К., 1969.
82. Байов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736 – 1739 годов: В 2 т. – Т. I. Первые три года войны. – СПб., 1906. – Примечания.
83. Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета. – Т. V. (Январь – июнь 1728 г.) // СИРИО. – Т. 79. – СПб., 1891.
84. Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета. – Т. V. (Январь – июнь 1728 г.) // СИРИО. – Т. 79. – СПб., 1891.
85. Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета. – Т. VII. (Январь – июнь 1729 г.) // СИРИО. – Т. 94. – СПб., 1894.

86. Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета. – Т. VII. (Январь – июнь 1729 г.) // СИРИО. – Т. 94. – СПб., 1894.

Геннадій Шпитальов (*Запоріжжя, Україна*). **Становлення Української ланд-міліції (1713 – 1729).**

В статті розглядається процес становлення південноросійського ланд-мілицького війська і його прикордонна служба на Україні. Показано організаційно-функціональну структуру, а також особливості комплектації, управління, забезпечення і бойової підготовки південноросійських прикордонних військ. Визначено місце ланд-мілицейських полків в системі збройних формувань, задіяних в обороні Південної України.

Ключові слова: ланд-міліція, одноворець, драгун, рейтар.

Геннадий Шпиталёв (*Запорожье, Украина*). **Становление Украинской ланд-милиции (1713 – 1729).**

В статье рассматривается процесс становления южнороссийского ланд-милицкого войска и его пограничная служба на Украине. Показано организационно-функциональную структуру, а также особенности комплектации, управления, обеспечения и боевой подготовки южнороссийских пограничных войск. Определено место ланд-милицейских полков в системе вооружённых формирований, задействованных в обороне Южной Украины.

Ключевые слова: ланд-милиция, одноворец, драгун, рейтар.

Genadiy Shpital'off (*Zaporozhia, Ukraine*). **Becoming Ukrainian land-militian territorial troop (1713 – 1729).**

In the given article considers the process of becoming land-militian territorial troop South Russian and their border service on the Ukraine. Shown organizational and functional structure, and also features a complete set, governance, and combat training Southern Russian border troops. Defined place of land-militian regiments among the armed forces, involved in the defense of Southern Ukraine.

Key words: land-militia, odnovorets, dragoon, reiter.

Владислав Грибовський
(Дніпропетровськ, Україна)

УДК 94(477.5) “1700/1775”

**Запорозькі промисли у Східному Приазов’ї
в 40 – 60-х роках XVIII століття**

Господарська діяльність запорозького козацтва на східному узбережжі Азовського моря спеціально не розглядалася у науковій літературі, хоча й мала фрагментарне висвітлення у працях А. О. Скальковського [23], В. О. Голобуцького [9], В. О. Пірка [16–18], В. М. Полторака [21–22] та деяких інших дослідників. Виходячи з теперішнього стану дослідження цієї теми, ми вважаємо перспективним розглядати її як аспект ширшої проблематики, пов’язаної з процесом стабілізації російсько-турецьких кордонів упродовж XVIII ст. та його зв’язку з плином змін соціальної організації прикордонних суспільств – запорожців, котрі активно взаємодіяли з іншими спільнотами степового порубіжжя. Адже впродовж 40–60-х років XVIII ст. Східне Приазов’я виступало в якості одного з “вузлових” регіонів, в яких перепліталися інтереси запорозький і донських козаків, ногайців, регіональної адміністрації Кримського ханства, що інколи спричинилося до збільшення тертя між Російською та Османською імперіями в зазначений період. Таким чином, розгляд характеру перебування запорожців у цьому регіоні надзвичайно цікавий, з огляду на можливість ув’язати процеси мікро- і макрорівнів в одному, здавалося б виключно локальному сюжеті. Предметом нашого розгляду є використання запорожцями риболовецьких угідь Східного Приазов’я, головню розташованих поблизу гирла ріки Єя, а саме: на Єйській (“Яиской”), Павлово-Очаківській (“Ачаковской”), Чумбурській (“Чубурской”), Сазальницькій (“Сазалинской”) та Ачуйвській косах.

Вочевидь, місцевість, розташована біля гирла ріки Єя, була відома запорожцям ще у першій половині XVII ст., коли вони разом з донськими козаками розгорнули масштабні морські походи по Чорному й Азовському морях. На початку XVII ст. запорожці побудували біля гирла р. Кальміус укріплення Домаха (колишній генуезький порт Адомаха), звідки їхня флотилія чи не щороку виходила на добування “козацького хліба” в турецьких володіннях [17, с. 16]. Іноді зіткнення між турецькими й козацькими військовими суднами відбувалися на східному березі Азовського моря. При цьому, як видно з опису переслідування турецьким капітаном Піяле Кетхюда козацьких “чайок”, що діялося у 1638 р. поблизу гирла Кубані, запорожці гарно орієнтувалися в цій місцевості, знали розташування відмілин, кіс, рукавів річок, що впадають у море, і це дозволяло їм вправно маневрувати [15, с. 383-384]. Вірогідно, гирло Єї, розташоване від гирла Кальміусу на відстані 75 км по прямій лінії (менше одного дня ходу на вітрильно-гребному судні), вони знали не гірше. Однак ми не маємо відомостей про запорозькі пристані, рибні стани, поселення й т. і. у Східному Приазов’ї, що існували б раніше 40-х років XVIII ст. У 1745 р.

запорозькі діди свідчили, що в перші десятиліття XVIII ст. територіальні володіння Війська Запорозького у Приазов'ї тягнулися від р. Берда “до самого Белаго каменя”, тобто до ріки Міус, охоплюючи й дотичні до неї річки та балки [25, 1447-1448].

В. О. Пірко не без підстав зауважив, що активне господарське освоєння східного побережжя Азовського моря запорожці почали у період свого перебування у кримсько-турецькому підданстві (1711 – 1733 рр.), коли їм з боку Порти була гарантована можливість ловити рибу в чорноморських і азовських лиманах [17, с. 39, 123]. Уряд Петра I відреагував на зміну підданства запорожців економічними санкціями і заборонив своїм підданам підтримувати з ними будь-які, у тому числі й торговельні відносини. Наслідком цього стала переорієнтація торговельних зв'язків Запорожжя на Правобережну Україну, а з іншого боку – запорожці взялися інтенсивно освоювати промислові угіддя північного й східного побережжя Азовського моря. Головними предметами їхнього експорту залишалася добута на морських косах сіль і там же виловлена та перероблена риба. Розвиток промислів і розгалуження торговельних мереж, що у більшості відбувалися завдяки становленню мирних кордонів і послабленню конфронтації козацтва з тюркомовними сусідами, обумовили приплив населення на землі Війська Запорозького, що, у свою чергу, викликало розростання старих і виникнення нових козацьких поселень у Приазов'ї. На місці старої Домахи розрослася Кальміуська слобода, що перетворилася на економічний та адміністративний центр усіх запорозьких поселень Приазов'я, включаючи й ті, що стали з'являтися на схід від Кальміусу [16, с. 86] і, вочевидь, на південному узбережжі Таганрозької затоки.

Втім існування таких поселень у 1720 – 30-х роках не фіксується відомими нам джерелами, хоча слід зробити поправку на стан джерельної бази: документи російських центральних та регіональних органів влади висвітлюють запорожців у цей період вкрай фрагментарно, документація запорозького архіву за ті роки збереглася в дуже малій кількості, а матеріали турецьких архівів ще належним чином не вивчалися. Впевнено можна говорити лише про те, що частота і тривалість перебування запорожців на східному побережжі Азовського моря помітно зросла, порівняно з попереднім періодом. Окремі джерела дозволяють простежити участь запорозьких козаків (у кількості до 1 тис. чол.) у походах кримських ханів на Північний Кавказ 1714 – 1715, 1728 – 1729, 1731, 1732 років. Прикметно, що зиму 1728 – 1729 рр. запорозькі команди провели “на Кубані” [13, с. 174]. Завважимо, що такою назвою могла позначатися не тільки ріка Кубань; “Кубанню” або “Кубанською стороною” називалася велика територія, розташована по праву руку за течією цієї ріки (власне, Східне Приазов'я, яке російські джерела іменують “кубанскою стороною” Азовського моря). У другій половині 1730-х років спостерігається розгалуження адміністративного управління запорозькими володіннями в Північному Приазов'ї. Поруч зі старим центром у Кальміуській слободі, виникає новий – Сланецька паланка, яка контролює землі, розташовані на схід від Кальміусу аж до Кубані [16, с. 87]. Втім проіснувала вона недовго і була ліквідована у 1746 р. в результаті роботи комісії, що розглядала територіальні суперечки запорозьких і донських козаків.

Білградський мирний договір, котрий позначив закінчення російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. і закріпив належність Війська Запорозького до Росії, створив правові умови для поглиблення процесу стабілізації кордонів у північно-причорноморському регіоні. Росія і Туреччина практично вперше виявили обопільне зацікавлення у наявності між ними стабільних,

регламентованих правовими актами кордонів ще під час укладання Константинопольського мирного договору в 1700 р. Наповнені війнами перші чотири десятиліття XVIII ст. стали по суті періодом перетворення кордонів фронтирного типу на лінійні кордони. У Білградському мирі та наступних конвенціях передбачено проведення чітких, позначених “явними знаками” демаркаційних ліній і створення дійового пропускового режиму через кордони. Сенс останнього полягав головним чином у тому, щоб нейтралізувати спонтанні спалахи конфліктів між порубіжним населенням, запобігти здобичництву, здобуттю полених і забезпечити їх повернення “с обеих сторон во всяких случаях побранных”. Разом з тим, передбачався вільний перетин кордону підданцями обох імперій, за умови, щоби вони були “с проезжими грамотами, только б дела свои мирно творя”. Крім того, оговорювалося знищення Азовської фортеці й перетворення контролюваної нею території (Східною Приазов'я) на бар'єрну зону, відкриту для здійснення сезонних промислів порубіжного населення [19, с. 899-904]. В “Інструменті”, підписаному російськими і турецькими представниками 20 жовтня 1741 р., зафіксовано положення про цю зону: “а земля той Азовской крепости останется пуста, и между обеими империями барьерою”. Вона починалася від курганів, розташованих на лівому березі Дону, “напротив лежащего устья реки Темерника по самому берегу реки Дона через речку Кайсугу до самого устья помянутой реки, где она в Азовское море впадает, отколь следуя самим морским берегом чрез речки Кагальник, Чебур, Эю, и перешед оную, поровнясь противу курганов граничных, поставленных в 1704 году” [20, с. 527-528].

Отже, з 1741 г. і аж до початку нової російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. р. Єя залишалася “граничной с турками рекою” [25, с. 1692]. На північ від неї впритул до низин Дону простягалася зона, що не належала жодній з держав. Обидві імперії намагалися врахувати особливості традиційної економіки населення степового порубіжжя і тому передбачили можливість використання “Бар'єрії” як кочовими ногайцями, так і не менш мобільними козаками. Але для спокою обох імперій було потрібно, щоб на цій нічийій землі не виникали стаціонарні поселення, адже їх поява могла стати підставою для територіальних претензій і створити загрозу нової війни. В якості засобу нейтралізації конфліктів між порубіжним населенням мирний договір передбачив проведення прикордонних комісій за участі офіційних представників від обох імперій. Проте як би не намагалися російський та турецький уряди максимально “розумно” організувати життя на степовому порубіжжі, традиційні форми цього “життя” потрапляли у ситуацію прямої суперечності з привнесеним із-зовні регламентом. Мешканці фронтиру сприйняли лінійні кордони як безглузде нововведення й прагнули уникати навіть такої порівняно необтяжливої форми контролю як отримання “білетів” і “паспортів” для проїзду на територію іншої держави. Кочеві ногайці пасли свою худобу в будь-якому зручному для випасу місці, наче й не знаючи про кордони; причому заходили досить далеко, наприклад – до річки Самара [11-12]. Так само чинили й запорожці, котрі створювали свої зимівники й рибні стани у найбільш несподіваних місцях, мало зважаючи на грізні застереження, що рясними опадками сипалися з Петербургу по всій вертикалі влади. Крім того, проведена у 1741 р. лінія державного кордону далеко не завжди враховувала межі розселення прикордонних спільнот, що склалися на той час. Наприклад, розташована на Кінбурнській косі Прогноївська паланка формально опинилася всередині територіальних володінь Османської імперії, однак до 1768 р.

залишалася у фактичному володінні Війська Запорозького. Те ж саме можна сказати і про риболовецькі угіддя, якими запорожці безперешкодно користувалися під час свого перебування в турецько-кримському підданстві.

Важливо наголосити на тому, що стабілізація кордонів спричинила несподівані для обох імперій процеси. Якщо у попередній період основний масив населення перебував на віддалі від сповненого небезпеками стелового порубіжжя (це однаковою мірою стосується як українців, росіян, молдаван, так і кримських татар та ногайців [11]), то після 1739 р. на прикордонні помітно активізувалися колонізаційні процеси. Запорожці стали нарікати на “тісноту”, оскільки козацькі зимівники потребували великих площ для ведення традиційного екстенсивного господарства [14]. Таким чином, викликані стабілізацією кордонів, міграційні процеси “виштовхували” запорожців за межі російських володінь.

На початку 1740-х років спалахнув конфлікт між запорозькими та донськими козаками, спричинений суперечками з приводу володіння риболовецькими угіддями в Приазов'ї. Ще під час війни 1735 – 1739 рр. донські козаки стали витіснити запорожців з територій, в яких ці останні закріпилися під час свого перебування у турецько-кримському підданстві [16, с. 87]. Конфлікт проходив гостро, часто супроводжувався вбивствами, грабунками й спаленням поселень. У царському указі від 12 травня 1746 р. згадуються скарги запорожців на те, що донці “знатным наездом своим разорение [им] учинили и шалаши огнем пожгли, и пожитки забрали, и ... казаков одного убили, а другого огнем сожгли до смерти” [6, с. 382-384]. Одним з головних фігурантів конфлікту був кальміуський полковник Василь Кишенський, котрий, у відповідь на пограбування донськими козаками у 1743 р. запорозьких промисловців, став виганяти донців з межиріччя Берди й Міусу. Він з'явився в Черкаську, де закликав тамтешніх запорожців та “малоросіян” переходити під його владу. Отаман Війська Донського Д. Єфремов подав скаргу російському урядові, в якій звинуватив Кишенського у розпалованні ворожнечі між козацькими спільнотами. Прикметно, що серед решти звинувачень фігурирувало й те, що кальміуський полковник, за підтримки керівництва Запорозької Січі, незаконно утримує рибні промисли на “кубанській стороні” Азовського моря. Безумовно, це звинувачення саме по собі нічого не значило, якби донський отаман не підвів під нього відповідний духові часу “політичний підтекст”, запевняючи, що запорожці, під виглядом донців, можуть пограбувати турецько-кримських підданців – “кубанських татар”, і тим дати турецькому урядові привід для звинувачення донських козаків у порушенні мирного договору [21, с. 183].

Поява запорозьких рибних станів у Східному Призов'ї також викликала занепокоєння турецьких і кримських прикордонних властей. У 1744 р. в Черкаськ прибув турецький представник з листами від коменданта Ачуївської фортеці Ісмаїл-аги і очільника кубанських ногайців Касай-мурзи. Він, посилаючись на Біградський мирний договір і постанову комісії про розмежування бар'єрною зоною, наголошував на правомірності її використання “турецьким людьми” й донськими козаками, однак виявив занепокоєння з приводу появи деяких російських підданих на Чумбурській та Сазальницькій косах, що перебувають у межах бар'єрної зони, а також на Сійській косі, що належить до турецьких володінь. Занепокоєння полягало в тому, що ті люди буцімто небезпечні для тамтешніх мешканців та мандрівників. У відповідь на це, з Дону до р.Ся відрядили старшину Максима Федотова, який виявив на Сазальницькій косі 20 шишів (шалашів, куренів) і 10 осіб, що перебували при

них: посадський фортеці Св Анни Іван Смола з двома своїми кріпаками, а ще – 7 запорожців, що наймитували в нього, причому всі вони були без жодних документів [5, с. 344-345]. Прикметно, що ці безпаспортні люди перебували на промислі, як вони запевнили донського старшину, з дозволу коменданта фортеці Св. Анни Вирубова. Рибу ловили “крючковими снастями”, обробляли й продавали купцеві тієї ж фортеці Івану Канкову, який відвозив готовий продукт для продажу “в разные места”. Федотов знайшов такі ж рибальські снасті в інших шишах, а крім того – залишений хліб “и прочее”. Донской старшина спалив, скільки було можливим, порожні курені й подався далі – на Сїську косу, де, як виявилось, “также и на протчих косах доволное число запорожских козаков пустых шишей стоит, а людей в них никого не застал” [25, с. 1410]. Виклавши ці відомості у листі на височайше ім’я, військовий отаман прохав про видання указу про знищення запорозьких куренів і рибних станів на південному узбережжі Таганрозької затоки, і аргументував тим, що запорожці, мовляв, уже промишляють здобичництвом і грабують проїзжих. Прямих підстав для такого твердження Єфремов не мав, окрім неконкретних заяв турецьких представників. Втім, цілком зрозуміло, що він захищав економічні інтереси Війська Донського, в протиріччя з якими ввійшла господарська діяльність запорожців, що активно розгорталася на північному та східному берегах Азовського моря. Єлизавета II вирішила справу на користь донців: 16 грудня 1744 р. підписала указ про заборону запорожцям і мешканцям фортеці Св Анни (потрапили під “гарячу руку”) “без надлежащего дозволения” займатися промислами “в азовских барьерных местах и в море”, однак ця заборона не поширювалася на донських кзаків і “вообще русских людей” [5, с. 344-346].

На перший погляд, це формулювання вигладає юридично необґрунтованим, оскільки Білградський мирний договір та Ниська конвенція визначали право усіх без виключення підданих обох імперій тимчасово перебувати на бар’єрній території для забезпечення своїх господарських потреб. Тож незрозуміло, чим запорозькі козаки, будучи російськими подданими, відрізняються від донських і “вообще русских людей”. Але в указі особливо наголошувалося на тому, “чтоб в барьерных местах хуторов, дворов, изб и никакого принадлежащего к житью людям строения самим не строить и никого из наших подданных до того не долушать”, аби, тим самим, не створити підставу для таких же дій турецьких підданців. Власне ця вимога цілком відповідала вимогам Білградського договору, відтак, запорожців, які побудували житлові й господарські приміщення на Сїських косах, цілком обґрунтовано можна було звинуватити в його порушенні. Проте основне розпорядження, що містилося в зазначеному указі – мешканців фортеці Св. Анни і запорожців ловити й відсилати до їхнього начальства, а споруджені ними будівлі руйнувати [5, с. 346] – явно засвідчує те, що російський уряд став на захист інтересів донських козаків.

З жовтня 1743 по вересень 1746 рр. тривала складна процедура проведення комісій з розгляду взаємних претензій запорозьких і донських козаків. Результатом їхньої роботи стало визначення демаркаційної лінії між Військом Запорозьким і Військом Донським по р. Кальміус. Запорозька Січ була позбавлена юридичних підстав для адміністративного контролю території, розташованої на схід від Кальміусу; Сланецька паланка припинила існування [22, с. 128-129]. 12 травня 1746 р. імператриця Єлизавета підписала новий указ про врегулювання відносин між запорозькими й донськими козаками, який заборонив донцям чинити перешкоди запорожцям на ріках Кальміус і Миус.

Однак, разом з тим, підтвердив заборону запорозьким козакам виїжджати на “ту сторону” Азовського моря [6, с. 382-384].

В зазначеному документі, крім негативної правової оцінки дій запорожців (“[они] не малое число в противность наших ... указов, для рыбных ловель переехав на Кубанскую сторону моря и, построя шиши, те рыбные ловли отправляли”), подаються важливі відомості про запорозькі рибні промисли у Східному Приазов’ї. Підполковник Яків Білс, котрий очолював комісію з розгляду взаємних претензій запорозьких і донських козаків, відрядив команду донців для “согнания оных запорожцев и созжения их мишей”. Донці, як свідчить джерело, “наехав в разных косах, не мало [запорожцев] оттуда согнали, а шиши их пожгли; потом спустя малое время, паки оные запорожцы на Кубанскую сторону переехали и построили на тех же местах, между Чубурскою и Ейскою косами, три шиша” [6, с. 387-388]. У рапорті Якова Білса від 27 листопада 1745 р. (на підставі якого викладалися події в зазначеному вище указі), подається більш детальна інформація: відряджений Білсом з командою донців унтер-офіцер натрапив на Сазальницькій косі на 6 запорожських куренів (“шишів”), які були спалені, згідно з данною від підполковника інструкцією. На інших косах – Чумбурській, Очаківській та Єйській – знайдені залишки зруйнованих раніше куренів. Як виявилось, їх спалили підпорядковані Війську Донському базові калмики за наступних обставин. Відряджені для пошуку запорожців на території між Чумбурською та Єйською косами, вони натрапили на рибний стан, що складався з трьох куренів, причому він перебував на місці, попереднього, раніше спаленого. Вгледівши калмиків, запорожці швидко посідали на човни (було три великих і два малих човни) і від’їхали в море. Знищивши рибний стан і продукцію промислу – вісім діжок засоленої риби, – калмики рушили далі – до гирла Єї. Там, “на острові” (вірогідно, йдеться про острів Єйська коса), вони побачили ще чотири курені, але дістатися до них не змогли “за разлитием водным” [25, с. 1440, 1468].

Внаслідок суворих заборон, керівництво Запорозької Січі зайняло обережну і, в той же час, двоїсту позицію щодо Східного Приазов’я. Звісно, Кіш був зобов’язаний виконувати розпорядження російського уряду і відряджати спеціальні команди для виведення своїх підпорядкованих з турецьких володінь. Але не маючи до того ані найменшого зацікавлення, запорозькі очільники вдавалися до більш або менш переконливих імітацій. 7 жовтня 1745 р., запорозькі старшини дали розписку в тому, що вони ознайомлені з рішеннями комісії про розмежування угідь Запорозького і Донського казачьких військ, а також, що зобов’язуються виконувати імператорські укази, які забороняли заводити промисли на “кубанській стороні” Азовського моря [25, с. 1441, 1443]. Такі документи надавали російському урядові юридичні підстави для притягнення до відповідальності запорожців, які порушили царські укази. Наприклад, Павло Дикий у 1747 р. був викликаний у слідчу комісію в Бахмут за те, що ще в 1743 р. з ватагою запорожців рибалив на Сазальницькій косі, “лежащей при устье речки Еи” [7, с. 180]. Проте подібні заходи мало сприяли досягненню бажаного російським урядом результату. Контроль кордонів та достигних до них територій залишався вкрай слабким. Запорозький Кіш, зацікавлений у продовженні експлуатації рибних ресурсів Східного Приазов’я, надавав приховану підтримку промисловим ватагам, які щовесни виїздили туди на промисли. В разі виникнення з приводу цього певних ускладнень, звинувачення перекладалися на свавілля невідомих зайд і волоцюг, що у значній кількості тянулися по степу і не поважали жодного начальства.

Дії запорозьких промисловців ставали все більш зухвалими. Вони з'являлися на Сі, згуртувавшись у великі, добре озброєні ватаги, зміцнювали свої рибні стани на випадок нападу як з російського, так і турецького боку. З цього приводу цікаві відомості містить рапорт донського старшини Агея Івлева від 28 квітня 1749 р. Він виїхав з Кагальницького кута на “кубанскую сторону Азовского моря”, де незабаром побачив кілька запорозьких ватаг, кожну з яких складала більше сотні чоловік, “немалое число станов” і “рыбные их камышовые пристрой”. Запорожці повелися зневажливо, не без іронії заявляючи донському старшині, що не мають паспортів, які їм, мовляв, незабаром мають надіслати, і говорили, що таких ватаг багато і на іншому боці Сі, “над морским заливом”. Дістатися до тих станів старшині завадила болотиста місцевість. Та й сперечатися з добре озброєними запорожцями – як він писав: “довольное число ружей при них имеетца” – не наважився. Обмежився тільки написанням рапорта керівництву Війська Донського, яке 30 квітня в листі на височайше ім'я прохало “особливого” указу проти запорожців, адже вони, “по своей замотарелой своевольной отваге, добропорядочным образом съехать оттуда не могут”. 7 серпня того ж року вийшов царський указ, який зобов'язав кошового отамана негайно вивести своїх підпорядкованих з “неуказных барьерных мест” і з турецьких територій [25, с. 1692-1694].

На ці претензії і заборони Запорозький Кіш відповідав власними претензіями на кшталт того, що Петербург санкціонував передачу давніх запорозьких володінь іншим утворенням імперії (Війську Донському в 1746 р., пізніше – Новосербії, Слов'яносербії, Новослобідському полку, Новоросійській губернії та ін.), що розцінював не інакше, як утиск інтересів Війська Запорозького, і, як компенсацію за це, просив збільшити розмір державної платні за службу Війська. Наприклад, 26 червня 1753 р. запорожці жалілися гетьману К. Разумовському на тісноту, що виникла через скорочення промислових угідь: “Запорожское Низовое Войско умножается, добичи же как рыбной, так и звериной отправля[ь] з немалим против прежних от всех сторон утеснением, понеже ... с турецкой сторонни козаки запорожские согнати и никаких добичей не имеют, а Кальмиюские приморские коси Донскому Войску отдани” [7, с. 66]. Розгляд аргументованого прохання збільшити жалування Війську Запорозькому міг спричинитися до перегляду суми платні для інших козацьких військ, а це створювало небажані прецеденти і неприємну перспективу надмірного навантаження на імперську скарбницю. Тож такі “жалоби”, попри свій “невинний” вигляд ззовні, могли додати складності проблемі управління степовою периферією Російської імперії. Очільники Коша користалися ними як інструментом для блокування урядових претензій (зважаю, що обсяги “жалування” Війська Запорозького неспівставно малі, порівняно з прибутками від транзитної торгівлі, соляного й рибного промислів).

У 50-ті роки XVIII ст. гострота проблеми використання риболовецьких угідь Східного Приазов'я, що, як ми бачили вплинула на погіршення відносин між запорозьким і донським козацтвом, помітно знижується. Керівництво Війська Донського, вірогідно, не змогло ефективно протидіяти активному проникненню запорожців у Східне Приазов'я, хоча, якщо траплялася нагода, намагалися переймати тих, хто їхав на ейські коси чи повертався звідти. Так сталося, наприклад, у 1758 р. з трьома запорозькими козаками, “бывшими в Кубанской стороне на Ейской косе”, яких спочатку відконвоювали в Черкаськ, а згодом – на Січ [9, с. 268].

Після ліквідації Єланецької паланки запорозькі промисли Східного Приазов'я стали фактичною прерогативою кальміуського полковника. Про причетність Кальміуської паланки до справ, що стосувалися цього регіону вказує випадок, пов'язаний з пошуком солдата-втікача Павловського гарнізонного полку фортеці Св. Анни Афиногена Голікова, якого у 1756 р. знайшли в курені запорожця Павла Сапетного. Останнього звинуватили в переховуванні дезертира й спонукали до виплати штрафу в 20 рублів. Сапетний не визнав себе винним, пояснюючи, що Голікова знайшов у порожньому запорозькому курені на Єйській косі козак Батурицького куреня Іван Горкуша. Голіков був ледь живий, харчуючись тістом, що лишилося в курені від житнього квасу. Горкуша привів бідолаха в курінь Сапетного, розташований на тій же косі. У Сапетного ж перебував осавул Кальміуської паланки Савва Іванов, який влаштував Голікову допит і, як пояснював згодом у офіційному листуванні, керуючись актами імперії про дезертирів, наказав Сапетному утримувати його в себе, “пока в чувство прийдет, а по освобождении от болезни прислать в ... Кальмиускую паланку для допросу писменого и отсылки куда надлежит”. Солдат-утікач, пробувши в Сапетного 11 днів і “освободясь от реченого недуга”, зник [8, с. 474-475]. Важко повірити в те, що Сапетний дійсно збирався виконувати наказ кальміуського осавула, як і в те, що цей останній сподівався на його виконання: дезертиру просто дали можливість утекти. Запорозький Кіш достатньо легко захистив свого козака від штрафної санкції, розігруючи версію про втечу невідомого в невідомість. Втім найбільш цікавим є те, що запорозький урядовець міг абсолютно відкрито перебувати на території, котра неодноразово оголошувалася царськими указами закритою для перебування будь-кого із запорожців.

Тим часом, вістря проблеми, що виникла з приводу експлуатації риболовних угідь регіону, зміщується з рівня взаємин між двома козацькими військами Російської імперії на рівень відносин між спільнотами, що перебували по різні боки кордону, це надало проблемі міжнародного значення. Ногайці, що кочували в Прикубанні, мали підстави для занепокоєння збільшення кількості озброєних запорозьких промисловців. Останні, звісно, займалися не тільки рибалкою, але й користалися випадком для того, щоб без надмірного галасу пограбувати кочовиків. Аналізуючи скарги, що подавалися ногайцями на розгляд прикордонних комісій 1749 – 1768 рр., ми переконалися, що запорожці частіше за все йшли “промишляти” в ногайські кочовища на човнах і чинили напади в безпосередній близькості від водоймищ, особливо в місцях, зручних для водою ногайської худоби. У посушливий період, коли очеретяні зарості надміру рясніли козацькими засідками, ногайцям було особливо тяжко [11]. Проте й кочовики, будучи далеко не мирними чабанами, допікали запорожцям грабунками, нічними крадіжками і, якщо дозволяли обставини, забирали в полон будь-кого, хто опинявся в безлюдному степу без належного озброєння і супроводу. Традиційне для степового порубіжжя здобичництво (звісно, відмінне за типологією від сучасного утилітарного бандитизму) залишалось чинним у фронтірній смузі, до того часу ще незначною мірою деформованої становленням лінійних кордонів.

У 1750 р. ногайці напали на козаків Щербинського куреня Кіндрата Гненого і Хому Вічного, котрі, з дозволу свого курінного отамана, поїхали на промисел в “урочище Ел”. Джерела дозволяють прослідкувати їхній шлях, мабуть типовий для запорожців: спустилися каюком вниз по Кальміусу, перетнули Азовське море, дійшли до гирла Єї, “где их невод ходил, и когда на

море непогода встала, занесло их в урочище Горботок”. Там їх взяли в полон “кубанські татари”, захопивши й майно вартістю 120 рублів, причому ціна їхньої “лотки большой донской”, порубаної ногайцями, склала значну суму – більше 60 рублів [7, с. 550-551]. Останнє засвідчує звичайну прикмету поведінки ногайців: майно бранців, з якого не можна було отримати певного зиску, знищувалося. Проте випадок зі знищенням човна виглядає й як символічний акт викоренення того, з чим асоціювався наступ на кочівницьку ойкумену.

Прикметний і випадок з Іваном Ситеньким, котрого разом іншими запорожцями у 1762 р. захопила на Єйській косі якась “орда”. Ситенький назвав її “горська гуляе” за те, “будто она не кланяется никому”. Важко щось певне говорити про етнічну належність цієї групи, але можемо припускати, що мова йде не про горців, а про відгалуження малих ногаїв (касаї-улу, каспулат-улу, султан-улу), що кочувало в передгір’ях, власне – у верхів’ях Кубані й Лаби. Звернімо увагу, що у тому наїзді брали участь козаки-некрасівці, для яких (так само як і для їхніх попередників козаків-старообрядців, поселених кримським ханом на Кубані) “рабовласництво було нормою” [*Сень Д. В.* Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношении с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII – начало XVIII в.). – Ростов н/Д.: Изд.-во ЮФУ, 2009, с. 172, 182, 197]. Учасники набігу подували здобич після повернення до своїх кочовищ за річкою Лабою: “припало их по одному на шести человек, ис коих его, Ситенкого..., обменяли за раз на сорок животин рогатих черкесам да за трое лошадей вместо продажи”. Тиждень по тому Ситенький втік і біля річки Манич натрапив на роз’їзд донських козаків, які передали його запорозьким властям – у Кальмиуську паланку [2, арк. 165-165 зв.]. Про цей випадок Кіш повідомив російському урядові, який, на підставі Білградського договору, надіслав протест Порті та вимогу до кримського хана про покарання винних і повернення полонених. Юридично ці “горські гуляти” перебували “под видением города Копил сераскер-султана”, а відтак – підданцями кримського хана [2, арк. 166 зв.]. Проте останній мав резони відмовити в позитивному розгляді претензії, зазначивши, що не знає про які саме “татарські народи” йде мова [2, арк. 182 зв.].

У розглянутих вище прикладах здебільшого проглядається традиційне для степового порубіжжя здобичництво. Інша мотивація (так само, як у випадку з човном К. Гненого і Х. Вічного) простежується у нападі кубанського Темірмурзи на запорожців, “бивших у добычи рыбной на косах при азовском море”, про який у червні 1758 р. повідомив Кіш кальмиуський полковник Андрій Вербицький. Його інформатор явно перебільшив, стверджуючи, буцім той мурза чинив напад з ордою, “которой около шестнадцати тысяч, кроме жен и детей”. Однак, все-таки, і чисельність нападників, і масштаби руйнувань були вражаючими: спалені всі “чуланы”, знищені човни, снасті й багато іншого [1, арк. 129-130]. То ж ідеться не про грабунок, а про спробу одного з найбільш впливових ногайських мурз позбутися небезпечного сусідства запорожців, котрі значною мірою закріпились на східному узбережжі Азовського моря. Тим же мотивом, вочевидь, руководствовались некрасовцы, захватившиє вместе с «горскими гулятьями» групу запорожцев в 1762 г. Осевшиє в низовьях Кубани после поражения Булавинского восстания и сохранявшие преданность крымскому хану, некрасовские казаки-староверы находились в состоянии постоянной вражды с запорожцами. На религиозные мотивы этого конфликта наслаивались и экономические противоречия. Кальмиусское начальство могло сколько угодно убеждать русские пограничные власти в том, что не имеет

физической возможности проследить за всеми перемещениями своих подчиненных по Приазовью, однако показывало куда большую сноровку, когда речь шла о поимке некрасовцев. В октябре 1758 г. кальмиусский подьесаул Клим Крут выследил и поймал в районе Кальмиуса некрасовцев Никиту Дубилина с тремя товарищами, которые приплыли на лодке “с села Хан-Тебе”, что на Кубани. У них конфисковали имущество и выловленную красную рыбу – “белюжи балики” [8, с. 524-526].

На протяжении 1760-х годов запорожские казаки продолжали регулярно посещать Ейские косы, имея своим опорным пунктом Кальмиусскую паланку, чиновники которой совершали выезды на противоположный берег Азовского моря. В частности, в сентябре 1762 г. кошевой атаман Петр Калнышевский поручил именно кальмиусскому полковнику Кузме Чорному разузнать, “какими татари точно в Ейской косе добуваючихся на рибной ловле козаков забрато, и где они жителство, и по яких речках имеют, и под яким они султаном именно, тот же султан под чиим видением находится” [2, л. 165-165 об.].

С началом российско-турецкой войны 1768 – 1774 гг. в Восточном Приазовье складывается ситуация, крайне неблагоприятная для эксплуатации его рыболовных угодий запорожцами. В 1769 г. в результате набегов крымских татар и ногайцев была уничтожена Кальмиусская слобода, разрушены казачьи рыбные станы по всему черноморскому и азовскому побережью, много запорожских рыбаков было убито и попало в плен. На последнем этапе войны запорожцы возобновили большую часть своих промыслов на северном побережье Черного и Азовского морей, но Ейские косы оказались для них закрытыми. В 1771 г. русское правительство расположило в междуречье Еи и Кубани ногайские орды, выведенные из Северного Причерноморья. В устье р. Ея было построено укрепление, в котором постоянно находился русский гарнизон, усиленный командой донских казаков, а также пристав, поставленный наблюдать за ногайцами [10].

В июне 1775 г. по решению правительства Екатерины II Запорожская Сечь была ликвидирована. Много запорожцев перешло на контролируемые Турцией территории и впоследствии основало в дельте Дуная новую Сечь. На основе той части запорожского казачества, что осталась в российском подданстве, в начале новой русско-турецкой войны было создано Черноморское казачье войско, которое в 1792 г. было переселено на Кубань и основало свои поселения вплоть до реки Еи. Вполне вероятно, что черноморский войсковой старшина М. С. Гулык, отправленный весной 1792 г. для обозрения выделяемой для поселения земли, мог еще застать тех запорожцев, которые с конца 1760-х проживали в ейско-кубанском междуречье. По крайней мере, к июлю того же года Гулык записал в черноморцы более 100 человек и еще насчитал 2013 бурлаков, не учитывая донских казаков и других «разных людей» [24, с. 87]. На множество вопросов рассмотренной темы мы можем отвечать, очерчивая лишь общие и далеко не четкие контуры вероятности и возможности, не имея надежной опоры в источниках. Но изложенный выше материал дает все основания утверждать, что полученный на протяжении длительного периода хозяйственного освоения Восточного Приазовья опыт стал одним из важнейших условий для успешной адаптации “бывших запорожцев” к новым политическим и географическим условиям, которая открыла новую страницу в истории региона.

Джерела та література:

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 90.

2. ЦДАК.– Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 120.
3. ЦДАК.– Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 121.
4. ЦДАК.– Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 122.
5. Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А. А. Лишним. – Т. II. Ч. I. – Новочеркасск, 1894. – 389 с.
6. Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А. А. Лишним. – Т. II. Ч. II. – Новочеркасск, 1894. – 845 с.
7. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. – Т. 2. – К., 2000. – 749 с.
8. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. – Т. 3. – К., 2003. – 951 с.
9. *Голобуцький В.* Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.). – Дніпропетровськ: “Січ”, 2004. – 421 с.
10. *Грибовський В. В.* К вопросу о принятии причерноморскими ногайцами подданства России и переселении их на Кубань в 1770–1771 гг. // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Северного Кавказа за 2006 г. Дикаревские чтения (13). – Краснодар: ООО РИЦ «Мир Кубани», 2007. – С. 446-473.
11. *Грибовський В. В.* Запоріжці і ногайці в контексті Великого Кордону // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 1. – Нікополь-Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2005. – С. 95-131.
12. *Грибовський В. В.* Територія розселення і характер відносин причорноморських ногайців із землеробським населенням українського степового порубіжжя у період 1739–1768 років // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 2. – Нікополь–Дніпропетровськ: “Пороги”, 2005. – С. 60-76.
13. *Мільчев В. І.* Запорозьке козацтво у підданстві Гіреїв (1709/1711 – 1734 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. XXVI. – Запоріжжя: “Просвіта”, 2009. – С. 170-178.
14. *Олійник О. Л.* Про локалізацію запорізьких зимівників // Український історичний журнал. – 1992. – № 10. – С. 123-126.
15. *Остапчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів» // Marra Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів–Київ–Нью-Йорк, 1996. – С. 341-426.
16. *Пірко В. О.* До питання про адміністративний устрій східних окраїн Нової Січі // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при Інституті історії України НАН України. – Вип. 2. Нікополь–Дніпропетровськ: “Пороги”, 2005. – С. 85-88.
17. *Пірко В. О.* Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII ст. – Донецьк: “Східний видавничий дім”, 2004. – 224 с.
18. *Пірко В. О.* Матеріали Архіву Коша Нової Запорозької Січі як джерело з історії Донбасу // Донецький вісник НТШ. – Т. 1. – Донецьк, 2001. – С. 60-61.
19. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т. X. – СПб., 1830.
20. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т. XI. – СПб., 1830.
21. *Полторацк В.* Василь Максимович Кишенський – постать-легенда та реальність // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при Інституті історії України НАН України. – Вип. 3. – Дніпропетровськ: “Пороги”, 2006. – С. 182-186.
22. *Полторацк В.* Слідчі комісії з розгляду взаємних претензій запорозьких і донських козаків як засіб вирішення між козацьких конфліктів // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 8. – Київ, 2008. – С. 126-138.
23. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ: “Січ”, 1994. – 678 с.
24. *Фролов Б.* Атаман Захарий Чепига. – Краснодар: “Диапазон-В”, 2006. – 160 с.
25. *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских казаков. – Т. II. – Владимир, 1903. – С. 1073-2107.

Владислав Грибовський (*Дніпропетровськ, Україна*). **Запорозькі промисли у Східному Приазов'ї в 40 – 60-х роках XVIII століття**

Розглядається господарська діяльність запорозького козацтва на східному узбережжі Азовського моря як елемент взаємодії прикордонних спільнот Степового Кордону Європи

Ключові слова: запорозьке козацтво, донське козацтво, риболовецький промисел, Степовий Кордон Європи.

Владислав Грибовский (*Днепропетровск, Украина*). **Запорожские промыслы в Восточном Приазовье в 40 – 60-х годах XVIII века**

Рассматривается хозяйственная деятельность запорожского казачества на восточном побережье Азовского моря как элемент взаимодействия пограничных обществ Степной Границы Европы.

Ключевые слова: запорожское казачество, донское казачество, рыболовецкий промысел, Степная Граница Европы.

Vladislav Gribovskiy (*Dnepropetrovsk, Ukraine*). **The Zaporozhian Cossack's economic activity on the Eastern coast of the Sea of Asov in 1740 – 1760th.**

The article is devoted to analysis the Zaporozhian Cossack's economic activity on the Eastern coast of the Sea of Asov in 40 – 60th XVIII c. as an element of boundary communities interaction in the Steppe Frontier of Europe.

Keywords: Zaporozhian and Don Cossacks Frontier, fishing, Steppe Frontier of Europe.

Валентин СТАРОСТІН
(Київ, Україна)

УДК:94:314(477) “17/18”

**Динаміка змін чисельності населення
м. Самарчика - Новомосковська у
середині XVIII – на початку XIX ст.**

Особливістю колонізації Південної України в цілому і території колишніх Вольностей Війська Запорозького, як складової частини цього терену, є “раптовість” виникнення міст. Міста у великій кількості, немов із “рогу достатку”, постають наприкінці XVIII ст. Так стосовно перетворення запорозької паланки, слободи Самарчук (Новоселиці) у місто на сьогодні твердо встановлено точну дату – указ Катерини II від 26 вересня 1794 р. Тобто перетворення Самарчука (Новоселиці) на місто Новомосковськ і досі вважається одномоментною дією, а не процесом. Цілком очевидно, що юридичне визнання далеко не завжди є заключним актом процесу формування міста. Незважаючи на юридичне визнання, так і не стали містами Царичанка, Нехвороща, Петриківка, Саксагань, та власне й сама Січ. На нашу думку, ця “раптовість” виникнення міст зумовлена в першу чергу практично повною відсутністю комплексних досліджень процесу формування мережі населених пунктів регіону в цілому і урбанізаційного процесу, як його складової частини зокрема. Не менше значення має і факт наявності історіографічної традиції, згідно із якою урбанізація у регіоні розпочалася лише після 1775 р., а до цього часу можна вести мову лише про колонізаційний процес.

У цій статті ми не ставимо собі за мету всебічний розгляд процесу закріплення міських функцій і характеристик за м. Новомосковськом; зупинимося лише на одному з аспектів досліджуваної проблеми – динаміці зміни чисельності населення. На нашу думку, дослідження цієї проблеми має важливе значення не лише для осягнення історії саме цього населеного пункту, але й для визначення певних параметрів урбанізаційного процесу в межах всього південноукраїнського регіону.

Певні універсальні критерії доіндустріального міста було розроблено Ф. Ратцелем ще наприкінці XIX ст. За його визначенням місто – це “довготривале скупчення людей та їх житла, яке займає значний простір і розташоване у центрі важливих комунікацій”. Додатковим означенням є протиставлення сільських видів діяльності, основаних на рільництві та скотарстві, міським, що спираються на промисловість (ремесло) та торгівлю. Уточнюється також, що при кількості жителів менше 2 000 осіб подібні скупчення втрачають міський характер. В цьому означенні чітко виявлено три основні елементи визначення яких є показовим для встановлення означення місто: 1) специфічні види діяльності; 2) скупчення людей та житла; 3) мінімальний поріг чисельності населення [3, 37].

Кількісний склад населення Самарчика часів Нової Січі досить важко вирахувати через непевність свідчень, зумовлену як відсутністю певної системи підрахунків у козацьких урядовців, так і цілком суб'єктивними обставинами. В історії Коша зафіксовано декілька випадків зменшення реальної кількості населення як з ініціативи полковників, так і за ініціативою керівництва Війська. То ж точно встановити динаміку зростання населення власне слободи Самарчика в цей час здається неможливим. Встановити чисельність населення у перші десятиріччя після поселення слободи взагалі неможливо. Так 1752 р. у роботі Старосамарської комісії вже брало участь 28 чоловік – “старині самарські козаки” з 12 куренів Війська [1, 48, 60, 61]. Але, судячи із документів комісії, ці козаки в переважній більшості були мешканцями зимівників, а не слободи.

Втім можна стверджувати, що вже на той час приріст населення був досить значний і забезпечувався не стільки природним відтворенням, скільки міграцією. Зростання чисельності населення відбувалось за рахунок курінних козаків, що оселялись своїми господарствами або приходили на заробітки, а також переселенців із Гетьманщини, Правобережної України та Слобожанщини. За даними ревізії 1754 р., коли російський уряд вимагав повернення переселенців із Гетьманщини, багато людей повернулись за Лінію таємно (зафіксовано 23 родини), але “народів полских” та жонатих козаків залишилось в паланці більше, ніж малоросіян [1, 106, 117]. Тобто частка переселенців із Гетьманщини в цей час, хоча і була значною, але вони все ж не складали суттєвої більшості. На 1756 р. у Самарчику налічувалось 97 родин переселенців із Гетьманщини, Слобожанщини та Росії. З них: Полтавського полку козаків – 19 та посполитих – 33, Миргородського полку – 4 та 2, Лубенського полку – 1 та 6, Прилуцького полку козаків – 2, Гадяцького полку – 3 та 4, Чернігівського полку посполитих – 1, Ніжинського полку посполитих – 2, Харківського полку козаків – 3, цього ж полку посполитих – 5, Охтирського полку посполитих – 2, Ізюмського полку козаків – 2, Сумського полку посполитих – 2, різних слобід і маєтків посполитих – 6 [1, 281-185]. Вихідців із Правобережної України нараховувалось менше – всього 15 родин. З них: губернії Смілянської – 3, Корсунської – 1, Чигиринської – 3, Бершадської – 1, Лисянської – 1, Білоцерківської – 3, Богуславської – 2, м. Погребища – 1 [1, 290]. Слід також зазначити, що в цих реєстрах згадано лише трьох жінок – вдів, які, за логікою укладачів, були главами родин і власниками господарств. Членів сімей переселенців ці реєстри не враховували і лише зрідка вказують на наявність дружини.

В. М. Кабузан подав дані, що на початку 1760-х рр. у Новоселиці існувало 480 дворів, у яких нараховувалося 1 440 чоловіків, при загальній кількості дворів і чоловічого населення у паланці 758 та 3 220 відповідно [6, 97]. Тобто паланочний центр за цими даними концентрував у собі 63,3% відсотки зареєстрованих дворів та 44,7% чоловічого населення підпорядкованого йому району.

За Сповідною книгою Старокодацької Хрестової наміснії, містечко Самарчик є найбільшим населеним пунктом в її межах. У ньому нараховується 255 дворів з 2 268 осіб обох статей (1 176 чоловіки, 1 092 жінки). Окрім того, у містечку ще нараховувалось 1 888 дітей від 7 років та 476 дітей до семи років [5, 25]. Тобто загальний склад населення містечка (точніше парафії Троїцької церкви) досягав 4 632 осіб різного віку і статі. Тут слід зауважити, що Л. Гісцова, слідуючи за записом в книзі, вказує кількість дітей серед загальної

кількості населення (“з них дітей”). За цим підрахунком кількість дітей у Самарчику дещо перевищує загальну кількість населення (за таким прочитанням, наприклад, у Новому Кодаці із 1 262 осіб 954 складають діти, а взагалі серед 8 002 осіб зафіксованих у намісній діти складають 6 281 особу). Така демографічна ситуація видається нам неможливою. Вірогіднішим рахувати дітей як окрему групу обліку (“в них дітей”). Отже саме це джерело можна визнати як таке, що найбільш достовірно передає загальні кількісні показники населення. Але за даними Феодосія Макаревського, у Новоселиці за станом на 1772 р. значаться 280 дворів [16, 415]. Це дає дещо іншу картину загальної кількості населення, але різниця в принципі не дуже суттєва. Високі темпи зростання чисельності населення підтверджується і даними 1773 р., згідно з якими загальна кількість лише господарів (без наймитів, жінок та дітей) усієї Самарської паланки складала 8 960 осіб (2 994 козаки та 5 966 посполитих) [15, 431]. В. М. Кабузанзначає населення паланки на початку 1770-х рр. у набагато менших цифрах: 1 158 родин та 3 474 чоловіки, але теж відзначає суттєве зростання кількості населення у порівнянні із початком 1760-х рр. Дослідник враховує, що за цей час із Самарської було виділено Орільську (397 родин та 1 191 чоловік) та Протовчанську (1 100 родин та 3 300 чоловік) паланки [6, 118].

Склад населення слобод чітко визначив ще запорозький старшина Чернявський у 1766 р. Даючи характеристику запорозьким слободам, він зокрема зазначив, що “во всех обитают поженившиеся запорожские козаки с вышедшими к ним из польской Украины и из Малой России жителями” [18, 1855]. Але, звичайно, детальної інформації про етнічний склад населення немає, хоча б через те, що таких реєстрів просто не велося. Без сумніву, основу населення складали українці, але в окремих документах згадуються: росіяни, поляки, татари, євреї-вихрести.

За відомістю, складеною у 1775 р. генерал-поручиком Текелією, населення “деревні” Новоселиці Самарської паланки становило 9 227 осіб (3 405 чол., 2 108 жін., 3 714 дітей) [7, 117]. Разом з тим, за матеріалами Азовської губернської канцелярії у 1779 р., населення слободи визначалось у 2 687 чол. та 2 387 жін. При цьому зазначалося, що на момент відкриття губернії населення Новоселиці складало 2 655 чол. та 2 361 жін. і було вираховано, що приріст склав відповідно 32 та 26 осіб. Окрім цього у слободі значилось ще 843 особи приналежні до Полтавського пікінерського полку [14, арк. 66зв, 67].

За даними В. М. Кабузана населення Новомосковського повіту⁶ у 1777 – 1778 рр. зросло на 3 484 особи чоловічої статі (31,38%), у 1779 р. на 2 377 осіб (16,11%), а у 1780 – 1781 рр. скоротилось на 172 особи [6, 132, 133, 137]. У 1782 р. темп приросту населення у Новомосковському повіті сягає максимуму – 41,21% [6, 138]. У 1780 – 1790-х рр. зростання населення повіту продовжувалось. Між 1783 та 1794 рр. воно зросло із 20 753 до 24 691 чоловіка, тобто на 3 938 осіб, або 18,98%, а на 1 січня 1796 р. складало вже 34 828 чоловіків [6, 145]. Загалом цей приріст населення повіту формується за рахунок

⁶ Задля полегшення підрахунків, В.М. Кабузан систематизує данні по повітах в кордонах кінця 1780-х рр., а не по територіальних одиницях Азовської губернії. Тобто він фактично наводить данні щодо території колишніх трьох паланок: Самарської, Протовчанської та Орільської.

переселенців-кріпаків, яких оселяють на поміщицьких землях і практично не позначається на міських верствах населення.

На початку 1780-х рр. населення Новоселиці складало 3 612 різного звання жителів [9, 73], а за іншими даними – 1784 р. – в слободі було 3 577 лише чоловіків [12, 14]. За Атласом намісництва 1787 р., у містечку Новоселиці значилося вже 3 698 чоловіків та 3 098 жінок, а всього у ньому проживало 6 795 осіб [2, 153]. При загальній кількості населення повіту у 39 332 особи [2, 158] населення Новоселиці складало від нього 17,28 % в той час, як тогочасне м. Новомосковськ (кол. Катеринослав Кільченський) важило у населенні повіту 6,29 %. Н. Полонська-Василенко, яка ретельно опрацювала матеріали цього Атласу, вказала Новоселицю як найбільший населений пункт повіту, що входив до 12 населених міськ району із населенням більше 5 000 осіб [13, 107]. Тогочасне м. Новомосковськ (Катеринослав-Кільченський) до цього переліку не потрапило взагалі. Але у таблиці № 7, де Н. Полонська-Василенко проводить порівняння населення міст 1787 р. із населенням 1897 р.; відносно Новомосковська вона припускається суттєвої помилки, вважаючи, що у 1787 р. кількість населення тогочасного міста становила 2 474 особи. Але цей Новомосковськ повністю припинив своє існування у 1794 р. і, фактично, у цій позиції має стояти кількість населення містечка Новоселиці (6 795 осіб), а коефіцієнт зростання має бути зовсім іншим. Якщо за обрахунками Н. Полонської-Василенко він складає 5,2 то, підставляючи в таблицю кількість населення Новоселиці, ми отримуємо лише 1,9. Цей уточнений коефіцієнт безумовно перетворює м. Новомосковськ на лідера в групі мляво зростаючих міст району, яке до цього Н. Полонська-Василенко віддавала м. Нахичевань – із коефіцієнтом у 2,8 [13, 113].

У зв'язку з цим виникає запитання: чому поселення, яке за перші тридцять років свого існування перетворилось на найбільший населений пункт району, в подальшому фактично припинило розвиватися. За статистичними даними 1770 – 1780-х рр. вже помітно, що у Новоселиці зростання чисельності населення припинилося, причому з наступних причин: відсутність притоку переселенців, конкуренція з м. Катеринославом-Кільченським, переважання населення військовими постоями. А вже з 1790-х рр. спостерігається зменшення кількості населення. Так, за матеріалами 1797 р., у парафії Новомосковської церкви Святої Трійці знаходилось 653 двори, у яких проживало 2 967 чоловік та 3 053 жінки. В цьому ж році з парафії було виділено 220 дворів, які приписали до спорудженої в слободі Вороновці церкви Успія Богородиці [16, 545]. На кінець 1810-х р. у місті налічується 1 096 дворів із населенням у 1 410 чоловіків та 1 418 жінок [4, 33]. У загальній кількості населення повіту у 88 904 осіб місто важило всього 3,18%. Разом з тим, існують пізніші дані про те, що на 1824 р. у місті значилося 4 301 чол. та 3 618 жін. [11, 172]. Це суттєво змінює загальну картину, але на якому джерелі ґрунтуються ці відомості встановити не вдалося.

На нашу думку, головним чинником, що призвів до падіння чисельності населення, було перетворення містечка на повітове місто. Пов'язані із цим перетворенням обмеження на володіння землею та перехід до міських станів стали причинами того, що значна кількість родин залишила Новомосковськ, перебравшись до інших державних слобод. Так ордером від 8 серпня 1776 р. Г.О. Потьомкін наказав азовському губернатору В.О. Черткову “приложить всевозможное старание к разделению их (населення Вольностей – В.С.) на такие роды государственных жителей, в которых они по собственной их склонности и воле вступитъ пожелают и утвердя в оных прислать ко мне ведомость, сколько

пожеляют из них вступить в купечество так же в мещанство и в цехи... сколько из них пожелают вступить в службу и сколько останется в крестьянстве” [8, 199, 200]. Але конкретні інструкції щодо формування у регіоні станового суспільства мають дещо інший характер. При записі до купецтва та міщанства купців, міщан та державних селян, які переселялись до Південної України із іноземних держав та інших губерній імперії вони отримували пільгові роки у оподаткуванні та несенні натуральних повинностей. А от місцевих “из малороссийского звания людей причисля по их капиталу, но без всякой льготы”. Окрім того, якщо місцеві жителі вже мали у володінні землю, то вони мали сплачувати й усі поземельні податки, крім заявленого купецького капіталу чи міщанського окладу [14, арк. 494 зв]. Тобто для місцевих жителів запис до міських станів означав різке збільшення податкового тиску. В такій ситуації козаки та посполиті, навіть ті, хто мав необхідні капітали, не поспішали переходити до міських станів. Хоч вони і продовжували займатися ремеслом та торгівлею, але в умовах включення до системи станових обмежень все більше залежали від сільськогосподарської діяльності.

Додатковим фактором зменшення чисельності населення було також і те, що при перетворенні містечка на місто від нього було механічно відділено кілька житлових районів.

На зменшення кількості населення Самарчика – Новомосковська напевно мали вплив і переселення козаків, згідно із проектом створення Чорноморського козацького війська. Депутати Чорноморського війська діяли у повіті протягом кількох десятиріч. Стосовно переселенців відомо кілька конфліктів із місцевими поміщиками, які мали підтримку від керівництва повіту, але власне з Новомосковська відселення козацтва, напевно, відбувалось без ускладнень. Окрім козаків, Чорноморське військо активно залучало до себе й представників інших станів. Так, військового суддю Антона Головатого було викрито у наданні паспортів кріпакам. В цьому йому допомагали священники: з с. Очеретуваного Омелян Марков та містечка Новоселиці Роман Порохня [17, 234]. Та все ж, значна частина козацтва “знайшла себе” у нових порядках. Хоча загальна кількість переселенців із Новомосковського повіту у Чорноморське військо протягом 1791 – 1792 рр. достатньо помітна – 836 осіб чоловічої статі [6, 152]. Та й у доповіді Павлу I про потреби Чорноморського війська наказний отаман Т.Т. Котлярєвський вказує, що в Новоросійській губернії лишилося багато “оженившихся” козаків колишнього Запоріжжя і наводить перелік у 42 населених пункти (переважно державні слободи), в яких вони проживають. Фігурує в цьому переліку і Новоселиця [17, 237].

Для порівняння даних про чисельність населення Самарчика (Новоселиці) – Новомосковська можна навести відомості по деяким містам України та регіону. У Малоросійській губернії згідно опису 1798-1800 рр. населення губернського міста Чернігів складало – 1 350 чол. та 2 399 жінок. Повітові міста мали: Кременчук – 1 980 чол. та 2 037 жін., Полтава – 3 211 чол. та 3 940 жін., Лубни – 1 134 чол. та 1 303 жін., Ніжин – 5 430 чол. та 5 674 жін., Конотоп – 2 592 чол. та 2 780 жін., Глухів – 2 982 чол. та 3 131 жін. [10, 33, 59, 65, 79, 94, 102, 106] За матеріалами В.М. Кабузана на 1823 р. у Херсоні проживало 4 795 осіб чоловічої статі, Миколаєві – 10 934 особи, а в Одесі – 25 333 [6, 210]. За даними 1817 та 1719 р. населення податних станів у містах Катеринославської губернії складало: Катеринослав – 5 724 особи, Верхньодніпровськ – 912 осіб, Павлоград – 3 920 осіб, Бахмут – 4 100 осіб, Слов’яносербськ – 1 387 осіб, Олександрівськ – 1 268 осіб [4, 33].

Самарчик (Новоселиця) в цьому порівнянні дещо вражає. На кінець 1760-х рр. за кількістю населення Самарчик (Новоселиця) вже відповідає вимогам до міста доіндустріального часу. Він, безумовно, являє собою довготривале скупчення людей та житла, а його населення далеко перевищує мінімальний поріг у 2 000 осіб. На 1770-ті рр. демографічний розвиток Самарчика (Новоселиці) можна порівняти із нормами, які діяли в УРСР і були одними із найбільш жорстких в світовій практиці. За ними ранг міста отримував населений пункт із населенням у 10 000 осіб за умови, що у ньому не переважає сільськогосподарське населення [3, 40]. Особливо це вражає, якщо враховуючи прикордонний характер Самарчука, високий рівень несталості військових, господарських та політичних обставин. Поява поселення такого розміру на землях Вільностей є явищем надзвичайної ваги. Із 1780 – 1790-х рр. ситуація значно змінюється. Поселення, розташоване у регіоні, який швидко залюднюється не лише не має приросту населення, але навіть демонструє його зменшення.

Джерела та література:

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 3. – К., 2000. – 951с.
2. Атлас Екатеринославского наместничества, составленный из одной губернской генеральной карты и пятнадцати уездных с назначением каждого владения дач, к коим присоединены подробные изъяснения, и купно пятнадцати уездных, двух приписных и одного портового городов планы. Сочинён в городе Кременчуге в 1787 г // Джерела з історії Південної України. – Т. 10 / Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття / Упор.: А. Бойко. – Запоріжжя, 2009. – С. 141 – 279.
3. Божё-Гарнье Ж. Очерки по географии городов / Пер. с фр. К.Т. Топуридзе и С.Н. Тагера / Ж. Божё-Гарнье, Ж. Шабо – М., 1967.
4. Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Вип. 2. – Запоріжжя: РА «Тандем - У», 1996. – С. 30 – 50.
5. Гісцова Л. Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової наміснії як джерело до вивчення історії поселен Вольностей військових / Л. Гісцова // Січеславський альманах. – Вип.2. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 20 – 27.
6. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – пер. пол. XIX века (1719 – 1858 гг.) / В.М. Кабузан. – М., 1976.
7. К истории управления Новороссией князем Г.А. Потёмкиным. Вып. 2. – Екатеринослав, 1905. – 130с.
8. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття) / В.К. Козирев. – Запоріжжя, 1999. – 528с.
9. Описание городов Азовской губернии // ЛЕУАК. – Год первый. – Екатеринослав, 1904. – С. 72 – 93.
10. Описи Лівобережної України / Упоряд. Т.Б. Ананьєва. Відп. ред. П.С. Сохань. – К., 1997. – 324с.
11. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. – Екатеринослав, 1864. – 326с.+ 29с.+26с.
12. Первое столетие г. Екатеринослава 1787 – 9 мая – 1887 Доклад Екатеринославской Городской Управы к торжественному заседанию Думы 9 мая 1887 года. / Сост. гор. секретарь М.М. Владимиров. – Екатеринослав, 1887. – 275с.
13. Полонська-Василенко Н. Південна Україна року 1787 (з студій з історії колонізації) / Н. Полонська-Василенко // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен: видання «Дніпрові хвилі», 1967. – Т. 2. – С. 90-169.
14. РДАДА. – Ф. 16, оп. 1, спр. 558, Ч. 5.
15. Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття) / В.К. Козирев. – Запоріжжя, 1999.

16. Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии / Феодосий (Макаревский). – Днепропетровськ, 2000.
17. Щербина Ф. Беглые и крепостные в Черномории / Ф. Щербина // Киевская старина. – 1883. – июнь. – С. 233 – 249.
18. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков / Д.И. Сварницкий. – Т. 1. – Владимир, 1903.
19. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків / Д.І. Яворницький : у 3 т. – Т. 1. – К., 1990.

Валентин Старостін (Київ, Україна). Динаміка змін чисельності м. Самарчика-Новомосковська у середині XVIII – на початку XIX ст.

Аналізуються кількісні зміни населення м. Новомосковська і причини, які їх зумовлювали у середині XVIII – на початку XIX ст.

Ключові слова: Самарчик, Новомосковськ, демографія.

Валентин Старостин (Киев, Украина). Динамика изменения численности г. Самарчика-Новомосковска в середине XVIII – начале XIX в.

Анализируются количественные изменения населения г. Новомосковска и причины, которые их обусловили в середине XVIII – начале XIX в.

Ключевые слова: Самарчик, Новомосковск, демография.

Valentine Starostin (Kiev, Ukraine). Dynamics of change chislenosti Samarchika-Novomoskovska in the middle XVIII – beginning XIX centuries

The quantitative changes of the Novomoskovs'k-city population and its reasons in the middle XVIII – beginning XIX centuries are analysed.

Keywords: Samarchik, Novomoskovs'k, demography.

Сергій БЛІВНЕНКО
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94 (477) “18”

**Правове регулювання ринку алкоголю
на українських землях Російської імперії XIX ст.**

Торгівля алкоголем впродовж існування Російської імперії залишалася одним із основних шляхів поповнення державної скарбниці. Окрім того, вся сфера діяльності пов'язана із виробництвом, торгівлею та вживанням алкогольних напоїв стала невід'ємною частиною офіційного та повсякденного життя мільйонів українців, чії землі входили до складу Російської держави.

Метою даної статті є характеристика принципів правового регулювання торгівлі алкоголем на українських територіях Російської імперії середини XIX століття.

Дослідники системи торгівлі алкоголем як у загальноросійському масштабі, так і в Україні умовно поділяються на дві течії. Представники одного напрямку загалом досліджували економічні взаємовідносини на території Росії, інші приділяли увагу конкретним розвідкам у сфері вивчення історії виробництва та торгівлі алкоголем [1-15]. Обидві течії опираються з одного боку на історіографічну традицію ставлення до торгівлі алкоголем як до негативного явища економіки, а з іншого на конкретний історичний матеріал, з якого випливає, що даний вид торгівлі приносив більше прибутків та діяв більш ефективно, ніж інші сфери економіки Російської імперії середини XIX ст. А об'єктивність та точність викладення фактів напрямку залежить від ступеню залучення джерел з даного питання.

В період дії відкупної системи існували два рівня нагляду за виробництвом і обігом алкогольних напоїв. Державна адміністрація, передаючи не тільки фіскальні, а й контрольно-наглядові функції щодо ринку алкоголю відкупникам, залишала за собою формальний нагляд за останніми, котрий на ділі зводився до потурання їх зловживанням і хабарництву, які набули характеру додаткового жалування [10, с. 251]. При цьому відкупна адміністрація, створюючи великі труднощі для виробників і торговців спиртними напоями, залишалась фактично безконтрольною. Норма прибутку винних відкупників складала 110% і перевищувала норму прибутку торговельного капіталу, що обслуговував внутрішню торгівлю в Росії, у 10–11 разів [11, с. 290].

Міське самоврядування також фактично не мало впливу на відкупників. Про скільки-небудь розвинений громадський контроль говорити не доводилось. У цих умовах самі селянські маси зробили спробу показати урядові своє ставлення до відкупної системи. Невдоволення селянства чи не вперше в російській історії отримало вираз не кривавого бунту (хоча в 1859 р. селяни в ряді місць громили кабаки – це явище отримало назву “тверезих бунтів” [12, с. 178-182]), а досить мирного за формами протесту. Почав швидко розповсюджуватись селянський рух за тверезість.

Характерним було те, що він розвивався не в етнічних російських губерніях, де відкуп “лютував” найбільше і мав найглибше історичне коріння, а у

“привілейованих”, звиклих до вільного продажу спиртних напоїв. Саме тут активізація “діяльності” відкупників не тільки наштовхнулася на обурення широких верств селянства, а й духовну підтримку останніх священництвом католицької церкви у північно-західному регіоні імперії [13, с. 113]. Виникали товариства тверезості, на відміну від розгрома кабаків, що мав місце власне у етнічних російських губерніях. Серед українських губерній рух за тверезість, створення за ініціативою самих селян товариств тверезості, проповіді священників такого розповсюдження, як в Білорусії і особливо у Литві, не набули. Це пояснювалось тим, що православна церква, на відміну від католицької, не підтримала рух селян за тверезість. В Південно-Західному краї активно бойкотували відкупи селяни в Подільській губернії, де нараховувалось десять тисяч осіб, котрі добровільно відмовлялись від горілки [13, с. 114].

Рух тверезості зайвий раз досить чітко вказав на нездатність відкупної адміністрації нормально виконувати свої обов’язки. Реформою 1860 – 1863 рр. було змінено не тільки засади правового регулювання виробництва і торгівлі алкогольними напоями, принципи їх оподаткування на користь держави, а й самі основи державного нагляду за цим сегментом ринку. Була утворена вертикаль органів акцизного нагляду, очолювана Департаментом неокладних зборів Міністерства фінансів. На рівні губерній (кількох губерній) виникали губернські акцизні управління. Підвідомча цим управлінням територія поділялась на округи (зону відповідальності округних акцизних управлінь).

У найбільш загальному вигляді основні завдання органів акцизного нагляду зводились до чотирьох основних напрямів: нагляд за виробництвом спиртних (як міцних, так і слабоалкогольних) напоїв; нагляд за обігом вказаних напоїв; визначення розміру та стягнення податку на алкоголь; провадження в справах про порушення “Статуту про питний збір” [14, с. 221].

Акцизні органи мали право нагляду практично за всіма стадіями економічної діяльності на ринку алкоголю. Згідно з “Положенням про питний збір” 1861 р. [15] під контролем їх представників започатковувались і відкривались гуральні, спиртопереробні, горілчані, пивоварні, медоварні, коньячні підприємства, здійснювались виробнича діяльність і всі переміщення алкогольних напоїв від виробника до споживача. Губернські та підпорядковані їм округні (об’єднували від одного до кількох повітів) акцизні управління мусили виконувати фіскальну, контрольно-наглядову функції щодо виробництва та продажу алкогольних напоїв й інших підакцизних товарів, вживати заходів стосовно попередження і припинення порушень законодавства в цій сфері. Саме на них покладалось завдання у взаємодії з місцевою загальною адміністрацією впровадити в життя нові засади регулювання як виробництва, так і обігу алкоголю в Російській імперії.

Слід зауважити, що законодавець створив достатні організаційні та правові умови для забезпечення виконання органами акцизного відомства покладених на них фіскальних, контрольно-наглядових, дозвільних та правоохоронних завдань. Так, губернські акцизні управління не були безпосередньо підпорядковані губернаторам. У випадку виявлення незаконних чи неправильних дій органів акцизного нагляду, начальник губернії “міг тільки поставити їм “на вид” або ж звернутися із повідомленням до міністра фінансів” [10, с. 114].

Спеціальні функції щодо нагляду за дотриманням акцизного законодавства були покладені на органи загальної поліції. Її компетенція визначалась цілою низкою різнорідних законодавчих актів. Загальна поліція була законодавчо

визначена суб'єктом нагляду за торгівлею спиртними напоями. Так, ст.440 “Статуту про питний збір” вид. 1887 р. наголошувала: “Нагляд за правильним здійсненням роздрібною торгівлі міцними напоями покладається: 1) на місцеві присутствія в справах з питної торгівлі і на міські думи, за належністю; 2) на акцизні управління; 3) на поліцію”. При цьому, попри певну розпорошеність зусиль державних та самоврядних органів, у такому розподілі функцій щодо контролю за ринком алкоголю була своя логіка. Найбільш важливі й складні “ділянки” роботи входили до сфери дії спеціалізованих державних структур – акцизних управлінь. Йдеться про виробництво, очистку, перевезення, оптовий продаж спирту і виготовлення горілчаних та інших виробів з нього. У діяльності з нагляду за цими напрямками поліція виконувала допоміжну функцію, а органи місцевого самоврядування фактично не брали участі.

Щодо роздрібною торгівлі, нагляд за якою вимагав великих сил і часу, тут підвищувалась роль і загальної поліції, і органів місцевого самоврядування, в першу чергу міського і сільського.

Загальна поліція, зокрема здійснювала безпосереднє спостереження за виконанням, як заводчиками, так і продавцями напоїв, правил, встановлених цим Статутом і загальними законами, у видах громадської безпеки, благочинія і народного здоров'я. В місцях, де не існує особливої торговельної поліції, загальна поліція наглядає також, щоб вироблення і продаж напоїв здійснювались не інакше, як за встановленими патентами. Зверх того, повсюдно на обов'язок загальної поліції покладається попередження продажу напоїв не з встановлених в цьому Статуті місць і розвезення напоїв без свідоцтв [17, с. 239]

До спеціальних обов'язків чинів повітової поліції щодо нагляду за виробництвом і продажем спиртних напоїв належали: “а) прибуття на завод, за вимогою акцизного управління...; б) відновлення прав, наданих посадовим особам акцизного управління у випадку ... опору, або вчинення перепон виконанню цими особами законних їх обов'язків...; в) виявлення і дослідження порушень Статуту про питний збір, що стосуються інтересів казни, але скоєні поза заводами, підвалами і складами...; г) провадження дізнання чи формального слідства...; д) нагляд за виробленням наливок, настоянок і горілок” [18, с.37]. Останній пункт наочно підкреслює дублювання окремих функцій органів загальної поліції та акцизного нагляду. В принципі, законом передбачалось і чимало випадків, коли наглядові функції щодо виробництва і обігу спиртних напоїв поліція і акцизні установи здійснювали сумісно, у взаємодії.

Реальною силою, котра могла б впливати на виробництво, і особливо обіг спиртних напоїв з урахуванням громадських інтересів могли б стати органи місцевого самоврядування. Не останню роль в активізації дореформених органів міського самоврядування відіграли і норми “Положення про питний збір” 4 липня 1861 р. Саме міські думи отримали можливість надавати чи не надавати дозволи на відкриття закладів роздрібною торгівлі алкогольними напоями. Міські думи могли вирішувати питання про відкриття закладів для продажу спиртних напоїв самостійно. Для державних селян в казенних і удільних населених пунктах рішення органів селянського самоврядування мало затверджуватись відповідно палатами державного майна та удільними конторами. Питання з колишніми кріпаками було винесене в окрему статтю, при цьому поміщик фактично зберіг вотчинні права щодо дозволу на продаж спиртних напоїв навіть на землях сільської громади. У 1865 р. права органів міського і сільського самоврядування були дещо розширені – вони отримали

можливість видавати дозвіл на відкриття штофних лавок і ренських погребів. В 1866 р. ці права стали постійними [19, с. 63]. Разом з тим, 31 жовтня 1867 р. міста втратили право на одновідсоткове відрахування від “питного доходу” на свою користь.

Істотні повноваження отримали і утворені в 1864 р. органи земського самоврядування. “Тимчасові правила для земських установ у справах про земські повинності, народне продовольство та громадську опіку” надавали земствам право встановлювати додаткові податки і збори на земські потреби, у тому числі на нерухоме майно гуралень, свідоцтва на право здійснення промислової діяльності (зокрема винокуріння) та патенти на здійснення торгівлі (і спиртними напоями також). Однак, спроби органів земського самоврядування отримати “власний шматок” від найбільш привабливого доходу – акцизу зі спирту, горілчаних та слабоалкогольних напоїв шляхом встановлення надбавки – одразу ж отримали сувору відсіч уряду. Вже 17 травня 1866 р. циркуляром міністра внутрішніх справ земствам було категорично заборонено оподатковувати продукти та предмети “сплачувані акцизом на користь казни” [20, с.120]. Згідно з “Положенням про губернські й повітові земські установи” (ст.108, додаток) одним з джерел надходжень до земських бюджетів визначалися патентні збори з закладів з продажу алкогольних напоїв, зокрема трактирних поза межами міських поселень, а відтак – земства отримували можливість впливати на регулювання обігу спиртного, на підвідомчій їм території. Отже, як і органи міського самоврядування, земські установи мусили задовольнятися зборами з торгівлі спиртними напоями.

Так, у 1874 р. сільські громади отримали право дозволяти чи забороняти “питну” торгівлю на своїй території [9, с. 95]. У цей час у відкритій публіцистиці відродилися сформульовані І.Г.Прижовим народницькі погляди, згідно з якими позитивним ідеалом упорядкування споживання широкими масами горілки є корчма як слов’янський народний клуб. Не надто обізнаний з українськими звичаями колективного споживання спиртного, О.Аксаков назвав цей заклад зовсім не поетично: “громадський питний дім, або мирський кабак”. Обґрунтовуючи необхідність подальшого розширення прав органів селянського самоврядування щодо контролю за “питною” торгівлею на їх території, він навів низку прикладів практичних дій в цьому напрямі в українських губерніях. Так, в 1869 р. Херсонський губернатор вказав селянським громадам на їх право утримувати громадські шинки. Два роки потому Катеринославська губерньська земська управа дала подібні рекомендації органам волосного самоврядування. У 1872 р. козаки і державні селяни Костянтиноградського і Гадяцького повітів винесли такі ж ухвали на волосних сходах і звернулись до Полтавського губерньського з селянських справ присутствія з клопотаннями про дозвіл створити і утримувати громадські шинки [21, с. 7-12].

У 1874 р. міські думи отримали право визначати кількість місць продажу в місті, а також забороняти торгівлю спиртними напоями в тих чи інших місцевостях [19, с. 84]. Це було ознакою усвідомлення законодавцем нової якості пореформених всестанових органів міського самоврядування. Принаймні, в губерньських центрах та градоначальствах відійшли в минуле перевищення купецькими за соціальним складом думами своїх повноважень щодо контролю за торгівлею спиртними напоями. Якщо у великих містах, де достатньо було ліберально настроєної інтелігенції, та й буржуазія відзначалась певним, хоча б діловим кругозором, то в менших, особливо повітових та заштатних міських думах

часто обертали це право на власну користь, утворюючи подобу власної монополії [22, с. 404].

Певні зміни компетенції органів місцевого самоврядування щодо контролю за обігом алкогольних напоїв на підвідомчій їм території були пов'язані з реформою 1885 р. При цьому вносились корективи і до “Положення про трактирні заклади” (додаток до ст.31 “Статуту про міське і сільське господарство”). Збори з чайних та інших закладів без продажу міцних напоїв, а також пивних з продажем гарячої їжі на користь міста не повинні були перевищувати суми, сплачуваної ними до державної скарбниці (ст.VIII закону 14 травня 1885 р.). Дана норма була спрямована на те, аби органи міського самоврядування не створювали надмірний фіскальний тиск на заклади без продажу міцних напоїв. У той же час відбувалося законодавче обмеження компетенції органів міського самоврядування – адже згідно з Миським положенням 16 травня 1870 р. муніципальні бюджети не потребували адміністративного затвердження [23].

Правилами 14 травня 1885 р. міським думах надавались істотні повноваження: від їх рішення залежав дозвіл на відкриття закладів з роздрібною торгівлі спиртними напоями. У повітах ці функції покладались на спеціально створювані повітові з питних справ присутствія. До їх складу входили: предводитель дворянства (голова присутствія), повітовий справник, представник окружного акцизного управління (як правило, окружний наглядач, за винятком випадків, коли до акцизного округу входило більш, ніж один повіт), неодмінний член селянського присутствія, голова (або член) повітової земської управи, а також мировий суддя. Державна Рада наголошувала, що у випадку незгоди предводителя, справника або акцизного урядовця (на ньому фактично лежали обов'язки неодмінного члена цього присутствія) з рішенням присутствія в цілому, справа переносилась на розгляд губернського присутствія [24, с. 427]. Міністр внутрішніх справ відомий реакціонер Д. А. Толстой наполягав на виключенні зі складу присутствій представників органів місцевого самоврядування, однак міністр фінансів й ініціатор цієї реформи М. Х. Бунге зумів відстояти свої позиції. У той же час, компетенція присутствій порівняно з пропонованою в проєкті була відчутно звужена. М. Х. Бунге передбачав перенести саме на них (окремих функцій міських дум він не передбачав) основну вагу діяльності щодо нагляду за відкриттям закладів торгівлі спиртними напоями та її здійсненням. Відтак, “...департаменти знайшли більш зручним, не покладаючи на місцеву владу втручання в організацію питної торгівлі, доручити їй тільки регулювати природній хід, наскільки це вимагається інтересами народної моральності”.

Губернське присутствіє передбачалось як винятково апеляційна установа щодо рішень повітових присутствій. Його очолював губернатор, до складу входили також: віце-губернатор, прокурор судової палати, управляючі акцизними зборами і казенної палати, губернський предводитель дворянства, голова губернської земської управи і міський голова губернського центру.

Усі члени як губернських, так і повітових присутствій з питних справ виконували свої обов'язки на громадських засадах, не отримуючи за це ніякої винагороди.

Земства усувались від справи відкриття закладів з продажу спиртних напоїв (вони обирали лише представників до присутствій з питних справ), а міські думи опинялись під жорстким контролем з боку губернських присутствій, а фактично губернатора. Олександр III послідовно проводив у життя свою

антиземську й антимуніципальну політику. При цьому законодавець спирався на рекомендації наради, що проходила у 1881 р. при Департаменті неокладних зборів Міністерства фінансів. Регулювання торгівлі спиртними напоями було тенденційно використане урядовими колами для чергового обґрунтування “незрілості” органів місцевого самоврядування, їх нездатності самостійно, без адміністративної опіки розв’язувати складні місцеві господарські та культурні проблеми. Компетенція міських дум щодо контролю за місцевим алкогольним ринком також суттєво звузилась. Вони не могли визначати кількості закладів з торгівлі спиртними напоями на території міської громади, втратили право і обговорювати моральні якості претендента на відкриття такої торгівлі в місті. Тільки на посади прикажчиків міське управління могло не допускати осіб, на його погляд, неблагонадійних.

Органи селянського самоврядування за законом 14 травня 1885 р. отримували право клопотатись про недозвіл, в межі їхньої “садибної осілості”, “питної торгівлі”, а також на землях сусідніх володарів (на відстані 100 сажнів від вказаної межі сільської громади). Ці клопотання виносились на розгляд повітових присутствій. Останні могли відмовлятись задовольнити такі клопотання, якщо вони висувались громадами, що мали більше 500 чол. населення, або ці клопотання не переслідують мету боротьби з пияцтвом. Останній момент давав широке поле для суб’єктивізму й довільних трактувань конкретних ситуацій “питними” присутствіями. У той же час сільські громади втратили можливість легально брати платню за дозвіл на здійснення на своїй території торгівлі спиртними напоями з її суб’єктів. Ці гроші сплачувались, але таємно. Чи не цим пояснюється “радісна” однотайність, з якою селянські сходи висловлювались за надання можливості торгувати спиртними напоями тим чи іншим особам на початку 90-х рр. XIX ст. [25].

Сільські громади все частіше виносили ухвали клопотатись про заборону торгівлі спиртними напоями. В ряді випадків вони робили це не стільки внаслідок міркувань моральності, скільки виходячи з того, що втратили можливість отримувати досить суттєві гроші до “мирських” бюджетів. За час дії закону 14 травня 1885 р. у 46 губерніях Російської імперії сільськими сходами було прийнято кілька десятків тисяч ухвал про заборону “питної” торгівлі на їх території [100, с. 34-39].

Акцизна система, котра стимулювала виробника більше виготовляти, торгівця – продавати, а державу – підтримувати і того, й іншого, призвела до зростання пияцтва в усіх регіонах імперії. Не були вільні від цього соціально загрозливого явища і раніше більш благополучні етнічні українські губернії, здавалось би, звичні до регулювання обігу алкоголю за механізмом вільного ринку. Скільки-небудь масового громадського руху, спрямованого на боротьбу з пияцтвом, так і не сформувалось. Втім, в умовах відсутності в Російській імперії громадянського суспільства як такого це було не дивним. Окремі товариства тверезості почали виникати тільки в кінці 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст., причому більшість з них припадали на Фінляндію та Прибалтику. В Україні найбільш активним і авторитетним було Одеське товариство для боротьби з пияцтвом, котре випустило за першу половину 90-х рр. більша десятка популярних брошур про шкідливість зловживання алкоголю [27, с. 38].

На кінець XIX ст. держава пішла випробуванням шляхом адміністрування. У 1882 р. були утворені губернські та повітові комісії по боротьбі з пияцтвом. У громадських колах України, як й інших частин Російської імперії, вони отримали в’їдливу назву “п’яні парламенти”. Як і слід було очікувати, “п’яний

парламентаризм” до сподіваних наслідків не призвів. Загалом зусилля спеціально уповноважених органів акцизного нагляду, а також загальної поліції при мінімумі прав місцевого самоврядування належного контролю за обігом і споживанням спиртних напоїв за доби дії акцизної системи не забезпечили. Мова йде у першу чергу не про фінкальний інтерес держави – при компетентності чиновників акцизного нагляду навряд чи казна несла такі збитки, як про це писали речники монополії, а про низьку якість напоїв, розповсюдження пияцтва і пов’язаної з ним моральної деградації значних прошарків населення Російської імперії. На кінець XIX ст. тривожне становище склалося і в українських губерніях, раніше порівняно благополучних з точки зору пиятики населення.

Серед інших категорій місцевого чиновництва, що так чи інакше торкалися питання нагляду за виробництвом та торгівлею спиртними напоями, варто виділити податних та фабричних інспекторів. Перші, в силу своїх обов’язків наглядали за здійсненням усіх видів торгівлі. Другі, в зв’язку з тим, що на винокурні підприємства розповсюджувалась дія загального фабричного законодавства, здійснювали нагляд за його дотриманням. Основними нормативними актами в цьому напрямі у другій половині XIX ст. стали закон 1 червня 1882 р. [28] і правила 3 червня 1886 р.

Переїмалися справами нагляду за виробництвом і обігом спиртних напоїв навіть представники духовного відомства. Так, у 1865 р. Міністерство фінансів Російської імперії вело досить тривалі переговори з обер-прокурором Святійшого Синоду щодо правового регулювання торгівлі міцними напоями на монастирських і церковних землях. На той час у цих відносинах відігравали важливу роль цивільно-правові моменти (укладення контрактів та їх виконання). Правила 14 травня 1885 р. посилювали адміністративне регулювання цього питання [22].

В цілому, постійно звертаючись до питань вдосконалення нормативно-правової бази регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв, законодавць намагався паралельно підвищити ефективність дій державних органів нагляду за ринком алкоголю в Російській імперії, що беззаперечно стосувалося і українських земель.

Держава та громади намагалися і надалі вдосконалити регулювання ринку виробництва та продажу алкоголю, новою фазою стало запровадження державної монополії на продаж міцних напоїв.

Джерела та література:

1. Бергштрассер К. Источники народного богатства. – СПб., 1858. – 142 с.;
2. Буганов В.И., Преображенский А.А., Тихонов Ю.А. Эволюция феодализма в России. Социально-экономические проблемы. – М.: “Мысль”, 1980. – 344 с.;
3. Введенский Р.М. Экономическая политика самодержавия в конце XVIII – первой половине XIX вв.: (по материалам соляного дела). Пособие по спецкурсу. – М.: МГПИ, 1983 – 68 с.;
4. Гавлин М.Л. Роль винных откупов в формировании крупных капиталов в России. Конец XVII – XIX вв. // Экономическая история. Обзорение / Под ред. Л.И.Бородкина. Вып. 6. – М., 2001. – С. 98-102.;
5. Кафенгауз Б.Б. О первоначальном накоплении в России // Павленко Н.И. О некоторых сторонах первоначального накопления в России (материалы к обсуждению). – М.: Типография “Тревога”. АН СССР. Институт истории, 1955. – С. 1-2.;
6. Козловский Е.С. Первоначальное накопление капитала и его особенности в России. – Л.: ЛГУ, 1956. – 56 с.;

7. Курукин И.В., Никулина Е.А. “Государево кабацкое дело”: очерки питейной политики и традиций в России. – М.: АСТ: ЛЮКС, 2005. – 382, [2] с.;
8. Павленко Н.И. О некоторых сторонах первоначального накопления в России (материалы к обсуждению). – М.: Типография “Тревога”. АН СССР. Институт истории, 1955. – 52 с.;
9. Прыжок И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. Репринт. – М.: “Бук Чембэр Интернэшнл”, 1991. – 272 с.;
10. Грицак В.М. Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії): Історико-правове дослідження: Дис. ... канд. юрид. наук. – Одеса, 1999.
11. Козловский Е.С. Винные откупа и их место в первоначальном накоплении капитала в России //Труды Ленингр. фин.-экон. – Вып.3. – Л., 1947. – С.280-292.
12. Линков Я.И. Очерки по истории крестьянского движения в 1825 – 1861 гг. – М.: Учпедгиз, 1952. – 279 с.
13. Федоров В.А. Крестьянское трезвенное движение 1858 – 1860 гг. //Революционная ситуация в России в 1859-1861 гг. – М., 1960. – С.107-126.
14. Жвалюк В.Р. Становлення акцизного нагляду в Україні як спеціалізованих податкових органів Російської імперії //Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України. – 2000. – №2. – С.219-224
15. Положение о питейном сборе: Высоч. утв. 4 июля 1861 г. //Полн. собр. законов Рос. империи. – Собр.2-е. – Т.36. – №37197.
16. О продаже питей из заведений, открытых на монастырских и церковных землях по контрактам: Цирк. Департамента неокладных сборов губ. управляющим акциз. сборов от 10 июня 1865 г. №692 //Сборник правительственных распоряжений по управлению акцизными сборами. – Вып.7. – СПб., 1866. – С.33.
17. Систематический сборник узаконений (2500 статей) для чинов городской полиции, составленный из 15 томов “Свода законов...”, по изданиям и продолжениям 1857 – 1887 годов /Сост. Ив.Чулков. – М.: Тип. Снегиревых, 1889. – 280 с.
18. Справочная книга для руководства чинов полиции по исполнительской их деятельности /Сост. Ив.Чулков. 3-е изд., испр. и доп. – М.: Тип. Снегирева, 1883. – 143 с.
19. Фридман М.И. Винная монополия. – Т.2. – Пг., 1916. — 312 с.
20. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет. – Т.3. – СПб.: Изд-во Попова, 1911. – 14, 708 с.
21. Аксаков А. Содержание питейных заведений сельскими обществами как простейшая мера против пьянства и нарушения правил устава о питейном сборе. – СПб.: Обществ. польза, 1874. – 61 с.
22. Новые узаконения о питейной торговле //Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1885. – №№32-34., №32.
23. Городовое положение, утвержденное имп. Александром II 16 июня 1870 г. //Полн. собр. законов Рос. империи. – Собр.2-е. – Т.45. - №48498.
24. Кованько П. Главнейшие реформы, проведенные Н.Х.Бунге в финансовой системе России. – К.: Изд-во имп. Киев ун-та им. Св. Владимира, 1901. – 8, 448с.
25. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф.27. – Оп.1. – Спр.8. – Арк. 80, 82
26. Краткий очерк акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведующих неокладными сборами, 1863 – 1913 г. – СПб., 1913. – Разд. паг.
27. Григорьев А. Русские общества трезвости. – СПб., 1894. – 79 с.
28. О малолетних, работающих на заводах, фабриках и мануфактурах: Высоч. утв. 1 июня 1882 г. мнение Гос. Совета //Полн. собр. законов Рос. империи. – Собр.3-е. – Т.2. – №931.

Сергій Білівненко (Запоріжжя, Україна). Правове регулювання ринку алкоголю на українських землях Російської імперії другої половини XIX ст.

Стаття присвячена правому регулюванню державою та органами місцевого самоврядування ринку виробництва та продажу алкоголю на території українських земель Російської імперії другої половини XIX ст.

Ключові слова: алкоголь, вино, законодавство, відкуп, земства, рух тверезості.

Сергей Биливненко (*Запорожье, Украина*). **Правовая регуляция рынка алкоголя на украинских землях Русской империи второй половины XIX ст.**

Статья посвящена правовой регуляции государством и органами местного самоуправления рынка производства и продажи алкоголя на территории украинских земель Русской империи второй половины XIX ст.

Ключевые слова: алкоголь, вино, законодательство, откуп, земства, движение трезвости.

Bilivnenko Serhiy (*Zaporozhye, Ukraine*). **The legal regulation of alcohol market in the Ukrainian lands of the Russian Empire the second half of the nineteenth century.**

The article is devoted to the legal regulation of state and local government market production and sale of alcohol in the Ukrainian lands of the Russian Empire the second half of the nineteenth century.

Keywords: alcohol, wine, legislation, tax farming, zemstvos, motion of sobriety

Ігор КОЧЕРГІН
(Дніпропетровськ, Україна)

УДК: 94(477.7)

**Козацький рід Бурхановських
в історії Південної України**

Рід Бурхановських, який входив до числа дворян Катеринославської та Херсонської губернії, належав до знатних і впливових.

Прізвище Бурхановських має досить оригінальну семантику. Спочатку воно писалося Бурхан. Згідно із словником Ф. Брокгауза і І. Єфрона **бурхан** – це слово тюрксько-монгольського походження, яке відповідає санскритському Будда, у буддистів-монголів означає зображення багатьох їхніх божеств [13, с.53].

Перший відомий предок Бурхановських Василь Трохимович належав до старшини Війська Запорозького низового. У 1773 р. за пропозицією генерал-губернатора Малоросії П.О. Румянцева “запорозький полковий старшина Василь Бурхановський ... звільнений з нагородженням чином полкового осавула” [10, арк.5].

Після виходу у відставку В.Т.Бурхановський жив в Полтаві у власному будинку. Був одружений з донькою військового товариша Іван Висоцького Уляною, від якої мав 7 дітей. На початку 1790-х років його разом із сім'єю було внесено до 3 частини Родовідної книги дворян Катеринославської губернії. [10, арк.8]. Однак Тимчасове присутствіє Герольдії не визнало його в правах російського дворянства через те, що “не було закону, аби старшини в правах рівнялись з обер-офіцерськими чинами військової служби” [10, арк.53 зв.].

З сімох дітей Василя Трохимовича відомо про долю двох. Старший син Василь з грудня 1787 р. по жовтень 1791 р. брав участь у походах російської армії проти турок в складі Чорноморської гребної флотилії під командування А. Головатого. Згідно із чорновою відомістю про старшин за грудень 1791 р. мав чин полкового хорунжого. Щоправда за документами не ясно коли він його отримав. У 1791 р. Василь Бурхан (саме так він значиться в списку старшин) був звільнений, напевно через поранення, оскільки його відправили поправляти здоров'я додому в Полтаву. Але після видужування він до Чорноморського війська не повернувся і 6.03.1799 р. був виключений з числа козаків [10, арк.53 зв. – 54].

Чорноморське козацьке військо створено внаслідок розпоряджень Г. Потьомкіна від 20.08. і 12.10.1787 р. Цими розпорядженнями було оголошено прийом на службу колишніх січовиків, а також усіх вільних мешканців Південної України. Спочатку козацьке військо носило назву “Войско верных казаков”. З кінця 1788 р. за ним закріпилася назва “Черноморское казачье войско” [4, с.89-90].

Причини, які спонукали В.В.Бурхановського піти до “Войска верных казаков” не відомі. Дослідник історії Чорноморського і Кубанського козацтва

В. О. Голобуцький виділяв кілька причин, серед яких більш вірогідними у нашому випадку є наступні: 1) фіктивний вступ до війська дрібномаєтних та безмаєтних українських дворян; 2) прагнення дрібного українського дворянства (шляхти) одержати за службу у війську землю [1, с.174, 175].

Оскільки Бурхановські не входили до розряду заможних козацьких родин, цілком ймовірно, що Василь Васильович службою у війську прагнув набути земельні маєтності. Вдалося це йому чи ні на даний час не з'ясовано. Але на момент народження в нього сина Івана у 1822 р. він був поміщиком Павлоградського повіту Катеринославської губернії [10, арк.24].

Молодший брат В. В. Бурхановського Іван Васильович теж обрав флот місцем військової служби. Однак, на відміну від старшого брата присвятив військовій службі все життя. Він служив у Херсонській береговій батареї, брав участь у морських битвах проти французького флоту. Вийшов у відставку в чині капітану II рангу [10, арк.4, 16].

Ще до завершення військової кар'єри І. В. Бурхановський одружився з Оленою Опанасівною Рафтопуловою, яка належала до херсонського помісного дворянства. Цим шлюбом була започаткована херсонська гілка Бурхановських.

Майже всі чоловіки херсонської гілки служили на флоті. Старший син Івана Васильовича Василь спочатку служив на Балтійському флоті [10, арк.78], згодом на Чорноморському, брав участь у Синопському бою, дослужився до чину контр-адмірала [14]. Молодший брат останнього Захар Іванович служив на Чорноморському флоті, дослужився до капітан-лейтенанта [8, арк.545, 545 зв.].

Син Захара Івановича Віктор теж був моряком. Під час I Світової війни отримав чин капітана I рангу, очолював штаб Севастопольського порту [15].

З Катеринославської гілки найбільш відомим був Іван Васильович Бурхановський, який 35 років прослужив в Катеринославському губернському земстві, 12 років очолював Катеринославську губернську земську управу.

Таким чином, Бурхановські та їхні нащадки розділили долю більшості представників лівобережної та запорозької козацької старшини. Нобілітувавшись в Російській імперії, вони служили на цивільному та військовому поприщі, захищаючи інтереси Російської держави. Після 1917 р. багато нащадків Василя Трохимовича Бурхановського змушені були емігрувати за кордон, де живуть дотепер.

Додаток

Поколінний розпис

I

1. Василь Трохимович (1739 – ?)
 - Належав до полкової старшини Війська Запорозького низового. У 1773 р. за наказом Петра Олексійовича Румянцева він був звільнений з нагородженням чину полкового осавула [10, арк.5].
 - У 1790 р. мав 50 років [10, арк.5].
 - Дружина: Уляна Іванівна (донька військового товариша Іван Висоцького)
 - Діти: Василь, Тетяна, Володимир, Степан, Федір, Іван, Глафіра

II

2. Василь Васильович (1770 – ?) 1
 - У 1787-1791 р. був в походах. Служив у Чорноморському війську в Дністровській гребній флотилії під началом Антона Головатого. У 1791 р. мав

чин полкового хорунжого; 6.03.1799 р. виключений зі служби і повернувся в свій дім у Полтаві. Носив прізвище Бурхан [10, арк.53 об. - 54].

- У 1790 р. мав 18 років [10, арк.5 зв.].
- Дружина: Марія Іванівна Каневська
- Діти: Іван
- 3. Тетяна Василівна (1779 – ?) 1
- У 1790 р. мала 11 років [10, арк.5 зв.].
- 4. Володимир Васильович (1780 – після 1826) 1
- У 1790 р. мав 10 років [10, арк.5 зв.].
- 5. Степан Васильович (1781 – ?) 1
- У 1790 р. мав 9 років [10, арк.5 зв.].
- 6. Федір Васильович (1783 – після 1826) 1
- У 1790 р. мав 7 років [10, арк.5 зв.].
- 7. Іван Васильович (1784 – 03.1830) 1
- У 1790 р. мав 5 років [10, арк.5 зв.].
- На службі з 1.10.1791 р. в чині кадета, 13.05.1794 р. – гардемарин, 1.01.1796 р. – мічман, 10.03.1804 р. – лейтенант, 1.03.1810 р. – капітан-лейтенант, 22.03.1823 р. – капітан II рангу [10, арк.12].
- У 1796 р. служив в Херсонській береговій команді, брав участь у битві біля фортеці Корфу проти французьких батарей і був нагороджений за хоробрість; 29.09.1799-10.06.1802 р. брав участь в десанті біля Неаполя. У 1805 р. будучи командиром бився з французами між островами Сизань і Корфу [10, арк.16].
- Флоту капітан II рангу [10, арк.4].
- Дружина: Олена Опанасівна Рафтопулова (1800-?). Володіла маєтком площею 1400 дес. і 11 кріпаками у Херсонському повіті, у 1835 р. 34 роки, вдова, мешкала у Херсоні [10, арк.12, 14].
- Діти: Василь, Анастасія, Ольга, Панас, Володимир, Захарій, Олександра
- 8. Глафіра Василівна (1787 – ?) 1
- У 1790 р. мала 3 роки [10, арк.5 зв.].

III

- 9. Іван Васильович (3.07.1822 – 1906) 2
- Народився 15 (3 за ст.ст.) липня 1822 р. у селі Олександрівка Павлоградського повіту Катеринославської губернії [10, арк.24].
- Виховувався в благородному пансіоні. Після його закінчення поступив на службу до Катеринославської казенної палати переписувачем I розряду 10 травня 1840 р. [9, арк.16 об.].
- У 1855 р. виконував обов'язки Павлоградського повітового скарбника, тричі був депутатом від губернського казначейства на слідствах, під час яких розслідувалися порушення у фінансовій сфері [9, арк.18 об., 19 об.].
- У 1868 р. увійшов до числа губернських гласних від Катеринославського повіту Катеринославської губернії [7, с.75].
- У березні 1869 р. згідно із проханням Міністром фінансів звільнений зі служби з правом носіння мундиру [9, арк.18 об., 19 об., л.21 об.].
- 7.04.1883 р. рішенням Катеринославського дворянського депутатського зібрання внесений до 3 частини Родовідної книги дворян Катеринославської губернії [2, арк.131].

- 1885-1897 рр. голова Катеринославської губернської управи [3, с.181].
 - 1902 р. обраний першим кандидатом на посаду Павлоградського маршалка дворянства [6, с.1].
 - Помер у 1906 р. [12, с.3.].
 - Дружина: Марія Степанівна Орловська
 - Діти: Володимир, Зінаїда, Варвара, Михайло, Ольга, Костянтин,
- Микола
10. Василь Іванович (26.04.1818 – 6.12.1886) 7
 - Народився 26.04.1818 р. [10, арк.81].
 - У 1835 р. мав 16 років [10, арк.14].
 - У 1833 р. поступив до Морського кадетського корпусу [14].
 - На службі в Балтійському флоті гардемарином з 4.01.1835 р., з 23.12.1836 р. мічман, призначений у 37 флотський екіпаж [10, арк.78].
 - 18.11.1853 р. брав участь у Синопському бою [14].
 - У 1866 р. капітан II рангу, гласний Херсонського повітового земського зібрання [16].
 - У 1885 р. контр-адмірал [14].
 - Дружина: Марія Григорівна (донька капітана II рангу Родчевського), у 1860 р. мала 21 рік [10, арк.77 зв.].
 - Діти: Матвій, Григорій, Микола
 11. Анастасія Іванівна (28.04.1819 – ?) 7
 - Народилась 28.04.1819 р. хрещена в м. Херсон у Софіївському храмі [10, арк.9].
 - У 1835 р. мала 15 років [10, арк.14].
 12. Ольга Іванівна (21.05.1820 – ?) 7
 - Народилась 21.05.1820 р., хрещена в м. Херсон у Софіївському храмі [10, арк.9].
 - У 1835 р. мала 14 років [10, арк.14].
 13. Панас Іванович (1821 – ?) 7
 - У 1829 р. мав 8 років [10, арк.12].
 14. Володимир Іванович (1822 – ?) 7
 - У 1835 р. мав 12 років [10, арк.14].
 15. Захарій Іванович (5.09.1827 – 1885) 7
 - У послужному списку 1881 р. вказано, що народився 5.09.1827 р. [8, арк.545].
 - 26.10.1827 р. похрещений в м. Херсон у Софіївському храмі [10, арк.10].
 - У 1835 р. мав 7 років [10, арк.14].
 - 5.05.1842 р. поступив на службу гардемарином на Чорноморському флоті, 23.03.1847 р. мічман з переведенням до 19 флотського екіпажу, 19.04.1953 р. лейтенант, 11.05.1855 р. нагороджений орденом Св.Анни 4 ст. за облогу Сілістрії [8, арк.545 зв.].
 - 11.07.1874 р. зарахований до 2-го Чорноморського флотського Його королівської Високості герцога Единбурзького [8, арк.546 зв.].
 - 12.01.1876 р. одружився вдруге з вдовою підпоручника Ситницького [8, арк.548 зв.].
 - Нагороджений темно-бронзовою медаллю у пам'ять про війну 1877-78 рр., на 1.01.1881 р. мав чин капітан-лейтенанта [8, арк.545].

- 1) Дружина: NN
- Діти: Віктор
- 2) Дружина: Парасковія Федорівна Ситницька
- Діти: Олена
- 16. Олександра Іванівна (12.11.1828 – ?) 7
- Народилась 12.11.1828 р. [10, арк.10 зв.].
- У 1835 р. мала 6 років [10, арк.14].

IV

- 17. Володимир Іванович (8.07.1860 – ?) 9
- Народився 8.07.1860 р. [2, арк.130 зв.].
- 7.04.1883 р. рішенням Катеринославського дворянського депутатського зібрання внесений до 3 частини Родовідної книги дворян Катеринославської губернії [2, арк.131].
- 18. Зінаїда Іванівна (30.10.1861 – ?) 9
- Народився 30.10.1861 р. [2, арк.130 зв.].
- 7.04.1883 р. рішенням Катеринославського дворянського депутатського зібрання внесений до 3 частини Родовідної книги дворян Катеринославської губернії [2, арк.131].
- 19. Варвара Іванівна (1.12.1862 – ?) 9
- Народився 1.12.1862 р. [2, арк.130 зв.].
- 7.04.1883 р. рішенням Катеринославського дворянського депутатського зібрання внесена до 3 частини Родовідної книги дворян Катеринославської губернії [2, арк.131].
- 20. Михайло Іванович (26.08.1866 – ?) 9
- Народився 26.08.1866 р. [2, арк.130 зв.].
- 7.04.1883 р. рішенням Катеринославського дворянського депутатського зібрання внесений до 3 частини Родовідної книги дворян Катеринославської губернії [2, арк.131].
- Мав вищу освіту у 1912 р. володів маєтком площею 420 дес. в Павлоградському повіті Катеринославської губернії [11].
- 21. Ольга Іванівна (5.01.1869 – ?) 9
- Народився 5.01.1869 р. [2, арк.130 зв.].
- 7.04.1883 р. рішенням Катеринославського дворянського депутатського зібрання внесена до 3 частини Родовідної книги дворян Катеринославської губернії [2, арк.131].
- 22. Костянтин Іванович (24.05.1870 – ?) 9
- Народився 24.05.1870 р. [2, арк.130 зв.].
- 7.04.1883 р. рішенням Катеринославського дворянського депутатського зібрання внесений до 3 частини Родовідної книги дворян Катеринославської губернії [2, арк.131].
- Закінчив військове училище, у 1912 р. володів маєтком площею 393 дес. в Павлоградському повіті Катеринославської губернії [11,].
- у 1903 р. поручик запасу армійської піхоти, земський начальник 5 дільниці Павлоградського повіту [5, с.9].
- 23. Микола Іванович (5.12.1873 – ?) 9
- Народився 5.12.1873 р. [2, арк.130 зв.].

- 7.04.1883 р. рішенням Катеринославського дворянського депутатського зібрання внесений до 3 частини Родовідної книги дворян Катеринославської губернії [2, арк.131].

- Мав вищу освіту. У 1912 р. володів маєтком площею 270 дес. в Павлоградському повіті Катеринославської губернії [11].

24. Матвій Васильович (16.11.1860 – 1.06.1914)10
• Народився 16.11.1860 р., похрещений у Софіївському храмі м. Херсону [10, арк.83].

25. Григорій Васильович (1864 – 7.09.1883)10

26. Микола Васильович (1870 – 1944)10

- Інженер-полковник. Помер в Югославії у 1944 р.

- Дружина: NN

- Діти: Борис

27. Віктор Захарович (01.11.1866 – 1939)15

- Народився 1.11.1866 р. [8, арк.548 зв.].

- 4.10.1883 р. поступив до Морського училища, 4.09.1886 р. гардемарин, 29.09.1887 р. мічман, 3.10.1887 р. циркуляром Головного морського штабу зарахований до 1 чорноморського Його Імператорської Високості генерал-адмірала Костянтина Миколайовича, 19.03.1901 р. нагороджений орденом Св.Анни 4 ст., 28.07.1904 р. член військово-морського суду Севастопольського порту, 10.01.1911 р. командир загороджувача «Дунай», 2.02.1913 р. командир 1 дивізіону ескадронних міноносців Чорноморської мінної дивізії, 18.01.1914 р. начальник охорони Севастопольського рейду, 3.10.1916 р. начальник штаба Севастопольського порту, 21.09.1917 р. начальник штабу адмірала Александрова, 15.05.1919 р. зарахований до резерву. У листопаді 1916 р. капітан І рангу [15].

- Дружина: Марія Миколаївна Соловійова (? – 1967). Похована на Салтовському цвинтарі в Харкові.

- Діти: Валентина

28. Олена Захарівна (6.11.1876 – ?)15

- Народилась 6.11.1876 р. [8, арк.548 зв.].

V

29. Борис Миколайович (1907 – 1969)26

- Помер у Швейцарії. Похований у Парижі

Джерела та література:

1. Голобуцький В.О. Чорноморське козацтво / Упоряд. та переклад І.В.Голобуцького; передм. та післям. П.В.Голобуцького. – Дніпропетровськ: Січ, 2008. – 494 с.

2. Дніпропетровський національний історичний музей. Відділ рукописів. Третя частина Родовідної книги дворянства Катеринославської губернії з 1886 р. – Арх.534.

3. Кочергін І.О. Земське самоврядування Катеринославщини (персоналогічний вимір): Монографія / І.О. Кочергін. – Д.: Герда, 2011. – 216 с.

4. Мільчев В.І. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII ст. (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел). – Запоріжжя: РА «Тандем» У, 2009. – 108 с.

5. Памятная книжка и адрес-календарь 1903 года. Екатеринославская губерния. – Екатеринбург: Типо-литография губернского правления, 1903. – Вып.3.

6. Перемены по службе // Екатеринославские губернские ведомости. – 1902. – №10. – 2 февраля.

7. Постановления чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания. Февральской сессии 1868 года. – Екатеринослав: Печатано в типографии Чаусского, 1868. – 414 с.

8. Российский государственный архив военно-морского флота. – Ф.406 Послужные и формулярные списки чинов морского ведомства (коллекция). – Оп.3. – Спр.841-II.

9. Российский государственный исторический архив (далі РГИА). – Ф.1283 Канцелярия министра внутренних дел по делам дворянства. – Оп.1. – Д.23. Дело о дворянских выборах по Екатеринославской губернии. 1905 г., л.18 об., 19 об.

10. РГИА. – Ф.1343. Департамент герольдии. – Оп.17. – Д.7146. – О дворянстве Бурхановских.

11. Список лицам, имеющим право баллотирования в мировые судьи по Павлоградскому уезду на 1912-1914 г. // Екатеринославские губернские ведомости. Часть официальная. – 1912. – №41.

12. Чрезвычайное губернское земское собрание // Приднепровский курьер. – 1906. – №2773. – 22 апреля. – С.3.

13. Энциклопедический словарь / Под ред. Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – Спб.: Типолитография И.А. Ефрона, 1891. – Т.5. Буны-Вальтер. – 468 с.

14. <http://www.gosarhiv.sev.net.ua/show/autograph/08.shtml>

15. <http://kortic.borda.ru/?1-5-0-00000189-000-10001-1>

16. http://rodovoyegnezdo.narod.ru/Kherson/Adres-kalendar_1866_zemkhersonuezd.htm

Igor Kochergin (Dnipropetrovsk, Ukraine). Козацький рід Бурхановських в історії Південної України.

В статті представлений родовід дворянського роду козацького походження – Бурхановських

Ключові слова: рід, дворянська родина, козак, поміщик, Південь України

Igor Kochergin (Dnepropetrovsk, Ukraine). Козацький род Бурхановских в истории Южной Украины.

В статье представлена родословная дворянского рода казацкого происхождения – Бурхановских

Ключевые слова: род, дворянская семья, казак, помещик, Юг Украины

Igor Kochergin (Dnepropetrovsk, Ukraine). The genealogy Burhanovsty's noble family in history of South Ukraine.

The Burhanovsty's noble family of Cossacks origin is presented in this article

Keywords: genealogy, noble family, Cossack, gentry, South Ukraine

Роман МОЛДАВСЬКИЙ (Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.2:355.424.1(477) “1770/1791”

Нова Дніпровська лінія укріплень в наративних джерелах XVIII – початку XIX ст.

Наративні джерела з історії Нової Дніпровської лінії укріплень є найменш представницькою групою джерел. На сьогодні вдалось виявити лише три подібні пам'ятки, в яких знаходимо згадування нової лінії. Два з них належать до мемуарів-автобіографій. Це “Записки генерал-фельдмаршала князя А.А.Прозоровського” [1] та мемуари Олександра Пишчевича [4]. Більш специфічним видом наративних джерел є “Дневник путешествия в Южную Россию академика Гильденштедта в 1773–1774 гг.” [2, 180–228]. Твір Антона Іоанна Гільденштедта, академіка Санкт-Петербурзької Академії наук, не підпадає під стандартне визначення такого наративного виду джерел як щоденники. На відміну від більшості щоденників, для яких характерна автокомунікативність, його “Щоденник” з самого початку створювався за завданням Академії наук. У той же час у “Щоденнику” вміщено не лише скупі статистичні дані та цифри, а навіпаки, проглядається особистість самого автора. Тому, безперечно, “Щоденник” А. Гільденштедта можна віднести до наративного виду джерел, як подорожній щоденник.

Цей твір, в якому викладено подорож А. Гільденштедта Новоросійською, Слобідсько-Українською та Малоросійською губерніями, є, мабуть, найбільш інформативним з усіх згаданих наративних джерел. Він був виданий німецькою мовою ще в 1781 р. Пізніше частина щоденника, яка стосувалася півдня України, була вміщена в “Записках Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей” М. Шугаровим (з примітками М. Мурзакевича). У 1773 – 1774 рр. А. Гільденштедт, як керівник наукової експедиції, разом з помічниками подорожував територією згаданих губерній і складав їх географічний опис. Перебуваючи в Петрівській фортеці, він описав її розташування, лиман, видобуток солі та особливості судноплавства. За свідченням А. Гільденштедта, спорудження у фортеці будувалися з колод з вінцями, які замазували глиною, а дах крили гонтом або очеретом. Як паливо використовували очерет або дрібний терник [2, 225]. Також академік відмітив ту роль, яку відіграла Петрівська фортеця в системі інтендантського забезпеченні російських військ у Криму. На першому тижні жовтня, зазначав А. Гільденштедт, поблизу фортеці знаходилося багато суден Таганрозької флотилії, які перевозили провіант з Таганрогу до Єнікале [2, 226]. Дослідник відзначав як переваги Бердянського лиману, так і його недоліки: серед перших – відстань від Петрівської фортеці до Криму менша ніж від Таганрогу до Криму, гавань має перспективи для подальшого розвитку (у випадку розбудови та залучення коштів). А серед недоліків – не облаштованість гавані [2, 227].

Іншим поширеним видом наративних джерел є мемуари-автобіографії. В нашому випадку це мемуари генерал-фельдмаршала князя Олександра Олександровича Прозоровського та офіцера регулярного полку О. Пишчевича.

Записки князя О. Прозоровського, 38-го російського генерал-фельдмаршала, становлять неабиякий інтерес для кожного дослідника. На сьогодні можна на пальцях перерахувати видані мемуари осіб, які мали в Росії найвище військове звання – фельдмаршал. Та навіть серед них “Записки” О. Прозоровського відрізняються багатьма позиціями, і найперше своїми розмірами. На відміну від мемуарів, наприклад, О. Суворова, чи А. Гудовича, мемуари О. Прозоровського містять набагато більшу кількість інформації. О. Прозоровський підійшов дуже сумлінно до опису свого життєвого шляху, намагаючись не пропустити жодної деталі. Не можна заперечувати, що займатися цим йому було цікаво. Хоча в той же час написанням мемуарів він займався лише тоді, коли знаходився “*не у дел*” [1, 15].

Після смерті князя в 1809 р. залишилися три рукописи, з яких нас, у першу чергу, цікавить другий рукопис, присвячений подіям 1769–1776 рр. Цей матеріал за змістом і характером дуже схожий на журнал бойових дій військових частин: в хронологічному порядку, день за днем, викладені бойові дії підпорядкованих О. Прозоровському військ з 1769 по 1776 рр. [1, 14]

Такий стиль можна розцінювати як спробу замінити відсутній літературний хист журналами бойових дій російської армії та власними службовими нотатками. На користь цього свідчить постійне цитування та переказ текстів указів, маніфестів, інструкцій, рескриптів Катерини II, листів та наказів командування, своїх розпоряджень та багатьох інших документів.

У своїх “Записках” О. Прозоровський неодноразово згадує як саму Дніпровську лінію, так і її дві найбільші фортеці – Олександрівську та Петрівську. У 1770 р. О. Прозоровського було переведено з Першої армії в Другу під керівництво князя В. Долгорукого. Він командував корпусом легкої кінноти, що складався з донських та малоросійських козаків. На початку 1771 р. йому було наказано прибути з корпусом до Криму на підсилення тих частин, які вже зайняли півострів. Уже в дорозі він отримав інструкцію, що краще якомога скоріше виходити до Петрівської фортеці, в якій є вода та склади з провіантом [1, 426]. Ця інформація цілком збігається і підтверджується документальними джерелами, адже Петрівська фортеця з самого початку планувалась як опорний пункт для російської армії в Криму.

Далі князь пише, що, прибувши до Петрівської фортеці та залишивши там свій корпус, він зустрівся у Перекопі з В. Долгоруким та отримав новий наказ – розмістити по Новій Дніпровській лінії ввірений йому корпус для прикриття. Цей наказ викликав нарікання з його боку через те, що восени 1771 р. розміщати цілий корпус на зиму було ніде. О. Прозоровський, звертаючись до вищого командування, наголошував, що окрім як в Олександрівській та Петрівській фортецях ніде немає більше навіть землянок [1, 427]. В той же час він відписував у рапортах, що селитися в козацьких зимівниках також не має можливості. Дійсно, темпи будівництва фортець Лінії були дуже повільними і на зиму 1771 р. більш-менш отаборилися лише будівельні команди вище згаданих фортець.

Також О. Прозоровський відмічав, що постачання всього необхідного і, в першу чергу, фуражу для коней відбувалося дуже погано. Він описує, як йому довелося за власний кошт купувати у В. Черткова із запасів Олександрівської фортеці сіно для коней [1, 430].

Далі О. Прозоровський описує всі пересування свого корпусу під час кампанії 1771–1772 рр. Якщо простежити по карті за маршрутами його переміщень, то можна помітити, що в більшості випадків він курсував у

трикутнику Олександрівська – Петрівська – Дмитрівська фортеці (фортеця Св. Дмитра). Хоча він і не пише, але з цього маршруту можна зробити висновок, що він продовжував прикривати будівництво фортець Дніпровської лінії.

Цікавими для нас є його свідчення про постійні спалахи морової виразки. Ці спалахи траплялися майже в усіх населених пунктах. Наприклад, він згадує, що в грудні 1771 р. отримав від майора І. Синельникова рапорт, в якому той повідомляв, що в Олександрівській фортеці спалахнула морова виразка, яка з кожним днем посилюється [1, 433].

Ще один аспект, на якому акцентує свою увагу О. Прозоровський, це питання налагодження доставки пошти через фортеці Нової Дніпровської лінії. Ця ідея пізніше була впроваджена в життя. У віднайденому нами документі за 1776 р. знаходимо відомості про поштові станції та шляхи, які проходили по козацькими зимівниками та фортецями Нової Дніпровської лінії [3, 47].

Взагалі можна сказати, що для О. Прозоровського Дніпровська лінія асоціювалася в першу чергу не з військовими фортифікаційними спорудами, а з опорними базами для російської армії. У них можна було поповнити припаси, перечекати зиму, налагодити поштову службу. Він жодного разу не згадує і не описує якісь фортифікаційні споруди, свідком будівництва яких він був. Восени 1771 р. О. Прозоровський навіть виїжджав подивитися на будівництво та ознайомитися з проектом до Олександрівської фортеці [1, 487]. А як людина освічена, він не міг не звернути уваги на те, що ці фортеці будувалися за новою полігональною системою, яка вперше використовувалась при будівництві російських фортець. Але чомусь він жодного разу не звернув на це уваги. Можливо це тому, що ці недобудовані фортеці ще не являли собою будь-якої фортифікаційної системи і на їх захист не можна було розраховувати. Навпаки, їх самих треба було прикривати під час будівництва. До того ж темпи будівництва дійсно були низькими, і тому О. Прозоровському ще нічого було описувати. Натомість будівельні команди, в першу чергу, Олександрівської та Петрівської фортець спромоглися створити хоча б якісь примітивні споруди та завести багато припасів, якими і користувалися всі війська, розташовані в цьому районі.

На відміну від князя О. Прозоровського, О. Пищевич не належав до природного дворянства, а був типовим прикладом іноземних переселенців, які їхали до Росії в пошуку долі і знайшли її в південному краї. Написання ним мемуарів – це своєрідна спроба довести свою приближеність до значних подій, учасником яких він був.

О. Пищевич у своїх споминах пригадує, як йому, знаходячись на службі, зі своїм полком довелося провести зиму 1784 р. в Олександрівській фортеці. Він відмічає, що станом на 1784 р. Олександрівська фортеця являла собою не дуже презентабельну споруду, і що колись вона захищала цей край від набігів татар [4, 39]. Така характеристика свідчить, що скоріш за все на момент зимування О. Пищевича вона вже не могла виконувати покладену на неї функцію – захищати від набігів. Порівнюючи з записками академіка А. Гільденштедта, можемо зауважити, що за десять років майже нічого в облаштуванні та розвитку Олександрівської фортеці та фурштані не відбулося.

Таке не досить приємне враження від умов проживання було прикрашено, за словами О. Пищевича, дуже веселим місцевим дворянством та не менш веселим командиром полку, в якому він проходив службу. Вони виявили неабияку зацікавленість до музики і розважали товариство своїми імпровізаціями всю зиму [4, 42].

Така невелика кількість виявлених наративних джерел пояснюється особливостями формування цього виду джерел у Росії. Як відомо, виникнення джерел особового походження почалося в Росії пізніше, ніж в країнах Західної Європи. Лише після “*Смутного времени*” можемо говорити про початок їх появи та еволюції [5, 468]. Головним чином еволюція торкнулась такого виду джерел як мемуарів-автобіографій. Це було пов’язано з двома факторами. По-перше, в країнах Західної Європи розвиток цього виду джерел був пов’язаний із неперіривним процесом накопичення історичних знань. По-друге, в країнах Західної Європи значно раніше почала формуватися суспільна думка. Тоді як для Росії, як зазначає О. Медушевська, характерним було становлення значно пізніше як історичної свідомості так і формування суспільства [5, 469].

Найбільшого поширення в XVIII ст. в Російській імперії набули якраз мемуари-автобіографії, але і вони знаходилися ще в стані зародження та розвитку. Відомий російський дослідник А. Тартаковський стверджував [6, 184], що постійні посилання російських мемуаристів на вже існуючі прецеденти в цьому жанрі, говорять скоріше про зародження цього жанру, ніж вже про існуючу сталу традицію. Для самих цих авторів написання подібного твору було досить неординарною подією.

В 60-х рр. XVIII ст. можемо говорити про появу інтересу до історії, але лише серед найбільш освіченої частини суспільства. Виходячи з цього, лише невелика частина суспільства мала потенційну можливість створити наративне джерело. Але і такої кількості в принципі було б достанно для створення досить представницького комплексу наративних джерел, в якому хоча б згадувалась Нова Дніпровська лінія. В той же час на сьогодні маємо лише поодинокі приклади цієї творчості.

На нашу думку, така ситуація склалась в наслідок двох причин. По-перше, людська свідомість має особливість звертати увагу та відповідно запам’ятовувати лише значущі та яскраві події або речі, які мали безпосереднє відношення до неї. Події, в яких вона сама брала участь, або які мали вплив на її подальшу долю. Нова Дніпровська лінія, на нашу думку, не підпадала під вище означені характеристики. Самі наведені вище наративні джерела, а вірніше характер згадування в них Лінії, підтверджує це.

Князь О. Прозоровський згадує Лінію внаслідок того, що він постійно пересувався з дорученим йому корпусом навколо неї. Спираючись на журнали бойових дій, він дуже точно вказує всю хронологію подій. Але всі його згадування Лінії – це просто позначення місцевої географії. Для нього фортеці лінії – це пункти, до яких він повинен прибути, виконуючи той чи інший наказ. Відсутність будь-яких думок, які б виходили за рамки подібних згадувань, свідчить про те, що як сама Лінія так і її фортеці не були для нього тими речами які б вкарбувалися в його пам’ять. Для нього, як військової людини, фортеці та Лінія цілком не були чимось яскравим. За своє життя він передивився досить багато фортець, укріплених ліній, редутів і т.п. Відповідно ця нова лінія не була йому цікава. Він зацікавився нею лише одного разу, коли спеціально поїхав подивитися на нову систему фронтів, яку використовували при будівництві Олександрівської фортеці. Але в той же час відсутність подальших згадувань про це свідчить, що напіврозбудовані вали та бастіони Олександрівської фортеці не справили на нього враження. До того ж в той час на півдні імперії велось повномасштабне будівництво багатьох фортець, різноманітних укріплень, міст. І нова лінія з її недобудованими фортецями та землянками аж ніяк не могла справити враження на Прозоровського.

Не справила враження Нова Дніпровська лінія і на О. Пищевича, який взагалі скоріш за все і не знав, що Олександрівська фортеця була правофланговою фортецею Нової Дніпровської лінії. Принаймні Пищевич не згадує самої Лінії, а лише Олександрівську фортецю, в якій він провів зиму 1782 р. Ця теза не буде дивною, якщо пригадати, що на 1782 р. добудованими згідно плану були лише Олександрівська та Петровська фортеця. Микитинська та Кирилівська фортеці не справляли враження ні своїм напівдобудованим виглядом ззовні, ні зсередини. Станом на 1782 р. вони більше нагадували грандіозні редути, хаотично розкидані степом, в яких навіть не наважувалися селитися коменданти.

Олександрівська фортеця, в якій О. Пищевич провів цілу зиму, також не справила на нього враження. Окрім згадування, що вона була в не дуже доброму стані, не знаходимо більше ніяких коментарів з цього приводу. Значно більше емоцій у нього викликали музичні імпровізації у виконанні його командира та офіцерів фортеці. У зв'язку з цим можемо припустити, що О. Пищевич або був великим шанувальником музики, або окрім цих імпровізацій, в його житті за зиму 1784 р. не відбулось нічого більш значного. Перше припущення, на нашу думку, можна відкинути. Якби він був естетом та знавцем музики, то принаймні пригадав би, хоч яку музику там грали, на яких інструментах тощо. Тому схилиємося більше до другої версії. З цього виходить, що як для Прозоровського, так і для Пищевича Нова Дніпровська лінія не були чимось особливим. Перебування навколо Лінії та безпосередньо в Олександрівській фортеці не справили ніякого враження на них, тому князь Прозоровський пише, як в журналі військових дій, про пересування навколо неї. О. Пищевич же згадує Олександрівську фортецю лише як місце, де він провів зиму. І, намагаючись пригадати ці події, при написанні мемуарів згадує лише веселе місцеве дворянство та музичні імпровізації.

Тобто, як ми з'ясували, Нова Дніпровська лінія не була чимось особливим та вражаючим і не виділялась серед інших розбудов того часу на півдні Російської імперії.

Але все ж таки маємо дуже невеликий комплекс наративних джерел з історії Лінії. Він представлений двома мемуарами-автобіографіями та нотатками А. Гільденштедта. Такий вид наративних джерел як есеїстика зовсім відсутній. На той час це був найпоширеніший вид наративних джерел. Всі комунікативні зв'язки відбувалися за допомогою звичайного листування. На сьогодні нам не вдалось виявити жодного листа, в якому йшлося б про Нову Дніпровську лінію чи її фортеці. На нашу думку, це пов'язано з двома причинами. По-перше, з важкістю пошуку. Серед величезної кількості епістолярної спадщини останньої чверті XVIII ст. дуже важко віднайти потрібну інформацію, бо, як ми з'ясували, Лінія не була чимось особливим, щоб про неї спеціально писати. А по-друге, абсолютна більшість цієї епістолярної спадщини не дійшла до нас. Для XVIII ст. взагалі було характерним, так би мовити, недбале ставлення до епістолярію, і якщо сам автор не знищував свої епістолярні зібрання, то це за нього робили його нащадки [5, 470]. До того ж, виходячи з того, що системи прийому на державне зберігання подібних зібрань взагалі не існувало, то потрапити до архіву вони могли лише у складі особового фонду. Але для цього треба було бути людиною справді державного значення. Корпус штаб-овер-офіцерів, які несли службу на Лінії, складався з представників незначного російського дворянства та із зросійщених лютеран-іноземців. Відповідно їх епістолярна

спадщина мала дуже маленькі шанси зберегтися та накопичитися в якійсь архівній установі.

Таким чином, маємо свідчення трьох цілком різних людей та цілком різні погляди на Нову Дніпровську лінію. Академік А. Гільденштедт, будучи перш за все науковцем, намагався якомога глибше вникнути в проблеми цього краю і якомога детальніше описати його. Тому він і звертає увагу на проблему пристані в Петровській фортеці, порівнюючи вигідність її перед Таганрозькою. В свою чергу О. Прозоровський збільшує географію своїх споминів, згадуючи не тільки окремі фортеці, а й усю Нову Дніпровську лінію укріплень.

На відміну від академіка, в споминах О. Прозоровського Нова Дніпровська лінія постає перед нами як дуже важлива споруда, особливо під час Першої російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. Для нього Нова Дніпровська лінія асоціювалась в першу чергу не з військовими фортифікаційними спорудами, а з опорними базами для російської армії. Він жодного разу не згадує про фортеці Лінії як якусь значущу військову споруду, постійно пригадуючи її як місце для перебування військ та поповнення запасів для свого корпусу.

О. Пишчевич, на відміну від двох попередніх авторів, потрапив на Нову Дніпровську лінію в 1784 р. і провів зиму в Олександрівській фортеці. Відповідно до свого положення він і визначив погані умови життя в цій фортеці та про веселе навколишнє дворянство.

Ці три різні погляди на Нову Дніпровську лінію доповнюють та розширюють наші відомості про Нову Дніпровську лінію укріплень.

Джерела та література:

1. Записки генерал-фельдмаршала князя А.А.Прозоровского. 1756–1776. – М., 2004. – 784 с.
2. Шугуров М. Дневник путешествия в Южную Россию ак. Санкт-Петербургской Академии наук Гильденштедта в 1773–1774 гг. // ЗООИД. – 1879. – Т. XI. – С. 180–280.
3. РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 693, ч. 5. – “Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Екатеринославской губерниєю (80-е годы XVIII столетия).” – 486 арк.
4. Жизнь А. С. Пишчевича, им самим описанная (1764 – 1805). В трёх частях. – Москва, 1885.
5. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. М.: Российск. гос. гуманит. ун-т., 1998. – 702 с.
6. Тартаковский А.Г. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в.: От рукописи к книге. – М.: Наука, 1991. – 280 с.

Роман Молдавський (*Запоріжжя, Україна*). **Нова Дніпровська лінія в нарративних джерелах XVIII – початку XIX ст.**

Стаття присвячена відображенню Нової Дніпровської лінії укріплень в нарративних джерелах. Наголошується на обмежений характер як самих джерел, так і інформації що в них міститься.

Ключові слова: фортифікація, джерела, мемуари, щоденники, Нова Дніпровська лінія.

Роман Молдавский (*Запорожье, Украина*). **Новая Днепровская линия укреплений в нарративных источниках XVIII – начале XIX вв.**

Статья посвящена отражению Новой Днепровской линии укреплений в нарративных источниках. Отмечается ограниченный характер как самих источников, так и информации в них содержится.

Ключевые слова: фортификация, источники, мемуары, дневники, Новая Днепровская линия.

Roman Moldavskiy (*Zaporozhye, Ukraine*). **The New line of fortifications in the Dnieper narativnyh sources XVIII - early XIX centuries.**

The article is devoted to the reflection of New Dnieper line ukryplen in the narrative sources. There is limited both the sources and the information they contain.

Keywords: fortification, sources, memoirs, diaries, New Dnieper line.

Анна ОЛЕНЕНКО
(Запоріжжя, Україна)

УДК:930.2 (477.7)

Формулярні списки як джерело з історії чиновництва Азовської губернії

Серед документів, які б відображали усі етапи проходження служби чиновника та містили особисту інформацію про службовця державних установ Російської імперії, найінформативнішими є формулярні списки. Саме аналіз формулярних списків дає можливість реконструювати та персоніфікувати чиновницький склад державних установ, зокрема, й Азовської губернської канцелярії (1775–1784 рр.), що була головною адміністративною установою Азовської губернії.

Формулярні списки протягом XIX–XXI століть використовувались у трьох напрямках історичних досліджень: по-перше, у межах вивчення історії державних установ Російської імперії; по-друге, при дослідженні історії чиновництва; по-третє, при вивченні формулярних списків як історичного джерела.

Перший напрямок представлений дослідженнями історії державних установ Російської імперії. Більшість дослідників, вивчаючи діяльність вищих, центральних та місцевих органів влади, вдавались до аналізу законодавчих актів, а до формулярних списків інколи звертались задля висвітлення кадрового складу цих установ [1; 2; 3; 4]. Для досліджень цього напрямку характерне фрагментарне використання формулярних списків, які залучались переважно для ілюстрації певного історичного факту чи події.

Дослідження, що складають другу групу, направлені безпосередньо на вивчення історії чиновництва. Природно, що такі дослідження більшою або меншою мірою спираються на відомості формулярних списків. Більшість досліджень даного напрямку висвітлювали кадровий та персональний склад вищих та центральних державних установ, а історія чиновництва місцевих органів влади, тим паче окраїнних губерній Російської імперії, залишилась маловисвітленою [5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13].

Дослідження третього напрямку направлені на вивчення формулярних списків як історичного джерела. Дослідників цікавили такі питання, як методика опрацювання послужних списків, їх репрезентативність, достовірність даних документів, використання інформативного потенціалу формулярних списків та ін. [14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21].

Маємо досить представницьку історіографію у вивченні формулярних списків переважно в межах дослідження вищого чиновництва імперії. Вивчення чиновницького складу саме місцевих державних установ, які повинні базуватися на використанні формулярних списків, в умовах персоніфікації історичних досліджень та підйому біографічних досліджень набуває особливого значення. Вивчення формулярних списків дають змогу визначити особливості

кадрового складу установ окраїнних губерній Російської імперії, що значно відрізнявся від центрально-російських імперій.

Формулярні списки, які склалися в Азовській губернській канцелярії, стали головними джерелами для вивчення чиновницького складу канцелярії та місцевих органів управління Азовської губернії та Південної України загалом.

Формулярні або послужні списки є масовими джерелами офіційного діловодства, які містили інформацію про прізвище, вік, віросповідання, походження та інші особисті та службові відомості про чиновників [21, 11]. Формулярні списки склалися тільки на табельне чиновництво, тобто тих чиновників, хто мав ранг чину відповідно до прийнятого 1722 року Табелю про ранги. Протягом другої половини XVIII століття формулярні списки перетворилися на основний обліковий документ чиновництва Російської імперії [9, 41].

Згідно з указом Сенату від 31 січня 1764 року з губернських установ кожні півроку мали надсилатись формулярні списки чиновників. Окрім регламентованих законодавством термінів складання формулярних списків, вони надсилались до вищих установ і в разі необхідності. Така необхідність виникала при прийнятті чиновника на службу, нагородженні чином, звільненні, виході у відставку, отриманні пенсій та ін. Саме такі формулярні списки й осіли в документації Азовської губернської канцелярії.

Формулярні списки складались канцелярськими службовцями Азовської губернської канцелярії та відправлялись на розгляд Г.О. Потьомкіну, який, у свою чергу, відправляв їх до Сенату або ж вирішував кадрові питання самостійно в залежності від займаних посад чиновників, які заслуговували підвищення. Адресантом формулярних списків виступали Азовський губернатор та губернська канцелярія. Більшість послужних списків все ж ініціювались В.О. Чертковим та, відповідно, відправлялись від його імені, що свідчить про намагання губернатора контролювати персональний склад службовців Азовської губернії та про зацікавленість у підвищенні своїх підлеглих. Зустрічаються формулярні списки також підписані В.О. Чертковим, але ініційовані певною установою Азовської губернії чи структурним підрозділом Азовської губернської канцелярії. Оскільки до компетенції таких установ не входило подання документів на нагородження чином службовців Г.О. Потьомкіну, формулярні списки надсилались на їх прохання від імені очільника губернії. Так, у супровідних рапортах В.О. Черткова про підвищення службовців Межової експедиції Азовської губернської канцелярії йдеться про попереднє прохання голови цієї експедиції Олексія Писемського, надісланого у вигляді рапорту разом із списком до Азовського губернатора [22, 110; 23, 6]. Також питання про нагородження службовців вирішувались у комісії Нової Дніпровської лінії укріплень, які потім знаходили своє відображення у рапортах Азовського губернатора генерал-губернатору [24, 216]. Після 30 квітня 1782 року, тобто з часу звільнення В.О. Черткова з посади Азовського губернатора, документи з кадрових питань надсилалися вже тільки з Азовської губернської канцелярії, за виключенням декількох формулярних списків, підписаних особисто губернаторським товаришем Л. Алексєєвим, який виконував обов'язки губернатора Азовської губернії.

Зазвичай формулярний список надходив до адресату у супроводі рапорту, в якому вказувались причини складання документу. Із 63 актуалізованих формулярних списків чиновників Азовської губернської канцелярії тільки два

складені у зв'язку зі звільненням чиновника за власним бажанням за станом здоров'я, всі ж інші стосувались нагородження службовців чином.

Формулярні списки чиновників Азовської губернської канцелярії були двох видів: індивідуальні, складені на одного чиновника, та групові, складені на декількох чиновників певного підрозділу канцелярії чи іншої установи. Серед актуалізованих формулярних списків Азовської губернської канцелярії знайдено 6 групових, із них 3 – чиновників Межової експедиції та 3 – дрібних канцелярських службовців.

Форма формулярних списків була узаконена указом Сенату від 31 січня 1764 року та протягом XVIII століття істотно не змінювалась. Структура формулярного списку була підпорядкована завданню надавати основні відомості про чиновника, які так чи інакше торкалися питання проходження служби та були необхідні центральним органам влади для обліку чиновництва імперії. Протягом 1775–1784 років, коли Азовська губернська канцелярія документувала проходження служби чиновників губернії, формуляр послужних списків службовців канцелярії дещо змінився, а саме збільшилась кількість необхідної для подання інформації про чиновників для задоволення потреб держави у якісній інформації про чиновництво задля їх ефективного обліку.

Формулярні списки склались у вигляді розгорнутої таблиці. На титульному аркуші зазначались прізвище, чин та посада чиновника, на якого складався список, та дата складання документа. Сама ж таблиця із внесеними відомостями про чиновника розташовувалась на розвороті двох сторінок.

На титульному аркуші обов'язково зазначалась назва виду документа. Документи, що відображали кар'єру певного чиновника, мали різні назви. Найчастіше у діловодстві вживалась назва “формулярные списки о службе и достоинстве”, хоча вперше це поняття на законодавчому рівні з'явилося лише в указі Сенату від 31 березня 1788 року [21, 11]. Окрім вищезгаданої назви, канцелярські службовці Азовської губернської канцелярії використовували ще наступні: “формулярный список о старшинстве и достоинстве” [24, 210] та “формулярный список о службе” [22, 324].

Окрім назви виду документу на титульному аркуші, зазвичай, зазначались прізвище, інколи – прізвище та ім'я, чин (військовий чи цивільний), посада чиновника в Азовській губернській канцелярії, на якого складався список, та дата складання документа. На деяких формулярних списках відсутні певні структурні елементи, чи-то військовий чин, чи посада, чи дата, що пов'язано скоріше за все з халатністю канцелярських службовців, аніж з особливостями ведення діловодства у губернії та регіоні. На декількох формулярних списках текст, що знаходиться на титульному аркуші, обведений в рамочку, що можна пояснити естетичними вподобаннями службовців канцелярії, які складали документи [22, 138]. Час створення формулярних списків, на титульному аркуші яких не зазначена дата складання документа, можна визначити за датою супровідного рапорту. Найчастіше, якщо формулярний список складався в Азовській губернській канцелярії, то дата рапорту та списку співпадала. Якщо ж послужний список складався у нижчій установі, то він передував рапорту і був складений на декілька днів раніше [23, 6].

Таблиця формулярних списків чиновників Азовської губернської канцелярії містила певну кількість стовпчиків, яка залежала від часу створення документу. Чим хронологічно пізніший був документ у період з 1775 по 1784 роки, тим більша була кількість граф у списку, що пояснювалось збільшенням потреби

вищих органів влади у інформації про чиновництво, яку вимагали від місцевих установ.

У першому стовпчику, що був присутнім тільки у групових формулярних списках, зазначався номер за порядком. Другий стовпчик групових та, відповідно, перший індивідуальних послужних списків відображав прізвище та ім'я, а інколи й чин чиновника, на якого складався формулярний список. Наступний стовпчик таблиці формулярного списку містив інформацію про кількість років чиновника на момент складання списку. Зазначалась саме кількість років службовця на момент складання документа, а не дата народження, що інколи породжувало плутанину в інформації про віковий склад чиновництва та, відповідно, вплинуло на достовірність формулярних списків. Наприклад, у послужному списку казначея Азовської губернської канцелярії Власа Ходиревського 1781 року зазначається, що чиновнику виповнилось 46 років [25, 52], а в двох списках 1782 року – 49 [22, 446] та 50 років [22, 185].

Далі у формулярному списку зазначались відомості про походження чиновника та про володіння ним або його батьками селянами чоловічої статі з указанням місця розташування маєтку. Але не завжди зазначались усі відомості, все залежало від відповідальності канцелярських службовців та від педантичності керівників, які вимагали надання інформації [26]. Вимога надавати інформацію такого характеру пояснювалась не тільки бажанням отримати детальніші відомості про чиновницький склад, але й тим, що рівень матеріального становища чиновників не міг не впливати на їх подальше просування по службі [27, 121]. З 1781 року до цієї граfi канцелярські службовці, що складали формулярні списки, мали додавати інформацію про національність чиновника та його віросповідання. Необхідність внесення такої інформації було продиктовано бажанням уряду контролювати етнічний склад населення та кількість неросійських чиновників.

Наступні три колонки стосувались проходження служби чиновника. Тут зазначалась дата початку служби, всі підвищення та інформація про час отримання останнього чину, хоча останнє з'явилось у формулярних списках із 1777 року.

Восьмий стовпчик містив інформацію про участь у військових походах чиновника, що підкреслювало важливість військової служби та участі у військових діях для чиновника, що могло б вплинути на подальшу цивільну службу. Беззаперечний авторитет та пріоритет при зайнятті вакантних посад мали учасники бойових дій.

Наступна графа, яка з'явилась у формулярних списках чиновників Азовської губернської канцелярії у 1777 році, вміщувала відомості про освіту чиновників. Необхідність відображення інформації про отриману чиновниками освіту було покликано бажанням брати на службу освічених службовців, та й рівень освіти впливав на подальше проходження служби.

Десятий стовпчик таблиці формулярних списків містив інформацію про те, чи мали місце у кар'єрі чиновника штрафи та судові слідства. Надання такої інформації було обов'язковим, оскільки вона безпосередньо впливала на подальше підвищення або ж і, взагалі, на можливість продовження служби чиновників. Наступна графа, що з'явилась у формулярних списках Азовської губернської канцелярії 1779 року, контролювала кількість та час відпусток, що брав службовець за час всієї служби. Передостання колонка несла відомості про положення чиновника в штатному розписі установи, що було важливим для визначення службовцям місця виплати жалування. Наприклад, межувальники,

посади яких займали військові з полків, що розташовувались на території Азовської губернії, знаходились зверх штату Азовської губернської канцелярії, що означало, що вони не отримували звітні платні, хоча і виконували обов'язки по канцелярії. І в останній колонці губернатор чи відповідальний губернаторський товариш вписував своєю рукою, чи гідний чиновник підвищення до наступного чину.

Після таблиці формулярного списку обов'язково мав стояти підпис особи, яка відповідала за достовірність даних, указаних у документі. На формулярних списках, які подавались на розгляд Г.О. Потьомкіну від губернатора, стояв підпис В.О. Черткова. Ті формулярні списки, які надходили від Азовської губернської канцелярії, підписували губернатор, два губернаторських товариша та секретар Азовської губернської канцелярії, інколи реєстратор, канцелярист. Підписи на супровідних рапортах та формулярних списках були ідентичними. Документи, складені після звільнення В.О. Черткова, підписувались губернаторськими товаришами на чолі з Ларіоном Алексеевим, що виконував обов'язки губернатора, та іншими канцелярськими службовцями. Деякі послужні списки, що надійшли від голови Межової експедиції до Азовського губернатора з проханням про нагородження чиновників цієї експедиції, підписані пример-майором Олексієм Писемським, оскільки складались вони саме в Межовій експедиції [22, 110; 23, 6].

Формулярні списки чиновників Азовської губернської канцелярії хронологічно представлені, в основному, 80-ми роками XVIII століття. Актуалізовано 2 формулярних списки 1777 року, 6 – 1779 року, 3 – 1780 року, 9 – 1781 року, 34 – 1782 року та 8 – 1783 року, датувати ще один не вдалось. 54 відсотки формулярних списків припадає на 1782 рік та 13 відсотків – на 1783 рік, загалом 67 відсотків. Отже, переважна більшість формулярних списків була створена після 1782 року. Така ситуація може бути пов'язана з тим фактом, що ще у лютому 1782 року стало офіційно відомо, що В.О. Чертков за указом імператриці мав піти з посади Азовського губернатора та стати генерал-губернатором Харківського та Воронежського намісництв [22, 301]. Окрім того, згідно із тогочасною державною політикою, управління в усіх губерніях мало уніфікуватися, та відповідно вводиться “Учреждение о губерніях” 1775 року, яке вже було апробовано у центрально-російських губерніях та чекало на введення в українних регіонах. Це стосувалось і Південної України, тому місцеве керівництво та чиновництво розуміло, що в найближчій час буде проводитись реформа управління, укрупнення територіальних одиниць, а, отже, існування Азовської губернії було під загрозою (ліквідація губернії припала на березень 1783 року). Тож службовці намагались отримати підвищення у Азовській губернській канцелярії до часу припинення її діяльності та переходу на службу до інших установ та інших губерній. Тому саме на 1782 та 1783 роки припадає найбільша кількість актуалізованих формулярних списків чиновників Азовської губернської канцелярії.

Для визначення інформативних можливостей формулярних списків чиновників Азовської губернської канцелярії ми вивчали не всі віднайдені в архівних фондах списки канцелярії, а формулярні списки на кожного чиновника одноразово. Розрахунки велись з урахуванням того факту, що, по-перше, формулярні списки деяких чиновників повторювались, оскільки повторно подавались на розгляд Г.О. Потьомкіну, по-друге, групові формулярні списки містили інформацію про декількох службовців, по-третє, на чиновників із групових списків інколи додатково складались особисті формулярні списки.

Тож, основою розрахунків стала кількість чиновників, на яких були складені формулярні списки, а не загальна кількість списків Азовської губернської канцелярії.

Із 63 актуалізованих формулярних списків чиновників Азовської губернської канцелярії інформацію маємо про 57 службовців. Така штучна вибірка формулярних списків, що цілком залежала від збереженості архівних фондів, які дійшли до нашого часу, є достатньо репрезентативною. Штати Азовської губернії, місяцеслови та документація Азовської губернської канцелярії дозволили визначити кількість представників табельного чиновництва канцелярії. Наявність інформації стосовно загальної кількості службовців губернської канцелярії за весь час її діяльності дає нам змогу стверджувати, що актуалізовані формулярні списки чиновників Азовської губернської канцелярії містять відомості стосовно майже половини усіх службовців установи, а саме 40 %. Така репрезентативна вибірка дозволяє робити узагальнюючі висновки щодо усього чиновництва канцелярії Азовської губернії.

Серед 57 чиновників Азовської губернської канцелярії, формулярні списки яких актуалізовані на сьогодні, немає жодного чиновника генеральського чину з перших чотирьох класів Табелю, що зрозуміло, оскільки вищі чиновники не займали посад у місцевих органах влади. Друга група чиновництва, що включала 5-8 класи рангів, представлена двома чиновниками штаб-офіцерського чину. Це губернаторський товариш секунд-майор Георгій Гарсеванов та губернський казначей секунд-майор Влас Ходиревський, чий посади вважались високими на губернському рівні.

Третя група, що складалась із чиновників 9-14 класів, які мали обер-офіцерські чини, службовцями Азовської губернської канцелярії представлена найбільше – 49 осіб. Із них більшість мала 14 ранг, що відповідав чинам прапорщика та вахмістра і колезького реєстратора, та 13, який, у свою чергу, відповідав військовому чину підпоручика та цивільному чину провінційного секретаря. Взагалі-то, цивільного чину 13 класу не існувало для чиновників, після 14 класу вони автоматично отримували одразу 12-й. 13-й ранг, що відповідав чину провінційного секретаря, існував лише для армійських офіцерів 13-го класу (підпоручиків), що переходили на цивільну службу [28]. Вахмістрів же відносили до 14 класу Табелю про ранги, але до обер-офіцерів вони не прирівнювались. В армію ж вахмістрів могли перевести в чин прапорщика, а на цивільну службу до Азовської губернської канцелярії вахмістрів, виключених із полків, переводили в чин колезького реєстратора [22, 228]. Невелика кількість чиновників третьої групи мали 12, 10 та 9 класи, що відповідали чинам поручика та губернського секретаря, штабс-капітана та колезького секретаря, капітана та титулярного радника. 11 же чин корабельного секретаря існував лише для флотських офіцерів, що переходили на цивільну службу [28]. Чиновники Азовської губернської канцелярії 9-14 класів займали посади канцелярських службовців, перекладачів, протоколістів, реєстраторів, архіваріусів, секретарів, бухгалтерів, межувальників у Межовій експедиції, прикордонних комісарів та земських комісарів в Азовській губернській канцелярії.

У формулярних списках Азовської губернської канцелярії зустрічаємо відомості й про представників позатабельного чиновництва, на яке, взагалі-то, згідно із законодавством не складались послужні списки. На позатабельне чиновництво в Азовській губернській канцелярії складались формулярні списки

у випадку, коли на таких чиновників подавали прохання про підвищення до генерал-губернатора. Загальна кількість позатабельного чиновництва Азовської губернії, про яких знаходимо дані у формулярних списках, складає шість службовців канцелярії (насправді ж їх існувало значно більше в Азовській губернській канцелярії, але вони так і не отримали чинів, що входили до Табелю про ранги, а отже на них і не було складено формулярні списки). Військові або цивільні чини, що відповідали найнижчим рангам Табелю, надавались, по-перше, кадетам, які закінчили навчання та мали отримати обер-офіцерський чин, по-друге, колишнім козацьким канцелярським працівникам, які при переході на службу до Російської імперії отримували російські військові чини, та по-третє, нижчим канцелярським службовцям, що отримували підвищення чину за свою роботу та таким чином переходили до лав табельного, і, тим самим, привілейованого чиновництва. Представники позатабельного чиновництва займали найнижчі посади в Азовській губернській канцелярії, такі як копіїсти, підканцеляристи та канцеляристи, які використовувались виключно для технічної роботи.

Із-поміж 57 чиновників, чия діяльність відображена в актуалізованих формулярних списках Азовської губернської канцелярії, тільки 15 цивільних чиновників. Такі чиновники займали, в основному, посади канцеляристів та реєстраторів, що відповідали 13 та 14 класам Табелю про ранги. Всі інші чиновники, включаючи керівний склад губернії, були військовими або ж відставними військовими, що перейшли на цивільну службу. Отже, більшість чиновників Азовської губернської канцелярії складала військові, які стали головним джерелом поповнення штату Азовської губернії. Такий відсоток військових на службі в Азовській губернській канцелярії став можливим через прикордонне положення губернії, наявність полків, що розташовувались на її території, а також через той факт, що генерал-губернатор Г.О. Потьомкін займав посаду віце-президента Військової колегії і міг прискорити перехід військових на цивільну службу. До залучення військових на службу до Азовської губернської канцелярії вдалися через брак достатньої кількості досвідчених чиновників на території новоствореної у 1775 році Азовської губернії. Саме військові вирішили проблему нестачі чиновництва у регіоні.

Найбільше чиновників у Азовській губернії входило до вікової групи від 20 до 30 років, оскільки молоді службовці займали канцелярські посади, кількість яких у Азовській губернській канцелярії значно перевищувала кількість керівних та вищих посад. Вік службовців, що займали високі пости у губернії, перевищував 30, а то й 40 років. Але не завжди знаходимо пряму пропорційну залежність віку чиновника та займаної ним посади. Багато залежало від походження. Приміром, Дмитро Смольянінов, якому виповнилося лише 24 роки, уже займав секретарську посаду в Азовській губернській канцелярії, оскільки належав до дворянства. Така ситуація була можлива, оскільки, зазвичай, діти дворян вступали на службу ще у дитячому віці і проходили початкові шаблі своєї кар'єри на папері [4, 267].

Питання соціальної та етнічної приналежності чиновників Азовської губернської канцелярії тісно переплітаються. На жаль, чітко викристалізувати приналежність службовців канцелярії до певного соціального прошарку не є можливим через неповноту або ж відсутність інформації у формулярних списках. На відміну від соціальної приналежності формулярні списки дають певну інформацію про етнічний склад чиновництва Азовської губернської канцелярії. За національним складом чиновників канцелярії Азовської губернії

найбільший відсоток – 67 – складала українці, 9 % – росіяни, 5 % – греки, менш ніж 2 % – грузини та 3 % – румуни, 14 % чиновників залишилися невизначеними нами щодо етнічної приналежності. Українці належали до шляхетства, обер-офіцерства, козацької старшини або колишнього рядового козацтва. Більшість чиновників-росіян походили з дворянства і, відповідно, займали вищі посади у губернії [25, 52]. Російська імперія піклувалась, щоб росіяни складали чиновницьку верхівку введеної уніфікованої системи управління в таких окраїнних регіонах імперії, як Південна Україна, задля забезпечення ефективного втілення в життя імперської політики уніфікації та успішного контролю над діяльністю чиновників. Основну виконавчу силу ж складало місцеве населення – етнічні українці. Присутність іноземних чиновників в Азовській губернській канцелярії пояснюється, по-перше, наявністю іноземних переселенців, та по-друге, прикордонною територією губернії. Іноземці здебільшого займали посади перекладачів у Азовській губернській канцелярії [22, 114].

До XIX століття освітнього цензу для державної служби не існувало [29], тому на службу до Азовської губернської канцелярії брали усіх чиновників, які могли читати та писати російською мовою задля ведення діловодства. Усі без виключення чиновники Азовської губернської канцелярії знали російську мову. Але наявність графи про освіту чиновників у формулярних списках наштковує на думку, що освіта все ж таки грала роль при зайнятті посад. Так, на посаді межувальників Азовської губернської канцелярії працювали тільки чиновники, що володіли знаннями у математичних науках, деякі ще й уміли малювати та знали фортифікацію [22, 172]. Такі знання необхідні були чиновникам Межової експедиції для успішного проведення розмежування земель Азовської губернії. Освітній рівень беззаперечно грав роль при зайнятті посад перекладачів у Азовській губернській канцелярії [22, 114]. Зрозуміло, що знання іноземних мов було обов'язковою умовою для роботи перекладачем у канцелярії Азовської губернії. Для перекладачів характерним було володіння кількома іноземними мовами, що збільшувало шанси на успішну кар'єру. Окрім залежності займаних посад чиновників від освітнього рівня, простежується залежність отриманої освіти від походження чиновників. Так, більшість службовців, що володіли певними знаннями, окрім російської мови, походили з російських дворян або малоросійського шляхетства, пізніше прирівняного до дворянства, та обер-офіцерських сімей, тобто з тих прошарків населення, де діти мали можливість отримувати освіту. Інколи у формулярних списках зазначались відомості про навчальний заклад, де чиновники отримали свої знання, наприклад, дехто зі службовців Азовської губернської канцелярії навчались у Грецькому кадетському корпусі [22, 114].

Формулярні списки службовців Азовської губернської канцелярії є головним джерелом до вивчення чиновницького складу адміністративних установ Азовської губернії. Формування формулярю послужних списків та визначення необхідної до подання у них інформації стосовно чиновників підпорядковувалось основній меті – обліку та контролю складу чиновництва з боку уряду. Джерелознавча критика формулярних списків Азовської губернської канцелярії дала змогу визначити особливості чиновницького складу Азовської губернії, що, в свою чергу, допоможе при вивченні історії діяльності самої Азовської губернської канцелярії та історії чиновництва Південної України.

Джерела та література:

1. Вицын А. Краткий очерк управления в России от Петра Великого до издания общего учреждения министерств. – Казань, 1855. – 297 с.
2. Славатинский А. Исторический очерк губернского управления от Петра В. до учреждения о губерниях в 1775 году. – Киев, 1859. – 155 с.
3. Блинов И. Губернаторы: Историко-юридический очерк. – СПб., 1905. – 366 с.
4. Готье Ю. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. – Т. 1.: Реформа 1727 года. Областное деление и областные учреждения 1727–1775 гг. – М., 1913. – 472 с.
5. Целорунго Д.Г. Формулярные списки офицерского корпуса русской армии эпохи Отечественной войны 1812 г. // Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода: Сб. ст. – М., 1990. – С. 115–131
6. Морякова О.В. Провинциальное чиновничество в России второй четверти XIX в.: социальный портрет, быт и нравы // Вестник МГУ. – Сер. 8. История. – 1993. – № 6. – С. 11–23
7. Иванов В.А. Губернское чиновничество 50–60-х гг. XIX в. в России. Историко-источниковедческие очерки. – Калуга, 1994
8. Шилов Д.Н. Формулярный (послужной) список как источник биографических сведений о деятелях высшей российской бюрократии (XIX – начала XX вв.) // Проблемы социально-политической и этнической истории России XIV–XX вв. – Челябинск, 1995. – С.40–49.
9. Архипова Т.Г., М.Ф. Румянцева, А.С. Сеннин. История государственной службы в России XVIII–XX века. – М., 1999.
10. Шепелев Л.Е. Чиновный мир России. XVIII – начало XX в. – СПб., 2001
11. Поскачей Т.А. Провинциальное чиновничество России в последней четверти XVIII – первой половине XIX вв.: На материалах Рязанской губернии: автореферат диссертации. – Рязань, 2006
12. Писарькова Л. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: эволюция бюрократической системы. – М., 2007 – 743 с.
13. Соколов А.С. Формулярные списки – основные документы учета чиновников Олонекской губернии в XIX в. (на основе документов фонда «Олонекское губернское правление») // http://archives.karelia.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=974%3A2010-05-07-06-39-29&catid=282%3A-2010-&Itemid=1.
14. Елпатьевский А.В. Документирование прохождения государственной службы в России XVIII – начала XX вв. // Труды ВНИИДАД. – 1974. – Т. 5. – Ч.1. – С. 146–205
15. Щетинина Г.И. Формулярные списки как исторический источник о составе профессор в пореформенной России // История СССР. – 1977. – № 1. – С. 84–96
16. Румянцева М.Ф. Источники о социальном составе служащих местных государственных учреждений в последней четверти XVIII века // Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода. – М., 1985. – 194–217
17. Иванов В.А. О репрезентативности комплекса послужных списков служащих местных государственных учреждений (К методике анализа) // Исследования по источниковедению России дооктябрьского периода. – М., 1993. – С.128–144
18. Иванов В. А. Формулярные списки как источник для изучения губернского чиновничества // Отечественная и всеобщая история: Методология, источниковедение, историография: Материалы науч. конф. – Брянск, 1993
19. Румянцева М.Ф. К вопросу о возможности извлечения ретроспективной информации из формулярных списков служащих государственных учреждений второй половины XVIII в. // Мир источниковедения: Сб. в честь Сигурда Оттовича Шмидта. – М; Пенза, 1994. – С. 101–104
20. Бабич М.В. Из истории государственных учреждений XVIII в.: делопроизводственные документы и их научно-справочный аппарат // Отечественные архивы. – 1996. – № 1. – С. 28–41

21. Аршакян М.А. Формулярные списки служащих и рабочих Алтайского (горного) округа XIX – начала XX века как исторический источник: автореферат диссертации. – Барнаул, 2010.

22. Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 16. – Д. 588. – Част. 9. – 691 лл.

23. РГАДА. – Ф. 16. – Д. 588. – Част. 2. – 578 лл.

24. РГАДА. – Ф. 16. – Д. 797. – Част. 15. – 642 лл.

25. РГАДА. – Ф. 16. – Д. 588. – Част. 8. – 324 лл.

26. Горшман А.М. Формулярные и послужные списки генералов, участников отечественной войны 1812 г. и заграничной кампании 1813–1814 гг. // <http://feb-web.ru/feb/rosarc/ra7/ra7-170-.htm>

27. Леміш Н. Документи з проходження державної служби особовим складом адміністративних установ Російської імперії в першій половині XIX ст. (на прикладі адміністративних установ Чернігівської губернії) // Студії з архівної справи та документознавства / Держ. комітет архівів України; Укр. наук.-досл. ін-т. архівної справи та документознавства. – К., 2009. – Т. 17. – С. 121

28. Веремеев Ю. Таблицы воинских званий Русской Армии // http://army.armor.kiev.ua/titul/tabel_rang.shtml

29. Ерошкин Н.П. Чиновничество // <http://bse.sci-lib.com/article122474.html>

Анна Олененко (*Запоріжжя, Україна*). **Формулярні списки як джерело з історії чиновництва Азовської губернії**

Стаття присвячена вивченню формулярних списків чиновників Азовської губернської канцелярії, визначенню специфіки створення, побутування документів та особливостей еволюції їх формуляру, аналізу інформативних можливостей послужних списків, який дозволив реконструювати та персоніфікувати чиновницький склад Азовської губернської канцелярії.

Ключові слова: формулярні списки, чиновництво, Азовська губернська канцелярія.

Анна Олененко (*Запорожье, Украина*). **Формулярные списки как источник по истории чиновничества Азовской губернии**

Статья посвящена изучению формулярных списков чиновников Азовской губернской канцелярии, определению специфики создания, функционирования документов и особенностей эволюции их формуляра, анализу информативных возможностей послужных списков, который позволил реконструировать и персонифицировать чиновнический состав Азовской губернской канцелярии.

Ключевые слова: формулярные списки, чиновничество, Азовская губернская канцелярия.

Anna Olenenko (*Zaporozhia, Ukraine*). **The official lists as source on history of officialdom of the Azov province**

The article is dedicated to the study of the official lists of the Azov province office's officials, to the defining of their creation and functioning's specificity and the particularities of their intrinsic structure, to the analysis of the official lists' informative potential, which allow us to reconstruct and personify the staff of the Azov province office.

Key words: official lists, officialdom, Azov province office.

Володимир МІЛЬЧЕВ
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.2:94-058.229 (477.64) «17»

**Специфіка побудови формулярів
актових документів XVIII ст. (на прикладі
джерел з історії запорозького козацтва)**

Формулярний аналіз документальних джерел з історії запорозького козацтва XVIII ст. дає можливість визначити особливості: 1) видів документальних джерел; 2) позицію управлінських органів і можновладців держав-сюзеренів стосовно документальних зносин із запорожцями; 3) особисте ставлення козацької маси та старшин до практик ведення окремих видів документації; 4) соціального статусу представників певних верств запорозького козацтва.

Під формуляром тут і далі розуміємо структуру тексту документу, побудовану зі стандартних зворотів, розташованих згідно з визначеною ієрархією. Згідно із таксономічними ознаками, за принципом сходження від загального до конкретного, розрізняється чотири рівні організації клаузул у формулярах документів: умовний; абстрактний; конкретний; індивідуальний.

Умовний формуляр абсолютної більшості актових і справочинних документів за темою дослідження, що продукувалися запорозькими канцелярними та канцелярними державних установ Російської імперії, Речі Посполитої та Австрійської імперії впродовж XVIII ст., є достатньо універсальним і включає в себе такі блоки клаузул, як: «початковий протокол»: *intitulatio* (позначення особи, від якої виходить документ); *inscriptio* (позначення адресата); *salutatio* (вітання); «основна частина»: *nominatio* (вказівка на видову належність документу); *preambula* (пролог); *partitio* (викладення обставин справи); *dispositio* (розпорядження по суті справи); *sanctio* (заборона порушення документу); *conoboratio* (відомості стосовно посвідчувальних ознак документу); «кінцевий протокол»: *apprecatio* (заклучне побажання), *subscriptio* (вказівка на продуцента), *datum* (місце та дата видачі); засвідчувальна частина: *signature* (підпис) [1, с. 257–258].

Поясненням подібного універсалізму формулярів документальних джерел, які походять із зазначених країн, є сукупність факторів культурних взаємовпливів, що мали місце в Центральній-Східній Європі з кінця XVII-го та впродовж усього XVIII ст. у зв'язку з процесами модернізації систем управління та впровадженням, відповідно до цього, уніфікованих документальних систем.

Турецько-кримська система документування мала свої, притаманні тільки їй, риси, що неминуче позначилося на відмінності видового складу документації, яка продукувалася в процесі прийняття відповідних управлінських рішень стосовно запорожців, які перебували в підданстві Османської імперії, від основного масиву документальних джерел українського, російського, польського та австрійського походження. Втім, окремі види документальних джерел, перш за все, законодавчі акти, демонструють достатньо великий рівень тотожності в побудові формуляру з аналогічними «європейськими» актами, що дозволяє включити їх до процесу здійснення компаративного аналізу формулярів.

З метою з'ясування територіальних особливостей формуляру певних видів документальних джерел, які співіснували синхронно – наприклад, законодавчих актів, структурні елементи їх формулярів, виявлені при аналізі актів споріднених за видовою належністю, однак таких, що мають різні генетичні витоки, було піддано компаративному аналізу. Для цього окремі клаузули, з яких складаються абстрактні формуляри того чи іншого різновиду документальних джерел, було зведено в таблиці. Основним рубрикатором, при цьому, слугувало зазначення походження документу, його належність до сфери документального обігу тих чи інших козацьких військових канцелярій і держав-созеренів.

Окрім порівняльного аналізу формулярів, споріднених за типологічними ознаками, але відмінних за походженням, різновидів синхронно створених і функціонуючих документальних джерел, доцільним є проведення подібного ж аналізу по відношенню до конкретних різновидів активих джерел, які продукувалися впродовж достатньо тривалого відрізка часу з метою з'ясування основних тенденцій розвитку їх формулярів, що були прямим слідством еволюціонування соціального устрою запорозького козацтва, урізноманітнення форм їх відносин із соціальними структурами держав-созеренів. Для цього, у зведених таблицях було подано, в хронологічній послідовності, дані стосовно кожного індивідуального акту, із зазначенням наявності або відсутності клаузул абстрактного формуляру. Поява, або навпаки, зникнення одних із них, наочно відображає зміни, що відбувалися у внутрішній структурі даного різновиду документальних джерел упродовж досліджуваного періоду часу.

Подібний порівняльний аналіз текстів документів дозволить виявити спільні риси у формулярах груп документальних джерел, з яких складаються їх конкретні різновиди, що є основним завданням дипломатичного аналізу внутрішньої форми актів. Крім цього, це дасть можливість простежити напрямки еволюції формулярів конкретних видів документальних джерел – активих, справочинних і облікових.

Оскільки історія розвитку документальних джерел є прямим наслідком розвитку договірних стосунків між різними соціальними групами в суспільстві, вона відображає становлення та еволюцію соціальних прав козацьких громад (як запорозької, так і пост-січових), їх стосунки із різноманітними соціальними контрагентами, зокрема із владними структурами, державою.

Абсолютна більшість подібних соціальних компромісів, або ж навпаки – конфронтацій, якими супроводжувалася історична екзистенція запорозької громади впродовж досліджуваного періоду, знайшли своє відображення в активих джерелах (перш за все – законодавчих), різноманітного походження – російських, польських, турецьких та ін.

Таблиця № 1

Порівняльний аналіз

абстрактного формуляру законодавчих актів XVIII ст. [2, арк. 5–6 зв; 3, арк. 22–22 зв; 4, арк. 23–25; 5, к. 26–27; 6, к. 7; 7, к. 17; 8, к. 14–16; 9, s. 23; 10, s. 3; 11, s. 1, 18; 12, s. 1–2, 4]

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент		
		intitulatio	inscriptio	salutatio
Українське		+	+	+

Російське	Початковий протокол	+	+	-
Польське		+	+	-
Австрійське		+	+	
Турецьке/ Кримське		+	+	+

Продовження *Таблиці № 1*

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент					
		nominatio	preambula	narratio	dispositio	sanctio	corroboratio
Українське	Основна частина	-	+	+	+	-	+
Російське		+	+	+	+	+	+
Польське		+	+	+	+	-	+
Австрійське		+	-	+	+	+	+
Турецьке/ Кримське		-	+	+	+	+	+

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент			
		apprecatio	subscriptio	datum	signature
Українське	Кінцевий протокол	+	+	+	+
Російське		-	+	+	+
Польське		-	+	+	+
Австрійське		-	+	+	+
Турецьке/ Кримське		-	+	+	+

Констатуючи високий рівень типологічної подібності абстрактних формулярів законодавчих актів, які було створено впродовж досліджуваного періоду та які прямо стосувалися запорозького козацтва, не в залежності від їх походження, ми можемо констатувати, що конкретні (окремих груп всередині різновиду) та індивідуальні (окремих документів) формуляри були більш диференційованими. При цьому простежується взаємозв'язок між специфікою формуляру та походженням кожної конкретної групи активих джерел.

Так, якщо вести розмову стосовно формулярів законодавчих актів російського походження, випродукованих упродовж усього XVIII ст., то можна стверджувати, що їм притаманний ряд індивідуальних рис. Зокрема, вказівка на адресата – *inscriptio*, та на видову належність документу були обов'язковими клаузулами початкового протоколу всіх без виключення активих законодавчих документів – маніфестів, грамот наказів, наприклад: «Нашего царского величества подданным Малыя России городовым, и охотничким, и полковым, и запорожским, куренным атаманам, и ясаулом, и рядовым казаком, и всему посолству грамота» [13, арк. 1 зв, 2].

У більшості випадків присутня й вказівка на адресанта (*intitulatio*). Особливо це характерно для актів монархів і вищих органів влади: «От великого государя царя и великого князя Петра Алексеевича, Всея Великия и Малыя, и Белья России Самодержца» [13, арк. 1 зв, 2].

Основна частина формулярів законодавчих актів складається з таких стандартних клаузул як *pagatio* – виклад обставин справи, та *dispositio* – розпорядження стосовно необхідності виконання. Як приклад можна навести *pagatio* цієї ж грамоти: «Известно нам великому Государю, нашему Царскому Величеству учинилось что ваше посолство, своих нам Великому Гсдю, Нашему Царскому Величеству, и [раде...] службах, которые по нашему Царского Величества изволению, и по своему [...дному] радению имели над неприятели нашими над свейскими войски с полководцы своими под Печерами, и под Ригою немалое время, и получа Нашего Царского Величества указ, о возвращении своем в дома, презрев тою свою службу, и радение, и нашу государскую к себе милость, от региментарев своих отлучились, и отечество

свое оставили, и в дома свои не пошли, а пристали к другой стороне, неведомо для чего, И Нам Великому Государю, Нашему Царскому Величеству слышать о том прискорбно». У його ж розпорядчій частині – dispositio, наказувалося, що вчинити по тій чи іншій справі: «Мы Великий Государь, Наше Царское Величество вас атаманов и казаков и все посолство Милостию нашею Государскою, и сею грамотою увещеваем, дабы вы припомня Бога, и крестное свое Целованье, и службы предков своих и свои верные труды, и отчество свое, возвратились по прежнему в дома свои безо всякого сумнения; А Наше Великого Государя, Нашего Царского Величества милость к вам никогда отемлема не будет, А будете в Нашей Государской Милости по прежнему, И за службы свои, и за военные труды восприимите наше Царского Величества щедрое жалованье, и того ради сею нашею Царского Величества грамотою всех призываем, и нашею Государскою милостию обнадеживаем, и обещаем» [13, арк. 2–2 зв].

Кінцевий протокол наказів включає в себе такі клаузули як дата, місце (datum) та підпис (subscriptio). Як правило, для subscriptio існували стандартні формули для підпису: «Государь Царь и великий князь Петр Алексеевич всея Великия и Малыя и Белья России самодержец». Вказівка дати та місяця завершували собою формуляр документа. Datum представлений наступним чином: «Писан Государствия Нашего во дворе, в Царствующем Велицем граде Москве лета 1702, генваря в 9.д.» [13, арк. 2 зв].

Продовжуючи атрибуцію документальних джерел із історії запорозького козацтва, можна дійти висновку про те, що формулярний аналіз справочинної розпорядчої документації – наказів, ордерів та інструкцій, дає змогу встановити, що конкретний формуляр цього різновиду справочинної документації також був уніфікованим та, в переважній більшості випадків, об'єднував стандартний набір клаузул.

Слід зазначити, що той факт, що основні її різновиди, які поширилися упродовж другої третини XVIII ст. у діловодній практиці Запорожжя та Гетьманщини під російським впливом, мали прямі аналоги та являли собою запозичення форм, вже функціонуючих у документальній сфері інших європейських країн і, перш за все – в Австрійській імперії. Це підтверджується й формулярним аналізом відповідних різновидів документів, насамперед, наказів і ордерів, випродукованих військовими канцеляріями зазначених держав:

Таблиця № 2

Порівняльний аналіз конкретного формуляру розпорядчої документації канцелярій військових установ XVIII ст. [14, арк. 5–7; 15, арк. 10–10 зв, 11–13; 16, арк. 27–27 зв; 17, арк. 12–12 зв., 15–16; 18, арк. 146–146 зв., 184–185, 201, 278; 10, s. 7; 19, s. 3; 20, s. 4–5]

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент		
		intitulatio	inscriptio	salutatio

Українське/ Російське	Початковий протокол	+	+	-
Австрійське		+	+	-

Продовження Таблиці № 2

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент						
		nominatio	preambula	narratio	dispositio	sanctio		corroboratio
Українське/ Російське		+	+	+	+	-	+	-
Австрійське		+	+	+	+	-	+	-

Продовження Таблиці № 2

Походження	Частина формуляру	Структурний елемент		
		subscriptio	datum	signature
Українське/ Російське	Кінцевий протокол	+	+	+
Австрійське		+	+	+

Аналіз індивідуального формуляру типових зразків розпорядчої документації, випродукованої в процесі документальних зносин запорозького козацтва із зовнішніми контрагентами, і навпаки, дає змогу стверджувати, що дані порівняльного аналізу абстрактного формуляру, у більшості випадків, можуть бути поширені й на них.

Так, обов'язковими клаузулами в початковому протоколі наказів були вказівка на адресата/адресанта (*intitulatio* та *inscriptio*) та на належність документу до певного виду (подекуди переносилася з основної частини): «Правителствующий Сенат по доношению генерал майора Глебова от .28. прошедшаго февраля... Указ объявляет...» [21, арк. 891].

Основна частина формуляру наказів, подібно до інших різновидів справочинної документації, складається з *narratio* та *dispositio*. У основній оповідній частині – *narratio*, висвітлювалася суть справи: «Тамо до получения оного указа и кроме других обстоятельств по одной пограничности предосторожность от соседственных а паче от турецкой стороны чиницца, и разьезды по близости границы имеют определено и ныне о том же

підтверджено, а понеже де весьма безопасно чтоб от тамошних закрывателных команд и поселян что могло соседственным а паче турецкой стороне важная притчина к неудовольствиям и жалобам дойти, чрез которую б к несогласию и ссорам повод подать могло как паче от гайдамак которые из отбылых из Запорожского войска болшею частию бывают» [21, арк. 891–891 зв].

У розпорядчій частині – *dispositio*, вказувалося, що саме треба чинити для вирішення тієї чи іншої справи: «ПРИКАЗАЛИ по вышеписанному генерал маюра Глебова представлению каким образом ему в случае иногда будущих с турецкой стороны от тех гайдамацких злодейств претензей и в поиске оных и в ответственности к турецким командирам поступать, исключая токмо требования о дозволении вступлением в их границу здешних команд чего чинить не разсуждается, дабы по тому примеру и с их стороны такого ж требования быть не могло» [21, 892].

Кінцевий протокол наказів включав в себе такі клаузули як дата та місце (*datum*) та підпис (*subscriptio*). Кінцевий протокол – *datum*, у розпорядчих документів є стандартним і представлений наступним чином: «Апреля 5 дня 1755 году» [21, арк. 892 зв.].

Аналогічні наказам клаузули початкового протоколу присутні, також, і в ордерах. Як і у випадку з наказами, вони представлені вказівками адресата-адресанта (*inscriptio*) – «Из генеральной войсковой канцелярии Войска Низового Запорожского гспдну атаману кошевому, старшин- войсковой, куринним атаманам и всему товариству», та зазначенням форми документу: «Ордер». Тотожною є й основна частина формуляру ордерів, яка представлена викладом обставин (*narratio*) «Чрез присланное в Генералную войсковую канцелярию от пограничных учрежденной комиссии з Брацлавским воеводством комисаров писмо требуется о предложении к вам, чтоб оговорение ворами и разбойниками бившими при комиссии запорожские козаки без всякого укривательства чрез нарочнопосланные команды совсем при них грабежем сискани и до востребования пограничной комиссии в войске Запорожском под крепким караулом, а пограбленные вещи, також скот и лошади под. смотрением содержани били и чтоб запорожские козаки от самовольных поступков и чинимагоими в полше безперерывнаго воровства воздержани били», та *dispositio* – розпорядженням по суті справи: «по определению Генеральной войсковой канцелярии предлагается вам о сиску чрез нарочные команды оговоренных ворами и разбойниками бившими при комиссии запорожских козаков и о содержании их совсем грабежем подкрепким караулом до востребования комиссии и о воздержании запорожских козаков от самовольных поступков чинити исполнение как оная комиссия требует непременно». Кінцевий протокол ордерів також дублює клаузули цієї частини наказів: як і у попередньому випадку, він включає в себе *datum* – місце та дату складання документа – «1758-го года. Генваря 29 д. Глухов», та *subscriptio* – «Семен Кочубей. Андрей Безбородко. Николай Ханенко» [15, арк. 61].

Формуляри звітно-виконавчої документації – донесень, рапортів, чолобитних і т. п., також є стандартизованими. Клаузули початкового протоколу їх формулярів складаються з *inscriptio*, та вказівки на видову належність документу: «Ясне Велможному Пану Разумовскому репорт». При цьому, на чернетках та відпусках документів, вказівка отримувача часто мала спрощений варіант, аж до абрєвіатури включно: «Я. В. п. р.». Основну частину формуляру традиційно формують *narratio* та *dispositio*. Подібно до директивно-розпорядчої документації, перше представлено викладом справи: «По

високоповелителному 5 д. сего генваря полученному вашей ясновелможности ордеру по оговору разбойником Котлярем грабителем неженского каравана греческого гардовие полковник Швец он же Белый да ас аул Мандрю с места их правления будут перемененни в генералний В.Суд кои зследованию пошлются...». Dispositio ж репрезентовано проханням вирішити справу: «Об ономделу и как с оною отправкою поступить високого повеления прошу». У кінцевому протоколі традиційно присутні subscriptio і datum залежно від адресанта відображений в різних варіантах: «Из Коша. Генваря 15 д. 758» [15, арк. 60].

Засвідчувальні документи за темою дослідження, як вже йшлося вище, переважно, представлені такими різновидами приватних актів, як атестати, паспорти та свідоцтва. Якщо проаналізувати формуляр найбільш інформативних із них – атестатів, то можна помітити, що на відміну від законодавчих актів (як розпорядчих, так і процесуальних), у початковому протоколі атестатів не фігурує intitulatio (для монарших грамот і наказів характерне її поєднання з inscriptio). Поодинокі випадки, коли ми їх зустрічаємо, пов'язані зі створенням атестатів, адресованих конкретним особам, таким які виконували функції рекомендаційного листа. Наприклад тоді, коли адресатом виступала персона впливова й наділена широкими повноваженнями, така, від якої багато в чому залежало вирішення долі рекомендованої особи – «Высокосиятельный граф Александрович / Мыслостивый Государь и Патрон» (з атестату козака Коренівського куреня Георгія Велинова, виданого у зв'язку з виходом зі служби у ВЗН, виданому кошовим отаманом П.Калнишевським 2 березня 1775 р.) [22, арк. 191].

У абсолютній же більшості випадків присутня лише nominatio – вказівка на видову належність документу. У нашому випадку – «атестат», хоча можуть бути й варіантні номінативи, наприклад – «салвогвардия» або «свидетелство».

Основна частина формуляру засвідчувальних атестатів, свідоцтв, салвогвардій і т.п. представлена викладом обставин (narratio) та розпорядчою/прохальною формулою – dispositio. Як приклад наведемо narratio одного з атестатів: «Сего подноситель войска Запорожского низового куреня Кореневого козак Георгий Павлов сын Велинов нации болгарской родился ж в городе болгарском Софии, остуду пошедши пришел в войско запорожское низовое в 1765 году, с коего до нене находис пры курене Кореневом с козаками отправлял службу бывши в присяге Ея императорскому величеству, как донедавно кончившейся с турками войны, так и в ту войну» [22, арк. 191]. Dispositio даного атестату, відповідно, представлена наступним чином: «...на что исписать ему атестат, и увольить из Войска Запорожского Низового внутр. Российской империи к женитьбе и всегдашнему жителству...» [22, арк. 191].

У ряді випадків, основна частина формуляру атестатів представлена лише narratio. Зазвичай, подібне зустрічаємо тоді, коли засвідчувальний акт видавався особам зі сталим соціальним статусом, які по виходу із ВЗН не потребували особливої протекції для подальшого влаштування свого життя. Характерним у цьому відношенні є атестат «польського шляхтича» М.Лозовського (не виключено, що православного сповідання), який був козаком Кушівського куреня: «Он, Михайло Лозовский, в битностего в Сечи Запорожской по его доброму постоянству и честному обходительству и желанию к службе в Войско Запорожское в число куреня Кушевского товариства принят и в реестр куренной вписан» [23, с. 530].

Кінцевий протокол (subscriptio), разом із вказівкою на місце й дату створення засвідчувальних документів, варіюються у залежності від канцелярського різновиду. Так, оригіналам і відпускам притаманий розгорнутий, деталізований варіант subscriptio, який має наступний вигляд: «Высокомилостиво вас пребывающих с высокопочтительной преданостью нижайшие слуги атаман войсковый Петр Калышевский войсковая старшина и товарищество» [22, арк. 191], або «Ея императорскаго величества Войска Запорожского Низового» [23, с. 514]. У чернетках навпаки здебільшого представлений скорочений варіант, часто навіть з тенденцією до створення абрєвіатурних форм – «Е. И. В.-ваВойска З.Н. атаман к. Г.Ф. с...» [23, с. 508, 523].

Datum в атестатах (як у відпусках, так і в чернетках) є стандартизованими та мають універсальну формулу: «Видан з Коша сентябра 12 д. 1761 году» [23, с. 509], «Марта 2 д. 1775 году. З Коша» [22, арк. 191] й т.п.

Прикметною рисою формулярів облікової (обліково-статистичної) документації, яка виникла в процесі фіскального, поліційного та церковного обліку – списків, переписів, реєстрів (регістрів) описів і журналів – є те, що клаузули всередині формуляру, зазвичай, є рубрикованими у вигляді таблиць. Прикладом цього можуть слугувати як відомості стосовно складу ВЗН, укладені впродовж 1756 – 1757 рр., так і переписи посполитого населення Вольностей, здійснені під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр.

Разом із цим, у ряді випадків рубрикація в облікових документах могла й бути відсутньою, як-от у реєстрах козаків по січових куренях 1756 р., де єдиним елементом рубрикації можна вважати виокремлення курінного отамана з-поміж решти козаків. При цьому основна частина списку теж не завжди була репрезентована належною вказівкою на форму облікового документу на кшталт – «Реєстр куреня Корсунского», обмежуючись виключно зазначенням його тематики – «Куреня... Кальниболотского, ...Вишестеблеевского...» [24, с. 45, 51, 66].

Слід відзначити, що найбільш рубрикованими є ті види облікової документації часів Нової Січі, які мали виконувати функцію фіскального обліку населення Вольностей ВЗН. Наприклад, у відомості податкового обліку населення Самарської паланки за 1759 р. присутні чотири рубрикатори: вказівка на населений пункт (під рубрикою «Значится»); зазначення кількості козацького населення; вказівка кількості посполитого населення; зазначення суми податку, який має бути сплачений (в карбованцях):

Значится	Козаков з сего ведомства	Посполитие			Рублей
		Тяглих	Пеших	Того тяглих и пеших дворов	

При цьому, у рубриці, що стосувалася посполитого населення, маємо три підрубрики, чия присутність пов'язана з необхідністю градації посполитих на дві категорії – піших і тяглих (ті, в чийй господарствах є воли та коні), у залежності від їх спроможності сплачувати грошовий податок [25, арк. 7–7 зв].

Можна стверджувати, що загальною тенденцією розвитку формулярів облікової документації було ускладнення їх основної частини – pagatio, шляхом його розростання за рахунок появи нових рубрик. Особливо добре це можна прослідкувати за статистичними матеріалами, випродукованими паланковими

канцеляріями за часів Нової Січі. Прикладом можуть слугувати відомості обліку посполитого населення Кодацької паланки за 1756, 1762 і 1770 роки:

Таблиця № 3

Порівняльний аналіз рубрикаторів *narratio* обліково-статистичної документації паланкових канцелярій за Нової Січі

№	Рік	Назви документу та рубрикаторів у <i>narratio</i>			
1	1756	Ведомость, подданства Войска Запорожского Низового людей			
		Коликое число	Кто по имени и прозваниям	З якого полку, сотне, села или деревне	Нине в яких селах живут

Продовження Таблиці № 3

2	1762	Ведомость посполитым, жительство имеющим в паланке				
		В каком месте	От коли зашедши	Кто имянно	Числом домохладцов	Податку положено

Продовження Таблиці № 3

3	1770	Ведомость посполитого звания людем					
		Селения паланки	Посполитых		Подсуседков их	На Кош положено	И того
			Тяглих	Пеших			

При цьому, досить часто облікові документи подібного роду не мали ані початкового, ані кінцевого протоколу: в основній частині присутня була вказівка на видову належність документу, оповідна частина та *datum*.

Після цих структурних елементів формуляру наступною із клаузул виступала власне таблиця, у вигляді якої групувалася облікова інформація. Наприклад: «Опись села Самарчика, також и приписными к оному Самарчику протчими селами: сколько имеется на лице захожих з разных полков, и над какими урочищами сидят, и какого звания, и кто именно – о том явствует под сим. 1756 году» [26, с. 281–292]:

	Число козаков
В селе Самарчику – захожих з полку Полтавского козаков	
Андрій Заика, села Лучок, жил при дядку своему Ивану Носаню, отбувал должность козацкую	1
Кирило Рубак, з Новосанджарова, отбувал козакою повинность [26, с. 281]	1

У випадку з ще одним різновидом обліково-статистичної документації – з реєстрами (регістрами) формуляр також може бути представлений як у вигляді таблиці, так і без неї. Початковий протокол при цьому, як у першому, так і в другому випадках, зазвичай містив у собі зазначення різновиду документу (nominatio) та datum: «Реєстр взятим воисковим гспдном асаулом с командою в ниже писаних воров при поемки вещам значит под сим 1757 году ноябра 17 дня» [15. арк. 25]. Основну частину narratio при цьому подано як таблицю [15. арк. 25 зв]:

В курінного Калниболотского	Число вещам
Коваленка лошад одна.	
В Мишастовского Артема	
Тупице денег три рубле;	1
Сорочка одна;	1
Полотна несколько локот;	
Каптан один;	1
Салник один.	1

Наприкінці поданого у вигляді таблиці narratio облікового документу, зазвичай ставився підпис (signature), однак лише на оригіналах – на чернетках та відпусках вони відсутні. У комплексі з signature, у деяких випадках, подано й notes з приводу копійності чи оригінальності документу, наприклад – «З сего реєстра послана точная копия и к ясневелможному при репорте ноябра 20 д. 1757 году» [15, арк. 25].

У вигляді таблиць подано й narratio такого різновиду облікових документів, як журнали, в яких фіксувалося прийняття тих чи інших управлінських рішень січової та паланкової адміністрацій ВЗН і видача відповідних документів. Характерною прикметою їх є не тільки рубрикований характер narratio, але й відсутність, у багатьох випадках, не тільки кінцевого, але й початкового протоколів: переважно маємо лише початковий протокол зі стандартним зазначенням «Журнал» [27, арк. 2].

Числа	№	Месяц декабрь
4	...36	Ордер до кодацкого полковника Свитого з старшиною уволнительный кодацкой жительки Анны Липанки з мужем ее на год.
	...41	Ордер господину полковнику кодацкому Свитому з старшиною. Старокодацкую жителку Олену Дыку в разсуждение ее старости, убожества, одыначества и то, что она имеет в себе единственно малолетного толко сына, от всех повинностей увольняем на два года от нынешнего дня. О чем кои звестию и исполнению сым предлагаем [28, арк. 5 зв].

Крім того, трапляються журнали без таблиць. Один з таких журналів в початковому протоколі має вказівку на різновид документу та datum: «Журнал [поездки] Его велможност атаман кошевый Петр Иванович Калнышевский, пан судя войсковый Николай Тимофиевич, пан писар войсковый Иван Яковлевич Глоба, 23 числа февраля в четверток до сходу сонца 1772 г.» При цьому,

основна частина *narratio* фактично являє собою опис обставин інспекційної поїздки кошового теренами Кодацької паланки для врегулювання різноманітних аспектів життя громад козацької і посполитої людності: «И от 27 числа февраля за пощение приняли и в субботу сообщалис все пани, а от субботи до волторка в Кодакия, всякие порядки обществу тамошнему полезние учреждали, и по учреждени у волторник 6 числа марта о полдни взяли за обратны марш пан кошевый, пан судя и отец началник, кои скоро с квартиры виехали» [27, арк. 10 зв.].

Підсумовуючи викладений матеріал, треба зазначити, що абстрактний формуляр документальних джерел – актових, справочинних і облікових та ін., упродовж XVIII ст., незалежно від їх походження, зазнав великого ступеню уніфікації та набув універсальних рис, що підтверджується результатами проведеного порівняльного аналізу їх клаузул.

Загальною тенденцією розвитку конкретного формуляру окремих різновидів документальних джерел (особливо обліково-статистичних) було ускладнення структури *narratio* за рахунок введення додаткових рубрик. Для індивідуальних формулярів документів характерним було збереження автентичних рис, притаманних їм у залежності від установ-продуцентів: найбільша індивідуалізація спостерігалася в формулярах документів, випродукованих козацькими військовими канцеляріями.

Клаузульний аналіз формуляру документальних джерел різної видової належності шляхом вичленування структурних елементів, дозволив дійти висновку про високий ступінь раціоналізму у побудові конкретних документів, що стосуються соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст.: основну частину документів формують *inscriptio, narratio, dispositio, datum i signature*. Наявність же таких елементів, як *salutatio, sanctio, apprecatio* напряду залежала від характеру відносин ВЗН чи конкретної козацької громади із монархами, державними установами та окремими можновладцями держав-сюзеренів, рівня їх підконтрольності центральній владі. У цілому ж, уніфікація формулярів службової документації відбилася й на змісті документів, який стає більш лаконічним, регламентованим та насиченим службовою термінологією.

Компаративний аналіз клаузул формулярів актових джерел українського (запорозького та гетьманського), російського, польського, австрійського та османського (турецького й кримського) походження дозволив встановити факт поширення уніфікованого зразку абстрактного формуляру законодавчих актів у діловодній канцелярській практиці державних установ монархій Центрально-Східної Європи та запорозьких військових канцелярій. Окрім актових джерел, найбільшої формалізації зазнала розпорядча документація Російської та Австрійської імперій, адресована запорозьким громадам, що було з'ясовано шляхом співставлення конкретних формулярів ордерів, наказів, пропозицій.

Джерела та література:

1. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. Пособие / [И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева]. – М. : РГГУ, 1998. – 701 с.
2. Центральний державний історичний архів України (ЦДАУК), ф. 269, оп. 1, спр. 715.
3. ЦДАУК, ф. 269, оп. 1, спр. 805.
4. ЦДАУК, ф. 269, оп. 1, спр. 1096.
5. Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, Działrękopisów (BCz). Rkps. 3843.
6. BCz, rkps. 2766.
7. BCz, rkps. 3871.

8. Biblioteka PAN w Krakowie, Dział Rękopisów (BPAN Kraków), rkps. 1679.
9. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun Tasnifi, göm. 54729, dos. 1383.
10. Hrvatski državni arhiv (HDA), f. 430, fasc. 66, № 8.
11. HDA, f. 430, fasc. 66, № 147.
12. HDA, f. 430, fasc. 66, № 165.
13. Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 124, оп. 4, д. 50.
14. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 37.
15. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 43.
16. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 51.
17. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 77.
18. РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 6.
19. HDA, f. 430, fasc. 66, № 213.
20. HDA, f. 430, fasc. 66, № 217.
21. РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 1574.
22. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 147.
23. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів. – К. – Т. 1. – 1998. – 696 с.
24. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. – К., 2008. – Т. 5. – 528 с.
25. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 52.
26. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. – К. – Т. 3. – 2003. – 952 с.
27. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 323.
28. ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 357.

Володимир Мільчев (*Запоріжжя, Україна*). Специфіка побудови формулярів актових документів XVIII ст. (на прикладі джерел з історії запорозького козацтва)

У статті, на основі аналізу представницької кількості документальних джерел із архівних і бібліотечних зібрань України, Росії, Польщі та інших країн було розглянуто характерні риси структури актових документів. Було здійснено компаративний аналіз формулярів документів різних груп – законодавчих, розпорядчо-звітних, обліково-статистичних, які функціонували у зносинах запорозьких громад із різними контрагентами впродовж XVIII ст. Запропоновано висновок щодо рівня інформативності отриманих даних для проведення історичних реконструкцій.

Ключові слова: історичні джерела, актові документи, запорозьке козацтво, формулярно-клаузульний аналіз.

Владимир Мильчев (*Запорожье, Украина*). Специфика построения формуляров актовых документов XVIII в. (на примере источников по истории запорожского казачества)

В статье, на основе анализа репрезентативного количества документальных источников из архивных и библиотечных собраний Украины, России, Польши и других стран были рассмотрены характерные особенности структуры актовых документов. Был осуществлен компаративный анализ формуляров документов различных групп – законодательных, распорядительно-отчетных, учетно-статистических, которые функционировали в отношениях запорожских общин с различными контрагентами на протяжении XVIII в. Предложен вывод относительно уровня информативности полученных данных для проведения исторических реконструкций.

Ключевые слова: исторические источники, актывые документы, запорожское казачество, формулярно-клаузульный анализ.

Volodymyr Mil'chev (*Zaporizhzhia, Ukraine*). Specifics of the assembly of documents forms the XVIII century. (for example, the sources for the history of Zaporozhzhia Cossacks)

Characteristic features of the structure of the documents assembly were considered in this paper, based on the analysis of a representative number of documentary sources from archival and library collections in Ukraine, Russia, Poland and other countries. A comparative analysis of different groups forms of documents - the legislative, regulatory reporting, accounting and

statistics, which functioned in the relations of Zaporozhzhia communities with different contractors during the XVIII century was carried out. We propose a conclusion regarding the level of informativeness of the data for historical reconstruction.

Keywords: historical sources, act's documentation, Zaporozhian Cossacks, formular-clausules analysis, structure of document.

Георгій ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ
(Київ, Україна)

УДК: 930.272: 94 (477)

**Українське козацтво в творчості Жана
Бенуа Шерера та Августа Вільгельма
Гупеля (на основі аналізу «Літопису
Малоросії...» та нарису «Про козаків»)**

Остання чверть XVIII століття характеризується посиленням інтересу з боку провідних європейських країн, зокрема Франції, Пруссії, Австрії, до ситуації, що склалася на сході Європи. Протягом багатьох століть європейські монархи спостерігали за політичним становищем в східноєвропейському геополітичному просторі, але саме наприкінці XVIII століття західноєвропейська наука та дипломатія здійснюють активне дослідження цього регіону. Це можна пояснити, по-перше, зростанням могутності та впливу Російської імперії, що було небажаним для європейських країн, та, по-друге, занепадом та поступовим сходженням з європейської політичної арени Речі Посполитої, яка вже не могла бути тим форпостом, що міг зупинити просування Росії далі на Захід. Тому в коло інтересів та досліджень західноєвропейських держав потрапляють етнічні українські землі і, зокрема, українське козацтво, його історичний розвиток, політичне та економічне становище, культура, звичаї, побут тощо. Причому слід зазначити, що козацтво розглядалося як політична сила, що ймовірно могла би замінити Річ Посполиту як бар'єр на шляху Російської імперії.

З іншого боку вивченням козацтва починають займатися і в Росії, але мотиви цих наукових дослідів були кардинально відмінними від західноєвропейських. Метою наукових пошуків в Російській імперії було показати, що козаків як реальної, самостійної політичної сили більше не існує.

З вищевказаними причинами можна пов'язати появу трьох наукових праць, що мали на меті не тільки дослідити історію та культуру українського козацтва, але й несли в собі певне ідеологічне підґрунтя. Мова йде про наукові дослідження, що вийшли друком з інтервалом в один рік в період з 1788 по 1790 рр., а саме «Літопис Малоросії, або історія українських та запорозьких козаків» Ж. Б. Шерера (1788 р.), «Історія українських та запорозьких козаків» К. Гаммердборфера (1789 р.) та «Про козаків» А. В. Гупеля (1790 р.).

При цьому слід зазначити, що вказані праці та полеміка навколо них здебільшого залишаються недослідженими і розглядаються поза історичним контекстом без врахування політичного становища, що склалося в Європі наприкінці XVIII ст. Між тим саме цей історичний контекст значною мірою визначався ставленням провідних західноєвропейських держав до України, як багатой ресурсами території та її народу, як носія власної політичної традиції.

Саме тому в даній статті буде здійснена спроба комплексного аналізу «Літопису Малоросії...» Ж. Б. Шерера та нарису «Про козаків» А. В. Гупеля не

тільки з точки зору їх структури, мотивів написання, наукового наповнення, а й з позицій їх політичного та ідеологічного забарвлення. Для досягнення цієї мети буде здійснено порівняння праць за такими ознаками:

- 1) висвітлення науковцями теорій про походження козаків;
- 2) характеристика ідентичності: козаки – народ чи суспільний стан;
- 3) погляд дослідників на політичні взаємини козаків з Річчю Посполитою;
- 4) характеристика науковцями взаємостосунків між козаками та Російською імперією.

Перед тим, як перейти до вирішення поставленого завдання, слід вказати, що праці Ж. Б. Шерера та А. В. Гупеля вже аналізувалися вітчизняною історіографією. В першу чергу необхідно назвати роботи Д. Дорошенка, що являють собою бібліографічний огляд та аналіз західноєвропейських публікацій про Україну [6, с.62 - 67], [7, с.34 - 39]. В обох роботах дослідник зупиняється на характеристиці творчості Жана Бенуа Шерера в цілому і, зокрема, подає загальний аналіз «Літопису Малоросії...».

Праця Ж. Б. Шерера також викликала наукове зацікавлення в О. Оглоблина. Дослідник припускає, що творчість Шерера могла бути пов'язана з культурною та політичною діяльністю українських автономістів, а саме Новгород-сіверським патріотичним гуртком 1780 – 1790 рр., члени якого надали французькому досліднику матеріали для підготовки його праці, а також вплинули на висвітлення ним історії козацтва [4, с.93]. Проте дана гіпотеза не знайшла наукового підтвердження у подальших дослідженнях самого О. Оглоблина, а також у інших вчених.

В 90-х роках ХХ ст. темою українського козацтва в європейській науці та літературі зацікавився Д. Наливайко. На відміну від Д. Дорошенка і О. Оглоблина в сферу інтересів нашого сучасника потрапив також нарис А. В. Гупеля «Про козаків», який, на думку дослідника, відзначається ґрунтовністю та різнобічністю [2, с.385 - 394], [3, с.460 - 469]. При цьому слід зазначити, що Д. Наливайко обмежився лише повторенням загальних характеристик вказаних праць своїх попередників, не ставлячи собі за мету проведення детального аналізу мотивів написання та суспільно-політичних обставин часу появи праць Ж. Б. Шерера і А. В. Гупеля.

Пристаючи до аналізу праці французького історика Ж. Б. Шерера (1741-1824?) «Літопис Малоросії, або історія українських та запорозьких козаків» [12], яка вийшла друком в 1788 р. в Парижі, слід акцентувати, що дана робота була першим ґрунтовним західноєвропейським дослідженням останньої чверті ХVІІІ ст., присвяченим повністю Україні.

До нас дійшли скромні біографічні відомості про, безсумнівно, обдарованого у багатьох відношеннях автора «Літопису Малоросії...» Жана Бенуа Шерера, який проявив себе неординарною особистістю на дипломатичній службі, на посаді університетського професора та виконуючи обов'язки міського чиновника. Відомо, що Ж. Б. Шерер народився в Страсбурзі 1 вересня 1741 р., навчався в Страсбурзькому, Єнському та Лейпцігському університетах. З 60-х рр. ХVІІІ ст. Шерер перебував на російській службі, а саме був членом юстиц-колегії з фінських, естських та ліфляндських справ, здійснив декілька дипломатичних подорожей до Польщі, Швеції, Копенгагена, Гамбурга, Берліна. Згодом Шерер перейшов на французьку дипломатичну службу та займав посаду аташе в Петербурзі. У 1780 р. він звільняється зі служби та повертається до рідного міста, де обіймає різні посади в муніципалітеті. Під час революції емігрує до Австрії, де певний час працює на державній службі, а

пізніше стає вчителем французької мови в Штутгарті. З 1808 р. дослідник працює на посаді професора Тюбінгенського університету, а в 1824 р. вийшов на пенсію та покинув Тюбінген. Куди він поїхав, коли і де помер досі залишається невідомим [13, с.103-104].

«Літопис Малоросії...» Шерера складається з двох томів, що вийшли в один рік – 1788р. Перший том присвячений загальному опису українських земель, флори та фауни, звичаїв та побуту українського народу, а також історії українських козаків. Окрему увагу дослідник присвячує козацькій стратегії і тактиці ведення бою, зокрема, тактиці морського бою, розкриваючи переваги козацьких чайок перед турецькими галерами і відзначаючи їх маневреність, непомітність, швидкість тощо. У другому томі подається короткий виклад історії українських гетьманів та найвизначніших подій, що відбулися на українських землях. Також до другого тому увійшов ряд важливих державно-політичних документів, що стосуються історії України, а саме лист султана Мурада до короля Стефана Баторія, тексти Зборівського та Білоцерківського договорів, текст Андрусівської угоди та ін. Перший том хронологічно був доведений до 1775 р. (знищення Запорозької Січі), тоді як другий – лише до 1734 р. (смерті Данила Апостола).

З титульної сторінки праці нам стає відомо, що автор користувався манускриптами, які зберігалися у Києві, проте без уточнення конкретного місця зберігання рукописів. У вступному слові до своєї роботи дослідник зазначає, що він виступає лише *«редактором літописів місцевих авторів, що були написані руською мовою...»* [5, с.13].

Науковець присвятив свою працю послу Франції в Лондоні Жерару де Ренвалю, який будучи в 1769 – 1774 рр. консулом в Данцигу мав змогу познайомитися з українськими козаками, що прибували в це місто в торговельних справах. Д. Дорошенко висунув припущення, що ймовірно саме де Ренваль привернув увагу Шерера до історії козаків та спонукав його написати історію українського народу, але це твердження поки що не отримала наукового підтвердження [6, с.64].

Переходячи безпосередньо до аналізу тексту «Літопису Малоросії...», можна помітити прихильність автора до ідеалів Просвітництва. Шерер не раз проводить паралелі з античністю, а, як відомо, саме антична ідеологія та культура викликали захоплення просвітників. Дослідник порівнює українських козаків зі спартанцями та римлянами, зазначаючи, що: *«Виховані, як спартанці, завжди при зброї, як римляни, громадяни цієї республіки не підкорювали чужі землі, як ці останні, але захищали свої вістари та хатні вознища віважно й постійно, волюючи труднощів мандрівного життя, а не розслабленості рабства. Ми побачимо батьків, що передавали своїм синам почуття гордості бути незалежними й залишали їм у спадок саму тільки шаблю з девізом «Перемогти або заинути!»* [5, с.11]. Вчений відзначає козацьке волелюбство, їхнє прагнення бути незалежними, демократичний устрій, рівність та братерство поміж козаками, тобто саме ті принципи, що декларувалися просвітниками, а потім стали ідеалами Великої французької революції. Просвітницькі переконання автора проступають і в його відношенні до проблеми закріпачення селян, що однозначно суперечило принципам свободи, рівності та братерства. Зокрема, автор акцентує, що: *«...двір робив усе для скасування свободи, якою доти користувалися малоросійські селяни. Це залізне ярмо не тільки не легшало, а щодня все більше важчало»* [5, с.147]. Дана цитата яскраво

демонструє негативне відношення Шерера до кріпацтва та засудження ним того ладу, що існував на Україні.

У своїй роботі французький дослідник подає скіфо-хозарську теорію походження козаків, відкидаючи селянське походження, яке було притаманне польським хронікам. Перша письмова згадка про козаків, або хозарів, як пише Шерер, відноситься до 948 р. і пов'язана з книгою Костянтина Багрянородного «Про правління імперією». Цим самим автор демонструє, що козаки мають глибоке коріння і вже достатньо давно сформувалися як окремий народ. Особливої уваги потребує наступна думка з «Літопису Малоросії...»: «Хоч від самих початків свого існування козаки були воїнами і саме такими їх пізнали сусідні народи, час, коли вони сформувалися в націю, визначити неможливо» [5, с.22]. З цього уривку бачимо, що козаки, хоч і зародилися як суспільний стан воїнів, з часом еволюціонували до окремої самобутньої нації і не стали частиною якогось народу.

Козацтво французький дослідник розділяє на два окремі народи: українські козаки та запорозькі козаки. До запорозьких козаків вчений відносить тих, що проживали на Січі, а українськими козаками він вважає тих, хто проживав на всій іншій території України, зокрема реєстрових козаків, що служили у польському війську. На думку Шерера, запорозькі козаки на момент написання ним дослідження більше не існували, натомість українські козаки населяли всю територію Малоросії.

В праці чітко простежується засудження з боку Шерера політики Речі Посполитої по відношенню до козаків. Якщо останніх автор «Літопису Малоросії...» характеризує як волелюбний народ, що в першу чергу береже свою свободу та не намагається підкорити чужі території, то політику Польщі щодо України він характеризує не інакше як словом «ярмо». Саме несправедливість з боку польської шляхти, примусове насадження католицької релігії, позбавлення привілеїв спровокувало конфлікт з козаками: «Польська корона завжди розглядала козаків як своїх підданих, тоді як вони вважали себе лише її союзниками» [5, с.83]. Дослідник не засуджує козацькі повстання та події національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, натомість, навпаки, він з розумінням ставиться до невдоволення козаків щодо свого становища і прагнення бути вільними від утисків з боку польської шляхти та духовенства. Саме тому в його інтерпретації козаки постають не розбійниками (як, наприклад, в праці іншого французького дослідника К. де Рюльєра «Історія анархії в Польщі») [11, с.81-85], а борцями за свободу та проти соціальної несправедливості.

Політику Російської імперії щодо українських козаків, як і політику Польщі, Ж. Б. Шерер піддає критичному аналізу та відзначає її негативні прояви і наслідки. Дослідник пише про розчарування козаків діями царської влади після того, як вони підписали Березневі статті 1654 р.: «Вони [козаки] прекрасно зрозуміли, що не можуть чекати від нього [російський двір] нічого, крім неприємностей» [5, с.46]. Російський уряд, зазначає Шерер, не збирався виконувати зобов'язання перед козаками та розпочав поступову ліквідацію автономії України, що тісно перепліталася зі знищенням козацьких привілеїв та нав'язуванням кріпосного права. Можливо через таке відношення до російської політики щодо України дослідник під час опису подій Полтавської битви уникає трактування вчинку І. Мазепи. Він називає дії Мазепи переходом, заколотом, але не зрадою, а його стосунки зі шведським королем – таємними дипломатичними зносинами: «Це повстання мало б дуже важливі наслідки, але

Карл не зумів ним скористатися» [5, с.121]. Головну увагу дослідник приділяє воєнному перебігу подій та зруйнуванню Батурина Меншиковим, а також тим жорстокостям, що були вчинені росіянами в цьому місті. Така незначна увага до постаті Івана Мазепи та його переходу на бік Карла XII викликає підозри, що Шерер намагався всіляко приховати негативні сторінки в історії козаків, та, навпаки, виставити на показ визначні події з їхньою участю.

Один з розділів «Літопису Малоросії...» присвячений знищенню залишків української автономії та зруйнуванню Запорозької Січі. Автор не підтримує та засуджує ці кроки російської імператриці, оскільки вважає, що вони суперечать інтересами самої Російської імперії: «Кінець кінцем вона [Російська імперія], йдучи проти власних інтересів, зруйнувала Запорозьку Січ, заборонивши навіть згадувати про неї, а мізерну решту козаків розפורшила по своїх землях» [5, с.83].

Слід зазначити, що при описі географічних особливостей українських земель Шерер одночасно вказує на військові об'єкти та споруди, які були побудовані з використанням природного ландшафту, зокрема річкової системи. Наприклад, описуючи річку Хортицю Суху, автор вказує на те, що «...росіяни збудували за 2 версти від цієї річки фортифікації з редутами. Між цими фортифікаціями й Малишевицею росіяни збудували кілька редутів на відстані один від одного, щоб мати прикриття для російської флотилії» [5, с.33]. Автор «Літопису...» не вдається в детальний опис військових залог та укріплень, але принагідно згадує всі редуты, що розташовані на берегах річок. Тобто дослідник дає певне уявлення про військові можливості російських військ на українських землях.

Одразу після своєї появи робота Ж. Б. Шерера викликала зацікавлення німецького дослідника і професора філософії Єнського університету Карла Гаммердйорфера (1758 – 1794). Вже через рік, у 1789 р., він опублікував свою книгу «Історія українських та запорозьких козаків» [8]. К. Гаммердйорфер на основі дослідження свого попередника подав історію українського козацтва у власній інтерпретації. Змістовні відмінності своєї праці в порівнянні з «Літописом...» вчений пояснював дивними твердженнями і хибами у висвітленні історії козацтва Ж. Б. Шерера, а також відсутністю плану та організації матеріалу в праці останнього. Саме тому К. Гаммердйорфер будує свою книгу за інакшою структурою і подає ряд власних критичних зауважень до праці Шерера.

Оскільки праця К. Гаммердйорфера фактично представляє собою переклад німецькою мовою «Літопису Малоросії...» Шерера з незначними ремарками і не відрізняється від останнього у своїх основних положеннях та суті, що було доведено ще в середині ХХ ст. Д. Дорошенком [7, с.39] та Б. Крупницьким [1, с.848], вона не розглядається в даній статті.

Своєрідним антиподом по відношенню до праці Ж. Б. Шерера можна назвати дослідження «Про козаків» А.В. Гупеля [9], яке вийшло друком в 1790 р. в Ризі, що в той час, як відомо, входила до складу Російської імперії.

Август Вільгельм Гупель народився 25 лютого 1737 р. в Буттгелштаді (Тюрінгія) в сім'ї священика. Після завершення навчання у Веймарській гімназії, він продовжує свої студії в 1754 – 1757 рр. в Єнському університеті. Після закінчення навчання переїжджає до Ліфляндії, де в 1764 р. отримує сан пастора в м. Пильсмаа. Наприкінці 1804 р. Август Гупель складає з себе обов'язки пастора та переїжджає в м. Пайде, де і помер 6 січня 1819 р. [10].

Перебування А.В. Гупеля в сані пастора співпало з часом економічного та культурного розквіту регіону. Пасторські прибутки в парафії були одними з найбільших в Ліфляндії, що дозволяло досліднику приділяти багато уваги науковій та публіцистичній діяльності. В коло його інтересів входили лінгвістичні, економічні, географічні, історичні та соціальні проблеми. Вчений співпрацював з такими європейськими журналами, як «Allgemeine Deutsche Bibliothek», «Russische Bibliothek», «Historisches Portefeuille», «Acta historico-ecclesiastica nostri temporis» тощо.

Нарис Августа Вільгельма Гупеля «Про козаків» вийшов друком в журналі «Nordische Miscellaneen», видавцем якого був сам науковець. Дослідження складається з трьох частин, де перший розділ є викладом загальної характеристики козацтва в цілому, другий - присвячений донським козакам, а третій – малоросійським або українським козакам. Це дослідження було продовжене «Поглядом на історію малоросійських козаків, із «Анналів» Шерера», що був надрукований у тому самому збірнику. Хронологічно робота була доведена до захоплення військами Російської імперії Очакова в 1788 р.

У вступному слові до своєї роботи автор пише, що інтерес до козаків у нього виник ще під час Семилітньої війни (1756 – 1763 рр.), коли вони діяли на території Німеччини у складі російської армії. Нарис був написаний на основі усних та письмових свідчень російських офіцерів і генералів, що командували козацькими військами під час Семилітньої війни та перебували в їхніх землях [9, с.4-5]. Але необхідно зазначити, що дослідження Гупеля також базуються на працях німецьких та французьких науковців XVIII ст. (Г. Ф. Міллер, А. Ф. Бюшінг, Ж. Б. Шерер, Й. Г. Георгі та ін.). Рання історія козацтва описана в нарисі досить стисло. Значно більшу увагу дослідник приділяє козацтву, починаючи з XVIII ст. А. Гупель виявляє зацікавленість до козацьких воєнних формувань, тактики ведення ними бою, озброєння, до їх змін в результаті реформ, що були проведені в період після Семилітньої війни. Окрему увагу дослідник приділив демократичному устрою Запорозької Січі, економічним питанням, звичаям та способу життя козаків.

Дослідник, як і Ж. Б. Шерер, відкидає теорію про селянське походження козацтва, що підтверджують перші хронологічні згадки про козаків, наведені в нарисі, а саме IX ст. (візантійський імператор Костянтин згадує про країну Козакію, що територіально знаходилася біля Кавказьких гір) та XI ст. (руські літописи описують войовничий народ, що називався козаками). За А. В. Гупелем, обидві ці згадки про один і той самий народ, який в 1023 р. був учасником міжусобної війни за київський престол між князями Ярославом та Мстиславом на боці останнього [9, с.26-27].

При розгляді питання, чи козаки є народом або ж певною соціальною групою, вчений не дотримується однієї точки зору. На початку нарису під час опису населення українських земель дослідник відносить козаків до військового стану, відводячи їм відповідне місце серед чотирьох інших прошарків суспільства – аристократії, духовництва, міщан та селян. Проте на наступних сторінках нарису ми бачимо певну зміну поглядів дослідника, який далі називає козаків народом. При цьому слід зазначити, що науковець стверджує про поступове зникнення українського козацтва. Однак в подальших розділах свого дослідження А. В. Гупель знову переводить козаків з однієї площини в іншу, тобто, на його думку, вони перетворюються з народу в соціальну групу: «...хоч в Малоросії й є ще козаки, але й сліду не залишилося від їхнього устрою, яким вони раніше відрізнялися від решти російського народу. Вони вже перестали

бути особливим народом: їх можна вважати лише чимось на кшталт окремого класу малоруських підданих» [9, с.242].

Потрібно також звернути увагу на лінгвістичний аспект, що його піднімає в своїй праці А. Гупель, оскільки, як відомо, мова є однією з важливих ознак народу: *«Мова українців хоч і є російською, але не чистою, а дещо зіпсованою, з діалектом, близьким до польської»* [9, с.188]. Для підтвердження цієї тези дослідник наводить короткий німецько-російсько-український словник. Але лише декілька прикладів наводять на думку, що вчений фактично не був ознайомлений з основами української мови, оскільки наведені ним лексичні одиниці були запозичені з російської або польської мов і не є питомими українськими словами: Berg (нім.) – goga (рос.) – gura (укр.); Jahr (нім.) – god (рос.) – gok (укр.).

Характеризуючи політику польського уряду по відношенню до козаків, А.В. Гупель намагався розглянути це складне питання в декількох оціночних площинах. Він підтримує реформи польської держави щодо обмеження кількості козаків та позбавлення їх привілеїв, вважаючи, що Річ Посполита була змушена здійснити ці кроки через *«витівки та зловживання свободою»* [9, с.197] з боку козаків. Продовжуючи свої міркування науковець бачить в козаках пряму загрозу цілісності держави, оскільки, *«їхні набіги були безвідповідальними та могли розв'язати нові війни»* [9, с.198]. Але водночас дослідник засуджує несправедливе захоплення земель польськими магнатами, обкладання податками українського населення та насильницьке насадження католицького віросповідання. Тому козаки, на думку А. В. Гупеля, мали не тільки всі підстави, але й були змушені боронити свою землю.

Зовсім з іншого боку дослідник розглядає політику Російської імперії щодо українських козаків. В першому розділі своєї роботи дослідник пише, що російські монархи були в минулому володарями України і Березневі статті 1654 р. тільки повернули українських козаків під владу давніх володарів. Ця думка знаходить своє продовження далі в тексті при описі подій національно-визвольної війни: *«...він [Б. Хмельницький] не знайшов кращого засобу для забезпечення своєї та свого народу безпеки, ніж знову з'єднатися з тим народом, від якого походили предки козаків, а саме підкоритися царям Росії, які й так мали обґрунтоване право на Малоросію»* [9, с.200].

А.В. Гупель також виправдовує ліквідацію Запорозької Січі, тим самим заперечуючи твердження Ж. Б. Шерера про те, що російський уряд зробив помилку, коли знищив Січ в 1775 р. На думку Гупеля, цей крок Російської імперії був вивіреним, оскільки *«... запорожці часто змінювали володарів, та не виявляли жодному з них належну вірність та слухняність»*, до того ж козаки відзначалися недисциплінованістю, що спричиняла проблеми на кордоні імперії [9, с.209-212].

Змістовою ознакою нариса Августа Вільгельма Гупеля можна вважати наступну цитату, якою і була завершена робота: *«Наше століття, насамперед його остання третина, неспростовно показує, що козаки після того, як був суттєво змінений їх устрій, заснований на привілеях та на зловживанні ними, стали корисними, хорошими, спокійними (навіть, якщо бажаєте, задоволеними та щасливими) членами держави»* [9, с.294]. Ці слова яскраво демонструють не тільки бажання оправдати кроки російського уряду щодо ліквідації українського козацтва, але й показати, що козаків як реальної сили більше не існує й не буде існувати в майбутньому.

Аналіз основних положень двох вищевказаних західноєвропейських досліджень кінця XVIII ст., присвячених феномену українського козацтва, дає можливість зробити наступні висновки:

1) Перша хронологічна згадка про козаків, як в «Літописі Малоросії...», так і в нарисі «Про козаків», сягає епохи середньовіччя. Отже, обидва дослідника розцінюють козацтво як утворення, що має достатню довгу історію.

2) В роботі Ж. Б. Шерера козаки еволюціонують від соціального класу воїнів до окремої, сформованої нації, при цьому нею і залишаючись, тоді як в дослідженні А. В. Гупеля вони проходять шлях від військового стану до народу і в зворотному порядку – від народу до класу підданих, що асимілюється з іншим населенням та поступово перестає існувати.

3) В «Літописі Малоросії...» політика польського уряду щодо козацтва засуджується і водночас виправдовується боротьба українського народу проти утисків польської шляхти та духовенства. В роботі «Про козаків» не має однієї точки зору на це питання: автор підтримує реформи прийняті проти козаків і в той самий час виправдовує запорожців, які розпочали національно-визвольну війну під проводом Б. Хмельницького.

4) Точки зору на політику Російської імперії стосовно козаків кардинально відмінні у дослідників. Якщо Ж. Б. Шерер засуджує політику царизму та вважає помилкою знищення Запорозької Січі, то А. В. Гупель, навпаки, виправдовує кроки Російської імперії щодо ліквідації української автономії.

Як бачимо, обидва науковці мали на меті не тільки дослідити українських козаків як соціально-історичний феномен, але й з'ясувати питання, чи був вигідний і за яких умов тій чи іншій європейській політичній силі факт існування українського козацтва. При цьому для Ж. Б. Шерера цією державно-політичною силою була французька монархія, для А. В. Гупеля – Російська імперія. Звідси можна припустити, що написання «Літопису Малоросії...» та нарису «Про козаків» було інспіроване правлячими колами Франції та Росії, кожна з яких переслідувала певні геополітичні цілі: французький уряд мав на меті використати твір Шерера як ідеологічне підґрунтя для майбутньої участі українського населення в боротьбі проти Росії, тоді як дослідження Гупеля було спрямоване на доведення факту зникнення козацтва як потужної політичної сили та утвердження монолітності російської імперії, частиною якої і стали козаки.

Джерела та література

1. Крупницький Б. Німеччина й Україна в XVIII стол. // Україна. – Ч.10. – Париж, 1953. – С. 843–849.
2. Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). К.: Дніпро, 1992. – 495 с.
3. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція в Західній Європі XI–XVIII ст. – К.: Основи, 1998. – 578 с.
4. Оглоблин О. “Annales de la Petite-Russie” Шерера й «Історія Русов» // Науковий збірник Українського вільного університету. Ювілейне видання. Том V. – Мюнхен, 1948. – С. 87–94.
5. Шерер, Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії: Пер. з фр. В. В. Коптілов. – К.: Укр. письменник, 1994. – 311 с.
6. Doroschenko D. Die Ukraine und das Reich, neun Jahrhunderte deutsch-ukrainische Beziehungen in Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur. – Leipzig, 1941. – 299 S.
7. Dorošenko D. Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropäischen Literatur des XVIII. und ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts // Abhandlungen der Ukrainische wissenschaftliche Institutes in Berlin. – Berlin, 1927. – Bd.1. – S. 1–70;

8. Hammerdörfer K. Geschichte der Ukrainischen und Saporogischen Kasaken nebst einigen Nachrichten von der Verfassung und den Sitten derselben. Nach J. B. Scherers aus russischen Handschriften übersetzen «Annales de la Petite-Russie». – Leipzig, 1789. – 202 S.

9. Hupel A. W. Von der Kosaken. Nebst andern kürzen Aufsätzen. Der nordischen Miscellaneen 24stes und 25stes Stück. – Riga, 1790. – 284 S.

10. Jürjo I. Aufklärung im Baltikum. Leben und Werk des livländischen Gelehrten August Wilhelm Hupel (1737–1819). – Köln, 2006. – 466 S.

11. Rulhière Cl.-C. Histoire de l'anarchie de Pologne, et du démembrement de cette république. – Paris, 1807. – T. 3. – 611 p.

12. Scherer J.-B. Annales de la Petite-Russie, ou histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine ou de la Petite-Russie, depuis leur origine jusqu'à nos jours. – Paris, 1788. – T. 1. – 328 p.; T. 2. – 387 p.

13. Stieda L. Scherer, Johann Benedict // Allgemeine Deutsche Biographie XXXI. – Leipzig, 1890. – S. 103–104.

Георгій Потульніцький (*Київ, Україна*). **Українське козацтво в творчості Жана Бенуа Шерера та Августа Вільгельма Хупеля (на основі аналізу «Літопису Малоросії...» та нарисі «Про козаків»)**

У статті розглядається феномен українського козацтва в «Літописі Малоросії...» Ж. Б. Шерера та нарисі «Про козаків» А. В. Хупеля на основі аналізу теорій походження козацтва, характеристики ідентичності козаків та відображення історії їх політичних взаємостосунків з Польщею та Росією.

Ключові слова: українське козацтво, Ж. Б. Шерер, «Літопис Малоросії...», А. В. Хупель, нарис «Про козаків».

Георгій Потульніцький (*Київ, Україна*). **Украинское казачество в творчестве Жана Бенуа Шерера и Августа Вильгельма Хупеля (на основании анализа «Летописи Малороссии...» и очерка «О казаках»)**

В статье рассматривается феномен украинского казачества в «Летописи Малороссии...» Ж. Б. Шерера и очерке «О казаках» А. В. Хупеля на основе анализа теорий происхождения казачества, характеристики идентичности казаков и отображения истории их политических взаимоотношений с Польшей и Россией.

Ключевые слова: украинское казачество, Ж. Б. Шерер, «Летопись Малороссии...», А. В. Хупель, очерк «О казаках».

George Potul'nickiy (*Kiev, Ukraine*). **Ukrainian the Cossacks are in creation of Jean Benua Scherer's and August William Hupel's (on the basis of analysis of «Annals of Little Russia» and essay «About the Cossacks»)**

The article highlights the phenomenon of Ukrainian Cossacks in J. B. Scherer's "Annals of Little Russia" and A. W. Hupel's "About the Cossacks" based on the analysis of the theories of Cossacks' origin, characteristic of their identity and their political relations with Poland und Russia.

Key words: Ukrainian Cossacks, J. B. Scherer, «Annals of Little Russia...», A. W. Hupel, «About the Cossacks».

Яна Задесенець
(*Запоріжжя, Україна*)

УДК:94 (477) «18»

**Періодизація та напрямки діяльності
адмірала М. Мордвінова на Півдні
України у останній чверті XVIII – поч. XIX ст.**

Постать Миколи Семеновича Мордвінова (1754 – 1845), видатного державного діяча кінця XVIII – поч. XIX ст., неодноразово ставала предметом дослідження істориків [1]. Однак, попри те, що на сьогоднішній день існує чимало праць, присвячених його діяльності на ниві державного управління, законотворчості та реформування, у тому числі й виконаних на дисертаційному рівні [2-3], або ж його ролі в історії створення окремих населених пунктів [4-10], промислових підприємств [4, 6-7, 11] і військового флоту Російської імперії на Чорному морі [4, 5-8, 12-13], не створено жодної узагальнюючої праці, в якій би діяльність М. Мордвінова на теренах сучасної Південної України була розглянута комплексно, та крізь призму інтересів населення саме цього конкретного регіону, а не імперії в цілому.

Відтак, нагальною потребою вітчизняної історичної науки, та регіональних студій зокрема, є всебічне вивчення діяльності в краї адмірала Мордвінова, на різноманітних адміністративних посадах, його зусиль до заселення та господарського обзаведення Північного Причорномор'я, закладення основ майбутнього аграрного та промислового потенціалу сучасної Південної України.

Оскільки реалізація цього завдання потребує зваженого методологічного підходу та оптимального дослідницького інструментарію, нами було визначено за необхідне здійснити початкову роботу із опрацювання структури – фактично, кістяка подібного аналітико-синтетичного дослідження. Використання історико-хронологічного, біографічного та просопографічного методів, у комплексі із залученням історіографічного доробку попередників та опублікованих джерел, дозволили нам не тільки визначити основні віхи діяльності адмірала М. Мордвінова на півдні України, але й конкретизувати певні її напрямки та форми втілення в у наукових розвідках.

Якщо вести розмову про ранній період біографії майбутнього адмірала та діяча Півдня, то слід зазначити, що він не мав прямих зв'язків із теренами України. Так, загальновідомим є той факт, що він народився 17 квітня (ст. стиль) 1754 р., у одному із маєтків родини на Новгородчині [1, с. 7]. Батьком Миколи був адмірал Семен Іванович Мордвінов (1701 – 1777), відомий в історії російського флоту ще з часів Петра I [15, с. 11].

У 1766 р. М. Мордвінов, після закінчення Морського шляхетського кадетського корпусу розпочав флотську службу у чині гардемарина. У 1766 – 1769 рр. він відбував служби у різних екіпажах Балтійського флоту, дослужившись до мічманів [14, с. XII].

Оскільки саме в той час йшла чергова російсько-турецька війна (1768 – 1774 рр.), молодого офіцера відправили до театру військових дій, а саме – відрядили до

складу Дунайської флотилії. При ній він служив під началом контр-адмірала Ч. Ноульса, англійця за походженням, у якості ад'ютанта. Вважаємо, що саме до 1772 р. слід віднести на час першого перебування М. Мордвінова в Північному Причорномор'ї [1, с. 23-24]. Втім знайомство його із краєм було швидким і побіжним, оскільки вже восени того ж року, з ініціативи свого безпосереднього командира, який відзначив молодого офіцера поміж інших, його було відправлено до Британії для вдосконалення знань із морського мистецтва, фактично – для підвищення кваліфікації. Однак, незважаючи на нетривале, лише піврічне перебування Мордвінова на Півдні, недооцінювати його значення також не варто. Вважаємо, що саме до даного часу відноситься формування знань про наш регіон, знайомство з його географічними умовами, побутом населення тощо, які будуть використані у майбутньому.

Упродовж 1773 – 1774 рр. М. Мордвінов, у чині лейтенанта, практикувався на судах військового та торговельного флотів Великобританії. Тут він добре вивчив мову, звичаї країни, передові технології різних сфер життя, став затятим «англоманом». На початку 1777 р. Микола Семенович повертається додому та продовжує службу в Адміралтейств-колегії. У 1781 р. його, на той час вже капітана 2-го рангу, призначають командувати великим військовим кораблем «Св. Георгій» Балтійського флоту, а з весни 1782 р. – командиром лінійного фрегата «Цар Костянтин», включеного до Середземноморської ескадри віце-адмірала В. Чічагова. У Середземному морі він плавав упродовж 1783 – 1784 рр., отримавши не тільки наступний військовий чин – капітана 1-го рангу, але й супутницю життя – англійку Генрієту Кобль, із якою познайомився та одружився у італійському порту Ліворно, в якому базувалася російська ескадра [19, с. 394-397].

У 1784 р. М. Мордвінов повертається на батьківщину і тут отримує нове призначення – у нещодавно збудоване місто Херсон. Тут він сам активним чином включається в процес будівництва корабельних верфей і закладення кораблів у Херсоні і Николаєві [4, с. 130; 5, с. 27; 6, с. 12].

З квітня 1783 р., після анексії Російською імперією Кримського ханства та закладення бази Чорноморського флоту в Ахтіярі (майбутньому Севастополі), у сферу службової діяльності М. Мордвінова потрапляє ще один регіон – Таврида [5, с. 38; 8, с. 11; 12, с. 186-188].

Оскільки у новоприєданому краї ще не існувало потужної міської інфраструктури, та й взагалі, позиції російської влади були ще досить хиткими та натикалися на спротив місцевого татарського населення, органи управління Чорноморського флоту вирішено було залишити у Херсоні, де постало Чорноморське Адміралтейське управління. Його старшим членом було призначено капітана 1-го рангу М. Мордвінова [5, с. 33].

На цій посаді М. Мордвінов перебуває до 1785 р., коли отримує чин контр-адмірала і призначається головою Чорноморського Адміралтейського управління, фактично, отримавши посаду головного командира Чорноморського флоту [13, с. 73-78].

З початком чергової російсько-турецької війни восени 1787 р., контр-адмірал М. Мордвінов приймає в ній найактивнішу, хоча й не завжди вдалу, участь. Зокрема, йому не вдалося вчасно нейтралізувати турецький флот на очаківській акваторії, що унеможливило взяття фортеці в кампанію 1787 р. та викликало гнів всесильного повелителя Південного краю – князя Г. Потьомкіна-Таврійського [16, с. 362-370].

З огляду на стратегічну важливість дій Чорноморського флоту на акваторії Дніпровсько-Бузького лиману, той, невдоволений нездатністю М. Мордвінова перехопити наступальну ініціативу, своїм ордером від 17 жовтня 1787 р. наказав

Мордвінову повертатися до Херсону. Згідно того ж наказу, очолити Дніпровську ескадру російського флоту мав Ф. Ушаков [5, с. 44].

Відсторонений від безпосереднього командування, Мордвінов, тим не менше, зберіг свою посаду голови Чорноморського адміралтейського правління, та, користуючись своїми повноваженнями, відважився на ризикований крок: у другій половині січня 1788 р. своїм наказом він відстороняє Ф. Ушакова від командування флотилією, відправляє його на базу в Севастополь, а сам повертається на Лиман [18, с. 180].

Попри сильне невдоволення Г. Потьомкіна-Таврійського подібним самоуправством з боку Мордвінова, у нову кампанію 1788-го року, флотилією командує саме він. Так, влітку 1788 р. Дніпровська флотилія в складі майже ста паруснихі гребних суден, мала бойові зіткнення із турецьким флотом, і за червень-липень завдала неприятелю значних втрат, потопивши і захопивши 30 одиниць суден [5, с. 47; 16, с. 372-380; 18, с. 208-219].

Проте, незважаючи на подібні успіхи в якості флотоводця, М. Мордвінов потрапляє у немилість до Потьомкіна, та наприкінці року, а саме в грудні звільняється з посади, а невдовзі й взагалі відправляється у відставку. Оскільки фаворит імператриці був весільним, опальному адміралові не залишається нічого іншого, як підкоритися його волі, від'їхати з Півдня, та усамітнитися у своєму маєтку [5, с. 56; 19, с. 398-400].

Смерть Г. Потьомкіна у 1790 р. та чергова зміна придворної кон'юнктури повертають М. Мордвінова на дійсну флотську службу в 1792 р. Його було знову призначено головою Чорноморського адміралтейського правління, та нагороджено чином віце-адмірала, з командуванням усім Чорноморським флотом і азово-чорноморськими портами [19, с. 400].

Попри подібну милість російської імператриці, адміністративна діяльність М. Мордвінова на Півдні була ускладнена конфліктом із ще одним відомим діячем «Новоросії» катерининських часів, адміралом Й. де Рібасом, який із 1794 р. керував будівництвом порту і міста в Хаджибейі (з 1795 р. – Одеси) [5, с. 66-70]. Оскільки Мордвінов був ярим супротивником будівництва порту в Хаджибейській затоці, він (не зовсім далекоглядно) намагався зупинити роботи. Розпочалося тривале протистояння двох імперських можновладців. У схватці двох адміралів переможцем вийшов де Рібас – допоміг йому у цьому нещасливий для Мордвінова інцидент: нищівний вибух, який стався у Станіславському цейхгаузі (нині Глибока Пристань поблизу Херсона) [5, с. 69].

У результаті звинувачень у службовій недбалості з боку де Рібаса, М. Мордвінова наприкінці листопаду 1799 р. було відсторонено від виконання обов'язків і навіть взято під арешт. Й хоча подальше службове розслідування довело його невинність, до Чорноморського адміралтейського правління він вже не повернувся, пішовши у відставку [5, с. 68-69; 19, с. 399-406].

Оскільки за роки своєї служби на Півдні адмірал М. Мордвінов отримав численні земельні пожалування, від 1800 р. й надалі він зосереджується на розбудові власного поміщицького господарства в різноманітних повітах Таврійської і Херсонської губерній, маючи постійну резиденцію в Криму, у Байдарській долині, яка майже повністю належала йому [19, с. 403-406].

Таким чином, хронологічна періодизація діяльності адмірала М. Мордвінова на півдні України, а також її фактографічна, подієва складова, можуть бути представлені за наступною схемою:

1. Літо 1772 р. – перше перебування в регіоні в складі російської армії, служба в Дунайській флотилії, під час російсько-турецької війни (1768 – 1774 рр.): знайомство із регіоном і його населенням.

2. 1784 – 1788 рр. – друге перебування на Півдні, різноманітна діяльність на керівних посадах Чорноморського адміралтейського правління та військового Чорноморського флоту: розбудова портової і міської інфраструктури в Николаєві, Херсоні, Севастополі; командування Дніпровською флотилією та участь у кампаніях 1878 і 1888 рр. під час чергової російсько-турецької війни (1787 – 1791 рр.); отримання земель під маєтки у Таврійській області.

3. 1792 – 1799 рр. – третє перебування на теренах Північного Причорномор'я, продовження діяльності із адміністративного управління й господарського облаштування краю: керівництво Чорноморським адміралтейським правлінням; розбудова Чорноморського флоту; заснування Луганського ливарного заводу; організація навчального закладу із підготовки флотських спеціалістів у Николаєві; участь у будівництві Хаджибею (Одеси); розбудова власного поміщицького господарства в маєтках на Півдні.

4. 1800 – 1845 рр. – час перманентного перебування М. Мордвінова в краї: заселення, обзаведення та управління маєтками в Таврійській губернії (Чернянка, Мордвинівка, маєтки в околицях Судаку та Ялти, в Байдарській долині).

Вважаємо, що запропоновані нами періодизація діяльності адмірала М. Мордвінова та задекларовані тематичні напрямки мають лягти в підвалини ґрунтового дослідження внеску цієї особистості в розвиток сучасної Південної України, краще осягнути регіональну складову його, загальнодержавної діяльності впродовж кінця XVIII– першої половини XIX ст. На загал, слід відзначити, що позитивна роль Мордвінова у історії колонізації Північного Причорномор'я все ще залишається висвітленою недостатньо та губиться на тлі інших історичних постатей.

Джерела та література:

1. Иконников В.С. Граф Н.С.Мордвинов/Иконников В.–СПб.,1873.
2. Москаленко Л.Я. Общественно-политические взгляды и социальная программа Н.С. Мордвинова: Автореф. дисс. канд. ист. наук/Москаленко Л.Я. Минск, 1984.
3. Фивейская М.Г. Н.С. Мордвинов–государственный деятель: Автореф. дисс. канд. ист. наук/Фивейская М.Г.–Москва, 2002.
4. Кумани Н.М. Николаев /Кумани Н.М. // Морской сборник.–1861.–№9.–С.125-142.
5. Иванов П.А. Очерк деятельности на юге России адмирала графа Н.С. Мордвинова/Иванов П.А. // ИТУАК. – Симферополь, 1895. – № 23.–С.24-70.
6. Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790–1890)/ Ге Г.Н.–Николаев: Русская типография, 1890.
7. Еланский П. Местные исторические монографии (К вопросу о времени первого столетия г. Николаева)/ Еланский П.–Николаев, 1896.
8. История города-героя Севастополя: 1783–1917.–Под ред. С.Ф. Найды.–К., 1960.
9. История городов и сел УССР. Николаевская область. –К.: УРЭ, 1981.
10. История городов и сел УССР. Херсонская область.–К.: УРЭ, 1983.
11. Крутіков В.В. Із історії Луганського ливарного заводу (до 200-річчя зародження металургійної промисловості України) /Крутіков В.В. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, РА «Тандем-У», 1999. – Вип. 4(5). – С. 188-195.
12. Венюкова С.В. Из истории возникновения Севастополя /Венюкова С.В. // Вопросы истории. – 1985. – № 4. – С. 186-188.
13. Смирнов А.А. Во главе строительства Черноморского флота / Смирнов А.А. // Военно-исторический журнал. – 1994. – № 7. – С. 73-78.
14. Архив графов Мордвиновых/Мордвинов Н.С.–Том 1.–СПб., 1901.

15. Записки адмирала Семена Ивановича Мордвинова, писанные собственной его рукою (70-е гг. XVIII в.) / Мордвинов С.И. – СПб., 1868.

16. Донесения и письма адмирала Н.С. Мордвинова князю Потемкину и секретарю его Попову (1787–1788 г.) // Записки гидрографического департамента морского министерства. – СПб., 1852. – Част. 10. – С. 360–390.

17. Коргуев Н. Корпус чужестранных единоверцев / Коргуев Н. // Морской сборник. – 1897. – № 7. – С. 155–170.

18. Афанасьев Д. К истории Черноморского флота с 1768 по 1816 гг. / Афанасьев Д. // Русский архив. – 1902. – № 2. – С. 193–262.

19. Мордвинова Н.Н. Воспоминания об адмирале Николае Семеновиче Мордвинове и о семействе его. Записки его дочери / Коммент. Г.Н. Моисеева / Мордвинова Н.Н. // Записки русских женщин XVIII – первой половины XIX века. – М.: Современник, 1990. – С. 389–448.

Яна Задесенець (Запоріжжя, Україна). Періодизація та напрямки діяльності адмірала М. Мордвінова на Півдні України наприкінці XVIII – початку XIX ст.

У статті розглянуто основні аспекти діяльності Миколи Семеновича Мордвінова (1754 – 1845) на території сучасної Південної України. Авторкою розроблено власну періодизацію діяльності Мордвінова з 1772 р. і до самої його смерті. Простежено напрямки діяльності адмірала з розбудови Чорноморського флоту, промислової інфраструктури Півдня, заселення його території. Зроблено висновки щодо внеску цього державного діяча Російської імперії у розбудову краю.

Ключові слова: Микола Мордвінов, Північне Причорномор'я, Південна Україна, Чорноморський флот.

Яна Задесенець (Запорожье, Украина). Периодизация и направления деятельности адмирала Н. Мордвинова на юге Украины в конце XVIII – начале XIX вв.

В статье рассмотрены основные аспекты деятельности Николая Семеновича Мордвинова (1754 – 1845) на территории современной Южной Украины. Авторкой разработана собственная периодизация деятельности Мордвинова с 1772 г. и до самой его смерти. Прослежены направления деятельности адмирала по развитию Черноморского флота, промышленной инфраструктуры Юга, заселения его территории. Сделаны выводы относительно вклада этого государственного деятеля Российской империи в развитие края.

Ключевые слова: Николай Мордвин, Северное Причерноморье, Южная Украина, Черноморский флот.

Yana Zadesenets (Zaporizhia, Ukraine). Periodization and directions of Admiral N. Mordvinov's activity in the south of Ukraine in the late XVIII - early XIX centuries.

The article describes the main aspects of Nikolay Semenovich Mordvinov's activity (1754 – 1845) on the territory of modern Southern Ukraine. The author has developed her own periods of Mordvinov's activity from 1772 up to his death. The article traces the activities of the admiral for the development of the Black Sea Fleet, the industrial infrastructure of the South, the settling of its territory. Conclusions about the contribution of this statesman of the Russian Empire to the development of the region were drawn.

Keywords: Nikolay Mordvinov, northern Black Sea region, Southern Ukraine, the Black Sea fleet.

Валерій СТАРКОВ
(Київ, Україна)

УДК 398.32:394.3 (=161.2)“18”

**Джерела вивчення традиційної
ігрової культури населення
України: перша третина XIX ст.**

Народні ігри і розваги та ігрові елементи громадського та родинного побуту були і залишаються невід’ємною складовою традиційної культури українського народу. Недостатність їх вивчення почасти було обумовлено таким підходом до культурних явищ, особливо на ранніх етапах збирання фольклорно-етнографічного матеріалу, коли складні явища уявлялись як нерозривне ціле, і ігрова складова народної культури не розглядалась як об’єкт вивчення. З іншого боку, при висвітленні народної культури кінця XVIII і значної частини XIX ст., в джерелознавчому аспекті цього процесу домінував фольклоризм, тобто записи пісенного фольклору превалювали над відображенням народних звичаїв та обрядів, у яких значною була ігрова складова. Видатний український етнолог Федір Вовк писав (1916 р.) про те, що у нас записів пісень – хоч греблю гати, а обрядів і звичаїв – обмаль і зазначав, що “вследствие одностороннего понимания задач и содержания этнографии, в деятельности украинских этнографов преобладало до самого последнего времени увлечение лингвистикой и произведениями устной народной словесности (фольклором), в ущерб изучению так. наз. материального быта” [4, с. 455–456].

Узагальнюючої праці, присвяченої традиційній ігровій культурі населення України, ще не створено, хоча джерелознавчого та наукового матеріалу для цього накопичено чимало. Нині проблема полягає у визначенні структурно-методологічної основи майбутньої праці, оскільки більшість матеріалів аналізуються як етнографією, так і культурологією. Причому перша переважно розглядає місцевий етнографічний матеріал, а друга – переважно загальні теоретичні питання. Досі не існує чітких відповідей на питання про природу таких складних явищ як традиція, ритуал, гра, обряд та їх співвідношення [1].

Що стосується джерельної бази дослідження ігрової культури, то досить детально і повно представлені, наприклад, описи ігор різних статево-вікових груп населення України, які починаючи з сорокових років XIX ст. і до двадцятих років XX ст. опубліковані багатьма дослідниками [37; 44; 28; 46; 36; 23; 29; 45; 22; 58; 55; 12; 11; 9; 10].

В цьому ж повідомленні нас цікавить період з початку XIX ст. і до початку публікацій описів ігрових явищ, тобто, період “накопичення ігрових фактів”: 1800-ті – початок 1840-х рр.

Перший перелік українських народних ігор ми знаходимо у літературному творі Івана Котляревського – “Енеїди” [19]. Він згадував такі дитячі та молодіжні ігри: “Панас” (“жмурки”, “куці-баба”, “ціці-баба”), “у свинки”, “хрещик” (“горелки”, “роби”), “у горюдуба”, “у тісної баби”, “в джгута”, “у

ворона”, (“kruk”, “гуси”, “коршун”), “в паці” (“бабки”), великодню гру з яйцями “в кітьки” (“котючка”, “на-вкотка”), “в ката і мишку”, “дамки” (“шашки”), різні карткові ігри [42].

Переважна більшість докладних описів, згаданих Іваном Котляревським ігор, вперше з’явилась друком лише у сорокових роках XIX ст., у працях К. Сементовського [37] та О. Терещенка [44], тобто через п’ятдесят років (!) після першого відомого свідчення про текст “Енеїди” [27, с. 289]. Згодом, у другій половині XIX та на початку XX ст., джерельна база для вивчення народних ігор постійно зростала у численних публікаціях тогочасних дослідників традиційної української народної культури.

Очевидно, перелік Івана Котляревського, який використав свої знання народної культури, був далеко не повний, але не викликає сумніву те, що Іван Петрович був добре обізнаний з тогочасними народними іграми та розвагами. Поетика твору не дозволяла заглиблюватись в деталі етнографічних замальовок, чи то їжа, чи одяг героїв тощо, присутні тільки назви реалій. Теж саме ми спостерігаємо відносно народних ігор, які були тільки перераховані, але детальна інформація про кожну гру в поемі відсутня, хоча автору була, поза сумнівом, відома. Єдине виключення І. Котляревський зробив для опису кулачного поєдинку Дареса та Ентелла [19, с. 56–61], який дуже нагадує “навкулачки”, розповсюджені у різних народів і неодноразово згадані в українських джерелах [12, с. 485–486; 9, с. 58, 539, 573, 581, 798; 18, с. 128]. Проте, зазначимо певні неточності в “Словаре малороссийских слов, содержащихся в “Энеиде”, с русским переводом”, складеного І. Котляревським 1827 року і який містить 1547 слів [38]. Звичайно описів ігор від “Словаря...” не слід було чекати, але ігри “хрещик” і “горюдуб” названі “хороводними іграми”, а “свинка” – грою “в городки” що, навіть за критеріями першої половини XIX ст., не відповідає дійсності. Ігри “у ворона”, “в тісної баби”, “в кітьки”, “в джугта” у “Словарі...” навіть не згадані. Частина карткових ігор (у памфіля, у лави, в хлюста, в пари, в кепа) згадана як “род карточной игры”. Все ж, праці дослідників народних ігор і розваг середини XIX – початку XX ст. доводять те, що письменник мав широкі знання в цій галузі.

Що стосується періоду, яким ми цікавимося, то перш за все звернемо увагу на праці Ігнатія Червінського, який на початку століття розмістив праці про громадський та родинний побут населення Червоної Русі, спочатку у “Новому часописі варшавському” (“Сватовство, весілля і народження населення Червоної Русі” [49] та “Народження і забави населення Червоної Русі” [50], 1805 р.), а згодом – у Львові окремим виданням (“Околиця задністерська поміж Стриєм і Домницею” [48], 1811 р.). Він, згідно із назвою, досить детально описав ці обряди і забави, а у львівському виданні присвятив людині, її забавам, танцям, святкам та вечорницям окремі розділи: IX. “Людина, її постава, вдача та звичаї, вади та чесноти”; X. “Забави, танці, свята, вечорниці”; XI. “Поховання...”.

У працях Бальтазара фон-Кампенгаузена (1746–1808), секретаря князя Потьомкіна, описані звичаї на весіллях і похованнях українців [53; 13; 54].

Олексій Левшин в “Листах з Малоросії” (1816 р.) згадує, серед інших, народні свята Коляди та Купала [21]. Окрім цієї праці, надрукованої також і в “Украинском Вестнике”, в цьому ж часопису наступного року з’явилась праця Івана Срезневського, в якій йдеться про пантеон язичеських богів, в т.ч. і про Коляду, Купала та інших, на честь яких відбуваються народні свята з іграми та розвагами [41].

В цей же час з'являються праці загального етнографічного характеру з окремими повідомленнями про українські звичаї та обряди, в т.ч. і про свята. Про це повідомляли “Соревнователь просвещения и благотворения” (Є. Ковалевський) [17], “Сын Отечества” (З. Доленго-Ходаковський) [8, с. 295–296], “Украинский журнал” (С. А.) [33, с. 253–254; 34], “Северный архив” (Г. Ст.; Пл. Лукашевич) [5, с. 164–166; 25, с. 386–388]. Цей же часопис надрукував 1825 року частину праці Г.Л. де-Боплана “Опис України”, де описані весільні розваги [2]. В праці З. Доленго-Ходаковського подаються відомості про обряди, весілля, ігри й про все, “что будет происходить из древнейших времен”. С. А. повідомляв про “зелені святки”, про святкування Купала, Г. Ст. – про гру на зразок “каруселі”, Пл. Лукашевич – про розвагу “кулачний бій”. 1827 року вийшла друком праця Івана Григоровича Кулжинського (1803–1884) “Малороссийская деревня” [20]. Це був етнографічний збірник, присвячений побуту, звичаям та обрядам українського народу. М. Гоголь в листі до товариша дав неохвальну характеристику цій книжці свого вчителя в Ніжинській гімназії. Проте, праця І. Кулжинського була певним кроком у висвітленні життя українців, хоча й ідеалізованого. Детально описані весняні звичаї, обжинки, вечорниці, весілля [24, с. 11–71].

Загалом треба відзначити значну кількість публікацій польських дослідників, які стосувались народного побуту і святкової культури українців у перші десятиліття XIX ст. і в яких простежується ігровий елемент. Окрім згаданих вище і нижче публікацій Ігнатія Червінського, Адама Чарноцького (Зоріана Доленго-Ходаковського), Карла Мілевського, Лукаша Голембійовського треба відзначити праці того ж А. Чарноцького “Про слов'янство перед християнством”, де йдеться про вагу і значення народних пісень і приклади їх збирання [47], В. Марчинського про опис Подільської губернії, де є відомості про українські похоронні ритуали та звичаї [57]. Вацлав Залеський опублікував багато пісенного матеріалу, який супроводжував українські свята [63; 64]. 1833 р. він видав велику збірку польських та українських пісень (574 одиниці), де поміж танцювальних пісень є ігрові [65]. Казімеж-Владислав Вуйціцький видав 1835 року кілька праць з української етнографії, в т.ч. і про поховальні обряди [60; 61]. Згодом він же у праці “Zagusy domowe” описав різдвяні та купальські свята, весільну обрядовість, танці українців Підляшся (“заверуха”, “гайдук”, “козак”, “шталер”) [62]. В альманасі “Русалка Дністровая” (1837), який виявився революційним в утвердженні української народної мови в культурі Західної України, наведено багато обрядових пісень [30]. У критичній праці Міхала Грабовського (1837) з приводу виходу у світ праці М. Максимовича “Украинские народные песни” (Москва, 1834), є розділ, присвячений побуту, характеру, народній творчості українців, в т.ч. іграм і танцям [51]. Багато ігрового пісенного матеріалу простежується в працях Жеготи Ігнаці Паулі (1814–1895), упорядника збірки “Pieśni ludu ruskiego w Galicyi” (2 томи, 1839–1840). У першому зібрані обрядові та історичні пісні, в т.ч. ігрові: гайвки, колядки, купальські, веснянки, весільні тощо, а в другому – ліричні й побутові, в т.ч. танцювальні: журило, корогід, гайдук, польський, werbowaniec, козак [66]. Святкуванню свята Купала в Україні присвятив свою працю С.В. Гроза у часопису “Rusalka na rok 1842” [52].

1835 року в Перемишлі вийшов друком перший відомий опис українського весілля з обрядовими піснями Йосипа Лозинського (1807–1889) “Українське весілля”, який є одночасно одним з найдавніших видань українською народною мовою на західноукраїнських землях [56]. Залишаючи осторонь дискусію щодо

критики сучасників цієї праці (питання мови і фонетики видання, залучення матеріалу з інших видань), зауважимо, що порівняно з багатьма фольклорно-етнографічними публікаціями доби романтизму, книжка Й. Лозинського вирізняється докладними посиланнями на використані фактологічні моменти і текстові вибірки з інших праць [24]. Цінність “Руского весілля” полягає і в тому, що воно містить найдокладніший і найповніший (з існуючих на той час) опис українського народного весілля, в якому зафіксовані всі характерні обрядові компоненти і деталі. Поряд із багатьма піснями, він описав “канонічні” довесільні і власне весільні звичаї із забавами, танцями та іншими ігровими елементами, коли народна весільна обрядовість існувала ще в досить повному традиційному комплексі [16, с. 16, 20].

1838 року почали виходити “Очерки России” етнографа та історика Вадима Пассека (1807–1842), який мешкав у середині 30-х років на Харківщині і присвятив значну увагу Україні. Ще роком раніше у “Московском наблюдателе” він вмістив велику розвідку “Купало” [31]. Значну увагу купальській обрядовості з її іграми і розвагами приділено ним також у першій книзі “Очерков России” [32, кн.. I, с. 80–116]. Відомості про українську етнографію присутні і у наступних книгах видання (загалом їх п’ять), зокрема в третій книзі – про обряди та розваги під час святков [32, кн.. III, с. 71–118], а в п’ятій – про ігрові веснянки [32, кн.. V, с. 172–187]. У І.П. Сахарова (1807–1863) в “Сказаниях русского народа” (Т. 1, 1836–1837) вміщені українські обрядові пісні, в т.ч. веснянки та купальські [35, с. 268–276]. Український етнографічний матеріал наведений у праці І.М. Снегірьова (1793–1868) “Русские простонародные праздники и суеверные обряды” (1837–1839) [39]. В першому випуску, між іншим, йдеться про святкування Коляди і Купала, про веснянки, похвальні обряди, про “дожинки, оборки, досевки, толоки с играми и забобонами” [39, вип. 1, с. 164–176]. У третьому випуску наведені українські пісні до хороводних ігор “Красной горки, из которых известно по всей России Сеяние проса” [39, вип. 3, с. 32–34].

Окремо зазначимо ґрунтовні рецензії І. Срезневського на деякі, згадані вище, праці в “Журналі Міністерства народної освіти”, а саме – на праці Вацлава з Олеська, Й. Лозинського, на “Русалку Дністровую” [40, с. 55–58].

Відомий твір французького військового інженера Г.Л. де Боплана “Опис України...” (перше видання 1651 р., Руан) став широко відомий у Російській імперії після петербурзького видання 1832 р. у перекладі Ф. Устрялова [3], хоча до того існував і польський переклад Ю.У. Немцевича (Варшава, 1822 р.) і вже згаданий вище уривок російського перекладу, опублікований у “Северном архиве”. Повні тексти розділів “Як дівчата залицяються до парубків”, “Як селянин може одружитися з панночкою”, “Як відбувається весілля” містять весільні обряди та розваги хлопців і дівчат, особливо в “обливальний” понеділок. Взагалі, етнографічна частина твору, на думку дослідників, є “найкоштовнішою в “Описі...” Боплана [7, с. 224].

Серед численних публікацій українських народних пісень відзначимо публікацію у “Вестнике Европы” (1829) танцювальних пісень з відомими ігровими танцями: “горлиця”, “метелиця”, “журавель”, “гарбуз”, “дудочка” у кількох варіантах [26]. Про танці (“метелиця”, “горлиця”, “дудочка”), а також про українські весільні звичаї йдеться у праці Г. Квітки у “Современнике” (1841) [14].

Не можна обійти увагою і відомості про народні ігри, які зустрічаються у літературних творах сучасників. Так, гра “у скраклі” не згадана у

І. Котляревського, натомість, перші згадки про цю гру в літературі ми знаходимо у творах Григорія Квітка-Основ'яненка та Миколи Гоголя, що відносяться до тридцятих років XIX ст. Г. Квітка-Основ'яненко (1778–1843) згадує про скраклі у повісті “От тобі і скарб” [15, с. 214–215] (1836 р.). У цьому повідомленні – про скраклі – тільки згадка. У Миколи Гоголя (1809–1852) в повісті “Вій”, яка входить до збірки “Миргород” (1835 р.), гра описується ширше: “За час до ужина вся почти дворян собиралась играть в кашу или в крагли – род кеглей, где вместо шаров употребляются длинные палки, и выигравший имел право проезжаться на другом верхом. Эта игра становилась очень интересною для зрителей: часто погонщик, широкий как блин, влезал верхом на свиного пастуха, тщедушного, низенького, всего состоявшего из морщин. В другой раз погонщик подставлял свою спину, и Дорощ, вскочивши на нее, всегда говорил: «Экой здоровый бык!»” [6, с. 166]. Як бачимо, окрім назви, є відомості про атрибути та хід гри і про “ігрову” долю переможців та тих, хто програв. Наявність таких відомостей в художній літературі наводить на думку про тривале побутування гри “у скраклі” до цих повідомлень.

Слід зазначити, що рівень розвитку української етнографії на початок XIX ст. не сприяв отриманню повноцінної інформації про явища народної культури. Лише завершувався великий період її розвитку, який тривав з XV до середини XIX ст. і був періодом нагромадження етнографічних матеріалів про українців і становлення української етнографії як науки.

Таким чином, період з початку дев'ятнадцятого століття і до кінця тридцятих років був періодом спорадичного накопичення джерельної бази вивчення ігрової культури. Звичайно, навіть термінологічно основні поняття етнографії не були вироблені. Термін “гра” вже давно побутував, але його “застосування” було дуже широким. Гра асоціювалась зі святом, дитячим дозвіллям, дозвіллям людності взагалі, в якому превалювали різні розваги, які не є іграми в сучасному розумінні, але впливали на їх генезис, що можна прослідкувати, наприклад, на формуванні гри в сучасні “городки”, яка генетично пов'язана з грою “у скраклі” [43]. Поодинокі ігрові сюжети пов'язувались з ігровими елементами обрядів родинного, або громадського характеру, з весіллям, календарними святами, різноманітними танцями. В цей період практично були відсутні публікації безпосередніх ігор, хоча, як свідчить перелік ігор кінця XVIII ст. в “Енеїді” І. Котляревського, різноманітні ігри і розваги в українців побутували вже давно і ми засвідчили їхнє побутування протягом XIX та XX ст. Дослідники та письменники, які самі грали в дитинстві, які, безумовно, спостерігали за іграми протягом життя, не відчували потреби їх детально описувати, як, наприклад, Г. Квітка-Основ'яненко про гру в скраклі у творі “От тобі і скарб”, або М. Гоголь у “Вій”. Ігри та ігровий елемент громадського та родинного побуту в уяві дослідників в цей період ще нероздільні, оскільки традиційні народні ігри різних статевих-вікових груп тісно пов'язані з ігровими елементами обрядовості. Вплив цієї “нероздільності” можна засвідчити яскравими прикладами з історії української етнографії, коли дослідники і в подальшому, в контексті народного календаря, фіксували ігри, пов'язані з календарною, особливо весняною, обрядовістю (весняні ігри у П. Чубинського, Б. Грінченка та ін.). Наостанок відзначимо значний внесок польських дослідників у побудову фундаменту джерельної бази вивчення ігрової культури українців в цей період.

Джерела та література:

1. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. – СПб., 1993. – 240 с.
2. Боплан. О Крыме и украинских казаках в XVII веке // Северный Архив. – 1825. – Ч. 15. – № XI. – С. 334–338.
3. Боплан. Описание Украины. Сочинение Боплана. Перевод с французского Ф. У[стрялова]. – СПб., 1832. – XX+179 с.
4. Волков Ф. (Вовк Ф.). Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т. 2. – Пг., 1916. – С. 455–647.
5. Г. Ст. Журнал путешествия по земле донских казаков к Кавказу и в Астрахань // Северный Архив. – 1824. – Ч. 12. – С. 89–102, 159–192, 260–269.
6. Гоголь Н. Вий / Сборник повестей. – Харьков: Книжный клуб, 2006. – 320 с.
7. Дашкевич Я.Р. Українська Бопланиада // Боплан Г.Л. де. Опис України, кількох провінцій королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способами життя і ведення воєн. – К.: Наукова думка; Кембридж: Укр. Наук. ін-т, 1990.
8. Доленго-Ходаковский З. Проект ученого путешествия по России для объяснения древней славянской истории // Сын Отечества. – 1820. – Ч. 63. – № XXXIII. – С. 289–312.
9. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губ. Очерки по этнографии края / Под ред. В. Иванова. – Т. I. – Харьков, 1898. – XXXII+1012 с.
10. Заглада Ніна. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля // Матеріали до етнології. – Т. 1. – К., 1929. – С. 1–180.
11. Иванов П. Игры крестьянских детей в Купянском уезде. Собрал П. Иванов (С предисловием Н.С. Сумцова) // Сборник Харьковского исторического общества. – 1890. – Т. 2. – С. 4–81 і окрема відбитка: Харков, 1889. – 81+II с.
12. Исаевич С. Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // Киевская старина. – 1887. – № 6–7. – С. 451–486.
13. Кампенгаузен. Замечания о Молдавии, Бессарабии, Крыме, Белоруссии и Украине. Писанные бароном фон-Кампенгаузеном // Журнал новейших путешествий. – 1810. – № 1. – С. 79–96; № 2. – С. 20–57.
14. Квитка Г. Украинцы // Современник. – 1841. – Т. XXI. – С. 75–85.
15. Квітка-Основ'яненко Г. От тобі і скарб // Квітка-Основ'яненко Григорій. Повісті та оповідання. Драматичні твори. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 198–224.
16. Кирчів Р.Ф. Цінна пам'ятка української етнографії та фольклористики // Лозинський Й.І. Українське весілля. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 8–25.
17. Ковалевский Е. Письмо из Украины. Этнографические заметки // Труды вольного общества соревнователей просвещения и благотворения. – 1819. – № 7. – С. 43–54.
18. Коломийченко Ф. Сільські забави в Чернігівщині // Матеріали до української етнології. – Т. 18. – Львів: Етнографічна Комісія НТШ, 1918. – С. 123–141.
19. Котляревський І. Енеїда // Котляревський І. Твори. – К., Наукова Думка, 1982. – С. 36–210.
20. Кулжинский И. Малороссийская деревня. – М., 1827. – IX+4+136 с.
21. Левшин Алексей. Письма из Малороссии. – Харьков, 1816. – 206+4 с.
22. Лисенко М. Молодоці: Збірник танків та веснянок (Гри весняні, дитячі, дівочі, жоночі і мішані). – К., 1875. – 60 с.
23. Лозинский И. Галагивка // Зоря Галицька. – 1860. – С. 506–515.
24. Лозинський Й.І. Українське весілля. – К.: Наукова думка, 1992. – 174 с.
25. Лукашевич Пл. О примечательных обычаях и увеселениях Малороссиян на праздник Рождества Христова в Новый год // Северный Архив. – 1826. – Ч. 20. – № VIII. – С. 386–393.
26. Малороссийские песни // Вестник Европы. – 1829. – № 22. – С. 153–155 (Смесь).
27. Максименко М.Т. Примітки // Котляревський І. Твори... – С. 288–303.
28. Максимович М. Дни и месяцы украинского селянина // Русская беседа. – 1856. – Кн. I. – С. 61–83; Кн. III. – С. 73–208.
29. Маркевич Николай. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян – К., 1991. – 174 с.
30. Русалка Днестровая. – Будапешт, 1835. – XX+133 с.

31. Пассек Вадим. Купало // Московский наблюдатель. Журнал энциклопедический. – 1837. – Ч. XIV. – Сентябрь. – Кн. 1. – С. 247–267. (Науки).
32. Пассек В. Очерки России. – Кн. I–V. – СПб., 1837–1842.
33. С.А. Троицын день, или русальная неделя // Украинская жизнь. – 1824. – Ч. 2. – № XI. – С. 248–263.
34. С.А. Иван Купало // Украинская жизнь. – 1824. – Ч. 2. – № XII. – С. 317–325.
35. Сахаров И.П. Сказания русского народа, собранные И. Сахаровым. – Т. 1. – Кн. III. – СПб., 1841. – Изд 3-е. – 276 с. Первое издание: Сказания русского народа о семейной жизни своих предков. Собрал И. Сахаров. – в 3-х ч. – СПб, 1836–1837.
36. Свидницкий А. Великдень у Подолян // Основа. – 1861. – № 10. – С. 43–64; № 11–12. – С. 26–71.
37. Сементовский К. Замечания о праздниках у малороссиян // Маяк. – 1843. – Т. XI. – Гл. III. – С. 1–45.
38. Словарь малороссийских слов, содержащихся в “Энеиде”, с русским переводом // Вергилиева Энеида на малороссийский язык переложенная И. Котляревским. – Харьков, 1842. – [Дополнение]. – С. 1–32.
39. Снегирев И. Русские простонародные праздники и суеверные обряды. – М., 1837–1839. – Вып. 1. – 1837. – 4+IV+246 с.; Вып. 2. – М., 1838. – 142 с.; Вып. 3. – М., 1838. – 214 с.; Вып. 4. – М., 1839. – 200+40 с.
40. Срезневский И. Донесение адъюнкт-профессора Срезневского г. Министру народного просвещения // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Т. 37. – 1843. – С. 45–74.
41. Срезневский И. Славянская мифология или о богослужении Русском в язычестве // Украинский Вестник. – 1817. – Ч. 6. – Апрель. – С. 3–24; 141–151.
42. Старков Валерій. В які ігри грали герої “Енеїди” Івана Котляревського (до джерел відображення ігрової культури українців) // Старков Валерій. Традиційна ігрова культура населення України. – К.: ІУАД, 2009. – С. 358–374.
43. Старков Валерій. Традиції та інновації в ігровій культурі населення України. Гра “у скраклі” // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Т. 21. – К., 2010. – С. 344–358.
44. Терещенко А. Быт русского народа. – Ч. I–VII. – СПб, 1848. – Т. IV “Игры, хороводы”. – 334 с.
45. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским Географическим Обществом. – Т. I–VII. – СПб, 1872–1878. – Т. III “Народный дневник: календарь народных обычаев и обрядов с соответствующими песнями: колядки, щедривки и богатый вечер”. – 2+II+VIII+486+2 с.; Т. IV “Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны”. – 2+XXX+716+46 с.
46. Шейковський К. Быт Подолян / Издание К. Шейковского. – Т. 1. – Вып. 1. – К., 1860 (1859). – VI+71 с.; Вып. 2. – К., 1860. – IV+74 с.
47. Czarnocki Adam [Chodakowski Zorian Dołęga]. O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem // Cwiczenia naukowe. – Т. 1. – Warszawa, 1818. – S. 1–27.
48. Czerwiński Ignacy Lubicz. O k o l i c a Za-Dniestrską między S t r y i e m i Domnicą, czyli opis ziemi i dawnych kłesk lub odmian tej okolicy, tudzież jaki est lud prosty dla religii i dla Pana swego? Zgola jaki en jest? W całym sposobie Życia swego lub w swych zabobonach albo zwyczaiach. – Lwow, 1811. – XI+281 s.
49. Czerwiński Ignacy. Swactwa, wesela i urodziny u ludu na Rusi Czerwonej, przez obywatela tamtego kraju opisane // Nowy pamiętnik warszawski/ Dziennik hist. i polit. Tutzież nauk I umiejętn. – Warszawa, 1805. – Т. 18. – 365 s.
50. Czerwiński Ignacy. Urodziny i zabawy u ludu na Rusi Czerwonej // Nowy pamiętnik warszawski/ Dziennik hist. i polit. Tutzież nauk I umiejętn.. – Warszawa, 1805. – Т. 19. – 242 с.
51. Gr. M. [Grabowski Mihał]. Literatura i krytyka. Pisma M. Gr. – Wilno, 1837. – 136+2 s.
52. Groza S.W. Kupajło. Wspomnienie z roku 1812 // Rusalka na rok 1842. – Wilno, 1842. – S. 123–146.
53. Kampenhausen. Bemerkungen über Russland. – Leipzig, 1807.

54. Kampenhausen. Uwagi nad Moldawią, Bessarabią, Krymem, Białorossią i Ukrainą // Pamiętnik Lwowski. – 1819. – T. II. – S. 407–409.
55. Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny. – T. 1. – Krakow, 1881. – X+358 s.
56. Łoziński J. Ruskoje wesuile opisanoje czerez Łózefa Łozińskiego. – Przemysl, 1835. – 4+154 s.
57. Marczyński Waw. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej. – T. 1–3. – Wilno, 1820–1822. – 349+302+316 s.
58. Moszyńska J. Kupajło, tudzież zabawy doroczne... // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – T. 5. – 1881. – S. 24–101.
59. Wójcicki Kaz. Klechdy starożytne podania ludu polskiego i Rusi. – T. 1–2. – Warszawa, 1837. – 237+215 s.
60. Wójcicki Kaz. Klechdy starożytne podania ludu polskiego i Rusi. Wyjątki. // Muzeum domowe albo czytelnia wieczorna. – T. 1. – 1835. – S. 309–312.
61. Wójcicki Kaz. Pogrzeby u słowian // Muzeum domowe albo czytelnia wieczorna. – T. 1. – 1835. – S. 82–83, 94–96, 106–108.
62. Wójcicki Kazimierz Wład. Zarisy domowe. – T. I–IV. – Warszawa, 1842. – T. III. – S. 265–353 (“Rus Podlaska”).
63. Zaleski Waclaw (Waclaw z Oleska) O pieśniach ludu polskiego i ruskiego // Pątnik narodowy. – Lwow, 1827. – S. 90–128.
64. Zaleski Waclaw (Waclaw z Oleska). O pieśniach ludu // Rozmaitości. Dodatek do Gazety Lwowskiej. – 1831. – S. 345, 361, 367, 377.
65. Zaleski Waclaw (Waclaw z Oleska). Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego, z muzyką... – We Lwowie, 1833. – Cz. I. – LIX+516 s.
66. Żegota Pauli Ign. Pieśni ludu ruskiego w Galicyi, zebrał Pauli Ign. Żegota. – T. 1. – Lwow, 1839. – 4+177+3 s.; T. 2. – Lwow, 1840. – 205+14 s.

Валерій Старков (Київ, Україна). Джерела вивчення традиційної ігрової культури населення України: перша третина XIX ст.

У статті розглядається період “накопичення ігрових фактів” (1800-ті – початок 1840-х рр.) в історіографії традиційної української культури. Ці відомості поклали початок побудови джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури українців. Відзначається значний внесок польських дослідників української традиційної культури в побудову фундаменту цієї бази.

Ключові слова: гра, традиційна ігрова культура, джерельна база.

Валерій Старков (Київ, Україна). Источники изучения традиционной игровой культуры населения Украины: первая треть XIX в.

В статье рассматривается период “накопления игровых фактов” (1800-е – начало 1840-х гг.) в историографии традиционной украинской культуры. Эти сведения положили начало построения источниковедческой базы изучения традиционной игровой культуры украинцев. Отмечается значительный вклад польских исследователей украинской традиционной культуры в построение фундамента этой базы.

Ключевые слова: игра, традиционная игровая культура, источниковедческая база.

Valery Starkov (Kiev, Ukraine). Sources of study traditional playing kul'tur³ population of Ukraine: first third of XIX century

In the article the period “accumulation of play facts” (1800–1840) in the traditional Ukrainian culture historiography is considered. These information are laid a foundation of source base of Ukrainian traditional play culture study. The important contribution of Polish investigators of Ukrainian traditional culture in this foundation are noted.

Key words: play (game), traditional play culture, source base.

Юлія ГОЛОВКО
(Запоріжжя, Україна)

УДК 335 (477.7) (051): 070

«Санкт-Петербургские коммерческие ведомости» як джерело з історії зовнішньої торгівлі Південної України початку XIX ст.

Специфіка зовнішньої торгівлі Південної України початку XIX ст. визначається, у першу чергу, особливостями самого історичного періоду, на який припали численні військові конфлікти та запровадження континентальної системи в Європі. Подібні історично-міжнародні обставини мали принциповий вплив на розвиток середземноморської та чорноморської торгівлі, до якої безпосереднє відношення мала Південна Україна. Даний період давно привертає увагу дослідників різних аспектів міжнародних відносин, економічного розвитку, у тому числі й середземноморської та європейської торгівлі, і в цілому має достатньо представницьку історіографію. Історією зовнішньої торгівлі півдня України початку XIX ст. займалися ще в середині того ж XIX ст. [150; 151], значний внесок в дослідження даної проблеми внесли радянські [145–147; 152] та сучасні дослідники [141–144; 148–149]. Тим не менш, слід відзначити недостатнє – за рідкісними винятками [146, 19, 27, 118, 192, 334] – залучення до наукових досліджень з історії південноукраїнської торгівлі початку XIX ст. матеріалів офіційного видання державної Комерц-колегії – газети «Санктпетербургские коммерческие ведомости».

Газета «Санктпетербургские коммерческие ведомости» видавалася Державною Комерц-колегією з 1803 по 1810 рр. і містила виключно комерційні новини щодо російської внутрішньої та зовнішньої торгівлі (у 1810 р. виходила під назвою «Коммерческие ведомости»). Газета була щотижневою і виходила щосуботи. Питання щодо видання комерційної газети було вирішено наприкінці 1802 р.– Комерц-колегія підтримала ініціативу міністра комерції, який, власне, і був відповідальним за реалізацію даного проекту. У грудні 1802 р. був складений кошторис видання газети – кошти виділялися Комерц-колегією і на перший рік було призначено 2000 руб. [38, 1]. Складання комерційних відомостей було доручено колезькому асесору Фр. Пфейферу, якому до жалування доплачували ще 600 руб. на рік з отриманих за продаж газети коштів [38, 9]. У складанні відомостей також приймав участь перекладач Комерц-колегії титулярний радник Петряєв, якому так само доплачували за роботу над газетою, але 500 руб. на рік [38, 13]. Перекладу потребували отримувані з іноземних газет, таких як «Moniteur», «Journal de commerce» та інші (всього близько 10 найменувань) комерційні новини. Газети виписувалися для міністра комерції і використовувалися у тому числі й для наповнення комерційних відомостей новинами з-за кордону [38, 83]. Дане джерело інформації було достатньо вагомим для укладачів комерційних відомостей – це підтверджується тим фактом, що намагання Комерц-колегії обмежити кількість виписуваних з-за

кордону газет призвело до наполегливих прохань Фр. Пфейфера забезпечити редакційну колегію газети комерційними виданнями Західної Європи. Врешті-решт, підписку поновили у повному обсязі [40, 1–3]. На початку існування газети у Комерц-колегії достатньо детально фіксували всіх передплатників та постійних читачів. Комусь з них чергові випуски газети презентували, а хтось спеціально замовляв, тобто фактично ставав передплатником. Так, в 1803 р. книготорговець Ліснер звітував про дарування примірників газети графу Остерману, комерційному училищу, голландському консулу Багге, генерал-губернатору князю О.Б. Куракіну, архіву Московської іноземної колегії і т.д. – усього було роздано 165 примірників газети [38, 31]. Склалися також і переліки передплатників, серед яких, наприклад, в 1803 р. в Катеринославській губернії були стаський радник Штерін, купець Іван Сіднев, Олексій Серебрянников, а в Таврійській губернії – губернський радник Матвій Петрович Штеер [38, 60–61]. Комерційні відомості отримували в одеський градоначальник Е.Й. Ришельє, причому інколи надсилали їх особисто міністр комерції М. Румянцев, який цікавився відповідністю повідомленого в газеті та реального стану торгівлі в Одесі [39, 1].

За вісім років існування газети «Санктпетербургские коммерческие ведомости» мало вийти 416 номерів, у 154 (37%) з яких виявлені публікації, які мали безпосереднє відношення до зовнішньої торгівлі Південної України. Найбільша кількість повідомлень про південноукраїнську зовнішню торгівлю припадає на 1810 р. – 64. У цілому, розподіл повідомлень щодо південноукраїнської торгівлі не можна назвати рівномірним: у публікаціях 1803 р. виявлено 34 повідомлення щодо зовнішньої торгівлі півдня України, а впродовж 4 наступних років (1804–1807 рр.) спостерігаємо суттєве зменшення кількості публікацій – до середніх 18 публікацій на рік, тобто вдвічі. Повернення до попередніх показників та поступове зростання кількості повідомлень щодо південноукраїнської зовнішньої торгівлі спостерігаємо з 1808 р., що пов'язане зі змінами у міжнародній ситуації.

Кожне повідомлення в газеті «Санктпетербургские коммерческие ведомости» мало датування та зазначення географічного походження новини. Особливої уваги заслуговує питання датування повідомлення: дата новини ніколи не співпадала з датою виходу даного конкретного номеру, адже новини надходили і готувалися до друку із запізненням від двох тижнів до майже трьох місяців. Таким чином, наприклад, у першому номері газети «Санктпетербургские коммерческие ведомости», який вийшов 5 лютого 1803 р. маємо повідомлення з Одеси від 30 листопада 1802 р. про зростання торгівлі з Туреччиною, Архіпелагом, Францією та з усім Середземномор'ям [1]. Помісячна статистика повідомлень щодо південноукраїнської торгівлі за 1803–1810 рр. є достатньо різноманітною (від 16 до 34), але середні показники (20 повідомлень) перевищують тільки жовтень (34), березень (27), червень (23) та січень (22). Найбільш системно наповненим був 1807 р., коли повідомлення зі згадуваної тематики були представлені кожного місяця. Географія новин комерційних відомостей є також достатньо різноманітною: серед південноукраїнських портів маємо повідомлення з Одеси (66%), Євпаторії (4,7%), Феодосії (4,5%), Миколаєва та Катеринослава (1,2%), Херсону та Надніпров'я (менше 1%). Новини з-за кордону складають майже п'яту частину виявлених повідомлень щодо зовнішньої торгівлі півдня України і надходили вони з Константинополю (6,3%), Мессіни (2,4%), Смирни та Трієсту (по 1,6%), Неаполю, Марселю, Мейну та Дунаю (менше 1%). У цілому, найбільш

стабільним джерелом комерційних новин була саме Одеса, оскільки повідомлення з цього міста не тільки складають більше половини всіх повідомлень щодо південноукраїнської торгівлі, але й повністю відображають загальні тенденції коливань кількості публікацій з півдня України. Повідомлення з Одеси кількісно переважають в 1805–1810 рр., тобто становлять більше половини виявлених повідомлень щодо південноукраїнської торгівлі для кожного року. Тільки у 1803 та 1804 рр. новини з Одеси склали не більше третини виявлених повідомлень. Подібної статистики повідомлень у даній газеті більше не має жодне місто на півдні України та за кордоном: порівняти ці дані можемо тільки з системністю повідомлень з Константинополя, хоча кількісно вони значно поступаються.

Близько половини всіх виявлених повідомлень щодо торгівлі південноукраїнських портів стосуються інформації про ціни на іноземні та вітчизняні товари в південноукраїнських портах, а точніше, в одному порту – в Одесі. Перше повідомлення про ціни в Одесі з'явилося у 1804 р.: у №11 від 14 квітня було надруковано повідомлення від 27 березня – в очікуванні прибуття 22 англійських кораблів повідомлялися ціни на товари в Одесі, вартість фрахту до Константинополя, Смирни та Трієсту [47]. Якщо в 1804 р. таких повідомлень було тільки 2 (друге – у №48 від 29 грудня з цінами на 25 листопада 1804 р. [52]), то з наступного року маємо вже 10 повідомлень з цінами на товари, 1808 р. – 21, 1809 р. – 26, а 1810 р. – 34, відповідно у середньому повідомлення про ціни стає спочатку щомісячним, а згодом середня частота повідомлень збільшується до майже трьох на місяць. Зростання уваги до ціноутворення в Одесі було поступовим, але помітним, особливо враховуючи практично повну відсутність повідомлень про ціни на товари з інших чорноморських портів. З іншого боку, не можемо не врахувати й суб'єктивної складової відбору інформації для публікації у газеті, адже у наступниці газети «Санктпетербургские коммерческие ведомости» – у газеті «Северная почта» – повідомлення про ціни в 1811–1812 рр. були представлені з Євпаторії, Овідіюполю, Феодосії й, у тому числі, з Одеси [136–140].

У цілому ж, кожний номер газети «Санктпетербургские коммерческие ведомости» містив найрізноманітнішу інформацію, яка могла бути корисною у зовнішній торгівлі Російської імперії, у тому числі, чорноморській. За перший рік видання газети «Санктпетербургские коммерческие ведомости» було виявлено 34 повідомлення, які безпосередньо стосувалися зовнішньої торгівлі Південної України: більша їх частина – 18 – походила з-за кордону, в основному, з Константинополю та Мессіни, а серед південноукраїнських портів переважали повідомлення з Одеси – їх було виявлено 11. Повідомлення, пов'язані з чорноморською та середземноморською торгівлею, характеризуються очевидним оптимізмом щодо розвитку даного напрямку зовнішньої торгівлі Російської імперії, особливо публікації з-за кордону. Так, з Марселем від 1 грудня 1802 р. повідомляли про отримання з чорноморських портів значної партії хліба та очікування наступних поставок, а також ще цілого переліку товарів, в основному сировини [42]. У №4 від 26 лютого 1803 р. був опублікований витяг зі статті з гамбурзької газети «Adresse Comptoir», де йшлося про перспективи розвитку російсько-французької торгівлі та подолання засилля англійців у російській торгівлі: у статті акцентується увага на необхідності посилити французьку присутність на російському ринку – збільшити кількість торгових суден для торгівлі з Росією, змінити митну політику, відправити для вивчення мови та особливостей російської торгівлі

кількох французів, а особливо звернути увагу на Крим та чорноморську торгівлю – відправити туди торгових агентів, створити торгову компанію, зібрати відомості про чорноморську торгівлю та судноплавство [43]. В одному з березневих номерів газети «Санктпетербургские коммерческие ведомости» було вміщено переказ неавторизованого листа з Патраса від 15 січня 1803 р.: автор листа досить яскраво змалював стан російської торгівлі в Морей – «нема жодної російської контори, жодного комерційного товариства, не видно жодного російського купця, щоб торгував виробами своєї вітчизни, а якщо й приходять туди судна під російським прапором, то власники їх – греки або місцеві мешканці у дріб'язковому промислу» [44]. У той же час, ніхто не наважується відправитися за залізом, ікрою та хутром до Чорного моря і закупають їх значно дорожче у Константинополі, Смирні та Ліворно. Змінити ситуацію, на думку автора листа, могло б тільки організоване підвезення російських товарів та заснування російської торгової компанії, оскільки самі купці не мають належного капіталу для самостійної зовнішньої торгівлі. 1803 р. датуються також повідомлення з острова Хію, де пропонується влаштувати склади для російських товарів, які везуть до Архіпелагу [46]. Серед одеських повідомлень 1803 р. особливої уваги заслуговує публікація у №16 від 21 березня, в якій перераховані провідні торгові будинки Одеси із зазначенням підданства засновників, серед яких були російські, неаполітанські, австрійські, іспанські, венеційські, англійські та Республіки семи з'єднаних островів [45].

Повідомлення 1804 р. у більшості своїй пов'язані з неврожами у Європі та надзвичайним попитом на хліб. З виявлених 16 публікацій щодо зовнішньої торгівлі на півдні України 10 безпосередньо стосуються розвитку хлібної торгівлі: в основному це повідомлення про кількість суден, що прямують до Чорного моря за хлібом – англійські, австрійські, іспанські, туніські та ін. Зростання цін на хліб у Європі (за даними газетних публікацій чорноморський хліб навіть за умови витрат на доставку продавався вже на місці майже вдвічі дешевше вирощеного на півдні Європи [48–50]) призвело до певної інтенсифікації європейських торгових флотів – необхідність доставляти товари максимально швидко і в значній кількості змусила використовувати судна більшої вантажності, адже різниця у фрахті була не принциповою і дозволяла економити на перевезенні: у вересні 1804 р. за першими підсумками чорноморської навігації були зроблені висновки про одночасне зростання обсягів імпорту та зменшення кількості торгових суден [51].

Вже наступного 1805 р. ситуація з хлібним експортом перестала бути настільки критичною для країн Європи, що позначилося й на загальній тематиці повідомлень щодо чорноморської торгівлі – близько половини публікацій містять прейскуранти цін на російські на іноземні товари в Одесі і дана практика набуває системності. Повідомлення про ціни на товари частішають з початком навігації на Чорному морі, хоча й публікуються із запізненням близько місяця [53; 56–62; 64; 65; 67; 68]. Серед повідомлень з-за кордону необхідно виділити 2 основні питання: запровадження нового митного тарифу в Туреччині та його вплив на турецьку торгівлю [55; 61], а також забезпечення хлібом європейських країн та Туреччини [54; 63; 66].

Серед повідомлень газети «Санктпетербургские коммерческие ведомости» за 1806 р. необхідно відзначити розлоге повідомлення зі Смирни від 6 січня. Торгівля пшеницею, привезеною з чорноморських портів мала свої особливості у Смирні: у значних кількостях тут купували тільки добре просушену пшеницю – її додавали до місцевого зерна, від чого хліб ставав важчим. Такої пшениці у

Смирні купували близько 50 000 чвертей на рік, які привозили близько 30 суден. Сиромолотна пшениця попитом у Смирні не користувалась, окрім випадків відвертого неврожаю, що було рідкістю для даного регіону. У публікації рекомендувалося привозити пшеницю на продаж взимку та на початку весни, коли на неї був найбільший попит та найвища ціна. Привезення з чорноморських портів ячменю, гороху було настільки незначним, що не заслуговувало окремої уваги. У повідомленні відзначалася суттєва роль у торгівлі чорноморських портів зі Смирною грецького купецтва, яке мало власні торгові будинки у прибережних містах Чорного моря – вони перепродували хліб з чорноморських портів неогоціантам з Іспанії та Ліворно, а у випадках заборони експорту хліба з території Оттоманської імперії отримували найбільший зиск. Автор повідомлення вважав тогочасний розвиток хлібної чорноморської торгівлі максимально можливим. Серед інших важливих товарів, які доставлялися з чорноморських та азовських портів до Смирни і користувалися попитом у місцевих та іноземних торговців, згадувалися залізо та вершкове масло з Таганрогу, свічкове сало, солена риба, ікра (найбільше її купували греки та вірмени під час церковних постів), канати, вітрильне полотно, юхта (частково для вивозу в Італію). Окремо зверталася увага на хутрову торгівлю – її провадили місцеві торговці, які за допомогою своїх повірених скуповували хутра на ярмарках Російської імперії і через чорноморські порти вивозили до Смирни. До чорноморських портів зі Смирни вивозили сухофрукти, вина, оливкову олію та дріб'язкові товари. У повідомленні зазначається, що дані товари не могли переважити привезені з чорноморських портів і тому торговий баланс був практично завжди на користь російських товарів. За 1805 р. до Смирни прийшло 126 російських суден, з яких тільки 5 були безпосередньо з Одеси, 44 прийшли з Таганрогу, а решта – з іноземних портів (з Єгипту, островів Архіпелагу, Константинополю, Ліворно, Сицилії, Туніса, Мальти, Салонік, Барселони, Марсело та ін.) [54].

Про ціни на російські та іноземні товари впродовж 1806 р. повідомлялося 9 разів і тенденція зростання кількості повідомлень під час навігації так само зберігається [69; 70; 72–77; 79]. Цього ж року з'являються перші повідомлення про зміни у середземноморській торгівлі безпосередньо через політику Наполеона: 28 березня 1806 р. з Триєсту повідомлялося про ускладнення в торгівлі у зв'язку з блокадою французами гаваней Адріатичного моря та пов'язане з цим зростання вартості страхування суден з 2 до 6% [71]. Серед публікацій 1806 р. також слід відзначити перше повідомлення з Катеринослава від 12 жовтня щодо ходу будівельних робіт для покращення дніпровського судноплавства, а саме оздоблення гранітом стін шлюзного Ненаситецького каналу [78].

Наступного 1807 р. в газеті повідомлялося про завершення оздоблювальних робіт на Ненаситецькому шлюзному каналі (повідомлення від 14 грудня 1806 р.) та практичне завершення робіт на Фалєєвському каналі: на літо 1807 р. планувалося поставити ворота на першому каналі, зняти тимчасові перемички, прибрати окремі великі камені та місцями розширити другий канал [80]. Стабільно подавалася інформація про ціни на російські та іноземні товари в Одесі. Що ж до політичних аспектів середземноморської торгівлі, то в 1807 р. дане питання стає все більш актуальним – виявлено вже 4 повідомлення, які безпосередньо характеризують вплив політичної ситуації в Європі на розвиток середземноморської та чорноморської торгівлі: з Триєсту повідомляли про певне поживлення торгівлі – з Мальти повернулися затримані судна, з'явилися

левантійські товари і т.д. [81–82]. Тим не менш таке полегшення торгівлі не було всебічним – у Смирні був фактично зупинений вивіз товарів, склади були переповнені і не вистачало готівки, а в Константинополі не вистачало продовольства, яке традиційно привозили з Архіпелагу та Середземномор'я [83–84].

У 1808 р. газета «Санктпетербургские коммерческие ведомости» представила на своїх сторінках майже вдвічі більшу за попередній рік кількість публікацій стосовно чорноморської торгівлі, у тому числі, й середземноморської. Повідомлень про ціни в Одесі на російські та іноземні товари також стало вдвічі більше, ніж попереднього року, а починаючи з травня місяця прейскуранти публікувалися у середньому два рази на місяць (27 січня, 7 лютого, 6 березня, 2, 8 та 29 травня, 7, 17, 19 та 24 липня, 17 та 21 серпня, 11 та 27 вересня, 9 та 23 жовтня, 6 та 20 листопада, 5 грудня) – скоріше за все, це було пов'язане з нестабільністю цін на окремі товари [85–89; 92–100; 102–107]. Так, у вересні подорожчали арнаутка, турецькі лимони, французькі вина, а анатолійські горіхи, ріжки, та окремі види тканин подешевшали [101]. Тим не менш, ще у травні 1808 р. відзначалося значне зростання одеської торгівлі, особливо експортної (за січень, лютий та березень 1808 р. привезено товарів було на 132 тис. руб., а вивезено – на 315 тис. руб.) [100]. Ситуація у середземноморській торгівлі залишалася нестабільною, про що свідчили невтішні повідомлення з Триєсту, де у березні 1808 р. практично зупинилася торгівля та фактично закінчилися запаси левантійських та колоніальних товарів [90; 92], із Смирни, де торгівля йшла в умовах російсько-турецької війни та морської блокади [91] і т.д.

У 1809 р. спостерігаємо певну зміну формату повідомлень газети «Санктпетербургские коммерческие ведомости»: з'являються порівняльні відомості торгівлі, в основному, Одеського порту за окремі роки, а також порівняльна відомість цін на окремі товари в Одесі. Порівняльні відомості товарообігу виявлені за липень, серпень та вересень 1807 та 1808 рр. [109], за жовтень, листопад та грудень 1807 та 1808 рр. [115], за січень, лютий та березень 1808 та 1809 рр. [125], квітень, травень та червень 1808 та 1809 рр. [128], за липень, серпень та вересень 1808 та 1809 рр. [135]. Порівняльні відомості товарів побудовані за стандартною схемою звітної документації щодо торгівлі: «харчові припаси», «товари для рукоділля», «іноземні вироби», «товари необроблені», «російські вироби» і т.д. У порівняльних відомостях наводиться вартість привезеного або вивезеного товару в рублях, а також загальна вартість імпорту та експорту товарів. Порівняльна відомість цін на товари вміщена за квітень 1809 р. [119–120] і являє собою таблицю з переліком різновидів товарів та щотижневі ціни на кожний з них. Щодо російських товарів, то впродовж квітня місяця ціни на них тільки зменшувалися (за винятком відсутності ціни в таблиці, яка у самому виданні ніяк не пояснювалася – чи це відсутність самого товару, чи невідомі ціни на товари): подешевшав ячмінь (з 3,5 до 3 руб. за чверть), горох (з 6 до 5 руб. за чверть), жовте й біле свічкове сало (з 6 до 5 та з 6,5 до 5,5 руб. за пуд), рожежа подвійна (з 60 до 50 руб. за сотню) та ординарна (з 30 до 25 руб. за сотню), листове залізо (з 2,6 до 2,5 руб. за пуд) та ікра (з 13 до 11 руб. за пуд). Іноземні товари впродовж квітня і дешевшали, і дорожчали: подешевшала кава (з 70 до 55 руб. за пуд), цукор (з 65 до 50 руб. за пуд), анатолійські горіхи (з 5 до 2,5 руб. за пуд), фініки (з 12 до 7 руб. за пуд), ріжки (з 2 до 1,6 руб. за пуд), чорні маслини (з 5,5 до 4,5 руб. за пуд), сарачинське пшоно (з 7,5 до 6 руб. за пуд), оцет (з 2,5 до 1,5 руб. за відро).

Подорожчали мигдаль (з 22 до 27 руб. за пуд), каштани (з 5 до 6 руб. за пуд), турецький тютюн (з 20 до 28 руб. за пуд), мило (з 11 до 16 руб. за пуд), лимонний сік (з 5 до 5,5 руб. за відро), оливкова олія (з 17 до 20 руб. за пуд), вино (з 3,5 до 5,5 руб. за відро). Хоча ціни на товари в Одесі показані 22 рази за 1809 рік (за 8 та 22 січня [110; 115], 5, 12 та 19 лютого [111–112], двічі за 12 березня [113–114], 19 та 30 квітня [116; 118], 21 та 28 травня [121–122], 6, 11, 25 та 28 червня [123–124; 126–127], 3 серпня [128], 10 та 17 вересня [129–130], 1, 8, 15 та 22 жовтня [131–134]), але вже значно частіше за попередні роки зустрічаємо повідомлення про перебіг зовнішньої торгівлі при інших портах чорноморського узбережжя: представлені повідомлення з Миколаєва – про вартість відправлених через відпускну заставу товарів з квітня по грудень 1808 р. [108; 115], з Феодосії – про товарообіг за жовтень, листопад та грудень 1808 р. [111], січень, лютий та березень 1809 р. [120] та з Євпаторії – про товарообіг за 1808 р. [121], торгове судноплавство у березні 1809 р. [117], товарообіг за січень, лютий та березень 1809 р. [121].

Останній рік видання газети «Санктпетербургские коммерческие ведомости», а точніше «Коммерческие ведомости» – 1810 – був найбільш насиченим матеріалами з історії зовнішньої торгівлі Південної України. Відповідно збільшилася й кількість преїскурантів одеської торгівлі: вони були представлені за 6, 14, 21 та 28 січня [1–4], 11 лютого [21–23], 4, 11 та 18 березня [7–9], 1, 27 та 29 квітня [10; 12–13], 6 та 25 травня [14; 16], 4, 9 та 24 червня [17–18; 20], 7, 22 та 29 липня [21–23], 18 та 19 серпня [24–25], 2 та 23 вересня [26–27; 29], 8, 21, 22 та 28 жовтня [30–32; 35], 4, 18 та 25 листопада [33; 36–37]. Порівняльних відомостей щодо торгівлі виявлено тільки одну – за останню чверть 1808 та 1809 рр. [5], але натомість маємо два види торгівлі при Одеському порту – за першу третину 1810 р. (січень, лютий, березень та квітень) [15], за першу чверть 1810 р. (січень, лютий та березень) [28], за третю чверть 1810 р. (липень, серпень та вересень) [33]. Окремими і стабільними публікаціями щодо одеської торгівлі стали повідомлення про транзит товарів в Цесарію та Молдавію та з Радзівілова та Дубоссар: за травень [19], червень [22], липень [24], серпень [27], вересень [31], жовтень [34] – до Цесарії та Молдавії транзитом провозили опіум, бавовну, тканини, вино, ладан, оливкову олію, олово, маслини, цукор, тютюн, вовну верблюжу, мигдаль, ізюм, фарби і т.д.; з Радзівілова та Дубоссар через Одесу транзитом везли папір, тканини, посуд, бурштин, одяг, скло, книги, залізні інструменти і т.д. Кілька повідомлень стосуються безпосередньо торгового судноплавства в Одеському порту: тут особливої уваги заслуговує повідомлення від 20 лютого 1810 р., в якому йдеться про прибуле з Балтимору американське судно – це була перша поява в Чорному морі американського торгового судна, яке прибуло з рекомендаційним листом до одеського градоначальника від російського генерального консула в Америці [6]. Фрагментарно, але представлена інформація про торгове судноплавство в Одеському порту: за 1809 р. прибуло 116, відбуло – 148 суден [1], за три місяці 1810 р. прибуло 140 торгових суден (з них турецьких – 108) [11], за останній тиждень квітня 1810 р. прибуло 39 іноземних суден [13], а також кілька повідомлень про прибулі через негоду або для ремонту торгові судна. Представлені також повідомлення про стан торгівлі та судноплавства в портах Кримського півострову: щодо товарообігу Феодосійського порту в 1809 р. [2], про кількість прибулих іноземних суден до середини квітня 1810 р. (15) [11], про товарообіг впродовж квітня, травня та червня 1810 р. [34], про товарообіг

Євпаторійського порту в 1809 р. [2], про прибуття до порту іноземних торгових суден (до середини квітня – 8) [11] і т.д.

Таким чином, можемо констатувати, що матеріали газети «Санктпетербургские коммерческие ведомости», які в 1803–1810 рр. видавалися Державною Комерц-колегією, містили отриману самою колегією інформацію про стан торгівлі та торгового судноплавства в Російській імперії, у тому числі, на Чорному морі. Переважна більшість повідомлень щодо чорноморської торгівлі мала безпосереднє відношення до Одеси та одеської торгівлі, яка на початку XIX ст. вже була очевидним лідером чорноморського торгового напрямку. Серед представлених публікацій необхідно виокремити повідомлення про ціни на російські та іноземні товари в Одесі, про стан торгівлі в середземноморських портових містах, порівняльні відомості про ціни на товарообіг, види торгівлі окремих портів чорноморського узбережжя та звітність про торгове судноплавство на Чорному морі. Системністю з даного переліку вирізняються тільки повідомлення про ціни в Одесі і це питання вимагає подальшого вивчення. Публікації в газеті «Санктпетербургские коммерческие ведомости» («Коммерческие ведомости»), скоріше за все, мали спільне з «Видами государственной торговли» джерело інформації, що дозволить провести порівняльний аналіз та взаємо доповнити інформативні можливості обох видань. Хоча матеріали газети «Санктпетербургские коммерческие ведомости» («Коммерческие ведомости») не вирізняються надзвичайною оперативністю подачі інформації, що, скоріш за все, було пов'язано з витратами часу на доставку звітності з місць та необхідністю обробки цих даних Комерц-колегією, тим не менше, маємо приклад досить вдалої спроби інформування громадськості про особливості розвитку торгівлі в окремих регіонах Російської імперії. Слід також відзначити інформативні можливості повідомлень з-за кордону, більшість з яких, скоріше за все, базувалася на публікаціях європейської періодики, і які дозволяють оцінити не тільки перспективи розвитку зовнішньої торгівлі в чорноморських портах, але й участь російської торгівлі у середземноморських торгових операціях та торговому судноплавстві. Значний обсяг матеріалів та їх строкатість вимагають подальшого вивчення інформативних можливостей публікацій в газеті «Санктпетербургские коммерческие ведомости» («Коммерческие ведомости») для дослідження історії зовнішньої торгівлі Південної України початку XIX ст.

Джерела та література:

1. Коммерческие ведомости (далі – КВ). – 3 февраля 1810 г. – №5.
2. КВ. – 10 февраля 1810 г. – №6.
3. КВ. – 17 февраля 1810 г. – №7.
4. КВ. – 24 февраля 1810 г. – №8.
5. КВ. – 10 марта 1810 г. – №10.
6. КВ. – 17 марта 1810 г. – №11.
7. КВ. – 14 апреля 1810 г. – №15.
8. КВ. – 21 апреля 1810 г. – №16.
9. КВ. – 28 апреля 1810 г. – №17.
10. КВ. – 5 мая 1810 г. – №18.
11. КВ. – 12 мая 1810 г. – №19.
12. КВ. – 19 мая 1810 г. – №20.
13. КВ. – 26 мая 1810 г. – №21.
14. КВ. – 1 июня 1810 г. – №22.
15. КВ. – 9 июня 1810 г. – №23.
16. КВ. – 23 июня 1810 г. – №25.

17. КВ. – 30 июня 1810 г. – №26.
18. КВ. – 7 июля 1810 г. – №27.
19. КВ. – 14 июля 1810 г. – №28.
20. КВ. – 21 июля 1810 г. – №29.
21. КВ. – 28 июля 1810 г. – №30.
22. КВ. – 25 августа 1810 г. – №34.
23. КВ. – 1 сентября 1810 г. – №35.
24. КВ. – 8 сентября 1810 г. – №36.
25. КВ. – 15 сентября 1810 г. – №37.
26. КВ. – 29 сентября 1810 г. – №39.
27. КВ. – 6 октября 1810 г. – №40.
28. КВ. – 13 октября 1810 г. – №41.
29. КВ. – 20 октября 1810 г. – №42.
30. КВ. – 27 октября 1810 г. – №43.
31. КВ. – 17 ноября 1810 г. – №46.
32. КВ. – 24 ноября 1810 г. – №47.
33. КВ. – 1 декабря 1810 г. – №48.
34. КВ. – 8 декабря 1810 г. – №49.
35. КВ. – 15 декабря 1810 г. – №50.
36. КВ. – 22 декабря 1810 г. – №51.
37. КВ. – 29 декабря 1810 г. – №52.
38. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА), ф. 13, оп. 1, д. 61.
39. РГИА, ф. 13, оп. 1, д. 177.
40. РГИА, ф. 13, оп. 1, д. 448.
41. Санктпетербургские коммерческие ведомости (далі – СПбКВ). – 5 февраля 1803. – №1.
42. СПбКВ. – 12 февраля 1803 г. – №2.
43. СПбКВ. – 26 февраля 1803 г. – №4.
44. СПбКВ. – 14 марта 1803 г. – №15.
45. СПбКВ. – 21 марта 1803 г. – №16.
46. СПбКВ. – 19 ноября 1803 г. – №42.
47. СПбКВ. – 14 апреля 1804. – №11.
48. СПбКВ. – 28 апреля 1804 г. – №13.
49. СПбКВ. – 14 июля 1804 г. – №24.
50. СПбКВ. – 25 августа 1804 г. – №30.
51. СПбКВ. – 3 ноября 1804 г. – №40.
52. СПбКВ. – 29 декабря 1804. – №48.
53. СПбКВ. – 23 февраля 1805 г. – №4.
54. СПбКВ. – 6 апреля 1805 г. – №10.
55. СПбКВ. – 13 апреля 1805 г. – №11.
56. СПбКВ. – 20 апреля 1805 г. – №12.
57. СПбКВ. – 27 апреля 1805 г. – №13.
58. СПбКВ. – 1 июня 1805 г. – №18.
59. СПбКВ. – 8 июня 1805 г. – №19.
60. СПбКВ. – 29 июня 1805 г. – №22.
61. СПбКВ. – 7 июля 1805 г. – №23.
62. СПбКВ. – 27 июля 1805 г. – №26.
63. СПбКВ. – 3 августа 1805 г. – №27.
64. СПбКВ. – 28 сентября 1805 г. – №33.
65. СПбКВ. – 7 декабря 1805 г. – №45.
66. СПбКВ. – 14 декабря 1805 г. – №46.
67. СПбКВ. – 21 декабря 1805 г. – №47.
68. СПбКВ. – 28 декабря 1805 г. – №48.
69. СПбКВ. – 1 февраля 1806 г. – №5.
70. СПбКВ. – 26 апреля 1806 г. – №17.
71. СПбКВ. – 17 мая 1806 г. – №20.

72. СПбКВ. – 24 мая 1806 г. – №21.
73. СПбКВ. – 16 августа 1806 г. – №33.
74. СПбКВ. – 6 сентября 1806 г. – №36.
75. СПбКВ. – 27 сентября 1806 г. – №39.
76. СПбКВ. – 18 октября 1806 г. – №42.
77. СПбКВ. – 8 ноября 1806 г. – №45.
78. СПбКВ. – 22 ноября 1806 г. – №47.
79. СПбКВ. – 27 декабря 1806 г. – №52.
80. СПбКВ. – 14 марта 1807 г. – №11.
81. СПбКВ. – 29 августа 1807 г. – №35.
82. СПбКВ. – 5 декабря 1807 г. – №49.
83. СПбКВ. – 12 декабря 1807 г. – №50.
84. СПбКВ. – 19 декабря 1807 г. – №51.
85. СПбКВ. – 2 января 1808 г. – №1.
86. СПбКВ. – 23 января 1808 г. – №4.
87. СПбКВ. – 27 февраля 1808 г. – №9.
88. СПбКВ. – 12 марта 1808 г. – №11.
89. СПбКВ. – 9 апреля 1808 г. – №15.
90. СПбКВ. – 23 апреля 1808 г. – №17.
91. СПбКВ. – 7 мая 1808 г. – №19.
92. СПбКВ. – 21 мая 1808 г. – №21.
93. СПбКВ. – 4 июня 1808 г. – №23.
94. СПбКВ. – 25 июня 1808 г. – №26.
95. СПбКВ. – 30 июля 1808 г. – №31.
96. СПбКВ. – 20 августа 1808 г. – №34.
97. СПбКВ. – 3 сентября 1808 г. – №36.
98. СПбКВ. – 10 сентября 1808 г. – №37.
99. СПбКВ. – 24 сентября 1808 г. – №39.
100. СПбКВ. – 8 октября 1808 г. – №41.
101. СПбКВ. – 15 октября 1808 г. – №42.
102. СПбКВ. – 22 октября 1808 г. – №43.
103. СПбКВ. – 5 ноября 1808 г. – №45.
104. СПбКВ. – 19 ноября 1808 г. – №47.
105. СПбКВ. – 3 декабря 1808 г. – №49.
106. СПбКВ. – 17 декабря 1808 г. – №51.
107. СПбКВ. – 31 декабря 1808 г. – №53.
108. СПбКВ. – 7 января 1809 г. – №1.
109. СПбКВ. – 14 января 1809 г. – №2.
110. СПбКВ. – 4 февраля 1809 г. – №5.
111. СПбКВ. – 4 марта 1809 г. – №9.
112. СПбКВ. – 11 марта 1809 г. – №10.
113. СПбКВ. – 8 апреля 1809 г. – №14.
114. СПбКВ. – 22 апреля 1809 г. – №16.
115. СПбКВ. – 29 апреля 1809 г. – №17.
116. СПбКВ. – 13 мая 1809 г. – №19.
117. СПбКВ. – 20 мая 1809 г. – №20.
118. СПбКВ. – 27 мая 1809 г. – №21.
119. СПбКВ. – 3 июня 1809 г. – №22.
120. СПбКВ. – 10 июня 1809 г. – №23.
121. СПбКВ. – 17 июня 1809 г. – №24.
122. СПбКВ. – 24 июня 1809 г. – №25.
123. СПбКВ. – 1 июля 1809 г. – №26.
124. СПбКВ. – 8 июля 1809 г. – №27.
125. СПбКВ. – 15 июля 1809 г. – №28.
126. СПбКВ. – 22 июля 1809 г. – №29.
127. СПбКВ. – 19 августа 1809 г. – №33.
128. СПбКВ. – 23 сентября 1809 г. – №38.

129. СПбКВ. – 7 октября 1809 г. – №40.
 130. СПбКВ. – 14 октября 1809 г. – №41.
 131. СПбКВ. – 21 октября 1809 г. – №42.
 132. СПбКВ. – 4 ноября 1809 г. – №44.
 133. СПбКВ. – 11 ноября 1809 г. – №45.
 134. СПбКВ. – 18 ноября 1809 г. – №46.
 135. СПбКВ. – 2 декабря 1809 г. – №48.
 136. Северная почта. – 3 мая 1811 г. – №35.
 137. Северная почта. – 6 мая 1811 г. – №36.
 138. Северная почта. – 10 мая 1811 г. – №37.
 139. Северная почта. – 12 июня 1812 г. – №47.
 140. Северная почта. – 12 июля 1812 г. – №55.
 141. Головки Ю.І. Континентальна блокада в азовсько-чорноморських портах за матеріалами археографічного видання «Внешняя политика России XIX и начала XX века» // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2010. – Випуск 32. – С. 114–121.
 142. Головки Ю.І. Особливості зовнішньої торгівлі Криму в умовах запровадження «Положення про нейтральну торгівлю на 1811 рік в портах Білого, Балтійського, Чорного та Азовського морів та по всьому західному сухопутному кордону» // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2010. – Випуск 33. – С. 21–27.
 143. Гончарук Т. З історії вивчення української економіки першої половини XIX ст. – Одеса, 1999. – 152 с.
 144. Гончарук Т.Г. З історії проектів утворення порто-франко в містах Південної України першої половини XIX ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 13. – К., 2006. – С. 320–330.
 145. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М. : Наука, 1970. – 382 с.
 146. Злотников М.Ф. Континентальная блокада и Россия. – М.-Л. : Наука, 1966. – 360 с.
 147. Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. – Ростов : Издательство Ростовского университета, 1963. – 192 с.
 148. Морозов О.В. Джерела митної політики Росії в українських губерніях (XVIII – XIX ст.) // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – №2. – 2010, березень – квітень. – С. 3–9.
 149. Морозов О.В. Митна ідеологія Російської імперії і капіталізація в українських губерніях у першій половині XIX ст. // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – №4. – 2010, липень – серпень. – С. 3–8.
 150. Скальковский А. Взгляд на историю торговли Черного и Азовского морей // Журнал Министерства внутренних дел. – 1835. – №9. – С. 337–364.
 151. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731–1823. – Часть первая. С 1731-го по 1796-й год. – Одесса, 1863. – 288 с.
 152. Шеремет В.И. К истории русско-турецкой торговли в конце XVIII – начале XIX вв. // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. – Вып. II. – Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1968. – С. 136–147.

Юлія Головки (*Запоріжжя, Україна*). «Санкт-Петербургские коммерческие ведомости» як джерело з історії зовнішньої торгівлі Південної України початку XIX ст.

У статті аналізуються інформативні можливості матеріалів газети «Санктпетербургские коммерческие ведомости» як джерела з історії зовнішньої торгівлі Південної України початку XIX ст., у тому числі з історії чорноморського торгового судноплавства, торгових зв'язків південноукраїнських портів з Середземномор'ям, особливості ціноутворення та товарообігу найбільших портів півдня України.

Ключові слова: зовнішня торгівля, Південна Україна, газета, джерело.

Юлия Головки (Запорожье, Украина). **«Санкт-Петербургские коммерческие ведомости» как источник по истории внешней торговли Южной Украины начала XIX в.**

В статье анализируются информативные возможности материалов газеты «Санктпетербургские коммерческие ведомости» как источника по истории внешней торговли Южной Украины начала XIX в., в том числе по истории черноморского торгового судоходства, торговых связей южно-украинских портов со Средиземноморьем, особенности ценообразования и товарооборота крупнейших портов юга Украины.

Ключевые слова: внешняя торговля, Южная Украина, газета, источник.

Julia Golovko (Zaporozhia, Ukraine). **«Sanktpeterburgskie kommercheskie vedomosti» as a primary source of the history of the foreign commerce of South Ukraine in the beginning of XIX century**

Information possibilities of the materials of the newspaper «Sanktpeterburgskie kommercheskie vedomosti» as a primary source of the history of the foreign commerce of South Ukraine in the beginning of XIX century, including the history of the trade navigation of the Black Sea, commercial relations of the South-Ukrainian ports with Mediterranean, particularities of forming pricing and commodity circulation in the great ports in the South of Ukraine are analyzed in the article.

Key words: foreign commerce, Southern Ukraine, newspaper, primary source.

Галина СИГИДА
(Запоріжжя, Україна)

УДК 94: 334. 722 – 058. 232. 5(477. 5/7) “18”

Купецьке підприємництво в миловарному виробництві на Півдні України в першій половині XIX століття

Постать купця-підприємця, засновника торгової мережі, власника рухомого фінансового капіталу, все більше привертає увагу істориків. Цей інтерес є науково обґрунтованим і базується на нових історичних розвідках. Адже до кінця 80-х років XX століття у вітчизняній історичній науці купцям приділялося недостатньо уваги, історія купецтва (як на загальному, так і на регіональному рівнях) ігнорувалась як об'єкт і предмет дослідження. В умовах, коли сучасний український політикум робить спроби сформувані і юридично закріпити так званий третій стан, стає актуальним звернення до історії приватного підприємництва і залучення купецьких капіталів до процесу виробництва. На сьогодні література з історії купецтва Південної України становить вагомий у кількісному і якісному плані історіографічний доробок. Серед сучасних досліджень є праці, присвячені купецькому підприємництву в різних галузях господарства Південної України першої половини XIX століття. Стаття О.М. Донік висвітлює низку проблем, пов'язаних з участю купецтва у промисловому виробництві, підкреслюючи активізацію цього процесу в пореформений час [5, 156]. У спільній праці П. Добрава та М.Чумак аналізується правове поле, у якому відбувалося залучення купецтва до модернізації промислових закладів Лівобережної України [3, 102]. Т. Шершун у своїй роботі докладно розкриває роль купецького стану в промисловому розвитку міст Херсонської губернії в дореформений період, наводить цікаву статистику щодо обсягів виробництва в купецьких закладах тощо [17, 95–98]. Дослідження О. Пилипенка присвячено аналізу існуючої наукової літератури щодо торговельно-економічної діяльності греків та їхньої участі в промисловості південноукраїнських міст [12, 328].

Таким чином, попередніми дослідниками була закладена науково-методична база для висвітлення окресленої теми, але й на сьогодні залишається низка питань, що потребують аналізу:

- визначення шляхів формування підприємницького купецького середовища Південної України в обраних хронологічних рамках;
- виявлення факторів, які впливали на участь купецтва зазначеного регіону у виробничій сфері;
- залучення нових джерел для уточнення статистики володіння купцями різними закладами на південноукраїнських територіях у першій половині XIX ст.;
- вивчення напрямків підприємницької діяльності купецтва та проблема диверсифікації їхнього економічного потенціалу.

Археологи встановили, що понад 6000 років тому вже існувало виробництво мила. У різних місцях земної кулі сировиною виступали різноманітні природні матеріали: лужні солі, рослини, попіл, тваринні жири. Російське миловаріння розвивалося самобутнім шляхом. Майстри виготовляли мило з поташу й тваринних жирів, таким чином, у кожному домі було налагоджено власне виготовлення вкрай необхідного в побуті продукту. До того ж, поруч були значні лісові масиви та велика кількість сала. Окремі села спеціалізувалися на “поташній справі”. Рубали дерева, спалювали їх прямо в лісі, попіл заварювали, робили луг, а випарюючи його, отримували поташ. Справжнє миловарне виробництво в Російській імперії дістало поширення за часів Петра I. Головним центром миловаріння вважалася Шуя – на її гербі навіть зображено шматок мила.

З кінця XVIII століття формується спеціалізація південноукраїнських губерній, яка відзначалась переробленням сільськогосподарської продукції та виробництвом будівельних матеріалів. Промисловість з оброблення продуктів тваринництва була репрезентована чотирма основними галузями: обробленням вовни, виробництвом і вичинкою шкір, миловарінням, салотопним і свічним виробництвом. Техніка миловарного виробництва вимагала особливого приміщення – миловарні. Основною сировиною слугувало сало-сирець. На 1 пуд мила необхідно було від 0,65 до 0,91 пудів сирцю, до того ж, поташ, вапняк, сіль та дрова. Витрати на сало становили до 60% на початку століття й близько 50% напередодні ліквідації кріпацтва від усіх виробничих витрат [8, 12–20]. Для миловарень використовували найдешевше й найнижче за якістю сало. Упорядники військово-статистичних описів південноукраїнських губерній справедливо підкреслювали, що продукти тваринництва перероблялися виключно в містах, тому що таке розташування виробництва було найбільш вигідним [1, 76].

У другій половині XVIII ст., особливо в першій половині XIX ст., відбувається перехід купців до промислової діяльності. Торговельний капітал великою мірою стає промисловим, виникають мануфактури й машинне виробництво [7, 28]. На цьому тлі економічна діяльність підприємців на Півдні України в першій половині XIX століття становить особливий інтерес, що виявляється у визначенні ступеня впливу представників купецтва на економічний і соціальний розвиток півдня Російської імперії.

Серед південноукраїнських губерній найбільш розвинутою в промислового відношенні була Херсонська. Кількість великих міст, чисельність населення й наявність портів забезпечили їй цю першість. Головними промисловими центрами у краї були Херсон, Одеса, Ново-Георгієвськ, Миколаїв та Єлисаветград (міста розташовані в тій послідовності, у якій була розвинута в них заводська промисловість). Інші промислові заклади були розповсюджені по губернії, не утворюючи значних промислових центрів. За звітами губернаторів на початку XIX століття на її території налічується 2 миловарних заводи [14, 5]. У Катеринославській губернії на цей же час не зафіксовано жодної миловарні [14, 15]; перший миловарний завод з'являється у Катеринославі в 1808 році [14, 28], у Таврійській губернії (а саме в Бахчисараї) на 1794 рік свічних та миловарних разом – 13 [4, 389].

Хоча в дореформений час міцні позиції в підприємстві утримували дворяни, які користувалися всебічною підтримкою з боку самодержавного уряду, до промислового підприємництва все більше долучалися купці. У “Списку фабрикантів і заводчиків Російської імперії 1832 р.” значилося 645

представників 9-ти губерній підросійської України, які були власниками промислових підприємств [10,74]. Законодавством Російської імперії купцям 1-ї та 2-ї гільдій дозволялося володіти фабриками та заводами, до того ж, їм не доводилося сплачувати за це окремі податки [13].

Особливості розвитку промисловості Південної України полягали в тому, що вона належала майже виключно торговому стану людей, а не поміщикам і землевласникам, які розраховували на працю кріпаків, і спиралася на торговельну тямущість, знання місцевого господарства та власну інтуїцію без особливого наукового підґрунтя. Промислову статистику дореформеного періоду вважають не дуже надійною: вона фіксувала не всі підприємства. Великі купецькі заклади не помітити було важко, а дрібні міщанські й селянські потрапляли до відомостей лише частково. До того ж, не було остаточно визначено, що саме вважати “фабрикою”, а що – “заводом”. Промисловість зароджувалась у містах поступово оскільки для цього необхідно було залучати певні матеріальні й людські ресурси. Визначити загальну кількість промислових об’єктів регіону за досліджуваний період досить проблематично, а виявити з них об’єкти, що безперечно належали купцям, ще складніше. Систематичного збирання відомостей про ці заклади не проводилося. Лише описово-статистичні джерела дозволяють хоча б частково вирішити це питання [9, 159].

Загальна кількість фабрик й заводів Південної України впродовж 1795 – 1852 років зростає майже в тридцять сім разів, головним чином за рахунок міст Херсонської губернії. Цифрові дані, наведені укладачами військово-статистичних описів середини XIX століття, репрезентують нам таке. Найбільшими промисловими центрами на той час були: Одеса (44 заводи та фабрики), Херсон – 30, Єлизаветград – 35, Катеринослав – 29, Бахмут – 28 [1, 85].

Фонд 18 РДА (м. Санкт-Петербург) містить серед своїх матеріалів справу 105, зміст якої полягає у зверненні Херсонського військового губернатора Дюка де Рішельє до міністра внутрішніх справ про нагороду Золотою медаллю на червоній стрічці купця 1-ї гільдії Георгія Серпакія за облаштування ним в Одесі миловарної фабрики. Документ від 20 червня 1814 року з технічними подробицями дає уявлення про взірцевий тогочасний миловарний заклад одеського підприємця, грека за походженням. Перш за все, це спеціально побудоване триповерхове приміщення зі штучного каменю, вкрите черепицею, завдовжки – 21 сажень, вишир – 5 ½ сажня, заввишки – 4 ½ сажня (прим. 1 сажень = 2,13 м). Верхній поверх будинку посеред фабрики, призначений для проживання фабрикантів, був розміром у 6 х 6 х 1 ½ сажня і мав 14 скляних вікон. Другий поверх було поділено на три приміщення, в яких зберігався вироблений продукт 3-х сортів і надрізався на шматки на манер турецького. 25 віконць поверху були захищені залізними ґратами. Нижній поверх також складався з 3-х відділень різного виробничого призначення: у першому з них робітники готують різні складові для майбутнього продукту, і там міститься багато посуду, у другому – комора для зберігання необхідних інгредієнтів, у третьому – виготовлена продукція та деревна олія.

По-друге, документ дає уявлення про необхідний для миловаріння інвентар. Це 26-пудовий казан з червоної міді, зверху якого величезна дерев’яна із залізними обручами діжа, у якій одночасно виварюється до 350 пудів мила. З боку від казана ще одна дерев’яна діжка, укопана в землю, для збирання всіляких нечистот. Біля неї ще шість діжок, але на поверхні, кожна з них вміщує до 200 цеберок води, призначених для поташу калію та інших складових

миловарного виробництва. Навколо кожної з них по парі діжок, укопаних в землю для збирання есенції, що витікає. Крім того, ящик у 2x2x1/2 сажня, обкований залізом, для розмочування калію та різні дрібні залізні турецькі інструменти, що були привезені з Константинополя коштом заводчика. Потрете, завод обнесено подвійною кам'яною огорожею, а посеред двору викопано колодязь, обкладений каменем, глибиною у 4 ½ сажні з солодкою на присмак водою, що вважається найбільш придатною для миловаріння. Рівень води дозволяє не тільки впродовж двох годин за допомогою насоса наповнювати 6 діжок по 200 цеберок кожна, але й поливати сад з фруктовими деревами, заведений хазяїном. Крім того, фабрика й сад навколо обсажені великою кількістю дерев та кущів. З документа стає відомо про кількість людей, які обслуговували виробництво та про рівень їхньої зарплатні: майстру – 2000 сріблом на рік, двом підмайстрам – по 500, 17-ти робітникам – по 300, до того ж, на щорічне харчове забезпечення – 5850 срб., на ремонтування інструменту – до 1500 срб. Спираючись на власний досвід, підприємець (Г.Сарпакія) надав до опису реєстр матеріалів, необхідних для отримання 32 тисяч пудів мила щорічно: 4 тис. пудів казанського поташу першого гатунку, 5 тис. пудів калію величезними шматками, 2 тис. пудів єгипетської цураки, 3 тисячі чурбаків на дрова, 9 тис. пудів оливкової олії, 5 тис. пудів яловичого сала та 12 тис. пудів різних російських продуктів, швидше за все, це ті інгредієнти, які складали надзвичайною увагою. Опис було засвідчено начальником поліцейського відділку Григорієм Скучанським [15].

Рішення на звернення було позитивним, і купця нагородили золотою медаллю на Анненській стрічці з коментарем від імператора – «за корисне». Уряд заохочував приватну ініціативу, але тримав все під постійним контролем і не поспішав вдаватися до кардинальних змін існуючого ладу, суворо регламентуючи всю економічну діяльність. Треба зауважити, що обидва імператори: і Олександр I, і Микола I оточили промислову діяльність надзвичайною увагою. За розвиток і вдосконалення виробництва вони нагороджували купців орденами й медалями. Були введені престижні звання мануфактур і комерції радників. З 1829 року регулярно проводилися всеросійські промислово-художні виставки.

Миловарне виробництво розвивалося, й на середину століття ми маємо такий матеріал щодо південноукраїнських губерній: Херсонська губернія в 1846 році налічувала серед свого промислового виробництва 8 миловарних заводів, 3 з яких були в Одесі, 4 були розташовані в Єлисаветграді й 1 у Бобринецькому повіті. Загальне виробництво продукції становило 77 240 карб. сріблом [11, 380]. У таблицях губернського комітету за 1857 рік представлено всього два заводи: один в Олександрії, а другий у Бобринецькому повіті (було вироблено мила на 2380 карб.). У м. Миколаєві завод купця Ніколаєва виварював 1 300 пудів мила на 4 290 карб.; у Єлисаветграді 1860 року на трьох заводах разом було виварено 22 400 пудів на 67 200 карб. Заводи належали купцю Золотухіну (7 тис.пуд.), купчиси Лошкарьовій (15 тис.пуд.) і купцю Шмулю Резнікову (400 пудів) за середньою вартістю одного пуда в 3 карб. сріблом. У відомостях Одеського градоначальства кількість і виробнича потужність миловарень вказана разом зі свічними заводами [11, 385]. За цими даними, власне в Херсонській губернії на кінець досліджуваного періоду, вироблялося мила близько 24 500 пудів вартістю в 73 870 карб. сріблом. За обсягом виробництва на середину XIX століття Катеринославська губернія посідала в процесі миловаріння другу позицію. У Катеринославі було 2 миловарні, одна – в Новомосковську, а інша –

у с. Верхньотарасівському. Вартість мила коливалася в межах 2.30 – 2.80 сріблом за пуд. Щорічне виробництво чотирьох заводів разом сягало 25 000 сріблом. Збування продукції відбувалося зазвичай на місці, частина потрапляла до Одеси й Харкова [6, 140]. За реєстром, розміщеним упорядником ВСО по Таврійській губернії, важко зрозуміти загальну кількість миловарень та обсяги їхнього виробництва, тому що серед даних по Бахчисараю (7), Карасубазару (14) та Феодосії (4) автор об'єднав свічне й миловарне виробництва, в Євпаторії – 4 миловарні і у с. Дуванкой Сімферопольського повіту – 1 [2, 177]. До того ж, незрозуміло, чи всі вони належали купцям? Документи 1818 – 1820 років свідчать, що більшість миловарень Таврійської губернії належали міщанам і не вирізнялися своєю потужністю [16, 96–97].

Асортимент мила, поданий для перевірки якості продукції Георгія Серпакії, та масштаби щорічного виробництва фабрики свідчать про те, що вже перші десятиріччя XIX століття репрезентують добре зорганізоване приватне купецьке миловарне виробництво на Півдні України. Згаданий вище документ фонду 18 надає інформацію про миловарню купця-грека через чотири роки після його нагороди. Це відомість за 1818 рік про купців, які володіють фабриками й заводами, що вказує на обсяг виробництва мила на заводі Г. Серпакії – 550 пудів [16, 39–40].

У цілому, в другому десятиріччі XIX століття на душу населення Російської імперії вироблялося 130 г мила на рік, у 1860 році – 240 г. Незважаючи на те, що до цього зростання долучилися й південноукраїнські губернії, внутрішнє виробництво не задовольняло всіх потреб, і Росія ввозила мила ще на більш ніж 100 тисяч карбованців, у той же час Англія вивозила його на 1,5 млн.карб., а Франція – на 1 мільйон.

Джерела та література:

1. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Херсонская губерния / Составляли Генштаба капитан Роголев и штабс-капитаны фон Витте и Пестов. –Т.ХІ. – Ч.1.– СПб. :Тип-я Департамента Генштаба. – 1849. – 273с.
2. Герсиванов. Военно-статистическое обозрение Российской империи, изданное при 1-м Департаменте Генерального штаба – Т.ХІ.–Ч.2. Таврическая губернія/ Герсиванов. – СПб.: Тип-я Департамента Генштаба, 1849. – 225 +50с.+ табл.
3. Добров П.В., Чумак М.М. Правове підгрунття залучення купецтва до модернізації промисловості на матеріалах Лівобережної України кінця XIX – початку XX століття/ П.В. Добров, М.М. Чумак. // Вісник Донецького університету, Сер. Б: Гуманітарні науки. – Вип.1.– 2008.– С. 102–109.
4. Домбровский Ф.М. Историко-статистическое описание г.Бахчисарая/ Ф.М. Домбровский // Новороссийский календарь на 1849 г. – Одесса, 1849. – С. 380 – 396.
5. Донік О.М. Купецьке промислове підприємництво в Україні(XIX – початок XX століття)/ О.М.Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX століття. – Вип.ХІ. – С. 154 – 168.
6. Драчевский. Военно-статистическое обозрение Российской империи, изданное при 1-м Департаменте Генерального штаба – Т.ХІ.–Ч.4. Екатеринославская губернія/ Драчевский. – СПб.: Тип-я Департамента Генштаба, 1850. – 186с.+ табл.
7. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг./ Е.И. Дружинина. – М.: Наука, 1981.– 215с.
8. Конотопов М.В., Сафронов Р.А. Динамика промышленности по обработке продуктов животноводства/ М.В. Конотопов, Р.А. Сафронов. – М.: Издательский дом «Деловая литература», 2004. – 104с.
9. Константінова В.М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 року // Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Спеціальність 07.00.06.– Історіографія, джерелознавство та

спеціальні історичні дисципліни / В.М. Константинова. – Запоріжжя, 2004. – С.159. – Додаток Л.

10. Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX столітті/ Т.І. Лазанська // Український історичний журнал. – 1996. – №2. – С.65 –74.

11. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния / Под ред. А. Шмидта - Ч.1 –П.– СПб.,1863.– 595с.

12. Пилипенко О. Наукова література з історії торговельно-економічної діяльності греків України у XVII – на початку XX ст. / О. Пилипенко // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 18. – С. 326-332.

13. Повне зібрання законів Російської імперії. – Т.ХХІІ. – СПб. –1830. – №16188, §§106,111.

14. Російський державний історичний архів. – Ф.1281.– Оп.4.– Спр.165. – Звіти Херсонського губернатора за 1804 –1810рр.

15. РДІА. – Ф.18. – Оп.2. – Спр.105.

16. РДІА. – Ф.18.– Оп.4. – Спр.225.– Ведомость о мещанах, крестьянах и разного звания людей, имеющих фабрики и заводы по данным 1817, 1818, 1819 и 1820 гг.

17. Шершун Т.М. Роль купецького стану у промисловому розвитку міст Херсонської губернії в першій половині XIX століття/ Т.М. Шершун // Інтелігенція і влада.– Випуск 5. Серія: Історія. – Одеський національний політехнічний університет, 2005. – С.94 – 100.

Галина Сигида (Запоріжжя, Україна). Купецьке підприємництво в миловарному виробництві на Півдні України у першій половині XIX століття

Публікація присвячена аналізу архівного документа з фонду Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург) і внесення його до контексту вже відомих даних про підприємницьку діяльність купецтва Південної України в першій половині XIX століття. Автор дослідив участь купецтва в такій галузі з оброблення продуктів тваринництва як миловаріння і зробив висновки щодо перспектив подальшого розроблення обраної проблематики.

Ключові слова: купецтво, тваринництво, підприємництво, миловарний завод.

Галина Сигида (Запорожье, Украина). Купеческое предпринимательство в мыловаренном производстве на Юге Украины в первой половине XIX века

Публикация посвящается анализу архивного документа из фонда Российского государственного исторического архива (г. Санкт-Петербург) и определения его места в контексте уже известных сведений о предпринимательской деятельности купечества Южной Украины в первой половине XIX века. Автор исследовал роль купечества в такой сфере обработки продуктов животноводства как мыловарение и сделал выводы относительно перспективы дальнейшего изучения данной проблемы.

Ключевые слова: купечество, животноводство, предпринимательство, мыловаренный завод.

Galina Sigida (Zaporozhia, Ukraine). Merchant enterprise in a mylovarennom production on South of Ukraine in the first half XIX century

Publication is devoted to the analysis of the archive document from the funds of Russian historical archives (St. Petersburg) and to the identification of its place in the context of already known information about business activity of merchants of South Ukraine in the first half of the 19th century. The author investigated the merchant class role in such sphere of live-stock production processing as soap-making and drew a conclusion about the prospects of further study of the given problem.

Key words: the merchants, stock-breeding, business, soap-works.

Вікторія ЛИКОВА
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94:322.2(477.7) “18”

**“Багатоземельність” Південної України
в першій половині XIX ст.:
бажане та дійсне**

Південна Україна традиційно вважалася багатоземельним регіоном, в якому практично не існувало проблеми нестачі землі. У сприйнятті селян, які прямували сюди у пошуках кращих умов життя та господарювання, та уряду імперії, який за рахунок південноукраїнських земель хотів не лише розширити кордони держави, але й дещо послабити соціальне напруження, викликане гострою нестачею землі в інших регіонах країни, Південна Україна, була тим самим “золотим запасом”, за допомогою якого вони могли вирішити свої проблеми та досягти бажаних цілей. Саме тому уряд проводив державну та підтримував поміщицьку колонізацію регіону, а також, в деякій мірі, “сприяв” стихійній колонізації, даючи можливість біглим селянам записуватись у ревізькі сказки та залишатись на нових місцях їх поселення. Селяни ж переселялись сюди як по одинці, так і сім'ями і навіть цілими селищами (про що ми знаходимо свідчення у ревізьких сказках та службовому листуванні, що стосувалось організації переселення селян з Полтавської, Чернігівської, Курської та інших українських та російських губерній) [1, арк. 168–194; 2, арк. 85–102зв].

Дослідники неодноразово розглядали питання багато- та малоземелля південноукраїнського регіону, а також ступінь забезпеченості місцевого населення землею. Проте торкалися цього питання вчені в основному у контексті вивчення історії регіону у цілому [3–5], колонізації Південної України, чисельності, соціального та національного складу населення регіону [6–9], окремих груп та категорій населення [10–13], особливостей та напрямків розвитку селянського господарства [14–19]. Таким чином, стає зрозумілою необхідність приділити увагу та розглянути безпосередньо питання малоземелля/багатоземелля Південної України, що ми й спробували здійснити у даному дослідженні.

На початку XIX ст. значна кількість земель Південної України була не лише незаселеною, але й не обмеженою. Це давало можливість забезпечити переселенців землею в достатній кількості. Норма земельної ділянки для державних селян була визначена з кінця XVIII ст. у розмірі 15 дес. на особу чоловічої статі [20, с. 247]. Бессарабська область була на особливому становищі й селянська ділянка тут складала 30 дес. Такі заходи були продиктовані бажанням уряду якнайшвидше заселити прикордонні землі. Збільшений розмір земельної ділянки отримували також певні групи державних селян: переселенці із Бобилецького староства Могильовської губернії, духобори (до 1822 р., коли вони були зрівняні з іншими державними селянами в питаннях землеволодіння), козаки Бузького війська, іноземні колоністи та ін.

У 1806 р. земельний фонд вільних державних земель складав 3 003 719 дес. і у більшості сіл був надлишок землі понад визначену 15-десятинну норму [21, арк. 23]. Незважаючи на це, ситуація на землях Південної України була не такою безхмарною, як здавалося на перший погляд. Селяни тут були найкраще забезпечені землею, проте розмір ділянок досить швидко зменшувався і нестача землі почала відчуватися в самих південноукраїнських губерніях.

Намагаючись вирішити цю проблему, уряд наказав прирізати поселенням державних селян необхідну кількість землі, де це можливо; а також дозволив переселення в межах губернії та створення на пустих незаселених землях нових поселень [22, арк.1]. Проте такі дії не потягли за собою бажаних наслідків. Більшість селян не бажала переходити на нові місця, які досить часто знаходилися на значній відстані від їх селищ, кидати налагоджене господарство та розпочинати все з початку. Недоліком також було те, що відведені під казенні поселення землі були недостатньо забезпечені водою, що значно ускладнювало як життя селян, так і ведення господарства. Один із чиновників, які займалися питанням переселення селян, зазначав у рапорті, що селяни одного з поселень, маючи меншу за 15-десятинну пропорцію ділянку, ведуть господарство та користуються спільними угіддями так, щоб усім було вигідно і нікому з них утисків не було, та не мають бажання переходити на нове місце [22, арк.23–23зв].

Така ситуація описана в документах однієї зі справ, що зберігаються в архіві Одеської області. У наказі Олександра I про приведення до відома кількості земель, які були відведені під кожне державне поселення, зазначалося, що, не зважаючи на велику кількість земель у Новоросійському краї, деякі казенні поселення відчують нестачу в ній, а іншим відведена земля у такій віддаленості від селищ, що оброблювати їх неможливо [23, арк. 1]. Головною причиною цього Міністр фінансів вважав збільшення населення у Катеринославській та Херсонській губерніях, і небажання селян переходити на відведені їм вільні землі. Імператор зазначав, що засоби для розселення малоземельних селян полягають у переконанні їх у користі переселення та наданні допомоги від держави [23, арк. 1зв; 24, арк. 3]. З цього стає зрозумілим становище селянина, який був змушений терпіти бідність не замислюючись про нове переселення, не маючи для цього ані коштів, ані хліба. Виходячи з таких обставин, Олександр I наказував негайно визначити кількість землі, яку окремо займало кожне казенне поселення Новоросійського краю; з'ясувати, на якій відстані від поселення вона знаходиться; скільки десятин припадає на особу [23, арк. 1]. Необхідно також було визначити найзручніші умови переходу селян з одного місця на інше, або створити нові поселення на вільних землях. Ділянки для цього необхідно було обрати вигідні для селян, закласти будівництво житла відповідно до місцевого клімату. По завершенні цих дій необхідно було скласти мапу та навести розрахунки позики, необхідної селянам [23, арк. 2].

У відповіді керівництва регіону на цей наказ зазначалися чисельність населення краю та забезпечення землею державних селян у 1806 р. (коли було зроблено загальний розподіл земель Новоросійського краю) та 1816 р. У звіті зазначалося, що в Катеринославській губернії у 1806 р. припадало близько 14 дес. на “ревізку душу”, а в 1816 р. – менше 11 дес. У інших південноукраїнських губерніях наявна значна кількість вільних земель понад 15-десятинної пропорції [23, арк. 3зв–4].

Найістотніше зменшилася ділянка у континентальних повітах Таврійської губернії – з понад 34 до 13 дес. на особу. У Херсонській губернії ділянка зменшилася з 19,47 до 13,38 дес., а в Катеринославській – з 13,45 до 10,56 дес. на особу⁷. Тобто, у всіх південноукраїнських губерніях селянські ділянки були менше встановленої 15-десятиної норми. Найгостріше питання нестачі землі було в Катеринославській губернії. З метою врегулювання ситуації селянам було дозволено переселятися до Херсонської і Таврійської губерній, а всі вільні землі залишались при селищах, для прибуття до них переселенців з інших малоземельних місць тієї ж губернії [23, арк. 4]. Керівництво регіону також наголошувало на необхідності припинити переселення “сторонніх” селян до Катеринославської губернії [23, арк. 5зв]. Причиною нестачі землі зазначалося небажання селян малоземельних селищ переходити на інші місця, багаті землями, або на нові ділянки, призначені для створення нових поселень. Землі для нових селищ часто відводились поблизу до водоймищ, яких у південноукраїнських губерніях було небагато, і, відповідно, були значно віддалені від малоземельних селищ і селянам було досить незручно їх обробляти [23, арк. 5].

Причинами зменшення державного земельного фонду в Південній Україні були також численні роздачі земель у володіння приватним особам, під поселення колоністів тощо. У 1817 р. відставний майор Антон Осипович Борисяк подав прохання про дарування йому за його службу та заслуги під час військових кампаній пустоші Нежина, розмір якої складав 699 дес. і 1560 саж. зручної та 196 дес. 1440 саж. незручної землі. Разом – 896 дес. 600 саж. Селяни не побажали користуватися цими землями через значну віддаленість від їх поселень, а поселитися на цій пустоші не схотіли через нестачу води [23, арк. 29–30].

Таблиця 4. Роздачі південноукраїнських земель у приватну власність⁸

Губернія	У відання Опікунської контори для поселення іноземців (десятин)	Приватним особам (десятин)	Для вільного скотарства (десятин)	Разом (десятин)
Херсонська	263 864	258 227	-	522 091
Таврійська	214 250	203 600	727 136	1 144 986
Разом	478 114	461 827	727 136	1 667 077

Наслідком нестачі землі та не розмежованості державних і поміщицьких земель, або земель кількох державних селищ, були численні конфлікти та судові суперечки. Інформацію про такі конфлікти навколо земельних володінь ми знаходимо в багатьох документах та справах у фондах архіву Херсонської області. Свідчення про суперечки зазначалися в земельних відомостях, в яких записувалися розмір спірної ділянки, між ким і від якого часу точиться суперечка. У матеріалах архіву зберігаються цілі справи про неправильне

⁷ Розраховано за: 23, арк. 3–5.

⁸ Складено за: 23, арк. 21–30; 41, арк. 2–3; 42, арк. 1–16.

розмежування, скарги селян та поміщиків, рапорти, листи землемірів щодо причин суперечок тощо [25–36].

Земельні суперечки виникали як між державними селянами і поміщиками, так й між селянами окремих державних селищ.

У грудні 1815 р. бобилецькі селяни скаржилися на значні утиски від сусідніх поміщиків та інших власників через не розмежованість їх земель. Їх володіння залишалися не межованими, незважаючи на те, що Кабінет міністрів 16 лютого 1815 р. дав розпорядження про розмежування земель селян. Згодом для будівництва в бобилецьких селищах та оселення в них поселян було відряджено колезького секретаря Овсяннико-Куликовського. У травні 1816 р. був відряджений капітан-лейтенант Матвєєв для межування 1500 дес. володінь бобилецьких селян із землями адміралтейських поселень [37; 38, арк. 2]. Ситуація була б практично вирішена, якби не примітка в документі: у випадку, коли при розмежуванні адміралтейським поселянами не вистачатиме землі, межування необхідно було припинити. У даному випадку держава керувалася власними інтересами, незважаючи на те, що переселення бобилецьких селян було частиною урядової політики колонізації краю.

Інша архівна справа містить листування щодо справи захвату землі казенного поселення Зибкого таємним радником Комбурлеєвим та колезькою радницею Сулимою. Перепоною на шляху розгляду та вирішення цієї справи було те, що губерньський землемір не мав у наявності плану дачі селища. План не був складений через розподіл повіту і зміну меж. Скориставшись змінами в територіальному устрої губернії, поміщики захопили суміжні землі, наполягаючи на своїх правах на них [28; 39].

Тривалим був процес між полковницею Анісією Юрчевською та селянами сусіднього державного села [27]. Поміщиця у своїй скарзі зазначила, що її землі межують із казенним селищем Александрівка й складають 9 000 дес. У 1803 р. ці володіння були обведені “формальною безсрочною межою”. Селяни села Александрівки перейшли на ці землі та зайняли їх на підставі, що їх селу належить частина земель. Господарюючи на зайнятих землях, селяни зайняли й водяний млин на річці Інгультці, орали та сіяли хліб, користувалися сінокосом і вивезли багато копиць сіна [27, арк. 6].

У резолюції на скаргу поміщиці наказувалося дослідити справу й, у випадку порушення межі, повернути власниці землі.

Конфлікти через земельні володіння та межування виникали й між мешканцями різних державних селищ. Поселенці села Познанки подали скаргу на ім'я Е. Рішельє про неправильне обмежування їх законних земель на користь села Гольм. За їх свідченнями, межа пройшла так близько до селища, що для вигону худоби познанські селяни мали переходити через землі села Гольм. У свою чергу, це викликало незадоволення селян Гольми й призводило до конфліктів між поселянами. Познанські селяни скаржилися також на те, що через “замежування” від них земель не можуть сплачувати податки та забезпечувати собі прожиття. Згодом казенна палата видала наказ про наділення поселян села Познанки землею за кількістю осіб, із відібраних 12 000 дес., які знаходились у спільному володінні із селом Ясиноватим [40, арк. 1, 32зв].

Нестача землі виникала також внаслідок постійного прибування населення до Південної України. Ситуація ускладнювалась тим, що земельні ділянки надавали на осіб чоловічої статі, записаних до ревільських сказок. Ревізії, перепис населення, відбувалися далеко не кожен рік. Між двома ревізіями могло проходити від п'яти до п'ятнадцяти років, а тому новоприбулі переселенці, не

записані у сказках, змушені були користуватися тим земельним фондом, який був у наявності в окрузі певного селища. Навіть коли переселенці створювали окремі хутори та села, вони користувалися землями та угіддями сусідніх поселень. Внаслідок цього розмір ділянки зменшувався пропорційно до зростання чисельності селян. Результатом такої ситуації ставали численні скарги селян на нестачу землі та неможливість сплати ними податків у повному обсязі.

Селяни семи селищ Тираспольського та одного села Одеського повітів подали скаргу на недостатню кількість земель на поселенців, записаних у сьому ревізії. Вони були наділені землею лише за кількістю осіб, записаних у п'яту ревізії, й через недостатню кількість десятин були змушені винаймати вільні навколо селища землі в тяжкий для них оброк [39, арк. 4зв]. При наділенні за 15-десятинною пропорцією селянам мала відійти вся оброчна земля. Селяни просили прирізати їм землю за кількістю осіб по сьомій ревізії в рівних вигодах із навколишніми селами.

Результатом розгляду справи став наказ Херсонського правління про складання відомості, в якій мали бути зазначені землі за формальним межуванням, кількість осіб по шостій та сьомій ревізіях; необхідна кількість землі за 15-десятинною пропорцією; розмір оброчної землі та кількість десятин, яку необхідно додати [39, арк. 49зв].

Землі кількох селищ були обмежані в одну округу. Так, села Липецьке та Точилове входили в одну ділянку; село Посицел було обмежане з селищами Гедерім, Байтали, Переліт та Андріяшівка. Саме через відмежування земель у спільну округу нарізати десятини за кількістю осіб можна було лише за умови рівноцінного розподілу земель та угідь між п'ятьма селищами [32; 33; 35; 39].

Губернським землеміром Сушевським була складена відомість відповідно до вимог губернського правління. У документі зазначалися розмір землі у спільній окрузі сіл; кількість землі, відведеної для поселення за даними шостої ревізії, та скільки необхідно додати десятин на мешканців по сьомій ревізії [39, арк. 8–10].

В архіві Херсонської області зберігається справа про переселення 794 мешканців селища Плоского, 729 селян із Дмитрівки та 96 з Уховки. Плосківські селяни мали оселитися на землях округу казенних сіл Малашти, Тея, Спея, Токмадзея, Бутор, Ташлик та Шибка; переселенці двох інших сіл мали оселитися в казенних селах Слободзеї, Ясці, Троїцькому, Кагаклеї, Валогоцулові та Маячках. Поселяни села Плоского побажали оселитися окремою слободою, що викликало необхідність складання плану землі, відведеної для них, і, відповідно, появу нових документів [33, арк. 11–12].

Південна Україна, як окраїна Російської імперії, була резервним земельним фондом для потреб країни. А. Фадєєв зазначав: "Малонаселені степові окраїни здавна були резервом російського феодалізму, забезпечуючи його розвиток не лише вглиб, але й ушир" [43, с. 16]. На півдні України уряд провадив таку політику двома способами: перший, шляхом значних земельних роздач високим посадовцям та великим землевласникам; другий, шляхом легалізації поміщицьких захватів, які були досить поширеним явищем у даний період.

Користуючись заплутаністю справ у питаннях селянського землекористування та необмежаністю земель, поміщики часто захоплювали великі ділянки державних земель. Проте такі захвати мали також і протилежний ефект – вони змусили уряд прискорити обмежування земель.

В той же час, прорахунки та помилки, допущені при межування земель протягом першої половини XIX ст. не були враховані згодом, наприклад, при проведенні другого загального обмежування державних земель у Бессарабії, що відбулося у 1861–1862 рр. Внаслідок чого багато державних селищ втратили частину угідь, якими користувалися до генерального межування у зв'язку із відведенням земель поміщикам, а також у лісне, колоністське, соляне та інші відомства.

Іншою проблемою було те, що при розподілі земель між поселеннями, не враховувалися потреби селян в угіддях. Межа могла проходити поряд із хатами поселення, позбавляючи їх пасовиськ, водоймищ тощо. Селяни с. Чимашир неодноразово скаржилися на відмежування від них до болгарської колонії Троян кращих орних та сінокісних угідь, частини вигону. Межа проходила понад самим селом, у результаті чого селяни не мали можливості не лише вивести худобу, але й випустити птицю [36, арк. 23]. У 1820 р. від с. Ташлик відмежована й передана колоністському відомству “задунайських поселенців” всі без винятку орні й сінокісні землі, внаслідок чого 118 сімей були змушені орендувати вільні земельні ділянки [14, с. 466].

Яскравим прикладом специфіки південноукраїнського регіону та неможливості застосування по відношенню до нього загальноімперських механізмів управління у повній мірі був 1859 р., коли була зроблена спроба застосувати до державних селян Бессарабії розпорядження Міністерства державного майна про переоцінку та часткове скорочення селянських ділянок, які проводились у центральних губерніях Росії з метою підвищення оброчного податку шляхом обкладання надлишкових земель (понад установлену норму у 8 дес.) додатковим податком. Державні селяни Бессарабської області мали понад установлену 8-десятинну норму 28 000 дес. Проте Палата державного майна попередила уряд, що селяни звикли вважати ділянкою належну кожному сімейству 30-десятинну пропорцію. Селяни не визнавали зміни цієї пропорції на восьми- та чотирьохдесятинну ділянку корисною для себе, оскільки будь-яке зменшення земельної ділянки вважали для себе вкрай обтяжливим [10, с. 80]. Уряд не наважився зменшити сімейну ділянку та дав розпорядження визнати неможливим поширення цього заходу на область.

Таким чином, можна говорити про те, що, незважаючи на статус багатоземельного регіону, на південноукраїнських землях уже наприкінці першої чверті XIX ст. почала істотно відчуватися нестача земель. Стосувалося це, в першу чергу, північних повітів, що пояснювалося переселенням на ці території значної кількості мешканців сусідніх українських губерній. Така ситуація спричинила пошкваллення руху населення в межах самого південноукраїнського регіону та переселення мешканців його північної частини до південних повітів і, особливо, до Бессарабії.

Проблема нестачі землі примусила селян брати необхідні їм землі в орендне утримання, що, у свою чергу, призвело до підвищення орендної плати та цін на землю. Недостатня кількість землі вплинула також на зміну форм землекористування селян. Займанщина, яка зберігалася протягом усього досліджуваного періоду, вже була обмежена розмірами земель, відмежованих державним та поміщицьким поселенням. Відсутність можливості вільно займати необхідну кількість землі та викликана цим необхідність максимально ефективно використовувати наявні володіння, призвели до поступового переходу державних селян південноукраїнських губерній всередині XIX ст. від залежної та перелогової до трипільної системи землекористування.

Джерела та література:

1. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф.12. – Оп. 2. – Спр.26. – 342 арк.
2. ДАЗО. – Ф.12. – Оп. 2. – Спр.33. – 324 арк.
3. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 277 с.
4. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М. : Наука, 1970. – 384 с.
5. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1859 гг. – М. : Наука, 1981. – 214 с.
6. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719–1858гг.) – М. : Наука, 1976. – 306 с.
7. Кабузан В.М. Заселення і освоєння Таврійської губернії у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 1969. – № 12. – С. 85–91.
8. Кабузан В.М. Крестьянская колонизация Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII – первой половине XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1964 г. – Кишинев : Карта Молдавияскаэ, 1966. – С. 313–324.
9. Секиринский С.А. Из истории крестьянской колонизации Таврической губернии в конце XVIII – первой половине XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1961 год. – Рига, 1963. – С. 356–362.
10. Анцупов И.А. Государственная деревня Бессарабии в XIX в. – Кишинев : Карта Молдавияскаэ, 1966. – 262 с.
11. Коциевский А.С. Свободные арендаторы на помещичьих землях Южной Украины (конец XVIII – первак половина XIX в.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1962 г. – Минск : Наука и техника, 1964. – С. 360–367.
12. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы – К. : Наукова думка, 1989. – 114 с.
13. Коциевский А.С. Эволюция форм землепользования у государственных крестьян Южной Украины в конце XVIII – первой трети XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963 г. – Вильнюс, 1964. – С. 420–426.
14. Анцупов И.А. Системы земледелия в южных уездах Бессарабии в первой половине XIX века // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1964 г. – Кишинев : Карта Молдавияскаэ, 1966. – С. 464–471.
15. Анцупов И.А. Аграрные отношения на юге Бессарабии. 1812–1870 гг. – Кишинев : Штиница, 1978. – 234 с.
16. Боровой С.Я. Основные этапы аграрного освоения Степной Украины // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1969 г. – К. : Вища школа, 1979. – С. 63–71.
17. Коциевский А.С. Эволюция форм землепользования у государственных крестьян Южной Украины в конце XVIII – первой трети XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963 г. – Вильнюс, 1964. – С. 420–426.
18. Секиринский С.А. Некоторые черты развития сельского хозяйства Крыма и прилегающих к нему земель Южной Украины в конце XVIII – первой половине XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1960 г. – К., 1962. – С. 403–417.
19. Секиринский С.А. Поземельные отношения в Крыму в первые годы после его присоединения к России // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1969 г. – К. : Вища школа, 1979. – С. 97–108.
20. Полное собрание законов Российской империи. Издание первое. – СПб., 1830. – Т. XXVI. – №19500. – С. 247–250.
21. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 249. – Спр. 145. – 1828 р. – 234 л.
22. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 249. – Спр. 145. – 1828 р. – 234 арк.
23. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 221. – Спр. 6. – 1816 р. – 32 арк.
24. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 220. – Спр. 12. – 1816 р. – 519 арк.
25. Державний архів Херсонської області (далі ДАХО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 3. – 282 арк.

26. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 596. – 6 арк.
27. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 666. – 27 арк.
28. ГАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 691. – 34 арк.
29. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 694. – 106 арк.
30. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 788. – 17 арк.
31. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 803. – 31 арк.
32. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 965. – 7 арк.
33. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 987. – 71 арк.
34. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 989. – 14 арк.
35. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1140. – 19 арк.
36. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1522. – 84 арк.
37. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 190. – Спр. 114. – 1824 р. – 245 арк.
38. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 220. – Спр. 2. – 1814 р. – 450 арк.
39. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1245. – 54 арк.
40. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 220. – Спр. 9. – 1809 р. – 32 арк.
41. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 641. – 35 арк.
42. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 645. – 37 арк.
43. Фадеев А.В. Россия и восточный кризис 20-х годов XIX в. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 396 с.

Вікторія Ликова (*Запоріжжя, Україна*). **“Багатоземельність” Південної України в першій половині XIX ст.: бажане та дійсне.**

У даній статті автор розглядає питання щодо забезпеченості державних селян землею в першій половині XIX ст., а також проблеми, з якими стикалися селяни у випадку нестачі землі, та шляхи їх вирішення.

Ключові слова: Південна Україна, багатоземелья, малоземелья, земельний фонд, землеволодіння, землекористування, розмір ділянки, земельний надел.

Викторія Лыкова (*Запорожье, Украина*). **“Многоземельность” Южной Украины в первой половине XIX в.: желаемое и действительное.**

В данной статье автор рассматривает вопрос об обеспеченности государственных крестьян Южной Украины землей в первой половине XIX в., а также проблемы, с которыми сталкивались крестьяне в случае нехватки земли, и пути их решения.

Ключевые слова: Южная Украина, багатоземелья, малоземелье, земельный фонд, землевладения, землепользования, размер участка, земельный надел.

Lykova Viktoria (*Zaporozhia, Ukraine*). **“Multi-land ownership” of the Southern Ukraine in the first half of the XIX century.: desired and real.**

In the given article the author considers the issue of Multi-land ownership of the state peasants of the Southern Ukraine in the first half of the XIX century. And the problems faced by state peasants in the event of a shortage of land, and their solutions.

Keywords: South Ukraine, bahatozemellya, land shortage, land bank, land tenure, land use, size of the area, the land allotment.

Олександр ШУМЕЙ
(Херсон, Україна)

94(477:629.5):911.374.5+392.91

**«Задніпровські італійці»: вербалізація
прибережного моряка
півдня України середини ХІХ ст.**

В Російській імперії торгівельне мореплавання було регламентоване ще в 1781 р. «Уставом купеческого водоходства» [23, 157]. Статут передбачав існування цілої низки професійних моряків: водоходів, взірцевих водоходів – мореплавців, корабельників чи судновиків, штурманів або кормчих, корабельних служителів та столярів. Законодавство визначало мореплавання, як вищу форму водоплавання, яке мало ґрунтуватись на вільному наймі та документальному оформленні економічних відносин [11, 1-34]. Населення Південної України, яке мало багатотисячові традиції мореплавства, не могло в повній мірі скористатися цим доволі прогресивним законодавчим актом. Дана ситуація зумовлювалась пріоритетами державної політики імперії – будівництво військового флоту в регіоні, торгівельна нестабільність викликана воєнними загрозами, несформованість соціальної структури населення тощо. Однак, Чорне море, як геополітичний пріоритет зовнішньої політики Російської імперії в останній чверті ХVІІІ – першій половині ХІХ століть, вимагав «міфологізації» військової присутності.

Показовою є робота з історії мореплавства, скомпільована в 1836 році генерал-лейтенантом Петром Орловським та опублікована «по Высочайшему повелению» з присвятою князю Костянтину Миколайовичу (другий син Миколи І, генерал-адмірал в 1831 р. з чотирьохрічного віку, з 1853 р. очолив морське відомство – О.Ш.) Аналізуючи світові процеси розвитку мореплавання, автор щодо «російського сліду» зазначає в назві: «С присовокуплением описания мореходства Украинских Казаков, прославившихся на Черном море в ХVІ веке, рисунков их челнов, и рисунков всех ныне употребляемых судов по внутренней навигации в России» [22, 323-336].

Навівши уривок з «Опису України» французького інженера та картографа Гійома Левасера де Боплана, Орловський продовжує традицію очевидців початку ХІХ ст., які відзначали природну схильність до мореплавання, переважно козацького населення, високий рівень рибальства та суднобудування у південноукраїнському регіоні. Але існувало й інше бачення розвитку чорноморської торгівлі. Так, німецький вчений Ганс Хальм, у двотомній праці з історії торгівельного судноплавства Дунаю, стверджує про незначні перспективи Чорноморської торгівлі та судноплавства «через відразу та страх перед водою у росіян». [13, 40-41]. Так чи інакше, населення Причорномор'я, було активно залучене до будівництва військового Чорноморського флоту. На Півдні України, в районі Херсона та Миколаєва, створюються адміралтейські поселення. Проблема браку кваліфікованих моряків для військового і торгівельного флоту вирішують за допомогою греків та італійців. Місцевому населенню азовсько-чорноморського узбережжя відводять другорядні професійні ролі.

Суттєві зміни для розвитку торговельного мореплавання в Азовсько-Чорноморському регіоні відкриваються в 1834 р. Спочатку оголошуються правила щодо відкриття вільних матроських цехів чи товариств в Нікополі та Олешках, на користь купецького чорноморського мореплавання [24, 83-85]. Через два тижні, в лютому 1834 р. санкціонується відкриття в Херсоні, першого на Чорному морі, училища торговельного мореплавання. Окрім підготовки штурманів торговельного флоту, було започатковано і клас кораблебудування [25, 112-116]. Вільні матроси, після п'ятирічної служби на флоті отримували патент на звання досвідченого матроса, випускники училища, після чотирирічного навчання отримували свідоцтво штурмана чи штурманського помічника, а ще після дворічного плавання, могли, витримавши екзамен, отримати звання шкіпера (капітана – О.Ш.). Звичайно, «вільні матроси» та училище торговельного мореплавання безпосередньо вплинули на формування професійної групи моряків на Півдні України. Закономірно, що організація заходів зі сприяння торговельному мореплаванию в регіоні не була реалізована одночасно. Однак, санкціонована державою увага, створила сприятливі умови для виявлення причорноморського моряка, як представника колективної спільноти та носія місцевого, мореплавного досвіду.

У 1848 р. в журналі «Морський збірник», зі статті Олександра Соколова щодо морського словника, розпочалась кількарічна дискусія щодо узагальнення термінології Російського флоту [28, 357-367]. Жваве обговорення засвідчило існування спроб створення універсального десятимовного словника російської морської термінології у XVIII ст., але через розмаїття термінів і регіональних особливостей, праця не була завершена. У XIX ст. актуальним для воєнного флоту стало видання трьохмовного англо-франко-російського словника морської термінології. Дописувачі констатували, що визначальними для російської термінології вітрильного флоту стали голландський вплив на вітрильне озброєння та англійський – на корабельну архітектуру. Окремо виділявся й тезаурус слов'янського походження та регіональні особливості в Білому, Каспійському, Охотському морях та по річці Волга [1, 411; 2, 460; 3, 463; 29, 87].

У цьому ж виданні, в 1852 році окрему групу публікацій започаткувала замітка «Задніпровські італійці». Невідомий автор, перебуваючи на військовому судні в районі Дніпровського лиману, записав кілька слів від херсонського моряка, яких називають «задніпровськими італійцями» через використання італійських назв румбів компаса (градація картушу компаса від сторін світу, картуш містив 32 румби – О.Ш.) [8, 489-490; 15, 91-93]. До 1854 р. вийшло ще дві невеличкі статті, які обмежились переліком слів грецько-італійського походження, що використовуються на купецьких судах Чорноморського флоту [16, 94-95; 29, 87-92]. Загалом у замітках «Морського збірника» було опубліковано 120 професійних термінів нетипового, для офіційної термінології, походження. Для військових моряків подібна термінологія виявилась відкриттям, утім надалі в морському збірнику зустрічаємо лише короткі повідомлення про випадки на торговельних судах Чорноморського регіону.

Актуалізація професійних термінів торговельного флоту чорноморського регіону, в контексті вироблення загальноросійської морської термінології, визначила подальше вивчення цього явища у якості суто лінгвістичної проблеми [5]. Наразі, чи не єдиною комплексною філологічною роботою щодо лінгвістичних нашарувань української морської термінології – є праці Олекси Горбача [9]. У вступі до статті «Українська морська й судноплавна термінологія» О. Горбач слушно зауважує, що українську судноплавну й морську термінологію і

досі не розроблено ні в історичному, ні в нормативно-лексикографічному напрямках. Зокрема, автор виокремлює грецькі та нюркські запозичення козацької доби та терміни запозичені у XVII–XIX ст. з голландської, англійської та французької мов, які прийшли разом з розбудовою російського військового флоту. Крім того, окрему увагу дослідник звертає на словник вітрильного флоту, як найбільш засмічену запозиченнями, зокрема голландизмами та англіцизмами, частину морської термінології. У статті «Назви в мореплавній «рожі вітрів» нашого Причорномор'я» згадуються і запозичені терміни італійсько-грецького походження в північно-азовському регіоні. Але акцент робиться на голландському впливові на зазначену термінологію в районі Дністровського лиману і південного рукава Дунаю [6, 1-8]. Цікавою є доповідь оголошена вченим на конференції з Балканістики в 1974 р. в Бухаресті «Середземноморські елементи в українській мореплавній і рибальській термінології», в якій автор спирається на згадані роботи [14, 517]. О. Горбач пропонує розділяти означені терміни за трьома напрямками: морські команди, назви вітрів та корабельне оснащення. Саме такий підхід було застосовано при укладанні додатку до публікації. Сьогодні дані лексеми практично не фіксуються ні в розмовній мові, ні в говірках. Хоча, за даними філологів, ще у 30-х роках ХХ сторіччя зустрічається ряд військово-морських термінологем у моряків-чорноморців Нижнього Подніпров'я. [4, 37-38].

Опосередковано, морську термінологію Причорномор'я висвітлюють В. і П. Митрофанови у дослідженні «Школи под парусами. Учебный парусный флот XVIII-XX вв.». Аналізуючи вітрильне суднобудування Азово-Чорноморського регіону в Миколаєві, Херсоні, Олешках, Голій Пристані, Бердянську, Маріуполі, Таганрозі, Ростові-на-Дону, автори звертають увагу на італійсько-грецьку термінологію. Проте, на думку дослідників, її носіями були не лише представники каботажного судноплавства, а й суднобудівники та «вільні майстри» з народного середовища [20, 133-139].

Фіксування мови причорноморських моряків засвідчує існування не просто окремих слів, а тематичної термінології, що забезпечувала професійну діяльність. Так, найбільшій публікації термінів (79 слів – О.Ш.) уживаних на суднах Чорноморського флоту, передувала стаття цього ж автора про плавання на купецькому судні. Лейтенант російського військового флоту (літературний псевдонім К.Л.У. – О.Ш.), в жовтні 1853 року перебував на судні донського козака під час плавання між Севастополем та Редут-Кале. Купецький бриг виконував підрядні роботи по перевезенню військових вантажів. Семидесятирічний шкіпер, одночасно і власник судна, який проживав в Таганрозі, здійснював прибережні плавання на Чорному морі з 1809 року [16, 77-90]. За період плавання, автор зафіксував не лише італійську термінологію компасу, а й традиції каботажного мореплавства, історію стосунків моряків з прибережним населенням, зокрема черкесами. Тобто, чорноморське прибережне плавання окремого шкіпера носило системний характер, а зафіксовані терміни були частиною професійного жаргону, соціального діалекту – соціолекту.

Збереження соціолекту, як традиції спілкування професійних груп, зокрема запорозьких рибалок, висвітлено в науковій літературі [19]. Але, щодо італійської термінології моряків Півдня України, свідчення про її уособлене існування зустрічаються лише до кінця XIX століття. При цьому її носії офіційну, військово-морську термінологію сприймають як «члоську», незручну та піддають злій критиці, у порівнянні з грецько-італійською [17, 25]. Консервативність у використанні професійних термінів причорноморськими моряками, дозволила

очевидням не лише зафіксувати її існування, а й вивчити природу. Дослідниця Н. Орлова, на основі аналізу художньої літератури, професійний мовний субстрат на території Азовсько-Чорноморського регіону, відносить до ранньої системи морехідної термінології XVII – XVIII століть [21]. У середині XIX століття причорноморський морський соціолект зберігав ознаки системи професійних жаргонів – базувався на калькуванні (уподібнені до знайомої мови – О.Ш.) та експресивності використання (існування не лише понять-термінів, а й команд – О.Ш.).

Зрозуміло, що філологічний аналіз походження окремих слів дозволяє виокремити лише проблему історичного підґрунтя цього явища. Існування соціального діалекту у співтоваристві задніпровських та причорноморських моряків, що самостійно забезпечували себе плавальними, засобами, є історичним аргументом на користь їх діяльності в системі торгівельних відносин у Середземноморському регіоні.

Італійський вплив на Чорноморському узбережжі, через колонізаційні процеси середньовічних держав Венеції та Генуї, розпочався в XII-XIII століттях. Раннє козацтво в XIII-XIV столітті, будучи в зносінах з генуезцями та венеціанцями, які проживали в приморських містах Чорного моря, засвоювало не лише термінологію, а й практичний досвід останніх. Запозичення з італійської морської термінології також притаманне для народів басейну Середземного моря. Наприклад, турки навчалися справі мореплавства в греків та італійців, тож і при запозиченнях із турецької мови, йдеться про первісні грецькі та італійські слова. [4; 27] Таким чином, виявлення «задніпровських італійців» було уламком глобальних процесів в історії мореплавства Середземноморського регіону попередніх епох. Це підтверджує і загальна періодизація традицій та впливів в Азовсько-Чорноморському басейні.

Дослідники мореплавства виділяють автохтонну, античну, слов'яно-руську, венеціансько-генуезьку, козацьку, Російську державну та сучасну традиції організації судноплавної справи. Моряки каботажного флоту Південної України в середині XIX століття, вступивши в систему торгівельних відносин Російської імперії, зберегли ознаки принаймні двох попередніх традицій мореплавства. [26, 9-10; 10; 31]

Наведені процеси лише частина ланцюгу впливів, які свідчать про значний науковий потенціал вивчення проблеми прибережних моряків Півдня України, наприклад, через призму національної, соціальної та регіональної морської стратегічної географії. Предметне поле, що виникло в Росії на початку XX ст. в середовищі морських офіцерів [26], наразі є розгалуженим науковим напрямком комплексу стратегічної географії, геостратегії та системи геополітичних наук. Маючи лише філологічні розвідки й лінгвістичні матеріали, неможливо визначити історичну роль групи прибережних моряків Нижнього Подніпров'я, Азовського та Чорного морів. Але, насамперед, необхідно вербалізувати (описати) причорноморського моряка, дослідити його інкорпорацію до суспільних інституцій, вивчити психологію, поведінку, професійні технології тощо.

Як зазначалось, чорноморська торгівля, як частина середземноморської, визначалася професійним впливом італійської, грецької та турецької мореплавних традицій. У першій половині XIX ст. це було цілком зрозумілим. Так, навіть Положення Херсонського училища торгівельного мореплавства передбачало регіональний пріоритет у вивченні мов для Азово-Чорноморського регіону. Курс навчання в закладі передбачав вивчення італійської, грецької та турецької мов на розмовному рівні, читання та писання на означених мовах допускалося з

помилками [25, 114]. Тобто, йшлося про поєднання стихійної традиції мореплавання та освітньої політики у справі формування російського торгівельного флоту на Чорному морі.

Вербалізація причорноморських моряків як «зідніпровських італійців» відбивав в першу чергу мовні особливості цієї професійної групи. В середині XIX ст. зустрічаємо і більш узагальнюючий образ. Так, Я. Псарьов у своїй публікації «Грыцько и англичане» на шпальтах «Северной пчелы» (1854), описуючи бомбардування Одеси англо-французькими кораблями під час Кримської війни, для визначення причорноморських моряків використовує термін «Грицько» [30, 64-65]. Кореспондент дав пояснення, що «Грицько» – усталений вислів на Чорному морі. Під власною назвою сприймаються, на відміну від моряка, всі наймані матроси прибережного (каботажного) плавання, які переважають серед українського населення. Відчуття образу формується через аналогію з «Ванькой» – біржовим візницею, який «промишляе» на поганенькій конячній на відміну від візничі-лихача. Стихія Грицька – «каботажка», але не в вузькому розумінні невеликого херсонського човна. «А знаете ли, что такое каботажка? Это, за немногим исключением, суднишко маленькое, плохонькое, судьба которого – плавать по морю и не видеть моря: тереться вечно у берега, возит арбузы, соленую рыбу и разную подобную мелочь. Весь экипаж его – два, три, много пять человек», пояснює автор [30, 64].

Широкого поширення образ місцевого, причорноморського моряка, як «Грицька-українця» набув в 60-ті роки XIX століття. Підполковник Генерального штабу А. Шмідт, описуючи шляхи сполучення Херсонської губернії в середині XIX століття, наводить слова відомого херсонського кораблебудівника початку XIX століття Бухтєєва: «...До сих пор крестьяне, поступая на суда прямо от сохи, очень скоро делались матросами, а через два-три года – шкиперами; знания приобретаемые наукой, заменялись у них русской сметливостью, отвагой решимостью, присутствием духа...». Автор статистичного опису Нижнього Придніпров'я та Причорномор'я, кадровий військовий А.Шмідт наводить доволі яскраву характеристику: «...Расскажите о этой решимости наших хохляков в Англии – не поверят самые отчаянные моряки, а у нас это нипочем...». Це доводилось доволі сміливими вчинками місцевих моряків, переважно українців. Так, в 1830 році, херсонський шкіпер зафрахтував вантаж лісу до Лондона. І хоча до того «Грицько» не плавав далі Одеси, через два місяці успішно повернувся з Англії до Херсона. Інший випадок стосується відправки до Севастополя восьми збудованих в Херсоні човнів-дубів. Доставляти човни на великому судні вважалось нерентабельним, тому оголосили набір бажаючих здійснити рейс власним ходом дубів. Добровольців виявилось більш ніж достатньо, які використовуючи лише по одному вітрилу, переправили човни через Чорне море [33, 311].

«Каботажка» була досить колоритним явищем. У спогадах віце-адмірала Г. І. Щедрина (уродженець Кубані, випускник Херсонського морського технікуму 1932 р., в 70-ті роки XX ст. головний редактор журналу «Морський збірник»), наведено уривки з книги херсонського моряка «Морские истории», про народні традиції та гумор мореплавців Придніпров'я. Юнга за наказом шкіпера вів вахтовий журнал, куди записував події за власним світосприйняттям. Так, в одному із записів читаємо: «Підібрали Сидора (правий якір – О.Ш.), да підірвали когті (лівий якір з лопастями – О.Ш.) з Сухумського рейда. Дядько (боцман – О.Ш.) п'яний в дим дав по морді Харитонові і пішов в тамбучку (носовий кубрик – О.Ш.) отсипаться. Харитон з Тарасом випили спирт з компаса, а в того наляляли

води, наказали Дядькові нічого не говорити... Поставили магістру (грот-мачту – О.Ш.) і залупили по три милі. Ідемо гоже (повніше до вітру – О.Ш.), а потім пішли пула (повними вітрилами – О.Ш.) на грего (північний схід – О.Ш.)» [34, 204-205]. До речі, спостерігається чітка російська і, наступна, радянська традиція передачі застосування чорноморської морської термінології у контексті українського мовного середовища. Грицько біля Одеси з рушніці стріляє по військовому кораблю примовляючи: «От тобі, бісів сину, як достане – подавишся» [30, 65]; капітан Григорій Борзенко з Керчі, винаймаючи матроса: «Харчі у кацапов, а у мене продовольствіє» [17, 24]; олешківський чи херсонський боцман у розмові з Малим: «Малий, бачиш встречний пароплав іде? Викинь флаг! Та я його, Дядько, ще біля Очакова викинув. Ви ж казали!..» [34, 203].

На судах каботажного плавання Чорноморського регіону встановлювалася специфічна система морської субординації. Зокрема, капітан (шкіпер) невеликого судна, який часто був і власником транспорту, серед підлеглих користувався незаперечним авторитетом. Шкіпера називали величавим – «Дід». Боцман, а одночасно і штурман, головний серед команди найманих матросів – «хлопців», називався «дядьком». Лише «дід» і «дядько» могли спілкуватися на «ти», «хлопці» ж дотримувались чіткої субординації. Серед команди часто можна було зустріти 13-15-річних хлопчаків – юнг, до якого члени команди звертались «Малий». [17, 23-33] Таким чином десятиліттями зберігалась спадковість морехідної справи регіону. Навіть у першій половині ХХ ст. у Херсоні, студентів останнього курсу морехідного технікуму називали «дядьками». Мова йшла про стимулювання отримання освіти, тобто, головними серед матросів, вивчивши морехідну астрономію вони могли бути, але для кваліфікованого морського спеціаліста ще треба закінчити навчання. Також, молодшого на курсі називали «малий», а загалом молодші курси іноді ображали «тітками»: «Ви не дядьки – ви тьотки» [34, 172, 195].

Вагомим визнанням традицій мореплавства Півдня України є листування Тараса Шевченка з братом Варфоломієм Шевченком накінці 50-х років ХІХст.: «7 сентября вранці приїхав я в Петербург і прочитав твоє письмо у М. М. Л[азаревського]. Пишеш, що тебе не було дома, що ти хлопців возив у Херсон. Добре зробив еси! Та тільки чи притокмив ти їх у те училище торгового мореплавання? Якщо притокмив, то молися Богу та лягай спати: з хлопців будуть люде... тільки треба спать на одно око» (10 вересня 1859. С.-Петербург) [32, 186].

Наведені образні та мовні характеристики свідчать, що каботажне мореплавання Південної України могло належати до традиційних українських купецьких, торговельно-визницьких промислів. Маючи ту ж природу, що й дніпровське лоцманство та чумакування, воно не досліджене на належному рівні [18]. Однак, придніпровські моряки, на відміну від лоцманів та чумаків, отримали інший імпульс власного розвитку.

У 70-80-ті роки ХІХ ст. в Азовсько-Чорноморському регіоні масово з'являються морехідні класи, – морські навчальні заклади відкритого типу, а саме в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Феодосії, Севастополі, Керчі, Бердянську, Таганрозі, Ростові-на-Дону. Найбільше їх скупчення спостерігається саме в Придніпров'ї. Окрім Херсона, класи були відкриті в Олешках, Голій Пристані, Бериславі [6], а в 1920 р. училище далекого плавання – у Станіславі [12, 35]. У придніпровському регіоні знаходилась десята частина всіх морехідних шкіл Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Основою їх контингенту стали місцеві жителі з досвідом мореплавства, а ініціативу створення і фінансування брали на себе місцеві громади.

Наприкінці XIX ст., з відкриттям мережі морських навчальних закладів, відбувається географічне розшарування моряків Причорномор'я. Дмитро Лухманов, засновник радянської вітрильної школи, капітан багатьох суден в автобіографічних творах про своє навчання в Керченських морехідних класах виділяє «херсонських» та «чигиринських» торгових моряків з народу [17, 20-22]. Хоча ця градація була досить умовна. Серед «херсонських», могли зустрічатись жителі Старої Збур'ївки, поселення на березі Дніпровського лиману. Збур'ївчани себе чітко ідентифікували: «збур'ївчани, що англічани, всі збур'ївчани – капітани» [35, 123].

Цей процес, входження у освітній простір широких верств морехідного населення, нащадків «Грицьків» та «задніпровських італійців» вимагає глибокого вивчення. Однак, зрозуміло, що його результатом стало включення морського населення Південної України у систему соціально-економічного життя та торгівлі Азовсько-Чорноморського регіону в епоху парового флоту кінця XIX ст.

Джерела та література:

1. А.А.А. Отзыв на статью «Несколько слов о морском словаре» // Морской сборник: издаваемый Морским Ученым Комитетом. – Т.І. - СПб., 1848. – №10., октябрь. – С.411-417.
2. А.А.А. Еще объяснение некоторых морских слов // Морской сборник: издаваемый Морским Ученым Комитетом. – Т.І. - СПб., 1848. – №11., ноябрь. – С.460-463.
3. А.В. Несколько славянских морских терминов // Морской сборник: издаваемый Морским Ученым Комитетом. – Т.І. - СПб., 1848. – №11., ноябрь. – С.463-466.
4. Андриянова О.Я. История украинської військово-морської лексики: козацька доба. // Культура народов Причерноморья. – Симферополь. – 2004. – №56. – Т.2. – С.36-39.
5. Богородский Б.Л. Терминология моряков Средиземно-Черноморского бассейна. // Уч. зап. ЛГПИ им.Герцена. – Т.69, 1948. – С. 97-138. Богородский Б.Л. О терминах прова и пупа («нос» и «орма» судна). // Уч. зап. ЛГПИ им.Герцена. – Т.248, 1963. – С.261-272. Богородский Б.Л. Русская судоходная терминология в историческом аспекте. /Автореф. дисс. докт. филол. наук. Л. – 1964. – 32 с. Богородский Б.Л. Итальянские названия ветров на Черном море. // В сб.: Лексико-грамматические исследования по русскому языку. – Калинин. – 1977. – С.58-71.
6. Барбашев Н.И. К истории мореходного образования в России. – М.: Изд. АН СССР, 1959. – 216с.
7. В. Н. Морская стратегическая география // Морской сборник. – 1910. – №2.
8. Г.Б. Заднепровские итальянцы // Морской сборник: издаваемый Морским Ученым Комитетом. – Т.VIII. - СПб., 1852. – №12., декабрь. – С.489-490.
9. Горбач О. Українська морська й судноплавна термінологія. Мюнхен, 1958. – 29 с. Горбач О. Назви в мореплавній «рожі вітрів» нашого Причорномор'я. Мюнхен, 1968. – 8с.
10. Гришин Ю.А. История мореплавания. – М.: Транспорт, 1966. – 226с.
11. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). Ф. 14., Опис. 2., Спр. 34. – Указы Екатерины о водоходстве. – Арк. 1-34.
12. ДАХО. Ф.р.413., Оп. 1., Спр. 55., Арк. 35-48.
13. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800гг. – М.: Из-во АН СССР, 1959. – 281с.
14. Єдліньська У. Термінологічні праці Олекси Горбача (1918-1997) // Українознавчі студії. – №8-9. – 2007-2008. – С.510-519.
15. Зарудный Л. Название румбов компаса на языках: италианском, турецком, эстонском. // Морской сборник: издаваемый Морским Ученым Комитетом. – Т.XIII. - СПб., 1854. – №9., сентябрь. – С.91-93.
16. К.Л.У. Переход на купеческом бриге из Севастополя в Редут-Кале // Морской сборник: издаваемый Морским Ученым Комитетом. – Т.XIII. - СПб., 1854. – №9., сентябрь. – С.77-90. К.Л.У. Собрание морских слов, употребляемых на купеческих судах Черного и Азовского морей // Морской сборник: издаваемый Морским Ученым Комитетом. – Т.XIII. - СПб., 1854. – №9., сентябрь. – С.94-95.

17. Лухманов Д.А. Солёный ветер: Жизнь моряка. – М.: Транспорт, 1992. – 543с.
18. Матеріали до вивчення виробничих об'єднань / За ред. А.Любоди, В.Петрова. – Випуск 1, Дніпровські лоджани. – К.: Вид-во ВАН, 1929. – 130с.; Матеріали до вивчення виробничих об'єднань об'єднань / За ред. В. Білого. – Випуск 2, Чумаки. – К.: Вид-во ВАН, 1931.
19. Мільчев В. Запорозьке рибальське аргю – маркер соціальної групи // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Т.18. – К.2009. – С.160-172.
20. Митрофанов В.П., Митрофанов П.С. Школы под парусами. Учебный парусный флот XVIII-XX вв. – Л.: Судостроение., 1989. – 233с.
21. Орлова Н.М. Функционирование морской лексики в тексте художественной литературы (XIX-XX вв.) / Автореф. дисс. канд. филол. наук. М. – 1984. – 24с.
22. <http://www.twirpx.com/about/faq/downloading/> Орловский Взгляд на мореходство и мореходные силы у всех народов в мире. – СПб.: Типография Конрада Вигенбера, 1836. – 360с.
23. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года (далі – ПСЗРИ). – Печатано в типографіи II відділення власної його імператорського величства канцелярії. 1830. - Т. XXI, 1781–1783. – № 15.176. – 25 июня 1781 - С.157-186; – № 15.285. – 23 ноября 1781 - С.312-336.
24. ПСЗРИ: Собрание второе. – Печатано в типографіи II відділення власної його імператорського величства канцелярії. – Т. IX, 1835. – № 6745. – 26 января 1834 – С.83-85.
25. ПСЗРИ: Собрание второе. – Печатано в типографіи II відділення власної його імператорського величства канцелярії. – Т. IX, 1835. – № 6788. – 7 февраля 1834 – С.112-116.
26. Смагін І.І. Історія вітчизняного мореплавання. Дослов'янський період. – Житомир: ОППО, 2006. – 368.
27. Сокульський А. Л. Морські походи запорожців. – Дніпропетровськ, 1995, С. 22-23. Сокульський А.Л. Флот Запорозької Січі в XVI-XVIII ст.: структурна організація, технологія та військове мистецтво. / Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – НАН України. Ін-т історії України. – К., 1999. – 17с.
28. Соколов А. Несколько слов о морском словаре // Морской сборник: издаваемый Морским Ученым Комитетом. – Т.І. - СПб., 1848. – №9, сентябрь. – С.357-367.
29. Соколов А. Собрание местных, старинных и малоизвестных русских морских слов // Морской сборник: издаваемый Морским Ученым Комитетом. – Т.ХІ. - СПб., 1854. – №1., январь. – С.87-92.
30. Псарев Я. Грыцько и англичане // Северная пчела. – 1854., №101 / Опубліковано за: Путилов Н. Сборник известий относящихся до настоящей войны: Известия с берегов Черного моря – СПб.: Из-во Эдуарда Веймара, 1856. – С.64-65.
31. Тушин Ю.П. Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях. – М.: Наука, 1978. – 183с.
32. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 2003. – 632 с.
33. Шмидт А. Материалы для истории и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. – Часть первая. – СПб. – 1863. – 592с.
34. Щедрин Г.И. Путевка в большое плавание: рукопись. – Ч.1. – 1981. – 254л.
35. Ярова М.П., Бритік А.О. На бистрині життя. Документальна повість. – Херсон: Титан., 2003. – 184с.

Додаток:

**Словник морських термінів вживаних на купецьких судах
Азовського та Чорного морів.**

(Публікація здійснена популярним методом, зі збереженням мовних і стилістичних особливостей. Для зручності терміни упорядковані в алфавітному порядку та систематизовані тематично.)

I. Румби компаса та явища погоди.

Бунацо – Штиль, тихо.
Верховой ветер – Свежий морской ветер.
Гарби – Юго-запад, SW.
Грего – Северо-восток, NO.
Грего-Леванти – Востоку-северо-восток, ONO.
Грего-Трамонтано – Северо-северо-восток, NNO
Леванти(е) – Восток, O.
Магистра – Северо-запад, NW.
Магистра-трамонтано – Северо-северо-запад, NNW.
Низовой ветер – Легкий береговой ветер.
Острия, остро – Юг, S.
Острия-широко – Юго-юго-восток, SSO.
Острия-гарби – Юго-юго-запад, SSW.
Поненто(е) – Запад, W.
Поненто-Гарби – Западно-юго-запад, W SW.
Поненто-Магистра – Западно-северо-запад, WNW.
Рукав – Тифон (вихрь).
Трицероли – Рифы.
Трамонтано(е) – Север, N.
Фортуно – Свежо, сильная погода.
Широко – Юго-восток, SO.
Широко-Леванти – Востоку-юго-восток, OSO.

II. Морські команди.

Ала – Весла на воду.
Баса – Откачивай воду помпой.
Баста – Заканчивай.
Боца – Стопарь.
Вира – Пошел.
Гвардион – таможенный досмотрщик (скорпион)
Гожа – Держать полное.
Горць – Держать круче.
Держать на карту – править по румбу.
Занимать гвардию – Стать на вахту (часы).
Иоса – Навались.
Кухарь – Кок.
Майна, Мола – Трави.
Майна паруса – Паруса долой.
Надгачить – Надвязать.
Орса – Придержись.
Оца – Еще.
Паруса бонянь – Паруса полощать.
Паруса поднять в гору – поставить марсель.
Полоскать паруса – Обрасолить круче.
Сопра паруса – Лечь в дрейф.
Спустить паруса – Поставить фок или грот.
Тимон и тимоня – Румпель и рулевой.
Тира – Малый вперед.
Тира мала – Грот-марса-булень отдай
Фунда сидоро – Отдать якорь.
Шкипер от бандеры – «подставной капитан».

III Корабельна архітектура та вітрила.

1) Такелаж та рангоут.

Албурети – Грот-стенга.

Бабафига – Брамсель.

Бастуни – Утлегар.

Брули – Гитовы.

Габия – Грот марсель.

Гиндации – Фалы.

Каваларга – Канатные тали.

Каргабаши – Ниралы.

Кандалищы – Риф-сезни.

Каштаны – Палы шпиля.

Кондри – Бом-брамсель.

Контрашток – Оттяжка для заваливания нижних реев.

Крутолацы – Лиселя.

Кружеты – Салинг.

Лигодура – Бензеля.

Магистра – Грот.

Мандаль – Марса-фал.

Мура – Галс.

Ранда – Бизань.

Паренкета – Фог марсель.

Пятна – Бейфут нижнего рея.

Сангилети – Еринс-тали.

Стрела-бандера или фалик-бандера – Флаг-фал.

Тринкетин(а) – Бом-кливер, стаксель.

Троц(ы) – Бейфут верхнего рея.

2) Деталі корпусу та прилади.

Баркет – Лаг.

Бартело – Лац-борт.

Боццы – Канатные стопоры.

Бон-бреза – Бушприт.

Борт – Шпангоут.

Бурины – Бейдевинд.

Бурило – Булинь.

Вагулины – Длинные ганшпуги для отвода от борта гребных судов.

Гардель – Гафель

Гаша – Огонь.

Гордень – Дирик-фал.

Горганела – Рог фиш-балки.

Грота-фал – Грота-гардель.

Гребок – Валек весла

Гротива – Шкаторина.

Гуман или сидро (сидоро) – Якорь.

Дерево – Форштевень.

Дуб – Киль.

Кадина(ы) – Якорь-цепи.

Камора – Капитанская каюта на корме.

Каргабас – Кливер-нирал.

Коволарга – Большие тали для подъема якоря.

Ковыль – Свайка.

Команда – Шкимушка.

Кополь – Крамболь.

Кортулацини – Брам-лисель.
Кухня – Камбуз.
Ласкабурины – Галфинд.
Лепетушка – Трещотка для вызова всех наверх.
Мантич(ина) – Топенант.
Мороз – Штык-болт.
Морозы – Нок-бензеля.
Накрыгина – Планширь.
Паранки – Тали.
Парапет – Фальшборт.
Пармизан – Кильсоно.
Паторацы – Бакштаги.
Пенек – Пика.
Подшивы – Киль и наложенные на него флортимберсы.
Поет – Мат.
Покело – Колдундик.
Порьска – Банка для мачты.
Потарации – Фордуны
Прова – Бак (носовая часть судна).
Пуа – Кормовая (фордевинд).
Радуна – Ковш.
Самадура – Томбуй.
Сарты – Ванты
Саура – Каменный балласт.
Секеты – Обносной сезень.
Сингалеты – Эрнс-бакштаги.
Сорока – Флюгарка.
Сорочень – Стеклень.
Страли – Штаги.
Тамбуча – Сходной люк в носовой кубрик.
Темераре – Княвдигед (передняя верхняя часть форштевня).
Тринкета – Стаксель.
Флок – Кливер.
Фортулацы – Унтер-лисель.
Шкандаль – Лот.
Шкарма – Деревянная уключина на шлюпке.
Шкундра – Ручной насос.
Штука – Фальстем.

3) Вітрильне оснащення судна.

Ар(л)бурет и Контра-ар(л)бурет – Фор-брам и бом-брам-стеннга.
Банберс – Бушприт.
Бастуня и Контра-бастуня – Утлегарь и Бом-утлегарь.
Бизань-арбурет – Бизань- и бизань-брам-стеннга.
Бизань-щегла – Бизань-мачта.
Бизань-бума-рей – Бизань-гик.
Бизань-ранда-пик – Бизань-гафель.
Грот-арбурет – Грот- и грот-брам-стеннга.
Контра-папафига-рей – Фор-бом-брам-рей.
Контра-пари(у)нькет-рей – Верхний марса-рей.
Майстро-бума-рей – Грота-гик.
Майстро-ранда-пик – Грота-гафель.
Майстро-щегла – Грот-мачта.

Папафига-рей – Фор-брам-рей.
Пари(у)нькет-рей – Нижний марса-рей.
Стеньг-пари(у)нькет – Фор-стеннга.
Тринькет-рей – Фока-рей.
Тринькет-щегла – Фок-мачта.
Чубук – Флаг-шток.

Джерела укладання:

Митрофанов В.П., Митрофанов П.С. Школы под парусами. Учебный парусный флот XVIII-XX вв. – Л.: Судостроение., 1989. – С.133, 134, 138,

139.<http://www.twirpx.com/about/faq/downloading/>

Морской сборник. – Т.VIII. - СПб., 1852. – №12., декабрь. – С.489-490.

Морской сборник. – Т.XI. - СПб., 1854. – №1., январь. – С.87-92.

Морской сборник. – Т.XIII. - СПб., 1854. – №9., сентябрь. – С.77-90, 94-95.

Лухманов Д.А. Соленый ветер: Жизнь моряка. – М.: Транспорт, 1992. – С.19, 23-28, 36.

Олександр Шумей (*Херсон, Україна*). **«Задніпровські італійці»: вербалізація прибережного моряка півдня України середини XIX ст.**

У доповіді розкриті деякі аспекти вербалізації моряків Південної України та їх традиції в середині XIX ст. Увагу акцентовано на використанні специфічної професійної термінології придніпровськими моряками.

Ключові слова: «Задніпровські італійці», «Грицько», каботажне плавання, вітрильний флот, Азово-Чорноморський регіон.

Александр Шумей (*Херсон, Украина*). **«Заднипровские итальянцы»: вербализация прибрежного моряка юга Украины середины XIX в.**

В докладе раскрыты некоторые аспекты вербализации моряков Южной Украины и их традиции в середине XIX в. Внимание акцентировано на использовании специфической профессиональной терминологии приднепровскими моряками.

Ключевые слова: «Заднепровские итальянцы», «Грыц'ко», каботажное плавание, парусный флот, Азово-Черноморский регион.

Alksandr Shumey (*Kherson, Ukraine*). **«Zadniprovskie Italians»: verbalization of off-shore seaman of south of Ukraine in the middle XIX century**

In a lecture some aspects of verbalization of sea-folk of South Ukraine and their tradition are exposed in the middle XIX century. Attention is accented on the use of specific professional terminology pridneprovskimi sea-folk.

Keywords: «Zadneprovskie Italians», «Gryc'ko», coastwise swimming, wind-driven fleet, Azovo-chernomorskiy region.

Вікторія КОНСТАНТИНОВА
(Бердянськ, Україна)

УДК: 94(477.7)“18”

**Запровадження міського положення 1870 року
в містах Таврійської губернії: відзеркалення
специфіки південного регіону**

Нарівні з іншими (актуальність для сьогодення, компактність і стан збереженості фондів органів місцевого самоврядування в архівах, наявність представницьких комплексів опублікованих матеріалів діяльності дум, управ, що суттєво полегшує написання присвячених їм робіт), важливою причиною активного звернення науковців до відповідної проблематики є саме її значущість, у тому числі — і в плані розуміння ролі органів міського самоврядування в розбудові міст другої половини XIX – початку XX ст.

Наявність доволі розлогої історіографії звільняє нас від необхідності докладно викладати обставини підготовки Міських положень 1870 р., структуру та функції окремих органів міського самоврядування тощо. Натомість ми маємо можливість зосередитися на значущих проблемах законодавчого регулювання нововведень щодо міського самоврядування, на специфіці цих нововведень на теренах Південної України, на найбільш суперечливих питаннях становлення та розбудови відповідних органів та їх стосунків із органами земського самоврядування.

Певні зміни до системи громадського управління південноукраїнських міст, як і міст інших регіонів імперії, були внесені в рамках судової реформи. Зокрема Іменним указом від 13 квітня 1866 р. передбачалася ліквідація магістратів і ратуш, причому в тих населених пунктах, де вони завідували і питаннями міського господарства, Міністру внутрішніх справ доручалося влаштувати замість них або міські думи, або ж спрощене громадське управління. Частина функцій магістратів і ратуш мала бути передана думам, частина — повітовим судам. Останнім відтепер підпорядковувались і словесні суди, які до того перебували під віданням магістратів і ратуш. На виконання цього узаконення губернські правління видали свої укази (зокрема відповідний документ Катеринославського губернського правління побачив світ 5 вересня того ж 1866 р.). Невдовзі передбачене указами було виконане на місцях. Так, у повітовому Олександрівську міська ратуша була ліквідована 16 вересня 1866 р. Для вирішення адміністративно-господарських питань на території міста, “до загального перетворення міського самоврядування”, було запроваджене Олександрівське спрощене громадське управління, яке, як випливає зі справ його фонду, займалося плануванням міського бюджету, відало питаннями розкладки та збирання податків, виконанням повинностей, відведенням земельних ділянок, причисленням до станів купців і міщан, цеховим управлінням, благоустроєм, сприяло розвитку промисловості і торгівлі. Це управління очолювалося виборним міським старостою, члени управління — депутати — обиралися міською громадою за становим принципом [8, 169].

При доволі ординарній системі органів міського самоврядування, характерній і для міських поселень Російської імперії в цілому, Південна Україна в перші ж роки після скасування кріпацтва все ж отримала один важливий виняток, який дає підстави казати про специфічність, “пілотність” регіону в реформуванні відповідної системи. Йдеться про запровадження Положення про громадське управління міста Одеси 1863 р.

Запроваджена в Одесі система була навіть більш досконалою у порівнянні з тими, що діяли в Петербурзі та Москві. Серед її переваг сучасні юристи називають те, що саме в Одесі була вперше застосована трьохрозрядна система тих, хто брав участь у виборах; Одеська розпорядча дума була поставлена в більш самостійне положення, ніж думи Петербурга та Москви; в Одеському положенні встановлювався новий, прогресивний і перспективний порядок виборів: замість загальноприйнятого балотування шарами тут передбачалось подання бюлетенів або записок.

За формулюванням С. Бернштейна, “з відкриттям в Одесі самоврядування інтереси міста перейшли у відання самих громадян... Наскільки минулі адміністратори сприяли всіма своїми силами її розвитку та процвітання, настільки згодом, при самоврядуванні її, Одеса зобов’язана подальшому своєму успіху інтелігентним своїм представникам, міському голові... і першим гласним міста” [6, 54]. С.М. Стременовський звертає увагу на те, що за своїм складом ця дума була “різко безстанова” у порівнянні з думою дореформеною. Раніше купці 1-ї та 2-ї гільдії вважали ганьбою потрапити до складу гласних. Тепер же поруч із купцями та міщанами серед гласних були і “родовиті та поважні” одесити, зокрема дворяни [9, 127-128].

Разом із тим, до справи підготовки Міського положення 1870 р. були залучені й інші міста. Зокрема ще у 1862 р. за розпорядження Міністра внутрішніх справ до них були надіслані запитання щодо покращення міського управління. Тоді губернські правління запропонували зокрема елісаветградській та катеринославській громаді створити комісію для розробки відповідних пропозицій.

У самому Міському положенні обумовлювалося, що воно негайно вступає в дію в Катеринославі, Керчі, Миколаєві, Сімферополі, Херсоні; в інших же містах і посадах це має бути зроблене “в найближчий, за можливості, час” [3, 821-839].

Показово, що Міське положення 16 червня 1870 р. спочатку не поширювалося на столиці та Одесу. І лише 20 червня 1872 р. було прийнято правила про його застосування до Петербурга, Москви та Одеси (П. Герлігі помилково вважає, що нові правила набрали для Одеси чинності вже в 1871 р. [7, 152]). Нововведення стосувалися головним чином процедурних питань і передбачали певне спрощення механізму функціонування дум трьох міст. На переконання С.М. Стременовського, Міське положення 1870 р. (яке він помилково датує 16 липня, а Правила про застосування цього положення до столиць і Одеси — 20 липня) могло дати Одесі значно менше, аніж іншим містам імперії і навіть столицям, оскільки вже існуюче Положення 1863 р. включало в себе значну частку нових начал міського самоврядування [9, 145].

Реалії запровадження Міського положення 1870 р. наочно продемонстрували, наскільки неоднозначним було ставлення до реформування міського самоврядування громад південноукраїнських міст. У той же час структури державної влади виявили доволі високу активність, прагнучи забезпечити виконання норм, передбачених Положенням.

Уже невдовзі після публікації Миського положення Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор П.Є. Коцебу заходився перевіряти, чи виконуться передане губернаторам розпорядження Міністерства внутрішніх справ щодо відкриття губернських з миських справ присутствій, за посередництвом яких планувалося запроваджувати нове Миське положення. Тоді ж генерал-губернатор поцікавився, що зроблено у тих містах, де Миське положення, згідно з його ж нормами, мало вступити в дію негайно [1, 16-16 зв.].

П.Є. Коцебу, заручившись підтримкою севастопольської миської громади, вже в жовтні 1870 р. увійшов у зносини з Міністром внутрішніх справ щодо поширення Миського положення на це місто, “з огляду на те, що м. Севастополь володіє немаловажними коштами, має всі задатки майбутнього процвітання зі спорудженням до нього залізниці, що проектується, і покращенням його порту”. Міністр повідомив, що з його боку перешкод немає, і що нові миські установи мають бути відкриті в Севастополі не пізніше осені 1871 р., про що генерал-губернатор і проінформував Таврійського губернатора для подальших розпоряджень [2, 1-2]. Така ж процедура була пройдена стосовно Феодосії [2, 7], Ялти [2, 9], Бердянська, про який генерал-губернатор писав, що той, “володіючи немаловажними коштами, за своїми торговими оборотами, господарством і кількістю населення стоїть не нижче багатьох губернських міст” [2, 5].

Втім, далеко не у всіх містах Півдня нововведення запроваджувалися з готовністю. Майже через півтора року після початку миської реформи, 30 листопада 1871 р. генерал-губернатор писав, що до нього досі не надійшли подання від Таврійського губернського керівництва про введення Миського положення в Олешках, Балаклаві, Бахчисараї, Євпаторії, Мелітополі, Ногайську та Оріхові, тоді як “в багатьох інших містах ввіреного моєму управлінню краю, які знаходяться за кількістю населення і значенням своїм на однаковій і навіть на набагато нижчій ступені, дозволено вже ввести сказане Положення” [2, 75].

Обов'язковим етапом процедури запровадження Миського положення було складання приговору миської громади, і саме на цьому етапі виявлялися складності та суперечності процесу. Зокрема Євпаторійська миська дума ще 20 серпня 1871 р. повідомила Таврійське губернське правління, що частина євпаторійської громади бажає введення нового Положення і просить відповідного клопотання думи, тоді як інша частина виступає проти [2, 35-35 зв.]. А 18 листопада того ж року “значна більшість” євпаторійської громади відмовилася від нововведень, висловивши впевненість, що із введенням Миського положення витрати міста неминуче збільшаться, так що воно “при своєму вкрай бідному становищі і відсутності яких-небудь нових джерел прибутків ніяким чином не може бути спроможним утримувати нове миське управління”. Тож Євпаторійська дума рапортувала губернському правлінню, що громада не може клопотати про введення Положення, оскільки це “не обов'язково для всіх міст”, і розраховує відкласти справу “до більш сприятливих часів”. Дума підтримала таку позицію [2, 82-82а].

Про те, що населення Євпаторії виявилось розколотим у питанні запровадження Миського положення, свідчить лист, складений частиною місцевої громади, в якому містилося клопотання про нововведення і наголошувалося, що попередній приговор прийнятий незначною кількістю городян. При цьому підкреслювалося, що Євпаторійська дума, яка складалася переважно з гласних караїмів, захищаючи права своїх одновірців якраз і вплинула на масу неписьменних, не наполягала на складанні позитивного вероку і, не питаючи згоди інших громад, повідомила офіційний Сімферополь

про небажання євпаторійців ввести нове Положення; саме тому губернське правління розпорядилося провести нові вибори на старих підставах. Тим самим, скаржилися городяни, “велика і блага справа вирішена караїмським населенням в ушерб громадян християнського сповідання, позбавлених за старого порядку не лише всякого впливу, але і найменшої участі у справах міського управління”. При цьому висловлювалася впевненість, що нове Положення вкрай необхідне для Євпаторії, яка “як за населенням, так і за величезними торговими оборотами... не поступається іншим містам”. Втім, тут же висловлювалася впевненість, що попри невеликі міські прибутки, малий запасний капітал, при єдності мешканців торгівля Євпаторії може зрости і покращитись, а невиробничі витрати зменшитись, що “неодмінно полегшить долю більшості городян, які не можуть протистояти силі експлуатуючого населення” [2, 100-102].

Мелітопольська громада 20 грудня 1871 р. в присутстві міського спрощеного господарського управління склала приговор, в якому записано: “запровадження в теперішній час у місті Мелітополі нового Міського положення буде передчасним через відсутність особливих на це джерел, а тому міське управління бажаємо залишити на старих началах” [2, 90-90 зв.].

В Оріхові громада була готова перейти на нові правила, втім, лише за умови трансформації міського спрощеного господарського управління у спрощену ж структуру, з огляду на те, що “через малочисельність городян... в теперішній час більша їх частина перебуває на посадах по виборах, як от депутатами по квартирній комісії, по торгівлі, присяжними оцінщиками з кандидатами”. Тож оріхівська громада склала приговор, за яким в Оріхові мала бути сформована лише дума, без управи, з перекладенням усіх функцій управи на міського голову [2, 66, 83-83 зв.]. Позиція оріхівців не зустріла заперечень з боку державної влади [2, 156].

Бахчисарайська громада на сході у лютому 1872 р. розсудила, що хоча і належало б ввести в місті Положення 1870 р., але це не можна робити, оскільки “обивателі... знаходяться в тяжкому становищі, перебуваючи в більшості на заробітках в інших місцях,... місто з торговими містами веде саму незначну торгівлю, ... і прибутки ні в якому разі не зможуть покрити при введенні нового Положення міських витрат, які мають збільшитись” [2, 131-136 зв.].

Вельми показовою в зазначеному питанні була позиція Бахчисарайського міського голови, який відчував себе зобов'язаним відстоювати інтереси і держави, і безпосередньо міста. Голова рапортував Таврійському губернатору, що оскільки губернське правління наполегливо звертається до думи щодо скорішого запровадження Міського положення, він “цілком співчуває турботі про це уряду”, але не може зрозуміти, як розв'язати колізію: серед більш ніж 5 тисяч населення Бахчисараю християн налічується не більше 200, а право голосу з них мають менше 30. Стаття ж 35 Міського положення передбачала, що християни мають становити не менш як 2/3 складу гласних міських дум. Тому міський голова і запитував губернатора: чи потрібно застосовувати до Бахчисарая статтю 35 буквально? [2, 216-217]. Державна влада тоді врахувала конфесійну специфіку кримського міста. 22 листопада 1873 р. була височайше затверджена думка Державної Ради про дозвіл не дотримуватися статті 35 Міського положення в тих містах, де чисельність християн незначна. У тексті самої думки згадується, що відповідне подання до Державної Ради було зроблене Міністром внутрішніх справ відносно міських дум Таврійської губернії [4, 527-528].

Генерал-губернатор і губернське керівництво продовжували тримати справу про запровадження Миського положення під контролем і певною мірою тиснули на міське керівництво. Як результат, уже в січні 1873 р. Таврійський губернатор повідомляв, що в його канцелярії є відомості про введення нового Положення в Сімферополі, Карасубазарі, Ялті, Феодосії, Старому Криму, Бердянську та Перекопі, і про дозвіл провести вибори в Мелітополі та Ногайську [2, 286-286 зв.]. Ще 21 червня 1872 р. Положення було запроваджено в Оріхові [2, 304].

Посилання на необхідність застосування Миського положення 1870 р. зустрічаємо і в законодавчих документах про надання населеним пунктам статусу міст, що побачили світ у період між двома Миськими положеннями. Так, і у Височайше затверджене 5 листопада 1876 р. положенні щодо Олешок, і у Височайше затвердженому 3 вересня 1882 р. положенні Комітету Міністрів, яким Луганський завод одержав статус повітового міста і став іменуватися Луганськом, обумовлювалося, що Міністр внутрішніх справ має зробити розпорядження про введення в цих населених пунктах Положення від 16 червня 1870 р., з надання права голосу особам сільського стану, які мали передбачені Положенням торгіві документи і підлягали обкладенню міськими зборами, або ж були власниками нерухомості, з якої сплачуватиметься оціночний збір на користь міста [5, 428-429].

Формуючись і трансформуючись у загальноімперському, великою мірою уніфікованому контексті система органів миського самоврядування Півдня все ж мала певну специфіку в плані хронології запроваджуваних змін і регламентації формування та діяльності органів громадського управління, що зумовлювалося зокрема особливим статусом Одеси. Реалії запровадження нововведень, передбачених Миськими положеннями 1870 р., продемонстрували різні стратегії миських громад і миських верхівок, зумовлені специфікою ситуації в кожному миському поселенні.

Джерела і література:

1. Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим (ДААРК). — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 7588. — 21 арк.
2. ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 7714. — 427 арк.
3. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1874. — Собр. II. — Т. XLV. — Отд. I. — От № 47862 – 48529. — 896 с.
4. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1876. — Собр. II. — Т. XLVIII. — Отд. II. — От № 52437 – 52981. — 695 с. разд. паг.
5. ПСЗРИ. — СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1878. — Собр. II. — Т. LI. — Отд. II. — От № 56150 – 56793. — 601 с. разд. паг.
6. Бернштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем / С. Бернштейн. — Одесса: Типография Л. Нитче, 1881. — 145 с.
7. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794 – 1914 / П. Герлігі. — К: Критика, 1999. — 383 с.
8. Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки) / В.М. Константинова. — Запоріжжя: АА Тандем, 2010. — 596 с.
9. Стременовский С.Н. Местное самоуправление г. Одессы в середине XIX столетия. Историко-правовое исследование / С.Н. Стременовский. — Одесса: Юридична література, 2002. — 158 с.

Вікторія Константинова (*Бердянськ, Україна*). **Запровадження миського положення 1870 року в містах Таврійської губернії: відзеркалення специфіки південного регіону**

В статті розкрито специфіку запровадження Міського положення 1870 року, яка полягала в плані хронології запроваджуваних змін і регламентації формування та діяльності органів громадського управління. Реалії запровадження нововведень продемонстрували різні стратегії міських громад і міських верхівок.

Ключові слова: південь України, етнічний склад населення, міське населення.

Виктория Константинова (*Бердянск, Украина*). **Внедрение городского положения 1870 года в городах Таврической губернии: отражение специфики южного региона**

В статье раскрыта специфика внедрения Городского положения 1870 года, которая заключалась в плане хронологии внедряемых изменений и регламентации формирования и деятельности органов общественного управления. Реалии внедрения нововведений продемонстрировали различные стратегии городских общин и городских верхушек.

Ключевые слова: юг Украины, этнический состав населения, городское население.

Viktoriya Konstantinova (*Berdyansk, Ukraine*). **Introduction of city position 1870 years in the cities of the Tavricheskoj province: reflection of specific of the South region**

In the article the specifics of introduction of the Urban Charter in 1870 has been opened, which was consisted in the plan of chronology of introduced changes and regulation of the formation and activities of public administration. The realities of introduction of innovations have demonstrated different strategies for urban communities and urban tops.

Keywords: south of Ukraine, the ethnic structure of population, urban population.

Дмитро СЕМКО
(Київ, Україна)

УДК: 94(477):930.1+930.85 Перетц

Літературна творчість Лазаря Барановича в дослідженнях Володимира Перетца

Серед літературних творів другої половини XVII ст. спадщину чернігівського архієпископа Лазаря Барановича вирізняє певна універсальність, яка і привертала увагу істориків, літературознавців, бібліографів протягом вже більше двох століть. Літературна спадщина Лазаря Барановича надзвичайно різноманітна. Вона складається з полемічних та гомілетичних трактатів, поетичних збірок. Протягом першої половини XIX ст. дослідження літературної спадщини Лазаря Барановича було майже виключно прерогативою церковних істориків. Митрополит Євгеній (Болховітінов) ще 1827 року подав коротенькі відомості про Лазаря Барановича. Пізніше до творчості Лазаря Барановича зверталися Філарет (Гумілевський), А. Страдомський та ряд інших дослідників, що розглядали літературну творчість чернігівського владика переважно в контексті його церковно-адміністративної діяльності [1, 7, 10].

Одним з найвизначніших представників університетської науки, які досліджували творчість Лазаря Барановича в контексті української літератури другої половини XVII ст. був професор Харківського університету М. Сумцов. Діяльність його припадає на останню третину XIX – початок XX століття. Монографія вченого про Лазаря Барановича, яка побачила світ 1884 р., а також низка робіт, присвячених іншим представникам Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку, що входили до серії під загальною назвою «К истории южнорусской литературы XVII века», стали вагомим явищем тогочасної історіографії [8, 9]. М. Сумцов зібрав та проаналізував епістолярну спадщину, актові матеріали та більшість творів чернігівського архієпископа та його оточення, проте його роботи мали певні недоліки, на що вказували вже сучасники М. Сумцова [6].

Спробою заповнити наявні лакуни у дослідженні творчої спадщини Лазаря Барановича стали дві публікації В. Перетца, здійснені ним на сторінках «Киевской старины». В статті ми спробуємо охарактеризувати творчий доробок дослідника і видавця численних пам'яток української літератури, присвячений двом рідкісним книгам чернігівського владика.

Перша з двох публікацій – «Filar Wiary» знову найденное сочинение Лазаря Барановича» - присвячена опису доволі рідкого видання – поетичної збірки Лазаря Барановича. В.Перетц не обмежився розглядом анонсованої книги Барановича, а навів весь доступний йому список праць чернігівського архієпископа. Спираючись на посвяту «Старого костьолу» І. алятовського, в якому перераховані деякі праці Л. Барановича, а також на доступну йому бібліографію, В. Перетц поставив собі за мету з'ясувати, які саме праці належать перу Барановича, враховуючи суттєві розбіжності, що існували у

бібліографів. Посилаючись на роботи Філарета (Гумілевського), П. Стросва, М. Сумцова та К. Естрейхера, В. Перетц доповнив і розширив список відомих праць чернігівського владики, довівши їх кількість до двадцяти восьми. Зауважимо, що в наступній статті дослідник піддав сумнів існування трьох з них [4, с.227].

Розпочинаючи безпосередній аналіз твору Л. Барановича, В. Перетц зазначив, що певний інтерес вона викликає не лише як збірка віршів на богословсько-полемічні теми, а ще й тому, що вона є прикладом брошур, з якими полемісти XVII ст. зверталися до натовпу, який, на думку вченого, не лишався осторонь церковно-богословських суперечок [3, с.61]. Останнє зауваження В.Перетца викликає певні сумніви – навряд чи розглядувана брошура слугувала саме зверненням до натовпу, та й наклад її навряд чи був великий. Інакше брошура не стала б бібліографічною рідкістю. (Адже примірники інших творів Лазаря Барановича, Іоаннікія Галятівського та інших представників Чернігово-Новгород-Сіверського осередку збереглися значно краще). Взагалі, більшість поетичних збірок та полеміко-публіцистичних трактатів Лазаря Барановича призначалися не для широкого загалу, а скоріше для невеликого прошарку освіченої спільноти, так би мовити, поціновувачів. Через це і мова більшості творів Барановича або польська, або книжна церковно-слов'янська, що також не сприяло розповсюдженню його творів серед широких верств населення. На противагу цьому, твори іншого представника Чернігово-Новгород-Сіверського осередку Іоаннікія Галятівського значно демократичніші як за складом, так і за мовою викладу, наближеної часто до народної.

На думку В.Перетца, зміст «Filara Wiary», що включає сімнадцять віршів, розпадається на три групи. [3, с.62] До першої він відносить вірші, присвячені сходженню Святого Духа та Трійці. Дослідник наводить численні цитати з них, зауважуючи, що зміст деяких віршів важко пояснити без знання старої символіки південно-руської літератури [3, с.65]. Проте сам цієї символіки не пояснює.

Друга група віршів присвячена Божій Матері. Передаючи зміст першого вірша, що входить до цієї групи, В. Перетц зазначає, що «Молитвенное вдохновение проникает это стихотворение и придает ему ту жизненность и силу, которой лишены рассмотренные выше вирши, вошедшие в «Filara Wiary» [3, с.68].

Третю групу складають вірші полемічного характеру, в яких захищається православ'я [3, с.69]. Один з віршів цієї групи направлений проти аріан, інші прославляють православні християнські цінності. Закінчується брошура прозовими висловками з псалмів, символа апостольського, послання до Галатів латиною та польською мовою, розташованих таким чином, що частково пояснюють одна одну.

В.Перетц висунув гіпотезу, що віднайдена ним брошура Лазаря Барановича тематично пов'язана з іншим твором чернігівського владики – трактатом «Nowa wiąga», направленим проти «Starej wiągu» П. Бойми. Вона могла бути підготовлена автором задля того, щоб певним чином підготувати читачів до фундаментальної полемічної «Nowej wiągu». Порівнюючи зміст «Filara Wiary» з змістом «Nowej wiągu», В.Перетц дійшов висновку, що частина віршів з «Filara Wiary» згодом була вміщена до «Nowej wiągu». Перетц вважає, що об'єм та віршована форма «Filara Wiary» надавали йому більш популярний вигляд викладеним в ній богословським питанням [3, с.73].

В. Перетц звернув увагу і на те, що «Filar Wiary» складений доволі непослідовно, що вірші, присвячені різним питанням, розміщені без системи. На думку вченого, це є спільною ознакою південноруських авторів другої половини XVII ст.

«Книга смерті» архієпископа Лазаря Барановича є певним доповненням до роботи В. Перетца, присвяченої «Філяру віри». «Книга смерті» зберігалася у бібліотеці церковно-історичного музею при Київській духовній академії. Враховуючи, що віднайдене видання було дуже рідкісним, а згадки про цю книгу В. Перетц знайшов лише у Галятовського та Естрейхера, дослідник здійснив доволі ґрунтовний його опис.

В.Перетц звернув увагу і на те, що в одному з віршів «Книги смерті» Барановича перераховані в хронологічному порядку його твори, причому цей перелік співпадає з бібліографією Барановичевих творів, яку подав Галятовський. На підставі наведених у цьому вірші даних В. Перетц припустив, що де-які з книг, авторство яких приписувалося Барановичу К. Естрейхером, ніколи не існували в реальності, а про деякі інші видання не згадував сам Баранович, вважаючи їх не надто важливими [4, с.227].

Вірші, цитати з св. Письма, благочестиві роздуми, які входять до першої частини книги, присвячені св. Хресту. Перетц наводить численні цитати з курйозних та інших віршів Барановича, зазначаючи, між іншим, що «Как и в других – и в этой книге Л. Баранович не остался чуждом политической жизни современного ему общества. Как в «Lutnie Apollinoweу» и в «Nowey Mierze» - так и здесь (л.48-50) он старается провести мысль о необходимости единогодушного отпора туркам со стороны Польши и Руси». [4, с.231] Інша група віршів стосується Різдва Христового, Вознесіння. В них автор повертається до боротьби з турецькою експансією.

Підсумовуючи свій розгляд, В.Перетц своєрідним чином охарактеризував поетичну збірку Барановича, зауваживши, що хоч вірші Барановича не відрізняються красою форми та багатством думки, проте цей твір дозволяє ознайомити читачів з дуже рідкісною книгою, «произведением во всяком случае не последнего в ряду литературных труженников той эпохи». [4, с.233]

На початку статті, присвяченої «Книзі смерті», В.Перетц вказує, що віднайдена ним книга Барановича не була відома дослідникам. Проте за дев'ять років до публікації В.Перетца на сторінках «Киевской старины» з'явилася стаття М. Марковського, так само присвячена «Книзі смерті» Лазаря Барановича. [2] В ній дослідник зазначає, що першим відомості про описуване видання надав професор Петров, а в монографії М.Сумцова лише припускається існування цієї книги, поряд з іншим твором Барановича – «Книгою народження». Очевидно, і В. Перетц, і М. Марковський користувалися одним і тим же примірником книги, який подарував бібліотеці Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії Г. Мілорадович.

Розмірковуючи над причинами появи такого твору, М. Марковський називає, серед іншого, похилий вік автора та його схильність до містичного світосприйняття [2, с.203]. Проте, далі М. Марковський звертає увагу на співзвучність сюжетів «Книги смерті» та «Лютні Аполонової», написаної наприкінці 1660-х років, коли Лазар Барнович був значно молодший і вів доволі активне суспільне життя. Очевидно, не лише похилий вік спонукав Барановича до роздумів про вічність...

На відміну від В. Перетца, М. Марковський не наводить практично кожен вірш з книги Барановича, а дає загальну оцінку цієї книги, лише підкріплюючи

свої зауваження щодо її змісту відповідними цитатами. Для М. Марковського, як і для В. Перетца, більшість віршів Барановича є прикладом схоластичного пустослів'я, яке М. Марковський вважав загальною рисою творів більшості українських поетів XVII ст. Проте, дослідник звертає увагу і на те, що окремі вірші мають певні автобіографічні сюжети, дозволяючи, наприклад, підтвердити час, коли Баранович отримав сан єпископа, або ж патріотичне звучання [2, с.204].

На думку М. Марковського, Лазар Баранович дуже ретельно ставився до своїх пастирських обов'язків, вимагаючи щоб пастир «душу свою полагал за овцы свои». Марковський вважав, що ця фраза для Барановича має реальний зміст, оскільки все його життя пройшло в боротьбі за живі інтереси народу, з якого він вийшов [2, с.204].

Цікаве зауваження М. Марковського стосується віку Барановича. Дослідник зазначав, що «даже в этом старческом произведении мы видим, как дороги были Барановичу его овцы». Оскільки дата народження Лазаря Барановича досі не встановлена остаточно і серед істориків існують різні версії щодо цього, можемо зауважити, що Марковський, очевидно, належав до тих дослідників, які відносили дату народження чернігівського владика до початку XVII ст.

М. Марковський звертає також увагу на антиісламську та антиюдейську спрямованість деяких віршів Барановича, вміщених в «Книзі смерті». Дослідник пов'язував антиісламську направленість Барановичевих поезій з політичними ідеалами чернігівського владика, який вважав, що необхідно визволити Константинопольського патріарха з турецької неволі і взагалі вигнати турок з Європи. І зробити це можливо об'єднавши зусилля «орла польського» з «орлом московським» [2, с.205].

До літературної спадщини представників Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку зверталися також і учасники Семінарія російської філології, заснованого і очолюваного В. Перетцем при Університеті св. Володимира у 1907 р. Учасники семінарію, серед яких в різний час були відомі пізніше науковці В. Адріанова, О. Багрій, О. Баранніков, С. Богуславський, М. Гудзій, В. Маслов, І. Огієнко та ін., розглядали різні аспекти творчості Іоанікія Галятовського, зокрема легендарно-апокрифічні елементи його творів (легенди з «Неба нового»), здійснення перекладів «Ключа розуміння» на слов'янську мову, зразки віршів Івана Величковського (який теж деякий час перебував у Чернігові і ймовірно працював у друкарні Лазаря Барановича), аналізували різні видання «Руна орошеного» Димитрія Туптала (І. Огієнко) тощо [5].

Таким чином, публікації В. Перетца, присвячені поетичним збіркам чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, доповнили та розширили відому бібліографію праць чернігівського владика, а також дозволили більш ґрунтовно дослідити шляхи розвитку української поезії другої половини XVII ст. Численні цитати Лазаревих віршів та прозових вставок дозволили В.Перетцу проілюструвати політичні ідеали та духовні цінності чернігівського владика, хоч оцінки поезій Барановича у самого В. Перетца не завжди послідовні. Зрештою, як і у М. Марковського, для якого схоластична безмістовність Лазаревих поезій органічно поєднується з його патріотичними поглядами та турботою про нагальні інтереси свого народу.

Статті В. Перетца та М. Марковського, присвячені «Книзі смерті», в багатьох аспектах подібні, що обумовлено змістом самого твору від якого відштовхувалися дослідники, проте різняться розставленими акцентами,

доповнюючи одна одну. Враховуючи те, що поетичні збірки Л. Барановича вже в XIX – на початку XX ст. були бібліографічною рідкістю, публікації В. Перетця не втратили свого значення і досьогодні.

Джерела та література:

1. [Евгений Болховитинов] Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви. Т. II, СПб., 1827. С.5-7.
2. М.М. [Марковский М.] Случайная библиография // Киевская старина, т. XXXII, 1891, январь. С.202-206.
3. Перетц В.Н. «Filar wiągu» вновь найденное сочинение Лазаря Барановича // Киевская старина, т. LXII, 1898, июль-август. С. 50-74.
4. Перетц В.Н. «Księga śmierci» архиепископа Лазаря Барановича // Киевская старина, т. LXII, 1898, сентябрь. С. 225-233.
5. Перетц В.Н. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы // Унив. изв., 1905, апрель. С. 1-62. Перетц В.Н. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии // Унив. изв., 1909, июнь. С. 1-39. Перетц В.Н. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии // Университетские известия, 1907, ноябрь. С. 1-59. Перетц В.Н. Отчет об экскурсии Семинария русской филологии в Москву. 1-12.02.1912 г. //Унив. изв., 1913, январь. С.1-139. Перетц В.Н. Отчет об экскурсии Семинария русской филологии в СПб. 20.02-6.03.1910 г. //Унив. изв., 1910, май. С.1-14. Перетц В.Н. Отчет об экскурсии Семинария русской филологии в СПб. 13-28.02.1911 г. //Унив. изв., 1912, июль. С.1-107; август. С.111-171. Перетц В.Н. Отчет об экскурсии Семинария русской филологии в СПб. 23.02.-3.03.1913 г. //Унив. изв., 1913, ноябрь. С.1-44; декабрь. С. 45-86.
6. Петров Н. К истории южнорусской литературы XVII столетия. Н.Ф.Сумцов. Киев и Харьков, 1884-1885 (Рецензия) – ЖМНП, Ч. ССXXXVIII, 1885, апрель. – С. 320-323.
7. Страдомский А.И. Лазарь Баранович, архиепископ Черниговский и Новгоросеверский // ЖМНП, Ч.LXXV, 1852, июль, август.
8. Сумцов Н.Ф. Иоанникий Галятовский (К истории южнорусской литературы XVII в.) //Киевская старина, т.VIII, 1884, январь. С. 1-20; февраль. С. 183-201; март. С. 371-390; апрель. С. 565-588.
9. Сумцов Н.Ф. К истории южнорусской литературы XVII столетия. Вып. I. Лазарь Баранович. Харьков, 1884.
10. [Филарет] Обзор русской духовной литературы. 862 – 1863. Сочинение Филарета (Гумилевского), архиепископа черниговского. Изд. 3-е, с попр. и дополн. автора. Кн.1 и 2, СПб., 1884.

Дмитро Семко (*Київ, Україна*). **Літературна творчість Лазаря Барановича в дослідженнях Володимира Перетця**

В статті розглядаються публікації В.Перетця, присвячені поетичним збіркам чернігівського архієпископа Лазаря Барановича – «Філярю віри» та «Книзі смерті». Аналіз цих творів дозволив В.Перетцю доповнити відому бібліографію праць чернігівського владыки, а також більш ґрунтовно дослідити шляхи розвитку української поезії другої половини XVII ст.

Ключові слова: поетичні збірки, архієпископ, бібліографія, В.Перетц, Л.Баранович.

Дмитрий Семко (*Киев, Украина*). **Литературное творчество Лазаря Барановича в исследованиях Владимира Перетца**

В статье рассматриваются публикации В.Перетца, посвященные поэтическим сборникам черниговского архиепископа Лазаря Барановича - «Филарю веры» и «Книге смерти». Анализ этих произведений позволил В.Перетцу дополнить известную библиографию трудов черниговского владыки, а также более основательно исследовать пути развития украинской поэзии второй половины XVII в.

Ключевые слова: поэтические сборники, архиепископ, библиография, В.Перетц, Л.Баранович.

Dmitry Semko (*Kiev, Ukraine*). **Literary creation of Lazarus Baranovich is in researches of Vladimir Peretz**

In the article considered the publications by V.Peretz, devoted to poetry collections of Chernigov Archbishop Lazarus Baranovich – «Pillar of Faith» and «Book of Death». Analysis of these works allowed V.Peretz supplement the bibliography of the famous Bishop of Chernigov, and also more thoroughly explore the development of Ukrainian poetry of the second half of XVII century.

Key words: poetry collections, the archbishop, bibliography, V.Peretz, L.Baranovich.

Алла КРИЛОВА
(Мелітополь, Україна)

УДК 930.2:332.64(477.7) «1883/1915»

**Діяльність Селянського земельного банку
в північному Приазов'ї (1883-1915 рр.):
оцінка землі та описово-статистичні документи**

Описово-статистичні документи, які формувалися в процесі оцінки землі, є важливим джерелом дослідження землеволодіння та землекористування на регіональному рівні. В кінці XIX – на початку XX ст. оцінка землеволодіння ініціювалася на державному рівні і здійснювалася системою позикових установ – Товариством взаємної земельної позики і Дворянським та Селянським земельними банками. Основною метою цих робіт було виявлення економічного стану окремих земельних ділянок.

Історію формування та діяльності Селянського банку простежено в ґрунтовній роботі по історії державної банківської системи Н.А. Проскурякової «Земельные банки Российской империи» [11]. Особливо цінним є реконструкція оціночної роботи банківських працівників, умов їх роботи та загальна характеристика документів, які вони створювали. Також досить цікавим є аналіз впливу земельних банків на мобілізацію земельної власності в Російській імперії.

Цікаві дані про купівлю землі селянами і діяльність Селянського банку в Олександрівському повіті, наводяться в «Кратком очерке землевладения и землепользования в Александровском уезде», автор якого – агроном А. Логінов [14]. Певне значення для вивчення загальної аграрної політики держави має стаття М.С. Симонової «Крестьянский поземельный банк в системе общей аграрной политики самодержавия» [64, 471-484]. Значну увагу М.С. Симонова приділила матеріалам Російського державного історичного архіву – фондам Департаменту економії (Ф. 1152) та Селянського банку (Ф. 592). Не залишилися поза увагою автора законодавчі матеріали, а також циркуляри Банку і огляди його діяльності.

Вищезазначені автори висвітлюють окремі, вкрай важливі аспекти діяльності Селянського банку, але робіт присвячених аналізу оціночних документів, створених Селянським банком на території Північного Приазов'я знайдено не було.

У зв'язку із вищезазначеним у даній статті розглянемо особливості діяльності Селянського земельного банку в кінці XIX – на початку XX ст. на території п'яти повітів: Олександрівського, Маріупольського та Бердянського повітів Катеринославської губернії та Бердянського і Мелітопольського повітів Таврійської губернії.

Селянський поземельний банк було створено в 1882 р. [49]. Він функціонував в структурі Міністерства фінансів. В банку для управління існувала своя Рада, що складалася з Керуючого та декількох членів призначених міністром фінансів. Обов'язками Керуючого було завідування всією виконавчою частиною та правильністю діловодства. Рада банку перевіряла та затверджувала оцінювання

маєтків, дозволяла видання позик, випускала закладні листи, призначала продаж закладених маєтків, розглядала прохання про пільги.

В 1889 р. міністр фінансів запропонував уряду для збереження основного напрямку діяльності Дворянського та Селянського банків покласти обов'язок їхнього управління на одну особу. 29 грудня 1889 р. він отримав на це дозвіл. В 1892 р. Рада Селянського банку складалася з товариша управляючого по особовому відділенню, трьох членів Ради Дворянського банку і двох членів Ради Селянського банку [55, 296].

Операції банків на місцях виконували відділення, які склалися з Керуючого та декількох членів. Відділення приймали заяви про видання позик та сповіщали про їхнє затвердження, допомагали продавцям та покупцям під час укладання угод, видавали дозволені позики тощо [49, 219; 50, 264]. Управляючі слідкували за точним виконанням Положення про банк, за правильністю діловодства, призначали штат. Вони контролювали проведення земельних оцінок. У випадку сумнівів відносно якості оцінювання вони могли провести перевірку особисто або через іншого оцінювача [55, 250].

До 1895 р., в перший період діяльності, у відділеннях Селянського банку оцінювачів не було. Збір оціночного матеріалу доручався повітовим земським управам [49, 220]. В його відділеннях посада обов'язкових членів, які повинні були проводити оцінювання маєтків, з'явилася тільки після затвердження статуту 1895 р. [51, 648-649].

Катеринославське відділення Селянського банку було відкрито в 1883, Таврійське – в 1884 р. [16; 17]. В 1896 р. Таврійське відділення через дуже незначну кількість операцій було ліквідоване, а всі справи передали Катеринославському [29, 3]. Самостійну діяльність воно поновило тільки 14 березня 1910 р. [66].

Операції, які проводив Селянський банк, були досить різноманітними. В перший період (1883 – 1895 рр.) діяльність банку була обмежена виданням селянам позик для купівлі землі, але після 1895 р. кількість операцій збільшили. Новий Статут регламентував три основні операції Селянського банку: 1) видання позик на купівлю землі, 2) купівлю землі за рахунок Селянського банку з наступним продажем її селянам, 3) видання позик без допомоги Селянського банку на землі, які селянами вже куплені [51, 642-655].

Крім цього, до операцій Селянського банку можна віднести ще дві – ліквідацію банківської землі та купівлю за свій рахунок маєтків іноземних вихідців.

Що стосується першої, то новий статут банку, затвердив його право тимчасово, на 5 років (до 1 січня 1901 р.), купувати маєтки за свій рахунок [51, 644]. Дію операції неодноразово подовжували. Вона була заборонена тільки з 26 березня 1904 до 14 липня 1905 р., у зв'язку із неспокійною ситуацією у країні [38, 4; 52, 696; 53 313; 54, 125]. У межах прийнятих урядом в 1915 – 1916 роках законів про ліквідацію майна іноземних вихідців, Селянський банк отримав право до 1 січня 1921 р. купувати за свій рахунок їхнє нерухоме майно. Законом 13 грудня 1915 р. Селянському банку було надано пріоритет у покупці подібних земель [48, 84].

Основні правила і методи опису землеволодінь Селянським банком регламентувалися окремими правилами і розпорядженнями та залежали від конкретної позикової операції. Особливості проведення цих операцій зумовлювали форму та кількість описово-статистичних документів (оціночних або перевірочних описів і доповідей), які при цьому створювалися.

Формування описово-статистичних документів, відбувалося в процесі проведення п'яти банківських операцій: 1) видання позик за допомогою банку, 2) видання позик для купівлі землі без допомоги банку, 3) купівлі землі банком за свій рахунок, 4) видання позик на купівлю землі із банківських маєтків, 5) купівлі землі банком під час ліквідації німецького землеволодіння у 1915 – 1917 рр.

У перший період діяльності банку (1883 – 1895 рр.), коли проводилося тільки видання позик на купівлю землі за допомогою банку, оцінку землеволодіння проводила земська управа, і форма оціночних описів не була чіткою. В затверджених 7 квітня 1883 р. «Правилах дійствий Крестьянского банка и его отделений» вона не конкретизувалася [65, 332-333].

Про те, як проводилася оцінка маєтку земською управою, свідчить архівна справа стосовно позики для Єлизаветівського товариства, Веселівської волості. У ній зберігається запит голови Таврійського відділення Селянського банку до голови Мелітопольської повітової земської управи М. Гофмана. В цьому запиті вміщено прохання надіслати якомога повніші дані про ділянку, яка підлягала заставі. Ставилися такі питання: 1) які межі (обриси), 2) на якій відстані, 3) яке велося господарство, 4) чи віддавали ділянку в оренду, 5) які ціни, 6) які ціни в тих місцях, 7) як на цій ділянці розподілена земля, 8) скільки мають селяни-покупці власної чи надільної землі, 9) інші дані. В цій же справі зберігається і відповідь М. Гофмана [1, 17-17зв.].

Після 1895 р. в штаті відділень з'явилися оцінювачі, які самі проводили оцінку земельного майна. Все діловодство, висновки та документи відправляли до Ради банку. Якщо Рада дозволяла позику, то відділення видавало її або відсилало посвідчення про розмір та умови позики [51, 651-655].

12 червня 1896 р. була укладена інструкція, що безпосередньо регулювала правила оцінки земель, які Селянський банк купував за свій рахунок, а також мала значний вплив на оцінку землі під час укладання посередницьких угод. Інструкція була створена на основі тих правил оцінки, які використовували у Дворянському і Акціонерних банках [10, 83-84].

Згідно інструкції купівлю, оцінку та огляд на місці проводили із метою детального опису маєтку та економічних умов найближчого та суміжного до нього району, визначення прибутковості, ціни маєтку та встановлення покупної ціни, яка могла бути надана за маєток [10, 83-84; 62, 11-14об.].

У 1915 р. купівля Селянським банком маєтків за свій рахунок отримала дещо інший зміст. В циркулярі Селянського банку за № 9053 від 29 березня 1916 р. [63, 4], зазначалося, що для оцінювання майна іноземних вихідців потрібно використовувати саме інструкцію 1896 р. [63, 5].

Примусовість продажу зумовила обставини, за яких власник маєтку, найвірогідніше, не складав опис маєтку. Початку справи передувало оголошення у Губернських відомостях про оцінку майна, яке підлягало відчуженню. Потім маєток виставлявся на торги і якщо його купував Селянський банк, то оцінювач, на основі документів та власних спостережень проводив огляд та оцінку маєтку [7, 12зв.-17зв.; 8, 13-19]. При цьому від відділень вимагалось, через часту відсутність планів і актів володіння в описі майна, зазначати округні межі земельної ділянки. Під час продажу декількох маєтків, які належали одній особі, кожний продавався окремо (крім тих, які були разом заставлені в позикових установах) [63, 9].

Циркуляр до відділень від 21 квітня 1916 р. за № 10827 вимагав під час купівлі Селянським банком земель іноземних вихідців долучати до справ, які надсилалися

до Центрального управління, копії оціночних доповідей, журнальних постанов тощо [63, 19].

Купівля Селянським банком земель за свій рахунок та інші операції неодмінно призводили до зосередження в його земельному фонді великих земельних площ. У зв'язку із цим у 1906 – 1916 рр. тривала так звана ліквідація земельного запасу. Фактично, це був перепродаж селянам банківської землі. 19 лютого 1908 р. Комітетом у справах землеустрою затверджено тимчасову інструкцію про обґрунтування та порядок ліквідації земель, які належали Селянському банку. Банківські маєтки розбивалися на ділянки, кожна з яких оцінювалася за правилами інструкції 1896 р., а потім продавалася або здавалася у оренду [15, 39; 1042, 409].

Таким чином, аналіз операцій Селянського банку з точки зору формування в процесі їхнього проведення описово-статистичних документів дає можливість зробити такі висновки. Під час реалізації справи з видання позики, оцінювачем оформлювався оцінний опис [3] та доповідь у справі [5]. Якщо земля купувалася Селянським банком за свій рахунок, то продавець сам складав опис маєтку, підписаний ним або його повіреним [2]. На основі цього опису та власного огляду оцінювач оформлював доповідь у справі про купівлю Селянським банком землі за свій рахунок [2, 9].

Що стосується купівлі Селянським банком маєтків за свій рахунок, то архівні документи фіксують 10 маєтків по Мелітопольському і 1 маєток по Бердянському повіту [59], які було представлено для купівлі Селянським банком за свій рахунок з 1905 до 1907 р. [6]. Із них по Мелітопольському повіту було завершено тільки три справи (маєтки Агаймани, Кашкабаш та Попелак із Орлянськ-Златополем) [6, 48зв.-49; 60; 61]. Опубліковані звіти Селянського банку фіксують продаж в 1901 р. ще трьох маєтків при Домузлі – Фальц-Фейна, Жамговцева та Непеніна [2; 34, 308-309]. Єдина справа по Бердянському повіту була завершена. В 1906 р. Селянський банк придбав землю при с. Емір, Олександрівської волості [6, 1зв.-2; 39, 362].

Стосовно купівлі Селянським банком маєтків в Катеринославській губернії слід зазначити, що опубліковані банківські звіти фіксують купівлю одного маєтку в Олександрівському повіті – А.І. Тихоміровою (1907 р.) і 5 купівель в Бахмутському повіті – Тимчинського (1901), Месарош (1903), Бахмутського, Сипягіної, Шияновой (1906), С.В. Балабанова, В.В. Балабанова (1907) [36; 39; 40; 64].

Значне збільшення кількості справ купівлі Селянським банком маєтків фіксується з 1915 р., що пов'язано із ліквідаційними законами проти іноземних вихідців. За архівними даними процес купівлі було розпочато по 191 маєтку в Мелітопольському і 83 маєтках в Бердянському повітах, але далеко не всі справи купівлі були завершені [6, 1зв.-14, 48зв.-78.].

Найбільш повний список маєтків, куплених банком, датований 1917 р., налічує 110 маєтків іноземних вихідців, 20 маєтків в Бердянському повіті та 90 в Мелітопольському. Архівні та опубліковані матеріали фіксують 10 придбаних маєтків в Олександрівському повіті, 11 в Бахмутському, 4 в Маріупольському [13; 16-48; 62].

На даний час оціночні документи Селянського банку зберігаються у двох архівах – Державному архіві в Автономній республіці та Крим та Російському державному історичному архіві.

У фонді Селянського банку (Держархів АР Крим, Ф.71, Оп.1, Оп.2) актуальні для нашого дослідження справи, можна поділити на групи: а) діловодні (80 справ),

б) справи з видання позик селянам та товариствам в Бердянському та Мелітопольському повітах (1082 справи), в) одна справа з купівлі землі Банком за свій рахунок [2], г) справи по купівлі Банком за свій рахунок маєтків іноземних вихідців (72 справи), д) додатки до справ про купівлю Селянським банком маєтків іноземних вихідців (68 справ), е) справи про господарське завідування маєтками Селянського банку (49 справ).

У справах з видання позик на купівлю землі наявні оціночні описи ділянок [3, 27-31зв.], а також доповіді оцінювачів про огляд та оцінку [4, 21зв-28зв; 5, 27-42зв.].

Серед справ діловодства виділяється «Поуездный реестр дел по покупке именной за счет Крестьянского Поземельного Банка» [6]. Реєстр включає звичайні поміщицькі маєтки і маєтки іноземних вихідців, які підлягали дії ліквідаційних законів 1915 - 16 років по Таврійській губернії. По кожному маєтку фіксувалися: номер по порядку, номер справи, час подачі заяви, власник, місцезнаходження, назва маєтку, кількість землі, час створення і затвердження купчої, час проведення оцінки маєтку, час передачі матеріалів оцінювання до відділення, час прийому маєтку тощо.

Значний масив банківських документів відклався у Російському державному історичному архіві. Фонд Селянського банку (Ф. 592) містить справи про купівлю землі банком за свій рахунок та видання позик одній особі, товариству селян, селянським спілкам та міщанам.

Справи про купівлю землі банком за свій рахунок представлені у такій кількості: 1) 5 справ по Мелітопольському повіту (Оп. 32, Спр. 158-162), 2) 2 справи по Бердянському повіту (Оп. 32, Спр. 13-14), 3) 4 справи по Маріупольському повіту (Оп. 44, Спр. 1002; Оп. 10, Спр. 457-459), 4) 5 справ по Олександрівському повіту (Оп. 10, Спр. 112-116), 5) 23 справи по Бахмутському повіту (Оп. 10, Спр. 216-247; Оп. 39, Спр. 199) [56-58].

Що стосується справ по позикам, то описи Селянського банку вміщують 12 справ по Бердянському і 34 по Мелітопольському повіту (Ф. 592, Оп. 32, Спр. 1 - 12, 124-157), 99 по Бахмутському, 120 по Олександрівському та 15 по Маріупольському повітах (Ф. 592, Оп. 10, Спр. 117-215, 1-111, 442-456).

Звертаючись до питання вірогідності матеріалів банківської оцінки, перш за все треба відзначити великий вплив на якість матеріалів реальних умов та особливостей збирання матеріалу для здійснення оцінки, а також жорстку підпорядкованість виконавців.

Загалом за вірогідністю матеріали державних позикових установ досить близькі до земської статистики. В перший період діяльності Селянського банку оцінка взагалі проводилася земськими урядовцями. З появою своїх оцінювачів у структурі Селянського банку, під час проведення оцінки використовувалися матеріали, зібрані у попередній період.

На повноту та достовірність даних безумовно впливала регламентованість проведення оцінок. У перший період діяльності Банку (1884 – 1895) всі оцінки затверджувалися «зверху» в Раді Банку. В другий (1895 – 1917) – повнота звітів оцінювачів зумовлювалася широкою програмою правил 12 червня 1896 р.

Достовірність банківських оцінок досить цікаво обгрунтувала Н.Р. Темірова. Вона пояснила її відповідальністю власника перед оцінювачем, оцінювача – перед відділенням банку, відділення – перед Радою Банку. Взаємоперевірка документів сприяла зменшенню кількості помилок [67, 92].

Банківську статистику від офіційної та земської вигідно відрізняє саме її призначення. Практична мета оцінки полягала в отриманні даних для точного

опису особливостей господарства з метою визначення можливих меж «реальності» позики під заставу землі. Позиковій установі потрібно було гарантувати реалізацію заставленого майна із мінімальними втратами, у випадку якщо позичальник втратить платоспроможність. Іншими словами, сутність самої позики зумовлювала достатню, практично забезпечену надійність даних, на основі яких формувалися оцінки [12, 24].

На нашу думку, достовірність матеріалів оцінки державних позикових установ може бути дещо сумнівною тільки під час ліквідації земель іноземних вихідців в 1915 – 1917 роках. Упередженість суспільства проти іноземців, які мали досить значні земельні площі і бажання самих власників продати свої землі якомога дорожче призводила до того, що іноземні вихідці часто не погоджувалися із матеріалами оцінки та намагалися її оскаржити [9, 13].

Джерела та література:

1. Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – Держархів АР Крим), Ф. 71, Оп. 1 Спр. 8. О ссуде, испрашиваемой Елизаветскому обществу при с. Елизаветовке Веселовской волости. 1884 г., 281 арк.
2. Держархів АР Крим, Ф. 71, Оп. 1, Спр. 215. Дело о покупке земли за счет собственного капитала Крестьянского поземельного банка у Фальц-Фейна из дачи Домузлы Ивановской волости, Мелитопольского уезда. 1901 г., 84 арк.
3. Держархів АР Крим, Ф. 71, Оп. 1, Спр. 219. Дело о выдаче ссуды Н-Серагозскому товариществу на покупку земли у Кудрявцева Ф.Д. в д. Акимовке Аким волости, Мелитопольского уезда. 1901 г., 122 арк.
4. Держархів АР Крим, Ф. 71, Оп. 1, Спр. 234. Дело о выдаче ссуды Эссенскому товариществу на покупку земли у Эссен С.А. при д. Маячки Балковской волости, Мелитопольского уезда. 1902 г., 93 арк.
5. Держархів АР Крим, Ф. 71, Оп. 1, Спр. 252. Дело Таврического Отделения Крестьянского Поземельного Банка о ссуде, испрашиваемой Акимовским сельским обществом на покупку земли у вдовы генерал-лейтенанта О.И. Макшеевой-Мамоновой при с. Ново-Григорьевке Юзкуйской волости, Мелитопольского уезда. 1903 г., 186 арк.
6. Держархів АР Крим, Ф. 71, Оп. 1, Спр. 2098. Поуездный реестр дел по покупке именных за счет Крестьянского поземельного банка. Б/д, 344 арк.
7. Держархів АР Крим, Ф. 71, Оп. 1, Спр. 2872. Дело о покупке имения Винса при с. Мордвиновка. 1916-1920 гг., 75 арк.
8. Держархів АР Крим, Ф. 71, Оп. 1, Спр. 3267. Дело о выдаче ссуды Новояковлевскому товариществу на покупку земли из имения Крестьянского поземельного банка бывшего владельца Иваненко при хут. Очеретоватом. 1907-1911 г., 165 арк.
9. Держархів АР Крим, Ф. 71, Оп. 1, Спр. 3780. О продаже недвижимого имущества А.И. Дика. 1916 г., 42 арк.
10. Держархів АР Крим, Ф. 377, Оп. 1, Спр. 4938. К сведению и руководству. 1875 г., 210 арк.
11. Держархів АР Крим, Ф. 377, Оп. 1, Спр. 5943. Приговоры и постановления Ново-Тимофеевского, Песчанского и др. обществ о принятии проекта разверстания наделной земли на отрубные и хуторские участки Мелитопольского уезда. 14 марта 1910 – 14 октября 1911 г., 37 арк.
12. Елисеєва Н.В. Статистические публикации Дворянского Банка как источник для изучения помещичьего хозяйства России конца XIX - начала XX века: автореф. дис. на соискание учен. степ. кандидата ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография и источниковедение» / Н.В. Елисеєва. – М., 1984. – 16 с.
13. Имения приобретенные Крестьянским поземельным банком и ликвидация их за 1895-1904 гг. – СПб., 1906. – 213 с.
14. Логинов А. Краткий очерк землевладения и землепользования в Александровском уезде / Анатолий Логинов. – Александровск, 1905. – 107 с.
15. Обзор деятельности Крестьянского поземельного банка за 1906-1910 – СПб., 1910. – 1, 116, 82 с.

16. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1883. – СПб., 1884. – 46, 15, 8 с.
17. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1884. – СПб., 1885. – 242 с.
18. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1885. – СПб., 1886. – 349 с.
19. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1886. – СПб., 1887. – 335 с.
20. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1887. – СПб., 1889. – 386 с.
21. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1888. – СПб., 1889. – 310 с.
22. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1889. – СПб., 1890. – 53, 6 с.
23. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1890. – СПб., 1891. – 44, 31 с.
24. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1891. – СПб., 1892. – 269 с.
25. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1892. – СПб., 1893. – 280 с.
26. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1893. – СПб., 1894. – 395 с.
27. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1894. – СПб., 1895. – 401 с.
28. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1895. – СПб., 1896. – 604 с.
29. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1896. – СПб., 1898. – 691 с.
30. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1897. – СПб., 1899. – 222 с.
31. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1898. – СПб., 1899. – 328 с.
32. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1899. – СПб., 1900. – 349 с.
33. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1900. – СПб., 1901. – 478 с.
34. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1901. – СПб., 1902. – 524 с.
35. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1902. – СПб., 1904. – 617 с.
36. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1903. – СПб., 1905. – 573 с.
37. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1904. – СПб., 1906. – 527 с.
38. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1905. – СПб., 1907. – 596 с.
39. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1906. – СПб., 1908. – 5, 113, 485 с.
40. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1907. – СПб., 1909. – 2, 3, 597 с.
41. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1908. – СПб., 1910. – 276 с.
42. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1909. – СПб., 1910. – 285 с.
43. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1910. – СПб., 1911. – 288 с.
44. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1911. – СПб., 1912. – 4, 220, 89 с.
45. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1912. – СПб., 1913. – 4, 183, 83 с.
46. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1913. – СПб., 1914. – 4, 181, 67 с.
47. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1914. – СПб., 1915. – 4, 179, 67 с.
48. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1915. – СПб., 1916. – 4, 179, 65 с.
49. Полное собрание законов Российской Империи (далі – ПСЗРИ) III 894. – 18 мая 1882 г. Высочайше утвержденное Положение о Крестьянском Поземельном Банке. – С. 218-221.
50. ПСЗРИ III 3016. – 3 июня 1885 г. Высочайше утвержденное Положение о Государственном Дворянском Земельном Банке. – С. 263-268.
51. ПСЗРИ III 12195. – 27 ноября 1895 г. – Высочайше утвержденный Устав Крестьянского Поземельного Банка. – С. 642-655.
52. ПСЗРИ III 18797. – 10 июня 1900 г. – О предоставлении Крестьянскому Поземельному Банку продолжать покупку и продажу земель за свой счет. – С. 696.
53. ПСЗРИ III 26578. – 14 июля 1905 г. – Высочайше утвержденное положение Комитета Финансов. – О восстановлении операций Крестьянского Поземельного Банка, ограниченных Высочайше утвержденным, 26 марта 1904 года, положением Комитета Финансов. – С. 605.
54. ПСЗРИ III 34859. – 1 марта 1911 г. Высочайше утвержденный одобренный Государственным Советом и государственною Думою закон. – О предоставлении Крестьянскому Поземельному Банку продолжать покупку и продажу земель за свой счет. – С. 125.
55. Проскуракова Н.А. Земельные банки Российской империи / Наталья Ардалионовна Проскуракова. – М.: РОССПЭН, 2002. – 520 с. – (Серия экономическая история: док-ты, исследования, переводы).
56. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА), Ф. 592, Оп. 10. 1884-1917 гг.
57. РГИА, Ф. 592, Оп. 32. 1884-1917 гг.
58. РГИА, Ф. 592, Оп. 39. 1884-1917 гг.

59. РГИА, Ф. 592, Оп. 43, Д. 2321. Бердянский уезд. Дело о покупке Банком имени Музея Севастопольской обороны. 1906 г. 97 л.
60. РГИА, Ф. 592, Оп. 43, Д. 2332. Мелитопольский уезд. Дело о покупке Банком имени Колчанова А.М. 1906-1910 гг. 35 л.
61. РГИА, Ф. 592, Оп. 43, Д. 2334. Мелитопольский уезд. Дело о покупке Банком имени графа Келлер Е.Э. фон Дамниц М.Л. и Г.Л. 1907-1908 гг. 65 л.
62. РГИА, Ф. 1291, Оп. 1, Д. 30. Законодательные материалы к узаконениям 2 февраля и 13 декабря 1915 года о ликвидации немецкого засилья. 1912-1915 гг., 52 л.
63. Сборник циркуляров и распоряжений по Крестьянскому поземельному банку за 1916-1917 гг. – СПб., 1917. – 450 с.
64. Симонова М.С. Крестьянский поземельный банк в системе общей аграрной политики самодержавия (1895 - 3 XI 1905 г.) / М.С. Симонова // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1966 год. – Таллин: Изд-во АН ЭССР, 1971. – С. 471-484.
65. Скоров А.Ф. Сборник узаконений и распоряжений правительства, относящихся до поземельного устройства крестьян всех наименований. Т. 1 / Александр Флегонтович Скоров. – М., 1886. – 1018 с.
66. Список личного состава Государственного Дворянского земельного и Крестьянского поземельного банков исправлено по 1 мая 1915 г. – Пг., 1915. – 2, 278, 17 с.
67. Темірова Н.Р. Документи Херсонського земського банку про поміщицьке землеволодіння Південної України / Н.Р. Темірова // Південна Україна XVIII-XIX століття. – Вип. 6. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2001. – С. 92-104 [Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету].

Алла Крилова (Мелітополь, Україна). Діяльність Селянського земельного банку в Північному Приазов'ї (1883 – 1915 рр.): оцінка землі та описово-статистичні документи

У статті висвітлюються особливості земельної оцінки, яку провів Селянський земельний банк у Північному Приазов'ї. Також визначаються основні описово-статистичні документи, які формувалися в процесі оцінки землеволодінь, їх достовірність та основні місця збереження на сучасному етапі.

Ключові слова: описово-статистичні джерела, оцінка, Селянський земельний банк, землеволодіння, статистика, Північне Приазов'я.

Алла Крылова (Мелитополь, Украина). Деятельность Крестьянского земельного банка в Северном Приазовье (1883 – 1915 гг.): оценка земли и описательно-статистические документы

В статье раскрываются особенности земельной оценки, которую проводил Крестьянский поземельный банк в Северном Приазовье. Также определены основные описательно-статистические источники, которые формировались в процессе оценки землевладений, их достоверность и современные места хранения.

Ключевые слова: описательно-статистические источники, оценка, Крестьянский поземельный банк, землевладение, статистика, Северное Приазовье.

Alla Krylova (Melitopol', Ukraine). Activity of the Peasant land-bank is in North Priazov'e (1883 – 1915): estimation of earth and descriptive-statistical documents

The article provides a study of the features of the landed estimation that was conducted by the Peasant land bank in Northern Priazovie. Basic descriptive-statistical sources that was formed in the process of estimation of landownerships, their authenticity and modern places of storage, are also certain.

Key words: descriptive-statistical sources, estimation, Peasant land bank landownership, statistic, Northern Priazovie

Олег ПРИЙМАК
(Запоріжжя, Україна)

УДК:94(477.7) – 058.232.6:316.77 «18/19»

**Буденні соціально-ціннісні орієнтири
селянства Степової України
періоду ринково-капіталістичної трансформації**

Аналіз поліструктурності, стратифікації, мобільності форм природної та штучної самоорганізації є важливою складовою дослідження соціальної історії будь якої країни, територіальної спільності, громадянського організму. Не менш важливе місце в ньому належить й характеристиці інституціональних засад, що виступали формою відображення та засобом закріплення відносин в об'єктивному соціальному бутті та регламентували контакти в комунікативному просторі регіону певної історичної доби. По відношенню до селянства Степової України періоду ринково-капіталістичної трансформації останні можуть бути умовно поділені на атрактивні, цілераціональні та соціально-ціннісні. При цьому, в кожній з них, як специфічній системі ієрархічних зв'язків отримували такі елементи як тип соціалізації світогляду, сегмент свідомості, актуалізована група потреб та схильність до створення різновидів самоорганізованих груп. Тому дослідження однієї із складових інституціональних засад регулювання повсякдення є актуальним в контексті розкриття соціальної історії південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX століть.

Мета публікації полягає в характеристиці буденних соціально-ціннісних орієнтирів селянства Степової України періоду ринково-капіталістичної трансформації.

Історіографічний комплекс з досліджуваної теми не є чисельним. Методологічне підґрунтя його складають роботи М. Вебера, К. Альдерфера, А. Мітчелла, Б.М. Миронова, А.В. Бойка, М.В. Туленкова. Багатий фактологічний матеріал, в цьому контексті, міститься в монографіях та публікаціях В.Є. Постнікова, Я.П. Новицького, К.Д. Зеленіна, В.І. Наулка, В.К. Борисенко, І.І. Лимана та інших. Разом з цим, відсутність в історико-краєзнавчій літературі дослідження предмет якого був би пов'язаний з структурою регуляторів соціального повсякдення південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. спонукала автора до написання цієї статті.

В період ринково-капіталістичної трансформації поряд з атрактивними та цілераціональними у повсякденні південноукраїнського селянства важливе значення мали ще й соціально-ціннісні орієнтири. Місце та роль останніх в системі інституціональних засад були досить специфічними. З одного боку, певна частина їх перебувала у тісному зв'язку з атрактивними принципами, оскільки мала чітку сутнісну спрямованість на обумовлений підсвідомістю тип поведінки. Але, при цьому, функціонування соціально-ціннісних орієнтирів визначалося спрямованістю, послідовністю та спланованістю дій. З іншого, наявність в соціально-ціннісній діяльності сенсу та прямого зв'язку з доцільністю вказували на близькість її до феномену цілераціональності [2, 97].

Втім, відмінність між останніми полягала у непритаманній для раціональної свідомості абсолютизації моральних, етичних, соціокультурних цінностей.

Соціально-ціннісні орієнтири були наповнені усвідомленою вірою в моральні, етичні, господарські, релігійні, родинні та інші безапеляційно визнані спільнісні норми. Обов'язковість дотримання їх зводилася на рівень образу суспільного боргу. Ця група соціальних регуляторів обумовлювала здійснення таких кроків, основою яких виступала переконаність в самодостатній цінності вчинку як такого [2, 109]. За певних обставин, керуючись лише уявленнями про значущість суто сільських соціальних цінностей, селянин міг свідомо піти на крок наслідки якого неминуче принесли б йому збитки, або позбавили б перспектив на успіх. Метою, у такому разі, виступала виключно дія.

Слід зазначити, що соціально-ціннісні орієнтири південноукраїнського селянства не являли собою первородну даність, а були продуктом розвитку його самосвідомості та світогляду. В усі періоди історії, в тому числі й наприкінці XIX – початку XX ст., саморегулятивні, самоконтролюючі, самомотивуючі механізми вимагали від досліджуваної спільності вміння оцінювати своє повсякдення з позицій власних соціальних норм, що створювало підґрунтя для формування специфічного образу її мудрості та сенсу життя. Під впливом останніх також набував інституціональних рис та функціонував феномен глибинної самості землероба. Еволюціонуючи в руслі трансформаційних процесів у соціальній сфері ціннісні орієнтири забезпечували здатність селянства осмислювати та розпізнавати саме те, що було в їх житті найбільш значущим, а також дозволяли зберегти вміння й навички вирішення як ситуативних, так і стратегічних життєвих завдань. Крім того, як на масовому, так і на груповому та індивідуальному рівнях визначений комплекс інституціональних засад виступав передумовою усвідомлення свого суспільного статусу, а також потреб, мотивів, стимулів, хвилювань, дій тощо. Він був підґрунтям самоідентифікації та сприйняття селянином себе у якості суб'єкта різнопланової діяльності.

До того ж, одним із джерел формування ціннісних орієнтирів південноукраїнського селянства всіх соціальних рівнів виступало знання про принципи й норми буденності інших спільностей регіонального соціального простору. Порівняння останніх з власними дозволяло не лише зафіксувати відмінності образів повсякденного існування, а й підтвердити валідність і прийнятність землеробського способу життя. На цій основі, через усвідомлення правил взаємовідносин та оцінок з боку соціального оточення, селянин визнавав за вірну свою сільськогосподарську діяльність. Тобто, осмислення соціально-ціннісних орієнтирів відбувалося в ході як внутрішньоспільнісної, так і поза групової рефлексії.

Разом з цим, не можна вважати соціально-ціннісні орієнтири додатками до цілераціональних чи атрактивних інституціональних засад регламентації селянської буденності. Вони були самостійною, а, відповідно, третьою групою соціальних регуляторів, які відігравали подвійну роль бар'єру та з'єднуючої сили між означеною парою. В умовах ринково-капіталістичної трансформації значущість їх збільшилася, що мало забезпечити еволюційність розвитку, послабленість соціальної реакції на кризові явища в економіці, дистанційованість від макрополітичних процесів на селі. Виступаючи наповненням та структуроутворюючим чинником селянської самосвідомості соціально-ціннісні орієнтири, таким чином, зазнавали впливу як елементів підсвідомості, так і соціальної свідомості.

Формування досліджуваних інституціональних засад поведінки проходило в межах спільнісної соціалізації. На процес цей припадало декілька завдань. По-перше, в ході його індивід повинен був відчутися селянином та зафіксувати власну приналежність у самосвідомості до селянської спільноти. По-друге, він мав сприйняти сільський спосіб життя та сільськогосподарський тип діяльності як єдино прийнятний та вірний. По-третє, актуалізуючи складові спільнісної соціалізації південноукраїнське селянство мало на меті закріплення системи позитивних та негативних санкцій щодо норм морально-етичного характеру.

Досягнення означених завдань проходило за допомогою комплексу заходів, інструментів та технологій, які тяжіли до цілераціональних та атрактивних аналогів. Тому останні, як складові спільнісної соціалізації південноукраїнського селянства, доцільно охарактеризувати не як моноліт, а у вигляді складових двох механізмів самосвідомості – соціальної пам'яті та пошуку альтернатив.

Соціальна пам'ять для досліджуваної спільноти виступала основою існування та самовідтворення, бо являла собою феномен через який відбувалося передання буденного досвіду та забезпечувалося функціонування механізму сприйняття емпіричних знань. Виходячи з того, що специфіка селянської самосвідомості полягала в константній актуалізації потреби звернення до історичного досвіду моделювання світу в ній відбувалося за допомогою образів минулого. Такий консерватизм був цілком природним – в середовищі сільського населення він забезпечував міжпоколінний чуттєвий, субкультурний та соціально-ціннісний зв'язок [1, 64]. Розвиненість серед мешканців південноукраїнського села соціальної пам'яті та здатність до спільного духовного відтворення, в цьому контексті, виступили в умовах ринково-капіталістичної трансформації важливим підґрунтям самозбереження та життєздатності.

Роль та місце соціальної пам'яті у внутрішньоселянському сприйнятті соціально-ціннісних орієнтирів були визначальними але, переважно, мали консервативну спрямованість. Соціальна пам'ять виступала складовою субкультурної спадщини та тісно пов'язувалася з місцевими традиціями. Вона, таким чином, була важливим механізмом спільнісної соціалізації та засобом пізнання оточуючої об'єктивної дійсності. При цьому, певний стійкий комплекс історичних уявлень сприяв розвитку суто селянської самосвідомості, яка у перехідні часи виступала формою підтримки соціально-психологічного тону сільської спільноти. В тому числі й на зламі XIX – XX ст. соціальна пам'ять виступила тим механізмом, що зберіг в повсякденних практиках південноукраїнського селянства традиційні моделі поведінки. Через осмислення відносин в середині селянського світу, комунікацію з позасільським оточенням, через образи землі, праці, громади, родини історичний досвід забезпечив усвідомлення землеробами свого статусу в регіональному соціальному просторі. Соціальна пам'ять функціонувала виходячи з умовної ідеальності мислених образів. Вона працювала на відтворення селянських рис, архетипу селянськості внаслідок чого свідомо культивувалася в середовищі досліджуваної соціальної спільноти.

Якщо за допомогою соціальної пам'яті відбувалося сприйняття консервативних, то в межах функціонування механізму пошуку альтернатив – ліберальних соціально-ціннісних орієнтирів. Сутність останнього полягала у свідомому виборі з існуючих альтернатив емоційно-прийняттого шляху подальшого існування. В середовищі втягнутого у сферу товарно-грошових

відносин південноукраїнського селянства такий механізм був цілком валідним, оскільки забезпечував зв'язок між складовими традиційного та інноваційного світоглядів. Розрив останнього ототожнювався з відмовою від землеробського стилю життя та втратою відчуття приналежності до досліджуваної соціальної спільності. Механізм пошуку альтернатив забезпечував селянське мислення та внутрішній спокій тим індивідам та соціальним групам, яким були близькі та прийнятні образи успішності, конкурентності індивідуального господарювання.

Протягом досліджуваного періоду в середовищі південноукраїнського селянства існувало декілька локусів, через які воно сприймало соціально-ціннісні орієнтири за допомогою механізмів соціальної пам'яті та пошуку альтернатив. Головними серед них були родина, та сільська община. Поряд з ними на території майже кожного селища діяло декілька локальних локусів, а саме церковні та молодіжні громади, ярмарки, базари, корчми тощо. Виступаючи місцем скупчення односельців, вони стали осередками передавання історичного соціального досвіду, що мав вираження у звичаях, традиціях обрядовості, усній народній творчості, культивованих типах поведінки [8, 112].

Церковна громада, як внутрішньосільський соціальний організм виступала локусом передавання та ретрансляції не тільки релігійних вірувань, а й соціально-релігійних норм. В умовах значного впливу атрактивних регуляторів останні природно поєднувалися з морально-етичними цінностями південноукраїнського селянства. Об'єднуючись навколо місцевого храму, відвідання якого вважалося обов'язком кожного, односельці реалізували потяг до асоціативності й задовольняли потреби співучасті. Поряд з відправленням православних літургій невід'ємною частиною зібрань церковних громад були обмін новинами, господарським досвідом. Прихід до церкви виступав своєрідним актом соціальної ініціації, в ході якого селянин мав підтвердити свій статус й відчути приналежність до оточуючої спільноти [7, 271].

Важливу роль у становій соціалізації відігравали парубочі й дівочі громади, які мали свої специфічні звичаї і традиції та формувалися за територіальною ознакою. Кількість їх залежала від розміру села. Завдання молодіжної громади полягало у відстоюванні інтересів членів останньої перед сільською владою, вирішенні непорозумінь між однолітками, організацією розваг, свят тощо. Проходячи цей віковий відтинок парубок чи дівчина на танцях, вечорницях, колодках вбирали в себе основні норми внутрішньоспільнісної комунікації [3, 122]. При цьому, з кінця XIX ст. на Півдні України стала помітною тенденція відходу від статевого принципу комплектування молодіжних громад; лібералізація життя обумовила виникнення змішаного різновиду цієї форми самоорганізації.

Роль локусу передавання соціально-ціннісних орієнтирів в сільській місцевості відіграла також корчма. Виступаючи певним прототипом сільського клубу вона була місцем зібрання дорослого населення. Цей заклад, принаймні для Півдня України, не отримав виключно розважальних функцій, бо в ньому, як правило, укладались різноманітні усні угоди та лихварські операції. Але у повсякденному житті корчма собою являла місце для відпочинку та спілкування, крізь яке проходила майже вся інформація про події на селі [5, 193].

Ярмарки, базари, торжки, крім виконання головної функції товарно-грошового обміну, виступали також ситуативними організаціями формування соціально-ціннісних орієнтирів. Під час їх діяльності селяни обмінювалися новинами, шукали необхідні для подальшого розвитку господарства

знайомства, обговорювали можливі угоди та події, розважалися тощо. Комунікативний простір торгового місця існував виходячи з принципів соціальної самоорганізації; регуляторами відносин в ньому були буденні селянські соціальні норми [4, 211].

Відтак, в ході спільнісної соціалізації механізми соціальної пам'яті та пошуку альтернатив забезпечували прийнятність в середовищі південноукраїнського селянства як консервативних, так і ліберальних цінностей. Вони дозволили з'єднати в єдину систему еkleктичні, на перший погляд, цілераціональність та атрактивність, інноваційність та традиціоналізм, індивідуалізм та корпоративізм досліджуваної спільності. При цьому, стійкість означеного зв'язку обумовлювалася використанням локусів та інструментарію, дієвість яких була перевірена багатьма поколіннями.

Сукупність соціально-ціннісних орієнтирів селян Півдня України умовно можна поділити на субкультурні та морально-етичні. Утворюючою основою першої, в цьому контексті, виступила землеробська праця, яка вважалася майже єдиним джерелом добробуту та багатства. В селянській самосвідомості вона позиціонувалася ще й як ціннісний процес, як підґрунтя сільського стилю життя та як індикатор соціальної приналежності.

Землеробська праця була невід'ємним елементом селянської повсякденності. Тому в ній знайшли відображення не лише крайня економічна необхідність, а й зовні езотеричний соціальний обов'язок, самобутня моральна гідність. Складання останніх в єдиний образ відбулося в межах механізму соціальної пам'яті. Образ цей став підсистемою хліборобської самосвідомості й виглядав органічно узгодженою нормою, чия валідність не викликала жодного сумніву. Саме внаслідок такого стану речей характер селянського господарювання та добробут родини ототожнювалися з результатами праці, якісні показники якої були безпосередньо пов'язані з кількістю робочих рук.

Вміщуючи у собі постійно повторювані циклічні практики, систему трудових традицій та обрядовості, комплекс заборон та санкцій землеробська праця в середовищі південноукраїнського селянства мала на кінець XIX ст. всі ознаки не лише регулятора повсякденної поведінки, а й соціального інституту. При цьому, взаємозв'язок таких елементів сільської субкультури як свята та праця сформувався ще в епоху традиційного суспільства. З циклами сільськогосподарських робіт поєднувалася й динаміка обрядовості. Останніми обов'язково супроводжувалися початок оранки, сіви, закінчення жнив, вигін худоби на пасовище та інші складові сільськогосподарського календарю. Трудові свята, традиції та обряди усім розмаїттям своїх атрибутивних засобів сприяли становленню селянської самосвідомості й відчуття своєрідної землеробської гідності [8, 119].

До того ж, слід зазначити, що для переважно аграрних регіонів, в тому числі й Південного Степового, в середовищі селянства достатньо високим був ступінь контролю за регламентом сільськогосподарських робіт. Перш за все він стосувався питання дотримання циклічності останніх. Але не меншої значущості отримав й аспект співвідношення праці та відпочинку. В соціальній пам'яті чітко закріпилося уявлення про заповідні дні, землеробська, присадибна та хатня види діяльність в які частково або повністю не дозволялися. Абсолютна заборона праці, наприклад, поширювалася на великі православні свята – Різдво, Великдень, Трійцю, Покрову, Масницю та інші. На малі свята – Юрія, Маковія, Власія, Спаса, Катерини, Андрія, Миколая заборони були менш суворими; втім, селяни повинні були дотримуватися певних норм поведінки. Так, в деякі дні

дозволялося працювати на користь сільської громади, церкви чи родини, яка потрапила у складні життєві обставини. Інколи мала значення й сутність виконуваної роботи, бо поряд із заборonoю сінокоосу в певні свята встановлювався дозвіл на збирання врожаю. Аналогічно регламентувалися у заповідні дні можливість роботи в полі та при садибі, випікання хлібу чи здобы, ловлі риби чи полювання. На півдні, як і в інших регіонах України, ступінь втручання сільської громади в питання часткової чи повної заборони праці в святкові, недільні або інші дні залежав від статусу останніх в системі релігійних уявлень [14, 369].

Корисна значущість землеробської праці була для селянина очевидною. Знаходячись під впливом консервативних переконань він сприймав саме фізичну роботу як найнеобхіднішу та найкориснішу. У зв'язку з цим торгівля, підприємництво, комерційна, посередницька, громадсько-просвітницька діяльність, що наприкінці XIX – початку XX ст. уже встигли продемонструвати на Півдні України свою більшу економічну та фінансову ефективність, ще не завжди визначалися селянами як рівноцінні. В самосвідомості досліджуваної соціальної спільності продовжував жити усталений століттями стереотип пріоритетності фізичної роботи над інтелектуальною працею, над здатністю творчо, цілераціонально, економічно доцільно мислити [5, 282]. Через неї сприймався й належним чином оцінювався весь регіональний соціальний простір. Селянство ідеалізувало землеробську працю, вбачаючи у ній запоруку свого стабільного існування в останньому.

З кінця XIX ст. освіченість, як індикатор інтелектуальності та передумова ефективної розумової праці, отримала лише первинні риси інституціоналізації в самосвідомості південноукраїнського селянства. Виступаючи відображенням дієвості механізму пошуку альтернатив вона, на рівні соціальної пам'яті, дуже часто визнавалася недоцільною, оскільки альтернативою грамотності часто виступав сформований багатьма поколіннями господарський досвід [3, 197]. Хоча місцеві селяни, в цьому контексті, вважали представників інтелігенції, священників, чиновників, земських діячів, писемних односельців людьми розумними, ставлення до останніх було упередженим й характеризувалося зовнішнім захопленням та внутрішньою заздрістю. Не бажаючи визнавати свою обмеженість і відчуваючи певний внутрішній дискомфорт значна частина селянства компенсувала брак освіченості традиційною недооцінкою значущості навчання зокрема та інтелектуальної праці взагалі.

Циклічна, постійно повторювана, рутинна, по суті, наперед відома сільськогосподарська праця потребувала, передусім, застосування фізичних, а не інтелектуальних зусиль. Внаслідок такого стану речей як у масовій, так і індивідуальній селянській самосвідомості образ хазяйновитості визначався домінантою фізичного тягла над потенціалом освіченості. Власне робота у мисленій моделі хлібороба детермінувалася з такими принципово значущими для нього елементами повсякденного життя, як земля, садоба, худоба, реманент, добробут родини, визнання її успішності односельцями [12, 10]. Водночас вона виступала безкомпромисним критерієм оцінки самості, загальноприйнятих норм поведінки, специфічного розуміння мудрості, гідності, добра, зла, справедливості. Тому ставлення більшості землеробів до представників інших соціальних спільностей – чиновників, земських службовців, підприємців, комерсантів – було, переважно, зневажливим, а життя у містах вбачалося як суцільна бездіяльність.

Визначивши землеробську працю за критерій поділу на своїх та чужих, південноукраїнське селянство додавало до нього декілька візуальних індикаторів. Перелік останніх складався з таких наочностей як зовнішній вигляд, манери, тип поведінки, прийнятні засоби комунікації, використовувані у повсякденні речі тощо. Беручи за основу встановлення соціальної дистанції по відношенню до інших спільностей та спільнот, воно ніколи не перетворювалося в абсолютно замкнуту групу [1, 129]. Представники різних страт селян Степової України мали, в цьому контексті, не лише відмінні образи соціальної успішності та мотивації до праці, а й світосприйняття.

Приналежність до певної соціальної страти, рівень заможності та матеріальних можливостей визначали, таким чином, перелік тих субкультурних соціально ціннісних орієнтирів, який вибудовувався у когнітивній карті селянина. При формуванні його більш дієвим був не механізм соціальної пам'яті, а пошуку альтернатив. Тому цілком природним виступав той факт, що представники селянської верхівки в регіоні тяжіли за стилем життя до дрібного купецтва. В побуті їх нерідко використовувалися речі та манери притаманні не для сільського, а для міщанського, а, інколи й станово вищого, стилю.

Втім слід зазначити, що розвиток промисловості та торгівлі не лише відтягнули до міст певну частину сільського населення, а й стали причиною змін у самосвідомості середняцьких та нижчих страт досліджуваної соціальної спільності. Маятникова міграція з села до міста і навпаки вже наприкінці XIX ст. почала призводити до лібералізації цінностей в першому. Поширення на селі деяких елементів міської субкультури особливо підкреслювалося земськими кореспондентами та статистами промислових та промислово-аграрних повітів регіону. Безумовно позитивне значення для південноукраїнського селянства мали й зв'язки з місцевими німецькими, єврейськими, болгарськими, грецькими колоністами. Наявність в основі їх стилю життя землеробської праці зменшувала соціальну дистанцію з українським та російським селянством регіону та була передумовою багатьох, в тому числі й субкультурних, запозичень.

Охарактеризовані вище моменти актуалізували у селян південноукраїнських губерній групу соціальних потреб співучасті. Прояв останніх простежувався у вигляді прагнення підтримувати рівні та помірно дружні стосунки із оточенням. При цьому, велика увага приділялася встановленню своєрідних субкультурних принципів комунікації, що сприяли б інституціоналізації такої соціальної норми як підтримка з боку ближнього кола. Відчуття власного статусу через усвідомлення можливості або необхідності надання допомоги у співпраці були одним з найважливіших чинників у мотиваційній моделі землероба. Індивіди з високою потребою співучасті надавали перевагу таким соціальним ролям та видам праці, які уможливлювали б не лише частоту контактів, а й суспільну та особистісну користь останніх. Цінність соціальної рефлексії, в цьому відношенні, визначалася значущістю для окремого селянина думок та ставлення родичів, членів кумпанії, товариства, артілі або сусідів сільського кутку [11, 137]. Тому, за умов наявності у селянина лідерських якостей, потреби співучасті трансформувалися у бажання влади з таким її підтекстом, який би дозволив користуватися важелями соціального впливу не стільки для задоволення егоїстичних амбіцій, скільки для надання допомоги чи скоєння соціально корисних вчинків для мікросоціуму.

Знаходячись між потребами досягнення й співіснування та перебуваючи під впливом індивідуалізму й корпоративності потреби співучасті були причиною

культивування в середовищі південноукраїнського селянства духу асоціативності. Наприкінці XIX – початку XX ст. останній став нормою повсякдення. Підґрунтям його виступило поєднання у самосвідомості землероба самомотивації з бажанням порівняння власного статусу, докладених у сільськогосподарській роботі зусиль та результатів її з аналогічними показниками у оточуючих. Така єдність робила для досліджуваного періоду валідними лише дві мотиваційні моделі – високий рівень диференціації соціальних статусів селян, докладених зусиль в ході виконання сільськогосподарських робіт поєднувався в першій з аналогічним рівнем диференціації результатів роботи чи винагороди за неї; низька розбіжність функціональних обов'язків обумовлювала наявність приблизно однакового рівня прибутковості в другій. Саме тому у широко розповсюджених в буденності асоціативних формах соціальної самоорганізації південноукраїнського селянства першочергову вагу мали такі соціально-ціннісні орієнтири як відсутність чітких критеріїв оцінки та стандартів діяльності, наявність індивідуальної відповідальності, децентралізованої моделі прийняття рішень, прийнятність інституту приватної власності й принципів системної конкурентної боротьби. Останні в епоху ринково-капіталістичної трансформації забезпечували життєздатність як підтримуваних механізмом соціальної пам'яті супряги, помочі, толоки, так і сформованих в межах механізму пошуку альтернатив селянських поземельних, кредитних та позикових товариств. Вони були невід'ємними принципами розподілу робіт та винагороди й в артілях південноукраїнських сільськогосподарських робітників [11, 218].

Поряд із субкультурними важливу роль у повсякденні південноукраїнського селянства відігравали морально-етичні соціально-ціннісні орієнтири. Останні являли собою систему поглядів, переконань, принципів, уявлень, норм та оцінок, що регулювали відносини та поведінку землеробів для досягнення особистісних та спільних інтересів. Формування їх відбувалося в ході багатопокілінних буденних практик, внаслідок чого функціонування морально-етичних орієнтирів можна охарактеризувати як прояв колективної волі, що була спрямована на збереження єдності світогляду досліджуваної спільності [13, 409]. Більшість з них апелювала не до соціальної цілорациональності, а до інституціоналізованого традиціоналізму внутрішньостанового морального боргу та мала форму імперативного безумовного наказу. Зв'язки між окремими морально-етичними соціально-ціннісними орієнтирами селян Південного Степового, як і інших регіонів України, набули усталеності на основі рефлексій та конструювалися внаслідок тривалої дії страху громадського осуду й підсвідомих механізмів психологічного захисту.

В селянському соціальному просторі кінця XIX – початку XX ст. морально-етичні орієнтири виконували декілька функцій. Головними серед них були регулятивна, оціночно-імперативна, пізнавальна, виховна, соціалізуюча, комунікативна, прогностична. Базуючись на змісті православних догм, загальнолюдських категорій добра, милосердя, правди, справедливості, совісті, доброчесності, миролюбності вони підтримували у дієвому стані механізми регуляції та саморегуляції сільської соціальної спільності.

Морально-етичними соціально-ціннісними орієнтирами, що зв'язували в єдину цілісність такі протилежні елементи селянського світогляду як інноваційність та традиціоналізм, прагматизм та утопічність мислення, дієвість та фаталізм, схильність до вертикальної та горизонтальної мобільності, тяжіння до інтенсивних та екстенсивних форм господарювання були громадський,

родинний спокій та добробут. Як у попередні часи, так і протягом досліджуваного періоду забезпечення значущості останніх відбувалося за допомогою загальнолюдських моральних норм та цінностей. Разом з цим, на зламі XIX – XX ст., в умовах ринково-капіталістичної трансформації, коли в ієрархії функцій та принципів існування селянської родини відбувалися суттєві зміни, коли в курсі аграрної політики визначилася чітка тенденція переходу від підтримки общинного устрою до культивування індивідуалізму означені фактори з'єднання опинилися у передкризовому становищі.

Індикатором наочного підтвердження громадського добробуту виступав абстрактний образ заможного села, що моделювався у масовій самосвідомості селянства на основі спостережень та проектувався на окремий населений пункт індивідом чи групою. Складові його, безумовно, мали матеріальну основу й вміщувалися в мислену модель «доброї» церкви, громадського складу, базарної площі, школи, контори, вулиць, приватних будівель, сільських доріг, мосту, посівів, садів тощо [4, 235]. Втім, слід підкреслити, що набуття таким образом реальних рис залежало не лише від рівня хазайновитості мешканців села чи хутора. Значну роль відігравали й організаційні здібності церковного та сільського старост, а також рівень актуалізації у односельців потреб співучасті та сприйняття норм асоціативності. Тобто, не світоглядне підґрунтя, складові чи похідні цілераціонального індивідуалізму або атрактивної корпоративності були у південноукраїнському селі досліджуваного періоду факторами забезпечення стійкості та генези морально-етичних принципів ними виступили субкультурні соціально-ціннісні орієнтири. Саме вони забезпечували самовираження та самоствердження сільського мешканця й окремої родини у таких морально значущих колективних заходах як збирання коштів на зведення храму, участь у громадських роботах, організації свят, догляд за сільськими сиротами тощо [15, 228]. Персоніфікація внеску у громадський добробут, таким чином, була головним принципом збереження стійкості моральних орієнтирів. В регіоні він не похитнувся, оскільки актуалізував як соціальну конкурентність, так і можливість використання багатопокілісного досвіду селянського співіснування.

Натомість, традиційне наповнення морально-етичним змістом засобів забезпечення громадського спокою у південноукраїнському селі в умовах соціальної трансформації не завжди призводило до очікуваних результатів. Хоча навіть на початку XX ст. у сільській місцевості регіону й траплялися випадки публічного покарання паліїв, грабіжників, гультивів та п'яниць, [10, 255] селяни не встигли розробити дієвих санкцій проти нових девіантних явищ, що привносилися в їх середовище з портових чи промислових міст. Лібералізація міжпокілісних відносин та норм дошлюбного статевого життя викликали осуд з боку літніх селян, але отримували широке сприйняття в середовищі сільської молоді. До того ж, зростанню соціального напруження сприяло посилення земельного голоду та подальша диференціація населення. Держава, при цьому, у більшості випадків не втручалася у внутрішні соціальні справи сільського миру [7, 211]. Формально кодифікуючи деякі моральні регулятори поведінки сільського населення влада на практиці задовольнялася збереженням у хліборобському середовищі такої одвічної складової громадського спокою як аполітичність. Втім, напередодні революції 1917 р. остання також зазнала певних зрушень.

Селянська сім'я як і громада виступала головним агентом станової соціалізації. Внаслідок цього морально-етичні соціально-ціннісні орієнтири

культивовані ними були майже ідентичними за змістом. Втім, наявність сутнісних відмінностей вимагає розглянути стереотипи родинного добробуту та спокою, що вкоренилися у самосвідомості південноукраїнського селянства окремо від громадських.

Соціальна диференціація, темпи якої значно прискорилися наприкінці XIX – початку XX ст., обумовила поступову кристалізацію у світогляді сільського населення Південного Степового району декількох стереотипів родинного добробуту. Маючи в основі своїй православні та загальнолюдські чесноти вони різнилися критерієм близькості до цілераціональних або, відповідно до атрактивних соціальних норм. Тому домінування перших, других, а також їх рівність були покладені в основу трьох типових для тогочасного селянства стереотипів добробуту сім'ї.

Перший з них отримав поширення в середовищі вищих страт сільського населення регіону. Складовими його стали пріоритетність вертикальної мобільності над горизонтальною, підприємливість, дієвість, інноваційність мислення, визнання значущості освіти, сприйняття конкурентності як норми соціальної успішності [4, 352]. Цілком моральними, в цьому контексті, визнавалися баришництво, лихварство та експлуатація інших [11, 169]. Представники заможної чи куркульської страт сільського населення обґрунтовували ці риси, як правило, бажанням залишити добрий спадок дітям, необхідністю виведення останніх «в люди», можливість надання допомоги однопольцям грошима чи пропозицією роботи [3, 234]. Нерідкими також були й натяки на значущість своїх внесків до громадської кружки [4, 111].

Абсолютно протилежним за сутністю був другий стереотип родинного добробуту, який отримав розповсюдження в середовищі селянських низів. Стрижневою цінністю його виступало забезпечення членів сім'ї життєво необхідним мінімумом. З нього витікав культ їжі, усвідомлення значущості власної оселі та клаптику землі, визнання необхідності бережливого відношення до одягу [15, 188

]. Концентрація уваги на моралізації задоволення базових потреб спричиняла, в цьому контексті, певну вузькість світосприйняття, фаталізм, визначення виконання важкої сільськогосподарської праці за долю. Наявність надлишків споживчого характеру додавала стереотипу добробуту в сім'ях сільської бідноти стійкості та певної впевненості у найближчій часовій перспективі, а не стимулювала до подальшого покращення існування.

Визнання селянського способу життя та землеробської праці як єдино правильних вірних витоків буття було визначною ознакою третього стереотипу добробуту сім'ї. Зведення їх до рівня моральної цінності й вимірювання крізь їх призму рівня етичності людських вчинків [5, 149] являли собою відображення консерватизму світогляду прихильників останнього. Тому цілком природно, що складовими третього стереотипу стали помірність, відкритість, гостинність, повага до громади [14, 264]. Забобонність у ньому поєднувалася з поміркованим раціоналізмом, а успішність ототожнювалася з відчуттям приналежності до селянської спільноти [11, 371]. Висхідна мобільність займала в стереотипі добробуту важливе, але не пріоритетне місце. На практиці вона часто поєднувалася з мобільністю територіальною [4, 279]. Такий стереотип отримав визнання серед широких кіл південноукраїнського селянства. Але найбільше вкоренився він, ймовірно, у самосвідомості середняцтва.

На відміну від охарактеризованого вище морально-етичного соціально-ціннісного орієнтуру, мислений ідеальний тип родинного спокою зберіг у

самосвідомості селян Південної України монолітність навіть на початок ХХ століття. Причина такого стану речей полягала не лише у безпосередньому впливі на цей стереотип норм та цінностей громадської домінанти, а й у збереженні селянської сім'єю традиційних принципів життєдіяльності. На досліджуваний час зміни в ієрархії її функцій ще не досягли такої значущості, щоб нівелювати такі інституціональні атрибути як подружня вірність, взаємоповага, взаєморозуміння, зорієнтованість на багатодітність та спільну працю. До того ж, санкції, у разі порушення останніх, були досить жорсткими як з боку церкви, громади, так і з боку родичів [8, 156]. Незначні тенденції щодо лібералізації стереотипу селянського родинного спокою були помітні в регіоні у повітах з розвинутими промисловими центрами.

Таким чином, в системі інституціональних засад, що регулювали повсякдення селянства Степової України наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. соціально-ціннісним орієнтиром належало одне з найважливіших місць. По відношенню до атрактивних та цілераціональних норм, цінностей, принципів, переконань й практик вони відігравали дуалістичну роль. З одного боку буденні соціально-ціннісні орієнтири функціонували як сукупність детермінант компенсаторного характеру, а з іншого – як умовний бар'єр між патріархальними та ринково-капіталістичними складовими когнітивної карти південноукраїнського селянина. Формування їх відбувалося в ході станової соціалізації, інститути та агенти якої кристалізувалися в межах механізмів соціальної пам'яті та пошуку альтернатив. Тому результат останньої – селянська самосвідомість – не лише інституціоналізувалася в контексті кристалізації відчуття селянськості та хазяйновитості, а й чітко корелювалася з такими соціальними цінностями як землеробська праця, громадський спокій, родинний добробут. При цьому, значущість останніх в середовищі південноукраїнського селянства підтримувалася актуалізованими потребами співучасті, схильністю до входження в асоціативні форми соціальної самоорганізації та природною поміркованістю світогляду.

Публікація розкриває один з аспектів соціальної історії селянства Степової України доби ринково-капіталістичної трансформації і є невід'ємною складовою дисертаційного дослідження. Подальші перспективи пошуку можуть бути пов'язані з розкриттям питань інтенсифікації селянського повсякдення, еволюції інституціональних основ поведінки сільського населення, що мали місце на зламі ХІХ – ХХ століть та відбувалися під впливом аграрної політики. Матеріали статті можуть бути використанні під час викладання спецкурсів з аграрної історії України, соціальної історії селянства, історичного краєзнавства тощо.

Джерела та література:

1. Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции конца ХІХ – начала ХХ века). М. – Тамбов: Изд-во. Тамб. гос. тех. ун-та., 2004. – 304с. 11.
2. Вебер М. Избранные произведения. – М. : Наука, 1990. – 808 с.
3. Джерела з історії Південної України // Мемуари та щоденники. Ч.ІІ. – Т.9. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2006. – 632 с.
4. Джерела з історії Південної України // Мемуари та щоденники. Ч.І. – Т.5. – Кн.2. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. – 516 с.
5. Джерела з історії Південної України // Мемуари та щоденники. Ч.І. – Т.5. – Кн.1. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. – 427 с.
6. Зеленін Д.К. Восточнославянская этнография / Зеленін Дмитрій Константинович. – М.: Наука, 1991. – 522 с.

7. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Миронов Борис Николаевич: Т.1. – 3-е изд., доп. – СПб., 2003. – 547с.
 8. Наулко В.І. Культура та побут населення України / Наулко Всеволод Іванович. – К.: Либідь, 1993. – 284с.
 9. Новицький Я. Твори в п'яти томах. Т.2. – Запоріжжя: ПП «АА Тандем-У», 2008. – 440с.
 10. Новицький Я. Твори в п'яти томах. Т.3. – Запоріжжя: АА Тандем-У, 2009. – 460с.
 11. Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / Постников Владимир Ефимович. – М., 1891. – XXXII+392 с.
 12. Столыпін Д.А. Право на землю / Дмитрій Аркадьевич Столыпін. – М.: Тип-я А. Гатчука 1874. – 18 с
 13. Сухова О.А. Десять мифов крестьянского сознания. Очерки истории социальной психологии и менталитета русского крестьянства (конец XIX - начало XX в.) по материалам Среднего Поволжья /Сухова Ольга Алексеевна. – М.:РОССПЭН, 2008. – 679 с.
 14. Усна історія Степової України. Т.5. – Запоріжжя: АА Тандем-У, 2008. – 560с.
 15. Усна історія Степової України. Т.6. – Запоріжжя: АА Тандем-У, 2008. – 562с.
- Приймак Олег Миколайович кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету.

Олег Приймак (Запоріжжя, Україна). Буденні соціально-ціннісні орієнтири селянства Степової України періоду ринково-капіталістичної трансформації

Стаття присвячена характеристиці соціально-ціннісних орієнтирів селянства степової України періоду ринково-капіталістичної трансформації. Вона містить аналіз ролі механізмів соціальної пам'яті та пошуку альтернатив у формуванні селянської самосвідомості і світогляду. Особлива увага присвячена дослідженню сутності таких селянських соціально-ціннісних орієнтирів як землеробська праця, сільський спосіб життя, громадський спокій та родинний добробут.

Ключові слова: соціально-ціннісний орієнтир, селянська самосвідомість, землеробська праця, сільський спосіб життя.

Олег Приймак (Запорожье, Украина). Будничные социально-ценностные ориентиры крестьянства Степной Украины периода рыночно-капиталистической трансформации

Статья посвящена характеристике социально-ценностных ориентиров крестьянства Степной Украины периода рыночно капиталистической трансформации. Она содержит анализ роли механизмов социальной памяти и поиска альтернатив в формировании крестьянского самосознания и мировоззрения. Особое внимание посвящено исследованию сущности таких крестьянских социально-ценностных ориентиров как земледельческий труд, сельский образ жизни, общественный покой и семейное благосостояние.

Ключевые слова: социально-ценностный ориентир, крестьянское самосознание, земледельческий труд, сельский образ жизни.

Oleg Priymak (Zaporozhia, Ukraine). Workaday social-valued orienteer of peasantry of Steppe Ukraine of period of market-capitalist transformation

The article is devoted to description of social-value orienteers of peasantry of Steppe Ukraine of period market to capitalist transformation. It contains the analysis of role of mechanisms of social memory and search of alternatives in forming of peasant consciousness and world view. The special attention is devoted to research of essence of such peasant social-value orienteers as agricultural work, rural way of life, public rest and domestic welfare.

Keywords: social-valued orienteer, peasant consciousness, agricultural labour, rural way of life.

Микола ЄРЕМЕНКО
(Бердянськ, Україна)

УДК 94(477) «17-18»

**Інформація про військове духовенство
Південної України в спадщині Я.П. Новицького**

Творча спадщина Я.П. Новицького є настільки значущою, що в ній міститься інформація чи не зі всіх більш-менш важливих аспектів минулого південноукраїнського регіону. У тому числі – і з церковного життя, включаючи діяльність військового духовенства Півдня. Тож метою нашої розвідки є звернення уваги саме на цю складову спадщини знаного дослідника минувщини Запорозького краю.

Обумовимось, що історія духовенства краю вже давно посідає важливе місце в переліку проблематик, до яких традиційно звертаються і науковці, і краєзнавці-аматори. Причому інтерес до різних груп підлеглих духовного відомства не є прямо пропорційним чисельному представництву тієї чи іншої групи. Зокрема, досить представницькою є історіографія історії монастирів і чернецтва краю, хоча відсоток чорного духовенства серед духовних осіб тут був вкрай малим.

Певною мірою подібна диспропорція між, так би мовити, «рівнем дослідницького інтересу» та чисельним представництвом групи має місце і стосовно військового духовенства. На сьогодні у історіографічному доробку вітчизняних науковців вже наявно чимало досліджень, які так чи інакше стосуються цієї групи духовної верстви. Втім, ключовою тут є саме фраза «так чи інакше». Адже у переважній більшості статей, монографій, дисертаційних робіт, які відносяться до даних досліджень, біографії, факти, проблеми, що стосуються військового духовенства, наводяться і аналізуються в контексті дослідження іншої проблематики. Інші ж наукові роботи (відсоток який є вкрай невеликим) присвячені, як правило, окремим архівним зібранням, окремим представникам військового духовенства чи духовним особам, які задовольняли релігійні потреби тих чи інших військових формувань, наявних на Півдні [1; 3; 5]. Як така ж тематика історії православного духовенства, яке задовольняло релігійні потреби військових на півдні України, досі не була сформульована.

Слід зауважити, що кажучи про «військове духовенство», ми чітко усвідомлюємо, що маємо справу, фактично, з двома категоріями підлеглих духовного відомства. По-перше, це безпосередньо військове духовенство, а по-друге, представники парафіяльного та чорного духовенства, які «працювали» з військовими. Адже військове духовенство мало і особливий статус, і особливу систему підпорядкування, відрізняючись від духовенства парафіяльного і того чернецтва, яке не було залучене до справи «окормлення» військових. При цьому категорія духовенства, яке виконувало релігійні треби у військових формуваннях чи до парафії яких належали військові, була вельми строкатою: слід розрізнити статус духовних осіб, які служили на судах, при військових

шпиталях, у полках, фортецях, адміралтейських, військових поселеннях, у військових навчальних закладах, козацьких військах тощо.

Знаковими в справі розширення цікавого нам духовенства на дві категорії стали нововведення кінця XVIII – початку XIX ст. Саме тоді друга категорія в більшості питань зберігала ту залежність від місцевої єпархіальної влади, яку мала і раніше. Перша ж категорія відтепер мала справу з новими структурами, влаштованими у духовному відомстві, і обсяги її взаємодії з місцевими консисторіями та архієреями значно скоротились. При цьому слід пам'ятати, що склад і статус категорій не був сталим і неодноразово коригувався.

Інтерес Я.П. Новицького до історії військового духовенства напряму пов'язаний із вивченням олександрівським дослідником церковного минулого регіону, і, зокрема, історії храмів і духовенства Олександрівської фортеці (згодом – міста Олександрівська).

Між іншим, документи релігійних установ мають велику питому вагу серед матеріалів Якова Павловича Новицького, що зберігаються у фонді історичних матеріалів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. Серед справ із позначкою “Збірка Новицького” досить репрезентативними є матеріали Олександрівського, Павлоградського, Маріупольського духовних правлінь за 1770 – 1840 рр. Для усвідомлення цього, достатньо ознайомитись хоча б самими описами відповідного фонду Інституту рукопису:

Папери духовного правління Олександрівської фортеці: розписка попа в отриманні грошей на збереження від запорожців, призначення попів тощо (1773 – 1777 рр.). – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. II: Фонд історичних матеріалів, спр. 24156-24163;

Папери духовного Олександрівського правління: сповідальні книги, кількість жителів по парафіях (1784 – 1790 рр.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24164-24166;

Папери духовного Олександрівського правління: указ коменданту Дніпровської лінії про платню попу, уривки метричних записів, ведення їх, будівництво церкви в с.Покровській, різні справи про церковників (1785 – 1786 рр.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24167-24176;

Папери духовного Олександрівського правління, Павлоградського, Новомосковського: церковні справи, призначення попів, платня, заборона служби, збори грошей на церкву, відомості про попів сел. Григорівни, Андріївки (1787 – 1815 рр.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24184-24195;

Папери Олександрівського, Павлоградського, Новомосковського духовного правління: вінчання в домі, уривки метричних записів, церковні справи, відомості про попів (1788 – 1810 рр.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24196-24204;

Папери Олександрівського, Павлоградського, Новомосковського духовного правління: будовання батальйонної школи, відомості про попів с. Григорівки, Андріївки, арешт дячка (1789 – 1801 рр.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24205-24212;

Папери Павлоградського духовного правління: бажання католички охреститися, призначення попів, церковників, укази про війну (1791 р.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24222-24227;

Папери Павлоградського і Олександрівського духовного правління: вимога консисторії про відчит за церковні гроші, шахрайство попа, втеча дячка,

сповідальні записи, відомості про попів (1792 р.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24228-24233;

Папери Павлоградського духовного правління: про пияцтво попів і церковників, про призначення попів (1794 р.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24240-24244;

Папери Павлоградського духовного правління: про призначення дітей полонених магометанами (1795 р.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24245-24250;

Папери Павлоградського і Олександрівського духовного правління: призначення попів по далеких слободах, насильство кордонного офіцера над попом, сповідальні записи (1796 р.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24251-24254;

Папери Павлоградського духовного правління: церковні справи, опис метричних книг, число парафіян, будування церкви поміщиком (1796 р.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24255-24263;

Папери Олександрівського, Павлоградського духовного правління: призначення попів, читання указів, сповідальні книги, відомості про попів (1797 – 1798 рр.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24264-24268;

Папери Павлоградського і Олександрівського духовного правління: листування з комендантом Олександрівської фортеці про церковні справи, реєстр церков, відомості про попів, вбивство підданих поміщиком, указ про землю попам (1798 р.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24269-24276;

Папери Маріупольського і Павлоградського духовного правління: церковні справи, відчит попів, плата за треби, здирицтво за треби, підписка, що попи не будуть обробляти церковні землі; крадіжки в церквах тощо, хто від чого помер, про лікарів тощо (1799 р.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24277-24287;

Папери Маріупольського духовного правління: про Гуляй-Поле, церковні справи, сповідальні розписи, опис збудованої церкви (1799 – 1801 рр.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24288-24292;

Сповідальні книги с. Конські Роздори Маріупольського повіту (1800 р.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24293;

Папери Павлоградського духовного правління: заборона попам втручатися в справи селян з приводу повстання селян у Румянцева, суперечки попа з прикащиками, п'янство попів, накази про не вживання церковників як слуг, дотримання уставу тощо; епитимія за згвалтування (1800 р.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24294-24307;

Папери Маріупольського духовного правління: про селище Токмак, кількість людності, громадські обов'язки, про повинність опалення військових команд, скасування кріпості, будування архієрейського дому, малювання іконостасу (1799 – 1819 рр.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24309-24320;

Папери Маріупольського духовного правління: про старообрядців, призначення попів, епитимія, про іконописця тощо; укази і маніфести (1801 р.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24321-24329;

Папери Маріупольського і Павлоградського духовних правлінь: наказ попам, покарання бунтуючих селян, свідцтво поміщиків про дозвіл женитися кріпакам, сварка попа з поміщиком, укази і маніфести (1802 р.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24330-24335;

Папери Павлоградського духовного правління: свідцтва про дозвіл одружитися кріпакам, запис в міщани, реєстр ногайських орд; укази (1803 р.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24336-24339;

Папери Маріупольського і Павлоградського духовних правлінь: про будування церкви в с.Куриловському, двоєженство; живописець для церкви, сповідальні записи і відомості попів (1804 р.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24340-24344;

Папери Олександрівського, Маріупольського духовного правління: перепис церков Маріупольського повіту, перелік поселень, реєстр метричних книг, кара за двоєженство, будування церкви, перелік поміщицьких підданих сл.Улянівки, указ про війну з французами (1805 – 1806 рр.).- Інститут рукопису, ф. II, спр. 24345-24349;

Папери Маріупольського духовного правління про будівництво церкви, платню попам, непристойну поведінку попів, майно Полоцької, укази і маніфести про війну тощо (1806 р.).- Інститут рукопису, ф. II, спр. 24350-24357;

Папери Маріупольського духовного правління: церковні справи, про поховання померлих, парафії, злочини попів, хрещення дітей, що народилися в полоні, школи, грошові збори з попів тощо (1808 р.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24358-24368;

Папери Олександрівського духовного правління: про померлих і від яких хвороб, безчинство попів, одруження з четвертим чоловіком, приходські школи, указ про відчити, мир зі шведами тощо (1809 р.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24369-24378;

Папери Олександрівського духовного правління: будівництво нових церков, щеплення віспи, питівні доми, церковні записи, збори, метричні книги тощо (1810-1812 рр.).- Інститут рукопису, ф. II, спр. 24380-24387;

Папери Олександрівського духовного правління: про війну з французами, біженців, збори грошей, рекрути, маніфести; школи, віспа тощо (1811 – 1812 рр.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24388-24397;

Папери Олександрівського духовного правління: розшуки біглих, силуване притягнення в донські козаки, відомості про померлих, кількість населення, церковні збори на війну, відомості про попів, про чуму, віспу, маніфест про війну (1813 р.).- Інститут рукопису, ф. II, спр. 24398-24405;

Папери Олександрівського духовного правління: будівля нових церков, “расторжение брака”, шахрайство попів, сповідальні записи, формуляри тощо (1814 р.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24406-24416;

Папери Олександрівського духовного правління: сповідальні книги, безчинство попа, будування церков, указ про венський конгрес, ревізія тощо (1815 р.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24417-24422;

Папери Олександрівського духовного правління: прибутки і видатки, записи померлих, метричні книги, сповідальні записи, втеча попа з монастиря, церковне покаяння, форми поминок царської родини (1817 – 1819 рр.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24423-24434;

Папери Олександрівського духовного правління: сповідальні і метричні книги, гвалтування, свічний збір, неправильне вінчання, передержка біглих тощо (1820 р.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24435-24443;

Папери Олександрівського духовного правління: будування церкви, кладовища, вимогательство попа, церковне покаяння, опис церкви, сповідальні записи (1821 р.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24444-24451;

Папери Олександрівського духовного правління: вимога до попів віддавати синів до семінарії, відомості про народження і смерті (1822 – 1840 рр.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24452-24453;

Папери Олександрівського духовного правління: щеплення віспи, розорення церкви попом, сповідальні записи, розпис населення с. Петровського, голод (1823 р.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24454-24460;

Папери Олександрівського духовного правління: голод, указ селянам слухати поміщиків і платити податки, коронування Миколи I тощо (1824 – 1830 рр.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24461-24465;

Папери Олександрівського духовного правління: про згвалтування, холеру, церковні справи, указ про заборону учитися за кордоном (1831 р.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24466-24478;

Папери Олександрівського духовного правління: ревізькі казки, віддача лісів монастирям, про попів, що були з запорожцями під Турком, голод, прийом в робочі дні жінок з немовлятами, церковні справи (1833 – 1834 рр.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24479-24488;

“Петровская крепость” – розпис населення козачого селища “Петровская крепость” – розпис населення козачого селища Петровського, сповідальні книги (1801 – 1836 рр.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24489-24494;

Сповідальні розписки, відомості про духовенство, відомості про церкви, метричні записи (1824 – 1840 рр.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24495-24530;

Справа Олександрівського духовного правління: складання таблиці померлих, що народилися та одружилися (1813 – 1837 рр.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24897;

Церковні папери Олександрівської фортеці і сповідальні записи, офіційне листування про церковні справи, царські маніфести, укази тощо (1789 – 1810 рр.). – Інститут рукопису, ф. II, спр. 24899 [2, 53-62].

І серед цих матеріалів знаходимо чимало документів безпосередньо з історії військового духовенства.

Разом із тим, Я.П. Новицький аж ніяк не обмежився самим збиранням відповідних документів. Він активно вводить їх до наукового обігу, як у численних археографічних публікаціях, так і в інших своїх роботах. Серед останніх особливе місце, безумовно, посідає “Історія міста Олександрівська у зв’язку із історією виникнення фортець Дніпровської лінії 1770-1806 р.”. Оскільки перші десятиліття історії цього населеного пункту були напряму пов’язані з Олександрівською фортецею, цілком природно, що тут знаходимо чимало даних саме про духовенство, що задовольняло духовні потреби військових фортеці. Тим більше, що при написанні цієї праці Яків Павлович широко використовував документи архіву Покровського собору. У передмові до “Історії міста Олександрівська...” дослідник записав: “Первые три главы составлены по рукописным, нигде еще не напечатанным документам Запорожского сечевого архива за 1770 - 71 годы, любезно доставленные нам, в свое время, покойным А.А. Скальковским... Затем остальные 6 глав составлены по материалам, почерпнутым на месте из старейшего архива Покровского Собора (с 1774 г.), а равно архивов Предводителя Дворянства, Городской Управы и Уездного казначейства (все три с 1797 г.). В последних архивах, и в особенности церковном, мы нашли ценные сведения о военных учреждениях и штате Александровской крепости и всей Днепровской линии; о первых шагах колонизации дикого поля; возникновении хуторов, деревень и сел на ранговых дачах помещиков; возникновении казенных войсковых слобод; заведении церковных приходов, духовных учреждений, а равно о духовенстве и бытовой стороне его жизни...” [4, 185-186].

Стосовно храму, в якому військові фортеці задовольняли духовні потреби, Новицький писав, що Покровська церква була зведена в 1773 р., а в 1788 р. вже була спорохневілою, тому її розібрали і замість того звели нову, просторнішу. Коли ж більш ніж через 100 років на її місці стали зводити кам'яний Покровський собор, при його закладці 22 травня 1886 р. «на месте прежнего престола, в склепу найдены были две небольшие одна на другую положенные каменные плиты, каждая в 3 вершка толщины; на первой из них высечен крест с изображением по сторонам, знаков: ис. х. ни. ка; на второй, сподней, с совершенно гладкою поверхностью отмечен 1788 год; на ней же лежала свинцовая 12 ½ дюймов длины 8 ¼ ширины со срезанными углами доска с надписью о времени заложения собора; под последней плитой и около – несколько серебряных и медных монет времени Екатерины II. Затем, в стороне от верхних плит, крестообразно положено два грубо отесанных булыжника с высеченными на них крестами. Камни эти, надо полагать, представляли первую закладку церкви Инженерною командою в 1773 году. На свинцовой доске изображено:

“Освятися жертвенник Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа во храм Покров Пресвятыя Богородицы, при державе благочестивейшия самодержавнейшия великия Государыни Нашея Императрицы Екатерины Алексеевны всея России и при наследнике ее благоверном государе цесаревиче и Великом князе Павле Петровиче и супруге его благоверной Государыне Великой княгине Марии Федоровне и благоверных Государех и великих князьях Александре Павловиче и Константине Павловиче и благоверных государынях и Великих Княжнах Александре Павловне, Елене Павловне, Марии Павловне и Екатерине Павловне, по благословиению Святейшего Правительствующего Синода в Епархии Архиепископа Амвросия Екатеринославского и Херсониса Таврическаго, в лето от рождества Христова 1788 индикта 5, месяца Июля (31) числа, на память святого праведного Евдокима. (На обратной стороне доски) заложен в Александровском посаде Павлоградским протопопом Алексеем Хандалеевым, старшего священника Федора Кошевского и Ктитора мещанина Андрея Драгана и коего общества коштом”.

Новицький зазначає, що у 1789 р. на кошт військових чинів у казенній будівлі Олександрівської фортеці було влаштовано другу Олександро-Невську церкву зі штатним військовим священником [4, 218-220]. Про цю споруду знаходимо у Новицького і таку інформацію: “Александро-Невская церковь существовала в крепости до 1827 года, т.е. до постройки новой церкви в ближайшем селе Вознесенке, крестьяне которого по своей численности составляли главный приход ее. Затем из одного судебного процесса (“Дело о грабительски забранных в ночь на 7 августа 1808 г. Вознесенскими крестьянами Тимофеем Гайдуком, Никитой Гончаренком, Тимофеем Тихоновским и др. в числе 18 душ, – дверей, окон, досок, железа и проч. из бывшей Александро-Невской церкви и перенесенных во вновь устроенную Вознесенскую церковь”) узнаем, что в 20-х годах здание Александро-Невской церкви принадлежало уже титулярн. советн. Гранобарскому и пожертвовано на слов купеческому и мещанскому обществу г. Александровска на построение колокольни при Покровском соборе” [4, 229].

Я.П. Новицький подає наступну хронологію священників фортеці і Олександрівська:

1772 г. Наместник, свящ. Евфимий Савурский.

1773 – Иоанн Коваленский.
1774 – 75 – Иоанн Веселовский.
1773 – 86 – протопоп Роман Кошевой.
1774 – 85 – священ. Феодор Тисаревский.
1785 – 86 – Павел Алексиев.
1786 – 806 – протопоп Феодор Кошевой.
1788 – 806 – священ. Стефан Кошевой.
1798 – 1805 – Стефан Малинский” [4, 228].

Про біографію самого “дієвого і освіченого” з них, Феодора Кошевського, Новицький пише: “образование получил он в Кременчугской школе, где обучался греческому и немецкому языкам, арифметике, рисовальному искусству и нотному паргетному пению. В 1772 году командиром Днепровской линии генералом Чертковым, определен в штат этой линии к походной церкви при 5-м Днепровском батальоне в Александровской крепости – церковником, в 1777 году архиепископом Евгением рукоположен во диаконы; в 1781 г. архиепископом Никифором рукоположен во священники в Кирилловскую крепость к батальонной походной Григорьевской церкви; в 1786 году, по повелению обер-коменданта Александровской крепости генерал-майора Ланова переведен снова в Александровскую крепость к Покровской церкви, в 1790 г. назначен в походную Александро-Невскую церковь, устроенную в самой крепости Александровской; в 1799 г. митрополитом Гавриилом произведен в протоиереи; в том же году, вместе с Днепровским батальоном, походной Александро-Невскою церквью и причтом был в походе на р. Днестр, где находился при Тираспольской крепости в корпусе генерала барона Шица; в 1800 году, по расформировании Днепровского пограничного батальона, согласно указу Военной Коллегии, оставлен в Александровской крепости, при вновь образованной инвалидной роте.

В том же формуляре протоиерею Кошевскому ставится в заслугу то, что в 1803 году 29 апреля, когда проданы были с аукциона ветхие казенные здания крепости, а в том числе и здание линейной аптеки, где помещалась Александро-Невская церковь, он “с излишком возвратил покупщику уплаченную сумму, отремонтировал здание и утвердил непоколебимость церкви”.

Помимо пастырских обязанностей, протоиерей Кошевский с 1808 по 1820 г. состоял членом Александровского Духовного Правления, с 1811 до смерти – членом Оспенного комитета. Умер в 1822 году, 70 лет, оставив вдову и двух дочерей без средств и крова” [4, 228-229].

Згідно з Новицьким, духовенство Олександрівської фортеці отримувала наступну платню: “по третям года, из комиссариатской суммы жалованье – священник по 100 р., а церковники по 20 р. в год. По именному указу 28 июня 1794 года оклад этот увеличен: священнику определено 120 и церковникам по 21 р. ассигнациями. Из этого, более чем скромного жалованья, производился еще вычет: с священника по 2 ½ и причетников по 1 коп. с рубля на госпиталь и медикаменты. Кроме денежного жалованья, церковники пользовались провиантом, получая в год “муки ржаной по 3 четверти осьмичетвериковых и круп гречневых по 18 гарнцев”. Затем, как священнику так и причетникам, дрова или камыш выдавались на отопление одной печи” [4, 230].

У працях Новицького міститься й ціла низка інших даних про духовенство, що задовольняло духовні потреби військових. Ці матеріали ще чекають на систематизацію та глибоке вивчення. Їх співвіднесення з неопублікованими архівними джерелами може стати міцним підґрунтям для створення

комплексного дослідження з історії військового духовенства регіону. Саме написання такої праці і є найважливішою перспективою розгортання тематики, зазначеної в назві нашої розвідки.

Джерела та література:

1. Крестьянников В.В. Участие иеромонахов Балаклавского Георгиевского монастыря в Крымской (Восточной) войне 1853 – 1856 гг. // Взаимоотношения религиозных конфессий в многонациональном регионе. Сборник научных трудов. — Севастополь, 2001. — С. 111 – 117.
2. Лиман І.І. Архівні матеріали з релігійної історії Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. в спадщині Я.П. Новицького // Матеріали Перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р. — Запоріжжя: РА „Тандем-У”, 2002.—С. 53 – 62.
3. Лиман І.І. Матеріали Херсонського духовного правління про флотське та армійське духовенство регіону наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Південний архів.— Вип. 12. — Херсон: вид-во ХДУ, 2003. — С. 147 – 154.
4. Новицький Я.П.. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770-1806 гг. // Новицький Я. Твори в 5-ти томах. Т. 1. – Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2007. — С. 184-303.
5. Серединський О.В. Чорноморські адміралтейські поселення у 1790 – 1829 рр. // Наукові праці. Т. I. — Миколаїв, 1998. — С. 17 – 21.

Микола Єременко (Бердянськ, Україна). Інформація про військове духовенство Південної України в спадщині Я.П. Новицького

Стаття присвячена аспекту наукової спадщини Я.П. Новицького, пов'язаному з історією духовенства, яке задовольняло духовні потреби військових. При цьому увага звертається на дві категорії підлеглих духовного відомства. По-перше, це безпосередньо військове духовенство, а по-друге, представники парафіяльного та чорного духовенства, які «працювали» з військовими на півдні України і, зокрема, в Олександрівській фортеці.

Ключові слова: військове духовенство, Я.П.Новицький, Олександрівськ.

Николай Еременко (Бердянск, Украина). Информация о военном духовенстве Южной Украины в наследии Я.П. Новицкого.

Статья посвящена аспекту научного наследия Я.П. Новицкого, связанному с историей духовенства, удовлетворявшего духовные потребности военных. При этом внимание обращается на две категории подчиненных духовного ведомства. Во-первых, это непосредственно военное духовенство, а, во-вторых, представители приходского и черного духовенства, «работавшие» с военными юга Украины, в частности, Александровской крепости.

Ключевые слова: военное духовенство, Я.П. Новицкий, Александровск.

Nickolaj Eremenko (Berdyansk, Ukraine). Information About Military Clergy of Southern Ukraine in Heritage of Ya.P. Novitskiy. The article is dedicated to the history of the clergy, which served among servicemen, as an aspect of scientific heritage of Ya.P. Novitskiy. The attention is paid to two categories of clergy: the first, specific military clergy; the second, representatives of parish clergy and monks, who worked servicemen in the South of Ukraine and especially in Aleksandrovsk' fortress.

Key words: military clergy, Ya.P. Novitskiy, Aleksandrovsk.

Джультета АВАНЕСЯН
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94: 070.481 “1838/1918”

**Губернські відомості (1838-1918): вплив
урядової політики на становлення та
розвиток газет**

В другій третині XIX ст. в губерніях Російської імперії царським урядом запроваджуються такі місцеві офіційні газети, як губернські відомості. Ставши першими губернськими газетами в більшості регіонів імперії, губернські відомості проіснували близько 80 років (1838-1918 рр.) й відобразили на своїх сторінках історичний розвиток губерній Російської імперії XIX – початку XX ст., що робить останніх цінним історичним джерелом. Губернські відомості привернули до себе увагу ще за часів своєї появи, але початок їх наукового дослідження припав на другу половину XX ст. В цей час губернські відомості стають об'єктом журналістських та джерелознавчих студій. Перші згадки про них мали яскраво виражений негативний характер, оскільки останні розглядалися в якості рупорів самодержавства й позитивно оцінювався лише той період діяльності неофіційної частини губернських відомостей, коли вони використовувалися такими демократично налаштованими місцевими літераторами та політично засланими діячами, як С. А. Раєвський, О. І. Герцен, П. І. Мельников тощо [18, с. 155-161; 28, с. 105-115]. Але поступово відбувається перегляд загальноприйнятих положень про вузькість та маловажність губернських відомостей і з'являються роботи Є.П. Прохорова [41], А. В. Блюма [19, с. 111-114], Г. О. Озерової [39], М. М. Улашика [44, с. 112-149], Г. М. Дейча [27, с. 236-253], Ф. О. Литвиної [30, с. 112-129], Г. М. Айплатова [17], Л. П. Бурмістрової [21, с. 54-60; 16, с. 52-69; 22, с. 125-144; 23, с. 61-64; 24] тощо, які акцентують увагу дослідників на цінності матеріалів даних видань. З розпадом Радянського Союзу дослідження губернських відомостей продовжують науковці вже незалежних країн – держав СНД. З'являється ряд робіт російських та українських дослідників, в яких особлива увага приділяється інформативним можливостям матеріалів окремо взятих губернських відомостей. До таких можна віднести праці В. Бобкова [20, с. 226-231], А. Непомнящего [36; 37; 38], Г. Казаріної [29], О. Шурупової [49], І. Гребцової [25; 26, с. 21-23], О. Шкільної [46, с. 239-249; 47, с. 449-457] тощо. Але не дивлячись на наявність значної кількості журналістських та джерелознавчих наукових студій з даного питання, на сьогоднішній день залишаються досі невивченими як окремі аспекти функціонування губернських відомостей в цілому, так і історія становлення та розвитку окремих губернських газет. Тому, взявши губернські відомості за об'єкт даної розвідки, а історію їх становлення та розвитку за предмет, метою представленого дослідження ми сформулювали визначення місця та ролі урядової політики в становленні та розвитку перших губернських офіційних видань Російської імперії.

Ідея створення місцевих газет виникла в колі губернської адміністрації ще в перші десятиліття XIX ст. Так, в 20-х рр. питання про заснування офіційної місцевої газети поставила іркутська влада. Г.М. Дейч робить припущення, що саме такі клопотання місцевого характеру призвели до того, що в грудні 1828 р. Є.Ф. Канкрін звернувся до Комітету міністрів з пропозицією видавати в губерніях місцеві газети, в тому числі для сприяння розвитку місцевої торгівлі та промисловості. Комітет міністрів, розглянувши пропозицію Є.Ф. Канкріна, затвердив положення, за яким мав утворитися спеціальний міжвідомчий комітет для розробки законопроекту про видання місцевих офіційних газет, що 19 січня 1829 р. затвердив Микола I. Результатом роботи комітету стала поява положення про видання губернських відомостей, яке з'явилося в жовтні 1830 р., що не є випадковим[27, с. 237]. В кінці 20-х рр. XIX ст. урядовцями були помічені переваги газетної періодики перед журнальною, що виявлялося в оперативності, доступності (газети коштували набагато дешевше за журнали, а відповідно були доступнішими навіть найбіднішим верствам населення, що забезпечувало їх широке читачьке коло) та “довірі” до матеріалів, опублікованих в газетах. Ще в 1812 р. міністр освіти О.К. Розумовський в листі до комітету міністрів писав про довіру читачів до матеріалів газет, як до урядової інформації, та радив заборонити російським газетам передруковувати з іноземних видань відомості стосовно Росії, натомість брати їх з “Санкт-Петербурзьких відомостей”, які знаходяться під наглядом[42, с. 23-25]. В цей же час в губерніях Російської імперії починають з'являтися й перші приватні газети. Такий стан справ спонукав уряд до прийняття заходів, направлених на скорочення числа приватних видань та укріплення позицій державної періодики шляхом видання мережі офіційних газет та передачі провінційної приватної газетної періодики під нагляд державним установам та організаціям. Тим більше, що ситуація, як в самій Росії (селянські повстання, масонство, декабристський рух, наростання опозиційних настроїв в державі), так і в Європі (Липнева революція 1830 р. у Франції та інших країнах Європи) починала загострюватися. Отже, 27 жовтня 1830 р. Комітетом Міністрів Російської імперії було затверджено “Положение об издании Губернских Ведомостей”, в якому йшлося про введення губернських відомостей в 6 губерніях імперії (Астраханська, Казанська, Київська, Нижньогородська, Слобідсько-Українська та Ярославська губернії), видання яких в разі успіху може продовжитися і в інших губерніях. Для цього міністр внутрішніх справ зробив відповідні розпорядження, необхідні для організації видання газет: 1) про якість паперу, шрифту та форму видань, що мали бути найкращі по можливості; 2) про підготовку губернських типографій до видання газет шляхом технічної модернізації, на що виділялися гроші з Держказначейства. І хоча, видання даного типу виконували одразу декілька функцій, основним завданням губернських відомостей уряд визначив полегшення роботи канцелярії шляхом публікації офіційної обов'язкової до виконання місцевими властями документації та надання необхідної інформації приватним особам, виключивши зі змісту газет політичні відомості як такі, що не відповідають цілям видань. Дане положення складалося з 7 розділів та 65 параграфів, в яких розглядалися загальні положення, зміст губернських відомостей, порядок і способи видання та розсилки, а також оговорювалося право на безкоштовне отримання губернських відомостей та виконавча частина офіційної документації, опублікованої в газетах. Законом передбачалося, що губернські відомості складатимуться з 4 відділів: 1) постанови та розпорядження; 2) казенні

оголошення; 3) вісті; 4) приватні оголошення, зміст кожного з яких прописувався найдетальнішим чином. В третьому відділі дозволялося публікувати найрізноманітнішу інформацію сільськогосподарського, промислового, побутового, культурного характеру, включаючи історичні, географічні, статистичні, фольклорно-етнографічні та інші відомості, що стосуються даної або сусідніх губерній [5, с. 212-219]. Положенням заборонялося друкувати в губернських газетах полемічні статті та белетристику, в чому деякі сучасники вбачали раціональне зерно. Так, М.Ф. Сумцов, оцінюючи історико-етнографічні матеріали губернських відомостей, відзначив низький рівень полеміки 30-х рр. навіть на сторінках столичної періодики, не кажучи вже про губернську, де полеміка могла перетворитися в пліткарство, а белетристика – в хвалебні віршики на адресу різних чиновників [43, с. 391-392]. Видання губернських відомостей за положенням 1830 р. так і не було налагоджено. Газети побачили світ лише в 1838 р., коли реалізувалося “Положение о порядке производства дел в губернских правлениях” від 3 червня 1837 р., в третьому розділі якого (“О порядке сношения губернского правления”) зазначалося, що для полегшення та скорочення зносин губернського правління, доставки в присутні місця, посадовим та іншим особам відомостей про постанови та розпорядження губернського начальства, а також інших відомостей до загального відома, при кожному губернському правлінні повинні видаватися особливі губернські відомості. При цьому дане положення дещо відрізнялося від попереднього структурою видань. Положенням 1837 р. передбачався поділ губернських відомостей на офіційну частину та неофіційну, що мала назву “прибавление”. Офіційна частина включала накази та розпорядження імператора, центральних та місцевих органів влади виконавчого характеру та казенні оголошення, а неофіційна частина поділялась на розділ вістей, що включав різноманітні за тематикою та характером відомості місцевого характеру та розділ приватних оголошень. При цьому в губернських відомостях не допускався передрук розпоряджень, наказів та оголошень з “Санкт-Петербургских сенатских ведомостей”. Випуск офіційної та неофіційної частин мав здійснюватися окремо один від одного з відповідною роздільною нумерацією сторінок. Розпорядження та накази, що публікувалися до виконання, мали друкуватися на окремих листках, на яких відводилося спеціальне місце для позначень про їх виконання. Екземпляри офіційної частини, підписані віце-губернатором та секретарем, відсилалися в усі губернські, повітові та місцеві управління та суди, всім предводителям дворянства, в духовні консисторії всіх віросповідань, удільні та поштові контори, а екземпляри офіційної частини за підписом цивільного губернатора представлялися в МВС та губернські правління інших губерній Російської імперії [8, с. 459-462]. Неофіційна частина зазвичай складалася з трьох відділів: 1) місцеві звістки, 2) матеріали з історії, етнографії, статистики краю, 3) оголошення. В ній друкувались матеріали з історії, географії, статистики, етнографії, фольклору даної губернії, літературна, художня, музична, театральна критика, біографічні нариси, некрологи, метеорологічні спостереження, інформація про культурне життя та події в краї тощо.

Отже, за положенням 1837 р. губернські відомості з 1838 р. почали видаватися в 42 губерніях Російської імперії (в тому числі з 1838 по 1843 рр. виходила газета “Белостокские областные ведомости”, ліквідована з приєднанням Білостокської області до Гродненської губернії), а пізніше, в період з 1839 по 1913 рр. було засновано ще 29 губернських, 13 обласних

відомостей та газети “Туркестанские ведомости” (1870-1917) й “Карс” (1883-1917), що заміняли собою губернські відомості в Ташкенті та Карсі [41; 40, с. 870-871]. Діяльність положення 1837 р. не розповсюджувалося на Сибір, Остзейський край, Кавказьку та Бессарабську області, де губернські відомості з’являються набагато пізніше. В Сибірі видання губернських органів друку регламентувалося “Высочайше утвержденным Сибирским комитетом положением об издании губернских ведомостей” від 6 грудня 1856 р. [32, с. 28-29], в Остзейському краї губернські відомості з’являються в 1852 (Курляндська губернія) та 1853 рр. (Ліфляндська та Естляндська губернії), в Кавказькій області поява губернських газет пов’язана з оформленням в 1847 р. Ставропольської губернії, де в 1850 р. починають виходити “Ставропольские губернские ведомости”, та виходом зі складу Ставропольської губернії в 1860 р. Терської та Кубанської області, де з 1868 та 1871 рр. відповідно почали видаватися місцеві “обласні відомості”. Губернські відомості розподілялися за навчальними округами. І хоча всі губернські відомості видавалися за однією і тією ж чітко визначеною законодавством програмою, зміст та наповнення газет різних губерній різко відрізнявся. Зазвичай найбільшого розвитку набували губернські відомості економічно та культурно розвинених регіонів імперії та в тих губерніях, де до редагування та написання матеріалів залучалися видатні журналісти, літератори та вчені: історики, археологи, краєзнавці, етнографи та фольклористи тощо, в тому числі політично заслані діячі культури, що редагували або співпрацювали з губернськими відомостями відділених регіонів імперії. Загалом факторами впливу на розвиток губернських відомостей ставали безліч обставин. В першу чергу, визначальним для розвитку та становлення губернських газет був людський фактор. На створення губернських відомостей, починаючи від збору інформації, формування матеріалів газет, здачі номеру в друк, і, закінчуючи виходом газети, видання даного типу проходили через кореспондентів, редактора, цензора, членів губернського правління та губернатора. Всі ці люди мали безпосередній або опосередкований вплив на розвиток губернського видання. Зміст та наповненість газет значною мірою залежали від особи редактора та особового складу колективу видання, рівня їх освіченості, поглядів, інтересів, світобачення та світосприйняття, рівня зайнятості, редакторського та журналістського хисту, здібностей, соціального статусу, зацікавленості, приналежності до якихось організацій та товариств тощо. На другий план виходить особа цензора з його уподобаннями, поглядами та інтересами, відношенням до власної роботи, взаємовідносинами з редактором і т.п. Не маловажною складовою успіху газет даної групи виступали особливості історичного розвитку конкретного регіону, тенденції загальнодержавного розвитку, зовнішньо та внутрішньополітичні зміни в державі, війни, зміни в законодавстві, стан розвитку приватної періодики даного періоду, технічні можливості, поява нових технологій друку та засобів розповсюдження інформації, фінансова сторона (безоплатність кореспондентської праці, брак коштів на видання газети), поява ринку оголошень та попиту на інформацію тощо. В силу даних обставин губернські газети намагалися завжди знаходитися в діалозі з читацькою аудиторією, в першу чергу, для залучення останніх до роботи в виданнях в якості кореспондентів. Справа в тому, що газети даної групи, на відміну від приватних видань, не мали можливості для утримання власного штату співробітників. Зазвичай кореспондентами газет ставали чиновники, вчителі, громадські діячі та просто місцеві мешканці. Тому, важливим вектором діяльності газет даної групи став пошук шляхів співпраці з

читачами, що разом з визначенням мети видання (більшість редакторів губернських відомостей намагалися представити на сторінках своїх часописів найрізноманітніші місцеві питання, вивчати місцеві потреби та інтереси, що виходило за рамки офіційно визначеної мети газет) зумовлювали стратегію їх розвитку. Напрямами роботи з читачами стали: 1)навчання потенційних кореспондентів вибору теми; 2)формування розуміння “місцевої новини”; 3)провокування діалогу шляхом публікації полемічних заміток між читачем та неофіційною частиною, що відображалось на сторінках видань; 4)публікація виробничих матеріалів, актуальних для читача в даному місці та в даний час; 5)роз’яснення урядової політики; 6)розповідь про минувшину рідного краю, її географічне положення та статистичне маркування [32, с.15]. Таким чином, діалог редакції губернських відомостей з читацькою аудиторією вирішував одразу декілька завдань: для редакції газет – забезпечення кореспондентів, для читачів – цікавий затребуваний матеріал.

В силу регіональних особливостей в перші роки виходу газет неофіційна частина більшості губернських відомостей виходила нерегулярно або взагалі була відсутня. Наприклад, поява та розвиток губернських відомостей, в тому числі становлення їх неофіційних відділів в Сибірі та Європейській Росії різко відрізнялися. Сибір, як місце політичного та кримінального заслання в царській Росії, мала специфічний склад населення, що відбилося й на розвитку місцевих губернських відомостей. Справа в тому, що ще з XVII ст. Сибір населяли російські старожили та аборигени і вже тоді вона була місцем заслання. На початку XIX ст., внаслідок прийняття правил про розподіл засланих за ступенем тяжкості злочину, Сибір стала місцем для заслання злочинців з найтяжчим ступенем злочинів. Лише за 1827-1846 рр. через Тобольський приказ пройшло 160 тис. засланих. Дві третини засланих, що проходили через цей приказ, зазвичай залишалися в Тобольській губернії, решта – направлялися до інших населених пунктів Сибіру. При цьому, у відсотковому відношенні основну їх масу – 43% – складало різного роду бродяги, військові дезертири, втікачі та каторжани; 29,78% – злочинці проти власності; 9,1% – вбивці і **лише 2,4% складали політично заслані**, що й представляли освічений клас регіону. Більше 43% всіх засланих Сибіру представляли поміщицькі селяни, яких відправили на каторгу за «дурну поведінку, підпали, покалічення та збурювання». При таких особливостях розвитку краю, коли протягом тривалого часу вся інтелігенція Сибіру складалась з політично засланих, низький рівень освіти жителів даного регіону був закономірністю, що призводило до відсутності читацької аудиторії та кореспондентів для місцевих губернських видань, які довго не могли знайти свою нішу в суспільстві. В таких умовах поява губернських відомостей в Сибірі, не була показником внутрішніх потреб суспільства, на відміну від інших губерній, де потреба освіченої частини населення в інформації зумовила появу приватної періодики ще на початку XIX ст. (Санкт-Петербурзька, Московська, Харківська, Одеська губернії тощо), а стала результатом зусиль влади, зацікавленої в кваліфікованій робочій силі, необхідній в процесі поступової капіталізації сільського господарства та промисловості, що в Російській імперії почалася з другої половини XIX ст., коли і з’явилися губернські відомості в сибірському регіоні [32, с.7-25].

Остаточне оформлення структури губернських відомостей відбувається пізніше, з опублікуванням “Высочайше утвержденного учреждения губернских правлений”1845 р., шостий розділ якого (“Обнародование распоряжений высшего и местного правительства”) переглянув і положення про видання

губернських відомостей. Згідно з новим положенням губернські відомості склалися з загального та місцевого відділів, перший з яких був повністю офіційним, а другий поділявся на офіційну та неофіційну частини. В першому відділі публікувалась інформація загальнодержавного значення, в другому – відомості, що стосуються конкретної губернії. В якості додатку до газет видавалися “Прибавление о сосках”. Згаданий закон передбачав організацію газетного столу, очолюваного редактором видання, для завідування всіма обов’язками редакції та публікації губернських відомостей, який знаходився у віданні одного з членів губернського правління [11; с.16-60].

В подальшому діяльність губернських органів друку супроводжувалося постійним законодавчим регулюванням з боку уряду, про що свідчать більше 30 законів про видання та розповсюдження губернських відомостей, опублікованих в Повному зібранні законів Російської імперії другого та третього видання. Крім законів, що встановлювали ціни [10, с. 443-444] та порядок розсилок [7, с. 173, 326] і пересилок [9, с. 768] губернських газет, особливий інтерес представляють положення, що вносили ті чи інші зміни до програми або структури видань та розглядали цензурне питання. В 1843 р. виходить положення, за яким губернські відомості зобов’язувалися розміщувати щомісячні публікації про хід справ в повітових присутніх місцях губерній [6, с. 351-352]. Закон 1845 р., що розглядався вище, лише затвердив нову схему структуризації газет, згрупувавши всі дозволені до публікації матеріали за територіальною ознакою і зовсім не торкнувся наповнюваності видань [11, с.16-60]. Положенням 1855 р. губернським відомостям заборонялося публікувати матеріали “в формі таких літературних статей, де мають місце вигадки”, тобто оповідання та повісті [12, с. 169-170]. Закон 1858 р. збільшив прибутки газет, перетворивши випуску губернських відомостей на грошову губернську повинність для земських судів, засідателів, станових та слідчих приставів, та на приватну земську повинність для предводителів дворянства [14, с. 363-364]. В цьому ж році виходить положення, що вносило уточнення до офіційної частини місцевого відділу губернських газет. Відтепер дані про взяття на державну службу або посаду, звільнення, переміщення по службі та відпустки чиновників, отримання чинів та смерть службовців губерньська влада повинна була повідомити через височайші накази по міністерству, головному чи спеціальному управлінню або в губернських відомостях шляхом видання відповідних статей, які разом з наказами по опублікуванню отримували статус документів, обов’язкових до виконання [16, с. 719-720]. Закон 1859 р. про запрошення дворян через губернські відомості до підрядів [15, с. 120] зобов’язав видання до введення відповідного розділу в офіційній частині газет. У зв’язку з відміною кріпосного права за циркулярним розпорядженням від 21 лютого 1861 р. [13, с. 406-408] губернські відомості мали публікувати всі законоположення стосовно селян, що звільнялися від кріпосної залежності, в тому числі витяги з журналів засідань губернського з селянських справ присутствія та протокольні рішення відповідних установ, в результаті чого на сторінках губернських видань залишився цілий корпус документів, що супроводжував селянську реформу 1861 р. в губерніях імперії. Положення 15 листопада 1863 р. розширило програму неофіційної частини Костромських, Саратовських, Тамбовських, Курських та Чернігівських губернських відомостей дозволивши останнім передруковувати з будь-яких офіційних видань політичну інформацію та урядові розпорядження, а також провідні статті стосовно зовнішньої політики та внутрішнього управління держави, які звільнялися від загальної цензури та

передавалися під нагляд віце-губернаторів. Підписна ціна при цьому не змінювалася, а прибуток від видання даних газет за розширеною програмою за дозволом міністра внутрішніх справ редакція могла залишати собі [14, с. 204-205]. Даний закон став відправною точкою для розширення програми й інших губернських відомостей. З цього періоду уряд пішов на поступки: успішним губернським виданням для ще більшого розповсюдження та впливовості в регіоні надавалися певні привілеї, що виражалось у знятті обмежень на друк певного роду інформації та послабленні цензурного контролю за ними. Звісно такі компроміси з боку уряду ставали можливими лише завдяки наполегливості зацікавлених в процвітанні газети редакторів та губернаторів, які зверталися до МВС та Головного управління у справах друку з проханням розширення програми губернських відомостей або навіть представляли на розгляд власні проекти програми видань. Підтвердження цьому можна знайти в Повному зібранні законів Російської імперії та архівних матеріалах, що зберігаються в фондах РДІА, зокрема в фонді 776 Головного управління у справах друку МВС. Так, положенням Комітету Міністрів від 15 листопада 1863 р. в якості досліду за представленням міністра внутрішніх справ для більшого розповсюдження в народі та відшкодування витрат на видання газет, в костромських, саратовських, тамбовських, курських та чернігівських відомостях дозволялося передруковувати політичні відомості та урядові розпорядження з усіх наявних офіційних видань, а також запозичати з них передові статті стосовно зовнішньої політики та внутрішнього управління. При цьому дані матеріали звільнялися від загальної цензури та передавалися під нагляд місцевих віце-губернаторів [14, с.204-205]. В 1866 р. Головним управлінням у справах друку за згодою міністра юстиції було дозволено відкрити в губернських відомостях юридичні відділи. Це стало можливим завдяки клопотанню псковського губернатора до міністра внутрішніх справ про відкриття в “Псковских губернских ведомостях” такого відділу. В результаті міністром внутрішніх справ в грудні 1866 р. був складений відповідний циркуляр, в якому йшлося про необхідність відкриття в губернських відомостях особливого юридичного відділу, продиктованої введенням згідно з положенням від 20 листопада 1864 р. нових судових установ (судова реформа 1864 р.). А вже 12 січня 1867 р. згаданий циркуляр був опублікований в “Прибавлениях к Северной почте”, набувши чинності [4, арк. 1-3].

Загалом, як зазначив директор департаменту загальних справ МВС в висновках по справі перегляду діючих правил по виданню губернських відомостей, “закон 1863 р. істотно змінив характер та значення губернських відомостей, які відтепер отримали нову функцію – знайомство читачів з подіями зовнішнього та внутрішньополітичного життя», що підштовхнуло останніх до «передрукування статей політичного характеру та фейлетонного змісту, різних чуток про урядові заходи, а іноді навіть доволі різких та вільних суджень про різні факти та питання загальнодержавного та місцевого значення з приватних видань” [2, арк. 90-93]. Як наслідок, Рада Головного управління у справах друку циркулярно запропонувала губернаторам не допускати появу в губернських відомостях таких передрукувань. Ще пізніше, в циркулярному роз’ясненні міністра внутрішніх справ від 29 жовтня 1881 р. наголошувалося на тому, що губернські відомості зобов’язані чітко додержуватися передбаченої законом програми, що не допускає “статті з недоречно різкими заявами та судженнями, полемічні та гумористичні статті, передруки відомостей та чуток про урядові дії, анекдоти та статті легкого або фейлетонного змісту з приватних

видань”. В подальшому, з 1881 по 1901 рр., уряд в особі місцевих чиновників обмежився лише зауваженнями та доганами редакторському складу губернських відомостей, що якимось чином не дотримувалися програмних документів, не вносячи при цьому відповідних змін до чинного законодавства. Лише 1901 р. намагання уніфікувати програми губернських відомостей вилились в спробу перегляду правил видання даних газет, включаючи програму офіційної та неофіційної частин, кадрові, фінансово-технічні та організаційні питання. Справа в тому, що протягом 1838-1881 рр. урядом було внесено чимало змін в “Положення про видання губернських відомостей, яким передбачалась зовнішня та внутрішня однотипність видань даної групи, що призвело до змістової неоднорідності газет, на яке почало звертати увагу МВС. Перша спроба об’єднати програми губернських відомостей припала на кінець 1900 р. і була пов’язана зі зверненням редактора газети «Правительственный вестник» К.К. Случевського до начальника Головного управління у справах друку М.В. Шаховського з пропозицією утворити в Петербурзі особливу комісію для перегляду діючих правил видання газет даної групи, до складу якої увійшли б редактори найбільш успішних губернських та обласних відомостей [2, арк. 1-2 зв.]. 14 лютого 1901 р. листом до М.В. Шаховського К.К. Случевський підтвердив свою пропозицію, аргументувавши необхідність перегляду правил видання відомостей різноманітністю останніх, для чого пропонував, перш за все, ознайомитися з місцевими особливостями видання газет та з’ясувати характер відносин між редакціями видань та губернськими типографіями для виключення можливості зменшення їх прибутків. Пропонувалося утворити особливу комісію з редакторів газет, добре ознайомих з редакторською та господарською частинами видання губернських відомостей, до яких К.К. Случевський відніс редакторів вітебських, в’ятських, гродненських, калузьких, кубанських, нижньгородських, олонецьких, пермських, полтавських, саратовських, тамбовських, терських, тувльських, туркестанських, харківських та ярославських відомостей [2, арк. 3-4 зв.]. Таким чином, питання реформації губернських відомостей як представника влади та провідника ідей самодержавства, що назрівало ще з пореформених часів, на початку ХХ ст. постало перед Головним управлінням у справах друку як об’єктивна реальність. Вже 27 березня 1901 р. Головне управління у справах друку видає циркулярне розпорядження губернаторам, в якому йшлося про утворення особливої комісії для перегляду чинних правил видання губернських відомостей, відповідно до якого редактори означених губерній до 10 квітня 1901 р. мали прибути на засідання Комісії. Головою Комісії було призначено К.К. Случевського [2, арк. 9-10]. Для участі в Комісії прибули редактори та представники “Гродненских губернских відомостей”, “Витебских губернских відомостей”, “Харьковских губернских відомостей”, “Полтавских губернских відомостей”, “Нижегородских губернских відомостей”, “Ярославских губернских відомостей”, “Терских областных відомостей”, “Курляндских губернских відомостей”, “Могилевских губернских відомостей”, “Тувльских губернских відомостей”, “Пермских губернских відомостей”, “Калужских губернских відомостей”, “Олонецких губернских відомостей”, “Тамбовских губернских відомостей”, “Кубанских областных відомостей” та “Туркестанских областных відомостей”, які отримали по 100 руб. на витрати з фонду газети “Правительственный вестник” [2, арк. 30]. Утворилися 2 підкомісії, під головуванням помічника правителя справ Головного управління у справах друку М.О. Агапова та справочинця С.С. Трубочова. Своєю метою Комісія

визначила встановити сучасне положення офіційної провінційної преси та з'ясувати бажані зміни в умовах видання губернських відомостей. Для цього було переглянуто звід законів другого тому “Общего Учреждения губернского” 1892 р., статті 538-541 якого відбивали положення, що регламентували діяльність губернських відомостей, включаючи зміни, внесені до них протягом 1838-1881 рр. [2, арк. 31-33] та складено програму Комісії, до якої ввійшли 29 питань, що охопили загальні питання, програмно-структурні, кадрові та фінансово-технічні, по обговоренню яких підкомісія під керівництвом С.С. Трубочова виробила нову програму та правила видання губернських органів друку. Паралельно з засіданнями Комісії, що проходили з 9 по 19 квітня [2, арк.52], за наказом начальника Головного управління у справах друку М.В. Шаховського збиралися й думки та пропозиції інших чиновників, діяльність яких була тісно пов'язана з губернськими відомостями. Так, в березні 1903 р. М.В. Шаховський звертається до віце-губернатора Херсонської губернії, статського радника В.П. Урусова [31], як до “особи, добре поінформованої з редакторською та господарчою частинами губернських відомостей” з проханням надіслати свої міркування стосовно питання врегулювання видання даних газет [2, арк. 5-8]. Приблизно в цей же час цензор, статський радник, В.А. Верещагін отримує завдання від начальника управління пильно наглядати за губернськими відомостями та доповідати про будь-які випадки невідповідності матеріалів газет чинному законодавству. Але звітувати про виконану роботу цензору вже довелося новому керівникові Головного управління у справах друку М.А. Звереву. При цьому, Василь Андрійович додав свій варіант програми неофіційної частини губернських відомостей, який майже не відрізнявся від програми, запропонованої Комісією. Відзначимо, що реформування губернських відомостей як одного з напрямків перебудови офіційної преси відповідно вимог часу для царського уряду вже з другої половини XIX ст., з початком епохи ліберальних реформ, стало необхідністю. Це усвідомлювали і можновладці, але внести зміни до порядку видання газет було не так просто, перш за все, через функціональну переважаність Головного управління у справах друку та часту зміну їх начальників. Протягом 1828-1862 рр. справами цензури займався Головне управління цензури МНО, а з 1863 р. видання цензурою передається до МВС, де заснуються Рада міністра у справах книгодрукування в якості керівного органу та Центральне управління по цензурному відомству в якості виконавчого органу, що проіснували недовго. Вже з 1 вересня 1865 р. їх функції були передані новому органу – Головному управлінню у справах друку [35, с. 127-128]. Крім того, з 1865 р. функції п'ятої експедиції III відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії, що відала цензурою, наглядала за літературою, а особливо за періодичними виданнями та театральними постановками, також перейшли до Головного управління у справах друку [48, с. 618]. Під наглядом Головного управління опинилися також столичні та місцеві цензурні комітети та інспектори у справах друку, цензори драматичних творів та установи іноземної цензури. До функцій Головного управління належали: вирішення виникаючих протиріч та питань, розгляд скарг на цензурні комітети, нагляд за друкованими виданнями та порушення судового переслідування проти осіб, що випускали та зберігали твори, заборонені цензурою, ведення справ про відкриття типографій, літографій тощо, нагляд за книжковою торгівлею. Як бачимо, спектр діяльності Головного управління у справах друку був доволі широким, що ускладнювало процес моніторингу системи цензурного контролю. Отже, за наявності

величезного обсягу роботи, частоті зміни начальників Головного управління та нестабільної внутрішньополітичної ситуації, офіційна преса, в тому числі і губернські відомості, як її складова, довгий час залишалися поза увагою управління (з 1863 р., не враховуючи незначні дії розвитку газет циркулярні роз'яснення, не з'явилася жодного серйозного документу, що регламентував би діяльність губернських відомостей). Лише на початку XX ст. Комісією зроблена непевна спроба перегляду діючих правил видання органів губернського друку. Втім, практичного впливу на подальшу діяльність губернських відомостей Комісія не мала і всі розробки залишилися лише на папері. Так само, як і розробки, проекти, пропозиції та зауваження, надіслані до Головного управління у справах друку іншими можновладцями. Так, 5 червня 1903 р. Головне управління отримало доповідну записку відставного керівника московської пробірної палати, дійсного статського радника О.А. Смирнова, в якому пропонувалося ввести державну монополію на друк рекламних оголошень, передавши право публікації останніх неофіційним частинам губернських відомостей. Автор записки зазначав, що на той час існувала монополія декількох приватних осіб, які отримали право на видання періодичних відомостей, в яких друкували оголошення купівлі-продажу, найму робітників тощо, що стало грошовим тягарем для населення, яке змушено було платити за однократну публікацію об'яв на кшталт продажу мізерії, найму робітників, кухаря, кучера, кухарки і т. п. не менше 1 руб., в той час як публікація оголошень в неофіційній частині губернських відомостей була б зведена до мінімуму. Треба відзначити, що питання державної монополізації реклами виникло ще в другій половині XIX ст. і особливо гостро постало на початку XX ст., з розвитком капіталізму та товарно-грошових відносин, коли газетна реклама стає вагомим фактором економічного життя капіталістичної держави та перетворюється в самостійну галузь народного господарства. В кінці XIX – на початку XX ст. виникають фірми і навіть трести, що спеціалізуються на зборі та розповсюдженні оголошень, випускають періодичні видання, присвячені рекламі. Рекламна індустрія стає однією з найбільш прибуткових галузей господарства. Річний обіг великих рекламних контор на початку XX ст. перевищував мільйон рублів. Однією з таких контор був торгівельний дім Людвіга та Ернеста Метцлів, заснованого в 80-х рр. XIX ст., що на початку XX ст. перетворився на монополіста. Контора мала контракти на поставку оголошень з більшістю провінційних газет та губернськими відомостями, перебувала комісіонером по прийому об'яв в усі періодичні видання Міністерства фінансів, приборала до рук оголошення, що поступали в Росію із-за кордону, та навіть отримала монопольне право на публікацію реклами російських фірм в періодичних видання Персії. Свої відділення контора мала в Москві, Петербурзі, інших містах імперії, а також в Берліні, Парижі, Нью-Йорку, Бостоні та Тегерані. За умовами контрактів Метцль стягував 30% комісійних від вартості оголошень, а іноді ця цифра досягала і 55% (газета «Речь»). При цьому, умови договору для газет були доволі жорсткими: високі комісійні, обмеження права видавця газети на зміну ціни рядка оголошення, розмірів газетного стовпця тощо, зобов'язання публікувати всі надані фірмою оголошення в повному обсязі та в найближчому номері, величезна сума неустойки. За таких умов вплив публікаційних контор на періодичну пресу стає вагомим фактором структурних та навіть змістових форм газет. За даними, наведеними дослідником історії журналістики Ю.І. Фединським серед 88 російських політичних газет оголошення займали 34% від загальної газетної

площі, в столичних виданнях, та 35% – в провінційних. Поступово починається перебудова газет: оголошення витісняють передові статті, часто займаючи всю першу та значну частину другої полоси, від чого втрачали значення матеріали першої полоси, що займали всього 3% від загального друкованого в ній тексту [45, с. 195-208]. Таким чином, рекламна справа поступово перетворюючись на індустрію, що принесла величезні прибутки власникам рекламних агенцій, не могла не привернути увагу урядових чиновників. І пропозиція О.А. Смирнова ввести державну монополію на друк рекламних оголошень, передавши право публікації останніх неофіційним частинам губернських відомостей була непоодинокую. Ще раніше О.В. Пешехонов пропонуючи такий спосіб одержавлення рекламної справи, вбачав у ньому статтю державного прибутку та засіб перетворення губернських відомостей в змістовні та корисні для місцевого населення, суспільства та держави періодичні видання. Але через складну зовнішню та внутрішньополітичну ситуацію, в тому числі в галузі журналістики в Російській імперії на початку ХХ ст., питання одержавлення реклами потрапило на розгляд Державної думи лише в 1914 р., що автоматично виключило губернські відомості з боротьби за публікацію рекламних оголошень (в цей час занепад губернських видань по всій імперії був настільки явним, що навіть урядові чини вже не пропонували їх на цю роль). Внесений на розгляд проект під назвою “Правила об исключительном праве правительства на помещение в периодических изданиях коммерческих объявлений”, що так і не був ухвалений, передбачав поділ комерційних оголошень на 4 розряди, відповідно до яких встановлювалася ціна за рядок: оголошення наукові та загальнополітичні мали коштувати по 2 коп. за рядок, сільськогосподарські – 2,5 коп., торгівельні та промислові оголошення – 3 коп., банківські та фінансові – 4 коп. Для журналів такса збільшувалася на 10%. На оголошення особистого походження дані “Правила” не розповсюджувалися. Право публікації оголошень надавалося столичним газетам з накладом не менше 3 тис. екземплярів, провінційним – не менше 2 тис. та журналам з накладом не менше 2 тис. примірників [45, с. 195-208]. Як бачимо, про губернські відомості мова вже не йшла. Таким вимогам серед губернських газет могли відповідати лише одиничні видання. Так, навіть на 1900 р., в період розквіту більшості губернських відомостей, лише 5 газет мали потрібний тираж (“Пермские губернские ведомости” – 4597, “Харьковские губернские ведомости” – 4300, “Полтавские губернские ведомости” – 2700, “Тамбовские губернские ведомости” – 2500, “Витебские губернские ведомости” – 2170 [2, арк. 65]).

Як бачимо, уряд по відношенню до губернських відомостей переслідував взаємовиключні цілі, які з одного боку представляли губернські видання як інструмент укріплення основ самодержавства, підтримки та розповсюдження урядових ідей та заходів, для чого сторінки видань мали наповнюватися “правильними” матеріалами і виключати «незручні» публікації, а з іншого боку мали приносити прибутки, а відповідно бути цікавими та розповсюдженими в суспільстві. Враховуючи при цьому функціональну переваженість Головного управління у справах друку, що відало губернськими відомостями, та складну внутрішньополітичну ситуацію в країні, діяльність новосторонних політичних партій та суспільно-політичних організацій, рухів за громадянські права і свободи, в тому числі за свободу слова, що тільки набирали обертів на початку ХХ ст., не дивно, що спроби по реформуванню губернських видань так і не були втілені в життя. Крім того, перша російська революція та події, викликані нею, спровокували сніжний ком складних внутрішніх проблем в імперії, вирішення

яких стало першочерговим завданням царату. Як наслідок, губернські відомості на довгий час випали з кола зору урядовців. За умови офіційного характеру видань, котрий нівелював можливість використання тих прав та свобод, що тим часом були виборені приватними періодичними виданнями в ході боротьби за свободу слова, та суттєво обмежував можливість даних газет у висвітленні подій внутрішньополітичного життя імперії, губернські відомості перетворювалися на газетну макулатуру, оскільки за відсутності актуальної, злободенної інформації на шпальтах офіційної преси та з появою великої кількості приватної періодики, що більше задовольняла різносторонні смаки читаючої публіки та відповідала світоглядним позиціям кореспондентів, які почали переходити з офіційних видань до лав новостворених, офіційна періодика занепадає, зникають її неофіційні частини, в тому числі й неофіційні частини губернських відомостей, а іноді й самі видання. Так, приміром в архівних матеріалах знаходимо лист виконуючого обов'язки волінського губернатора до Головного управління у справах друку, в якому повідомляється про припинення видання неофіційної частини місцевих губернських відомостей з 19 липня 1905 р. за відсутністю передплатників [1, арк. 55]. Загалом, в період з 1901 по 1918 рр., коли губернські відомості майже повсюдно припинили виходити, урядом було зроблено лише декілька спроб по реформуванню та реорганізації даних видань у відповідності до вимог часу, які, втім так і не були реалізовані або ж їх втілення не дало жодних результатів, як сталося зі спробою міністра внутрішніх справ В.К. Плеве надихнути нове життя в дані казенні видання. Так, з початком російсько-японської війни з'являються нові законоположення, що вносили ті чи інші зміни в функціонування урядової преси. Деякі з них стосувалися й діяльності губернських відомостей. В архівних справах знаходимо копію листа І.І. Воронцова-Дашкова до міністра внутрішніх справ В.К. Плеве від 10.03.1904 р. № 1745, в якому він просить дозволу на публікацію в неофіційних частинах губернських відомостей безкоштовних оголошень для розповсюдження поштових марок Санкт-Петербурзького піклувального комітету сестер Червоного Хреста. Кошти від реалізації марок були необхідні виконавчому комітету при Головному управлінні товариства Червоного Хреста для покриття майбутніх витрат, пов'язаних з погіршення ситуації в Японії. Прохання графа було задоволено й прийнято рішення про безкоштовне розміщення означених оголошень на весь час воєнних дій на першій сторінці губернських відомостей не менше 2 разів на місяць [1, арк. 40, 42, 46, 48]. А вже через 2 дні В.К. Плеве видає новий циркуляр, в якому йдеться про дозвіл видавати на час війни з Японією за особливою передплатною ціною неофіційні частини губернських відомостей за наступною програмою: 1) дії уряду; 2) телеграми Російської та Торгівельної телеграфних агенцій та кореспонденції з театру воєнних дій; 3) діяльність російського Товариства Червоного Хреста; 4) газетна хроніка про війну; 5) біографії та некрологи діячів війни, в особливості місцевих уродженців та жителів. Метою циркулярного розпорядження було своєчасне розповсюдження серед населення через губернські органи друку “правильних” відомостей з театру воєнних дій, що мали бути запозичені головним чином з “Правительственного Вестника” та “Русского Инвалида”, а також з інших офіційних джерел. Для більшої доступності цієї інформації законом передбачалось випускати неофіційні частини губернських відомостей окремими зошитами та встановити на них невисоку передплатну ціну. Дане розпорядження стосувалося 69 губернських та обласних відомостей, що виходили на той час в імперії [1, арк. 1, 1зв.]. Але дані

зміни в структурі губернських відомостей, що мали б посприяти їх поживленню, навіть на час війни вже не могли відродити інтерес публіки до даної групи видань. В подальшому ситуація з губернськими відомостями лише погіршувалась, особливо після затвердження урядом 24 листопада 1905 р. “Тимчасових правил друку”, в яких основні обіцяні маніфестом 17 жовтня свободи отримали законодавче підтвердження. Основне досягнення преси – явочний порядок виходу видань було узаконено, що давало можливість видавцям швидко замінювати призупинене видання новим при тому ж складі співробітників. Відмінялась попередня загальна та духовна цензура періодичних видань, що виходили в містах імперії. Крім того, відмінялась стаття 140 Уставу про цензуру та друк, яка надавала праву міністру внутрішніх справ забороняти розголошення або обговорення в пресі будь-якого питання державної важливості. За ним лише залишалось право забороняти на певний строк повідомлення в пресі відомостей про переміщення військ або морських сил та про засоби оборони [3, арк. 1, 1зв.]. Такі дії спричинили різке зростання кількості періодичної преси, в особливості суспільно-політичних газет (212 на 1900 р. та 826 на 1908 р.) та партійної преси, а поява низки політичних партій впливала на напрямки видань, на що уряд відреагував намаганням одночасно прийняти заходи по придушенню революції, зупинці зростання кількості невідконтрольної приватної преси суспільно-політичного характеру, якій здавали позиції офіційні та напівофіційні видання, та підтримці останніх. Одним із таких заходів стала заміна “Тимчасових правил друку” “Положенням про надзвичайну охорону” в 1907 р., яке вводило систему штрафів та фактично відновило попередню цензуру [33, с. 30]. Одночасно з репресіями проти опозиційної преси урядом приймалися заходи по сприянню укріплення позицій офіційної преси, для чого проводилась відповідна робота. Монополізувати інформаційний ринок імперії уряд намагався шляхом надання фінансової допомоги існуючим урядовим виданням, спробами створення нового успішного офіційного суспільно-політичного органу друку (1905 – попечителем Московського навчального округу, 1906 – С.Ю. Вітте), перетворенням приватних видань в негласні урядові органи друку (“Россия”, П.А. Столипін), введенням безкоштовної поштової пересилки для таких офіційних видань, як “Правительственный вестник”, “Русское государство”, “Сельский вестник”, дарової підписки, яка на думку П.А. Столипіна не лише збільшувала читачку аудиторію, але й давала можливість переманювати читачів видань лівого спрямування. Для цих же цілей вводився роздрібний продаж урядової преси, засновувалися урядові інформаційні бюро та здійснювався контроль за телеграфними агентствами. Так, Російське телеграфне агентство мало напівофіційний характер, а в 1912 р. до видання Ради Міністрів перейшло й Санкт-Петербурзьке телеграфне агентство (пізніше Петербурзьке телеграфне агентство), якому урядом надавались такі пільги, що робили діяльність інших, приватних агентств, економічно не вигідними. Згадані агентства надавали пільги газетам правого толку на додаткові телеграми [34, с. 21-41]. Особливо уважно уряд став відноситися до передачі казенних видань в оренду приватним особам. Крім того, уряд мав наміри розширити свій вплив і в губерніях імперії, для чого намагався реорганізувати губернські відомості й до 1 січня 1907 р. перетворити їх в офіційні газети на кшталт “России” П.А. Столипіна [34, с. 48], що так і не вдалося зробити, так як всі кошти пішли на створення так званих приватних проурядових видань. Тим часом, приватна періодична преса, як центральна, так і провінційна, не дивлячись на цензурний та адміністративний тиск з боку

держави, продовжувала розвиватися, на відміну від офіційних видань, особливо губернських відомостей, заходи по підтримці та розповсюдженню яких так і не дали очікуваних результатів й більшість з них перетворилась на офіційно-довідкові видання, які статочно було ліквідовано радянською владою після жовтвеної революції 1917 р.

Отже, урядова політика Російської імперії, котра проявилась в низці законів, що регламентували діяльність губернських відомостей, визначила структуру, тематичну спрямованість та жанрову представленість їх матеріалів протягом всього періоду функціонування газет. Проте, слабкі місця в її реалізації, котрі з одного боку виявились в надмірному бюрократизмі та перевантаженості органів контролю центрального апарату Російської імперії за губернськими відомостями, а з іншого – в різному баченні мети та завдань діяльності губернських органів друку, котрі в основному й визначали зміст та наповненість даних газет, давали можливість за наявності необхідних літературних сил та здібного редактора нудним казенним виданням еволюціонувати в цікаві та змістовні газети на кшталт приватних. Таким чином, не дивлячись на офіційний характер губернських відомостей, котрі постали як продукт діяльності царського уряду, функціонування яких чітко регламентувалось законодавством, частині з них в певні періоди їх розвитку вдалося в певній мірі нівелювати вплив урядової політики на розвиток даних видань.

Джерела та література

1. Російський державний історичний архів (РДІА). – Ф 776, оп. 14-1904, спр. 53. Дело II отделения канцелярии Главного управления по делам печати. О дополнении на время войны неофициальной части «губернских ведомостей».
2. РДІА. – Ф. 776, оп. 14, спр. 44. Дело II Отделения Канцелярии Главного управления по делам печати об учреждении Комиссии для пересмотра действующих правил по изданию губернских ведомостей.
3. РДІА. – Ф. 776, оп. 15-1905, спр. 354. Временные правила о печати.
4. РДІА. – Ф. 776, оп. 3, спр. 370. Дело по циркуляру об юридическом отделе в губернских ведомостях.
5. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). – Собрание второе. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1831. – Том 5. – Отделение второе (1830). – 931 с.
6. ПСЗРИ. – Собрание второе. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1844. – Т. 18. – Отделение первое (1843). – 844 с.
7. ПСЗРИ. – Собрание второе. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1840. – Т. 14. – Отделение первое (1839). – 1186 с.
8. ПСЗРИ. – Собрание второе. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1838. – Т. 12. – Отделение первое (1837). – 823 с.
9. ПСЗРИ. – Собрание второе. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1839. – Т. 13. – Отделение первое. – 1072 с.
10. ПСЗРИ. – Собрание второе. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1839. – Т. 13 – Отделение второе (1838). – 917 с.
11. ПСЗРИ. – Собрание второе. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1846. – Т. 20. – Отделение первое (1845). – 1046 с.
12. ПСЗРИ. – Собрание второе. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1856. – Т. 30. – Отделение первое (1855). – 778 с.
13. ПСЗРИ. – Собрание второе. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1863. – Т. 36. – Отделение первое (1861). – 1059 с.
14. ПСЗРИ. – Собрание второе. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1866. – Т. 38. – Отделение второе (1863). – 1074 с.
15. ПСЗРИ. – Собрание второе. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1861. – Т. 34. – Отделение первое (1859). – 844 с.

16. ПСЗРИ. – Собрание второе. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1860. – Т. 33. – Отделение первое (1858). – 803 с.
17. Айплатов Г. М. Губернские ведомости как исторический источник (по материалам неофициальной части «Казанских ведомостей») / Г. М. Айплатов // XXI Герценовские чтения (межвузовская конференция). Исторические науки. Краткое содержание докладов. 5-26 апреля 1968 г. – Л., 1968.
18. Балувев Б. П. Политическая реакция 80-х годов XIX века / Балувев Б. П. – М.: Издательство Московского университета, 1971. – 314 с.
19. Блюм А. В. Фольклорно-этнографические материалы «губернских ведомостей» в оценке царской цензуры (по документам «Комитета 2-го апреля 1848 г.») / А. В. Блюм // Советская этнография. – 1971. – №1.
20. Бобков В. Газета «Таврические губернские ведомости» як джерело з історії статистичного вивчення Південної Таврії / В. Бобков // Українська періодика: історія і сучасність: [доп. і повід. в. восьмої Всеукр. наук-теорет. конф., Львів, 24-26 жовт. 2003 р.]. – Львів, 2003.
21. Бурмистрова Л. П. «Губернские ведомости» как исторический источник для изучения культурной жизни российской провинции конца 50-х – начала 60-х годов XIX века / Л. П. Бурмистрова // Сборник аспирантских работ. Гуманитарные науки. – Казань: Издательство Казанского университета, 1966.
22. Бурмистрова Л. П. Использование «губернских ведомостей» на страницах «Современника» и «Колокола» в эпоху падения крепостного права / Л. П. Бурмистрова // Очерки истории народов Поволжья и Приуралья. Вып.1. – Казань: Издательство Казанского университета, 1967.
23. Бурмистрова Л. П. Крестьянский вопрос в губернских ведомостях (1858-1860 гг.) / Л. П. Бурмистрова // Вопросы истории, филологии и педагогики. Вып.2. – Казань: Издательство Казанского университета, 1967.
24. Бурмистрова Л. П. Провинциальная газета в эпоху русских просветителей («Губернские ведомости» Поволжья и Урала 1840-1850 гг.) / Бурмистрова Л.П. – Казань: Издательство Казанского университета, 1985. – 139 с.
25. Гребцова И.С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX века). – Одесса: Астропринт, 2002. – 408 с.
26. Гребцова И. С., Гребцов В. М. Становлення та розвиток періодичної преси на півдні України у першій половині XIX ст. / І. С. Гребцова, В. М. Гребцов // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повід. другої Всеукр. наук.-теорет. конф. 21-22 грудня 1994 р. – Львів, Житомир, 1994.
27. Дейч Г. М. Губернские ведомости как исторический источник / Г. М. Дейч // ВИД. – Л.: «Наука», 1978. – Т. IX.
28. Довгич В.А. Система легальної преси України 1905-1907 рр. (Спроба соціально-філософського аналізу основних тенденцій розвитку) / В.А. Довгич // Журналістика. Преса. Телебачення. Радіо. Вып. 17. – К.: Видавництво при Київському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1985.
29. Казарина Г. А. Коренное население Сибири на страницах «Томских губернских ведомостей» во второй половине XIX в.: авторы, проблематика, жанры. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Новосибирск, 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: http://hist.pomorsu.ru/faculty_of_history/koi/shurupova/avtoref_sh.pdf
30. Литвина Ф. А. Губернские ведомости как источник для изучения литературных вечеров эпохи крепостного права / Ф. А. Литвина // Очерки истории народов Поволжья и Приуралья. Вып. II-III. – Казань: Издательство Казанского университета. – 1969.
31. Макидонова А. В. Светская и церковная власть Новоросии (Екатеринославская, Херсонская и Таврическая губернии) первой половины XVIII – XIX вв. (Списки генерал-губернаторов, губернаторов и вице-губернаторов; иерархов православной церкви) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: http://www.nbuv.gov.ua/articles/KultNar/knp39/knp39_241_252.pdf

32. Мандрика Ю. Л. Провинциальная частная печать: спорные вопросы становления периодики Сибири / Мандрика Ю. Л. – Тюмень: РИЦ ТГАКИ, 2007. – 104 с.
33. Махонина С. Я. История русской журналистики начала XX века: Учебно-методический комплект (Учебное пособие, Хрестоматия) / Махонина С. Я. – М.: Флинта: Наука, 2004. – 368 с.
34. Махонина С. Я. Русская дореволюционная печать (1905-1914): [под редакцией проф. Б. И. Есина] / С. Я. Махонина. – М.: Издательство Московского университета, 1991. – 205 с.
35. Некрасов В. Ф. МВД России. Энциклопедия / В. Ф. Некрасов, В. И. Полубинский. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 624 с.
36. Непомнящий А. А. Историческое краеведенье на страницах «Таврических губернских ведомостей» / А. А. Непомнящий // Южный архив. – Херсон, 1994. – №3-4.
37. Непомнящий А. А. Освещение вопросов истории и этнографии народов Крыма на страницах «Таврических губернских ведомостей» во второй половине XIX века / А. А. Непомнящий // Проблемы истории Крыма. – Тезисы докладов научной конференции. – Симферополь, 1991.
38. Непомнящий А. Газета «Таврические губернские ведомости» як джерело історичного краєзнавства Криму / А. А. Непомнящий // Спеціальні галузі історичної науки: Збірник на пошану Марка Якимовича Варшавчика. – К., 1999.
39. Озерова Г. А. Источники краеведческой библиографии (Губернские ведомости и указатели их содержания) / Г. А. Озерова // Труды Гос. Публ. библиотеки им. Салтыкова-Щедрина, т. III (6). – Л.: . Гос. Публ. библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде, 1957.
40. Разгон А. М. Губернские ведомости / А. М. Разгон // Советская историческая энциклопедия: [ред. Е. М. Жуков]. — М.: Советская энциклопедия, 1961-1976. Т. 4. – 1963 – 542 с.
41. Русская периодическая печать (1702-1894): Справочник [под ред. А. Г. Дементьева, А. В. Западова, М. С. Черепанова / авт.-сост. Н. В. Баранская, Н. С. Булгакова, Т. Г. Динесман, Б. Н. Касабова, М. И. Кострова, Г. Г. Курочкина, А. Д. Левин, Е. Е. Миропольская, А. П. Светлов, Н. А. Сверчков, Н. В. Сендык, Е. П. Прохоров, С. Г. Рудич, М. С. Черепанов, Е. М. Фингерит]. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1959. – 835 с.
42. Станько А. И. Русские газеты первой половины XIX в. / Станько А. И. – Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1969. – 194 с.
43. Сумцов Н. Губернские ведомости, как пособие при изучении русской истории и этнографии / Н. Сумцов // Киевская старина. – Т. XI. – 1985.
44. Улащик Н. Н. Минские губернские ведомости как исторический источник / Н. Н. Улащик // Проблемы источниковедения. Вып. VII. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1959.
45. Фединский Ю. И. Борьба за огосударствление рекламы / Ю. И. Фединский // Из истории русской журналистики начала XX в. Под редакцией Есина Б. И. – М.: Издательство Московского университета, 1984. – 240с.
46. Школьна О. З історій катеринославської преси (1838-1917 рр.): особливості становлення та розвитку / О. Школьна // Вісник Київського університету. Серія: журналістика. Вип. 2. – К., 1995.
47. Школьна О. Тенденції у розвитку місцевої офіційної періодики у 1838-1917 рр. (на прикладі видань Катеринославської губернії) / О. Школьна // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повід. п'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф. 27-28 листопада 1998 р. – Львів, 1999.
48. Школьная энциклопедия "Руссика". История России. 18-19 вв. [Текст] / [председ. научно-редакционного совета академик РАН А. О. Чубарьян, научный рецензент д. и. н. П. П. Черкасов]. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003. – 734, [2] с.
49. Шурупова Е. Е. «Губернские ведомости» и формирование интереса к местной истории в дореволюционной российской провинции (на материалах Архангельской губернии). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Архангельськ, 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: http://hist.pomors.ru/faculty_of_history/koi/shurupova/avtoref_sh.pdf

Аванесян Джульетта (*Запоріжжя, Україна*). **Губернські відомості (1838-1918): вплив урядової політики на становлення та розвиток газет.**

Дана стаття присвячена дослідженню історії становлення та розвитку перших губернських офіційних газет Російської імперії – губернських відомостей та визначенню впливу урядової політики на структуру, тематичну спрямованість та жанрову представленість матеріалів даних видань.

Ключові слова: губернські відомості, Головне управління у справах друку, цензура, типографія.

Аванесян Джульетта (*Запорожье, Украина*). **Губернские ведомости (1838-1918): влияние правительственной политики на становление и развитие газет.**

Данная статья посвящена исследованию истории становления и развития первых губернских официальных газет Российской империи – губернских ведомостей и определению влияния правительственной политики на структуру, тематическую направленность и жанровую представленность материалов данных изданий.

Ключевые слова: губернские ведомости, Главное управление по делам печати, цензура, типография

Avanesyan Juliette (*Zaporizhzhja, Ukraine*). **Provincial sheets (1838-1918): the impact of government policy on the becoming and development of newspapers.**

This article is dedicated to research the becoming and development of the first in The Russian empire provincial official newspapers – provincial sheets and definition of the impact of government policies on the structure, genre, and thematic focus of the materials of this newspapers.

Keywords: provincial sheets, Central administrative board on press affairs, censorship, printing House

Дмитро МИКОЛЕНКО
(Харків, Україна)

УДК 930.2(470+571):[32:929 Стамболов]

Російська історіографія кінця XIX – початку XX ст. про політичну діяльність Стефана Стамболова

В останній чверті XIX – на початку XX ст. Балканський півострів представляв собою один з найбільш нестабільних регіонів світу. Перманентна криза в Османській імперії, національно-визвольні рухи місцевих народів проти турецького панування, а також грецький, румунський, сербський, чорногорський і болгарський досвіди розбудови власної державності – все це залишало Балкани в епіцентрі міжнародного життя.

Важливе геополітичне значення Південно-Східної Європи як мосту між Заходом і Сходом визначило прагнення провідних держав світу здійснювати вплив на тамтешню ситуацію. Російська імперія у цьому контексті не була виключенням. Її намагання встановити вигідний для себе режим судноплавства у протоках Босфор і Дарданелли змушували шукати можливість зміцнення своїх позицій на півострові. Ключем до цього могли стати молоді та амбітні держави регіону – Сербія, Болгарія і Чорногорія. Зобов'язані власною свободою, а також близькі у культурному сенсі, вони розглядалися Санкт-Петербургом як потенційні провідники його інтересів.

Після війни з Туреччиною у 1877 – 1878 рр. особливі надії Росія поклала на міцну і водночас слухняну їй Болгарію. Але Сан-Стефанському проекту*, згідно з яким передбачалося створення значного за площею і населенням Болгарського князівства, так і не судилося стати реальністю. Берлінський трактат 1878 р., запропонований західноєвропейськими державами, котрі не могли змиритися з володарюванням Російської імперії у Чорному морі, розвіяв надії Санкт-Петербурга. “Велику Болгарію” було суттєво обмежено. До того ж Росія зіткнулася з іншою небажаною для себе тенденцією – частина правлячих еліт цієї балканської країни почала виказувати незадоволення постійним втручанням Санкт-Петербурга у внутрішні справи. 1886 року її представники захопили владу в Князівстві. Того ж року Росія і Болгарія, за ініціативи першої, розірвали дипломатичні відносини.

Складність і суперечливість взаємин між вказаними державами в останню чверть XIX ст. визначили неоднозначність ставлення до Софії російської громадськості. З одного боку, вона симпатизувала православній слов'янській

* В його основі був попередній мирний договір, підписаний між Російською і Османською імперіями за результатами війни 1877 – 1878 рр., де зазначалося, що до автономного у складі Порти Болгарського князівства мали увійти Мезія, Македонія, Південна Добруджа та значна частина Фракії.

державі, з іншого, не завжди схвально сприймала внутрішню та зовнішню політику Болгарії. Період правління уряду “стамболовістів”* у 1887 – 1894 рр. – яскраве тому підтвердження. Негативний образ влади, що її уособлював прем’єр-міністр разом зі своїми прибічниками, на тлі лояльно налаштованого до своєї визволительки народу – ось основний сюжет публікацій російських газет і журналів, присвячених ситуації у цій балканській країні.

В дореволюційній російській науці теми, пов’язані з новою історією Болгарії, були доволі популярними. Їхнім вивченням займалися такі дослідники як П. О. Матвєєв [10], П. М. Мілюков [11], О. О. Башмаков [1], М. В. Юркевич [22; 23], М. Р. Овсяний [13; 14], О. Л. Погодін [20], М. С. Державін [4], В. І. Пічета [17; 18], М. В. Ястребов [24] і П. О. Лавров [24]. Метою даної статті є аналіз публікацій, де розкривається політична діяльність Стефана Ніколова Стамболова (1854 – 1895 рр.) – учасника болгарського національно-визвольного руху проти турецького панування, голови ІV Звичайних народних зборів (1884 – 1885 рр.), члена регентської ради (1886 – 1887 рр.), лідера Народно-ліберальної партії (1886 – 1895 рр.), прем’єр-міністра (1887 – 1894 рр.), відомого поета, а також однієї з найсуперечливіших постатей у болгарській історії, яку однозначно негативно сприймала російська громадськість.

На сьогодні існує чимало історіографічних оглядів дореволюційних робіт російських авторів, присвячених Болгарії нового часу. Проте вони носять або загальний характер [6; 7], або стосуються спеціальної проблематики [2; 3; 8], котра жодним чином не відноситься до політичної діяльності С. Стамболова. Лише деякі болгарські спеціалісти частково аналізують російську дореволюційну історіографію зазначеної проблеми, однак їхні дослідження невичерпні [9; 15; 16].

У Росії найпершим твором, в якому побіжно згадується особа С. Стамболова, стала книга [10] випускника юридичного факультету Харківського університету, правознавця Павла Олександровича Матвєєва (1844 – ? рр.). Матеріали, що залучив автор для написання роботи, представляють собою законодавчі акти Болгарії та особисті спогади дослідника. Протягом 1881 – 1882 рр. П. О. Матвєєв перебував на державній службі у Східній Румелії, де виконував обов’язки радника дирекції правосуддя, а тому добре знав реалії внутрішньої ситуації в автономній області та у Князівстві. Це дозволило йому докладно розкрити особливості політичного життя Болгарії того часу. Він виправдовує політику Росії на Балканах, засуджує ініційоване князем Александром Батенбергом об’єднання Князівства і Східної Румелії. В цілому авторська оцінка подій 1879 – 1885 рр. у Болгарії не суперечить офіційному ставленню Санкт-Петербурга до прийняття Тирновської конституції, князя Александра Батенберга та його режиму надзвичайних повноважень 1881 – 1883 рр., окремих політиків тощо.

Що ж стосується С. Стамболова, то у книзі він постає перед читачем лише декілька разів. Вперше – як прибічник П. Каравелова, з котрим вони разом у 1884 р. заснували опозиційну уряду Д. Цанкова Ліберальну партію. Характеризуючи це угруповання, П. О. Матвєєв підкреслює негативне ставлення до нього з боку російського генерального консула в Софії у 1883 – 1884 рр. О. Іоніна через неоднозначне сприйняття П. Каравелова Санкт-

* Представники Народно-ліберальної партії на чолі з її лідером – на той час прем’єр-міністром країни С. Самболовим. Це моя пропозиція.

Петербургом [10, с. 198]. У наступній згадці С. Стамболов називається одним з найбільш вірогідних претендентів на роль вождя цієї політичної сили, адже, на думку, П. О. Матвєєва, авторитет і вплив П. Каравелова серед однопартійців протягом 1884 – 1885 рр. поступово падав, лідер перетворювався на номінальну фігуру. Натомість С. Стамболов здобув собі популярність та користувався повагою з боку більшості представників Ліберальної партії. Автор також підкреслює, що російський дипломатичний агент у Софії в 1884 – 1885 рр. О. Коандер дає позитивну характеристику можливому кандидату на роль нового вождя [10, с. 211].

Таким чином, побіжні згадки про майбутнього прем'єр-міністра Болгарії у книзі П. О. Матвєєва не дають можливості створити його чіткий образ. Звичайно, С. Стамболов був членом партії, яку в Росії вважали незручним партнером, і її прихід до влади був небажаним для Санкт-Петербурга. Однак сам політик не розглядався дослідником як загрозна для російських інтересів особа.

Автором однієї з перших узагальнюючих робіт [14] з історії Болгарії є Микола Романович Овсяний (1847 – 1913 рр.). Значна частина життя цього відомого російського публіциста пов'язана з Балканами. Він брав участь у війні 1877 – 1878 рр. проти Туреччини, займав посаду губернатора Кюстендільського округу Болгарії у 1878 – 1880 рр., служив діловодом відділу у справах Балканського півострова при Головному штабі Воєнного міністерства Російської імперії. З 1886 по 1893 р. мешкав у Чорногорії, де був вихователем князя Даниїла. Під час Балканських війн 1912 – 1913 рр. М. Р. Овсяний виконував обов'язки члена ради Слов'янського благодійного товариства у Старій Сербії, де займався доброчинністю, допомагаючи місцевим жителям, постраждалим під час бойових дій.

Саме у нарисі М. Р. Овсяного вперше у російській історіографії більш-менш детально розглядаються періоди регентства і прем'єрства С. Стамболова. Дослідник дає характеристику болгарському політику: "...людина рішуча, самовладна і пронирлива" [14, с. 65]; та акцентує увагу читачів на його негативних, з точки зору автора, моментах діяльності: "...по відношенню до Росії тримається зухвалого образу дій. Політичний злочинець в Росії, ...не лише знаходив собі притулок у Болгарії, а й міг отримати посаду державного службовця. Російська мова виключена з учбових закладів. Стамболов з гордістю казав, що своїми діями він щонайменше на п'ятдесят років відвернув Болгарію від Росії" [14, с. 68].

М. Р. Овсяний вказує на зближення Софії з Віднем і наводить декілька фактів, ілюструючи цей процес. Так, автор посилається на австро-угорського міністра закордонних справ у 1881 – 1895 рр. графа Густава Кальнокі, котрий в своїх публічних заявах не шкодував компліментів на адресу "доброго ладу і дисципліни", встановлених у Болгарії під час прем'єрства С. Стамболова. Інший приклад – це аудієнція, якої удостоївся голова уряду від імператора Франца Йосифа у 1893 році [14, с. 68].

Характеризуючи відносини між прем'єр-міністром і князем Фердинандом, М. Р. Овсяний підкреслює зверхність і зарозумілість, з якими С. Стамболов ставився до монарха. "Голова уряду навіть наклав руку на приватну переписку Кобурга" [14, с. 69], – пише автор. Вирішальним моментом у їхньому протистоянні стало призначення на посаду воєнного міністра лояльного до князя полковника Рачо Петрова. Останній забезпечив Фердинанду підтримку з боку армії. Лише після цього Кобург скористався своїм законним

конституційним правом – наважився покінчити зі “стамболовістським” управлінням, відправивши прем’єра у відставку.

Розкриваючи реакцію громадськості Болгарії на відсторонення С. Стамболова, дослідник пише, що “...інформацію про падіння уряду народ зустрів з надзвичайним захопленням, як звільнення від іноземного ярма” [14, с. 69]. Втім таке твердження є доволі сумнівним, адже перші звістки про цю подію спричинили по всій країні масові мітинги прихильників колишнього прем’єр-міністра з основною вимогою учасників акцій – повернути його до влади [21].

Насамкінець автор згадує про вбивство С. Стамболова, скоєне у 1895 р. Обмежуючись констатацією цього факту, він не називає ні виконавців, ні можливих замовників цього злочину.

Слід зазначити, що у своєму нарисі М. Р. Овсяний не розкрив декілька питань, без розгляду яких характеристика політичної діяльності С. Стамболова виглядає неповною. По-перше, це його участь у національно-визвольному русі проти османського панування; по-друге, відносини між Софією і Стамбулом протягом 1886 – 1894 рр.; по-третє, політика уряду стосовно вирішення македонського питання як частини болгарської національної проблеми; по-четверте, соціально-економічні заходи кабінету міністрів. Зате автор відверто виправдовує політику Санкт-Петербурга щодо Болгарії та перекладає відповідальність за розрив дипломатичних відносин на С. Стамболова, ігнорує факт наявності у прем’єра великої армії прихильників, котрі з розчаруванням зустріли відставку уряду. Епоху правління “стамболовістів” він характеризує крізь призму болгарсько-російських взаємин, що не дозволило йому об’єктивно і неупереджено оцінити політику кабінету міністрів Народно-ліберальної партії.

Свій внесок у вивчення політичної діяльності С. Стамболова зробив і російський історик*, суспільно-політичний діяч**, професор Варшавського (1902 – 1908 рр.), Харківського (1910 – 1919 рр.) і Белградського*** (1939 – 1941 рр.) університетів Олександр Львович Погодін (1872 – 1947 рр.). На сторінках написаної ним “Історії Болгарії” [19; 20]**** він характеризує С. Стамболова як державного політика, котрий втілював у життя власну концепцію розвитку країни. Автор відзначає притаманний йому патріотизм, а також прагнення здобути для Болгарії повну незалежність. На відміну від М. Р. Овсяного, О. Л. Погодін звернув увагу на суттєві здобутки уряду С. Стамболова: «...зумів звести Болгарію на ноги» [19; с. 277]. Проте поряд із цим історик розкриває й негативну сторону режиму 1887 – 1894 рр., критикуючи прем’єра за узурпацію влади в країні, а також його методи управління, що призвели до “...деморалізації [населення – Д. М.], встановлення [у Болгарії – Д. М.] атмосфери підкупу і шантажу” [19, с. 277].

* Випускник Петербурзького університету. У 1901 р. захистив магістерську дисертацію (тема : «З історії слов’янських переселень»), а 1904 р. – докторську (тема : «Сліди коренів-основ у слов’янських мовах»).

** Депутат Харківської міської думи у 1919 р.

*** Працював у Белградському університеті з кінця 1919 р., проте посаду професора отримав лише у 1939 р.

**** У 2002 року роботу О. Л. Погодіна було перевидано у збірці «Історія Болгарії». Див.: Погодин, А. Л. История Болгарии / А. Л. Погодин // История Болгарии / Сост. : С. Шумов, А. Андреев. – М., 2002.

О. Л. Погодін доволі критично ставився до слов'янофільства [5, с. 173], можливо тому він з розумінням сприймав прагнення С. Стамболова орієнтуватися на європейські країни. Вчений констатує, що "...політик із широкого русофіла, яким його знав П. Д. Паренсов [російський генерал, воєнний міністр Болгарії у 1879 – 1880 рр. – Д. М.], перетворився на переконаного противника впливу [Санкт-Петербурга – Д. М.], котрий радів розриву з Росією" [19, с. 277].

День відставки уряду "стамболовістів" О. Л. Погодін називає святом для Болгарії, коли вся країна нарешті позбулася тиранії. Автор позитивно оцінює зближення Софії і Санкт-Петербурга після відсторонення С. Стамболова. На думку дослідника, загибель колишнього прем'єра стала результатом помсти за жорстокі репресії, які чинив політик під час свого перебування при владі [19, с. 277].

Незважаючи на те, що в "Історії Болгарії" поза увагою автора залишилися широке коло питань, пов'язаних з політичною діяльністю С. Стамболова, це дослідження є значним кроком вперед у вивченні теми. Олександр Львович першим з російських істориків розглянув С. Стамболова не як ворога Санкт-Петербурга, а як державного діяча, котрому були небайдужі національні інтереси своєї країни. Автор не ідеалізує політику Російської імперії на Балканах та поблизилості ставиться до прагнення Болгарії позбутися нав'язливої опіки з боку визволительки.

На початку ХХ ст. розпочав свою наукову кар'єру відомий історик Володимир Іванович Пічета (1878 – 1947)*. 1914 року він опублікував дві роботи, в яких провину на зіпсовані взаємини між Софією і Санкт-Петербургом покладав не на Стамболова, як це робили його попередники, а на генерала О. В. Каульбарса, котрий очолив спеціальну місію, направлену 1886 року царським урядом у Болгарію задля нормалізації відносин з цією країною [17; 18]. "Своїми безтактними діями, – пише В. І. Пічета, – він лише налаштував проти себе народ, посиливши австрофільські настрої". С. Стамболов, на думку дослідника, хоча і відверто симпатизував Відню, не хотів конфлікту з Росією і робив усе задля того, щоб "задобрити Александра III". Проте неспроможність О. В. Каульбарса знайти компроміс з регентом остаточно переконала імператора у необхідності розриву дипломатичних зв'язків з Софією [17, с. 19].

У своїх книгах В. І. Пічета не розкриває політики уряду "стамболовістів", однак, заслуговує на увагу його версія причин вбивства лідера Народно-ліберальної партії. Історик висловив думку, що після своєї відставки С. Стамболов готував заколот проти князя Фердинанда, намагаючись відсторонити його від влади. Але ці плани були викриті. Автор підкреслив зацікавленість Кобурга у смерті колишнього прем'єра, вважаючи його ініціатором замаху [18, с. 30].

Більшість питань, пов'язаних з темою, що нас цікавить, залишилася поза увагою В. І. Пічети. Однак необхідно відмітити те, що автор не намагався

* Випускник Московського університету 1901 р. Працював викладачем Академії комерційних наук, Московського університету, Вищій жіночих курсів, з 1918 р. Московського державного університету. В. І. Пічета – перший ректор Білоруського державного університету (1921 – 1929), академік АН УРСР з 1928 р., заслужений професор УРСР (1926), член-кореспондент АН СРСР з 1939 р., академік АН СРСР з 1946 р.

виправдати зовнішню політику Росії на Балканах. Це дозволило йому об'єктивно оцінити причини розриву дипломатичних відносин між Софією і Санкт-Петербургом.

У порівнянні з вищевказаними роботами, більш докладно діяльність С. Стамболова як політика висвітлена у книзі Миколи Володимировича Ястребова* (1869 – 1923 рр.) і Петра Олексійовича Лаврова** (1856 – 1929 рр.) “Історія болгарського народу” [24]. Характеризуючи зовнішню орієнтацію Болгарії протягом правління уряду “стамболовістів”, дослідники підкреслюють, що “дружні відносини Стамболова з Австро-Угорщиною були визначені симпатіями князя Фердинанда, і, крім того, забезпечували спокій, серед якого Європа могла легше звикнути з правлінням Саксен-Кобург-Готської династії у Болгарії. Австрофільство політики Софії забезпечувало милостиві прийоми Фердинанда і Стамболова у резиденції імператора Франца Йосифа і здавалося запорукою офіційного визнання князя всією Європою” [24, с. 409]. М. В. Ястребов і П. О. Лавров ігнорують той факт, що зближення цих двох держав було визначено категоричною відмовою Російської імперії йти на компроміс з Болгарією. Перебуваючи у дипломатичній ізоляції, уряд С. Стамболова шукав підтримку з боку великих держав. Першою ж на контакт із ним пішла саме Австро-Угорщина.

Автори книги також дають оцінку болгарсько-турецьким відносинам: “Звичайно, демонстративна дружба Стамболова з Туреччиною означала відмову від рішучої постановки питання про долю Македонії, але, з іншого боку, сприяла розширенню кордонів болгарського Екзархату за рахунок приєднання до нього кількох нових епархій [у цій області. – Д. М.]” [24, с. 409]. М. В. Ястребов і П. О. Лавров першими з істориків охарактеризували політику уряду “стамболовістів” щодо вирішення македонського питання. Інші російські дослідники – Павло Миколайович Мілюков (1859 – 1943 рр.), Олександр Олександрович Башмаков (1858 – 1943 рр.), Микола Севастянович Державін (1877 – 1953 рр.), які більш глибоко займалися вивченням македонської проблеми, у своїх роботах [1; 4; 11] зовсім недоречно обходять цю тему*.

В “Історії болгарського народу” розглядається й економічна політика уряду С. Стамболова. Н. В. Ястребов і П. О. Лавров критично поставилися до регулярних зовнішніх позик, в результаті чого, на думку авторів, держава могла потрапити у фінансову кабалу до західноєвропейських держав [24, с. 410]. А от характеризуючи нову епоху в історії Болгарії – період правління “народників”***

* Російський історик і філолог, професор Петроградського університету (1917 – 1919 рр.), автор чисельних наукових праць з історії слов'янських країн. З 1920 р. мешкав у Празі.

** Російський і радянський філолог-славіст, випускник Московського університету, академік РАН (1923 р.). Професор Новоросійського (з 1898 р.) і Санкт-Петербурзького (з 1900 р.) університетів. Учасник багатьох експедицій на Балкани, автор наукових публікацій, присвячених історії і писемності південнослов'янських народів.

* Авторі в основному зосереджують увагу на сербській трактовці македонського питання та намаганнях Белграда домогтися поділу області на сфері впливу. П. М. Мілюков і М. С. Державін згадують деяких болгарських політиків – К. Стоїлова, Д. Грекова та інших, висвітлюючи їхні погляди стосовно македонської проблеми, проте С. Стамболова серед них немає.

** Члени Народної партії Болгарії, створеної у 1894 р. на основі об'єднаної опозиційної коаліції, яка боролася проти режиму С. Стамболова, представниками різних

у 1894 – 1899 рр., історики підкреслювали суттєві успіхи в економіці країни. При цьому вони ігнорували значне зростання промислового виробництва під час прем'єрства С. Стамболова, що стало можливим у тому числі завдяки використанню кредитних коштів [12, с. 241].

М. В. Ястребов і П. О. Лавров згадують конфлікт, який розгорівся 1894 р. між С. Стамболовим та воєнним міністром полковником М. Савовим. Розгніваний на свого підлеглого голова уряду негайно звернувся до князя з вимогою звільнити непокірного офіцера. Як далі відзначають автори, саме заміна М. Савова Р. Петровим – улюбленцем князя, зіграла злий жарт зі С. Стамболовим. Новий керівник відомства користувався авторитетом та популярністю серед солдат і офіцерів, тому за короткий час зумів забезпечити опору князю з боку армії. Заручившись такою підтримкою, Фердинанд наважився відправити С. Стамболова у відставку.

Окремо в роботі М. В. Ястребов і П. О. Лавров аналізують мотиви відставки уряду С. Стамболова. На їхню думку, князь Фердинанд, коли приймав рішення усунути “стамболовістів”, керувався деякими обставинами. Перша з них – це особиста неприязнь княгині Марії-Луїзи до прем'єра, друга – прагнення монарха відновити дипломатичні відносини з Російською імперією, адже відсторонення голови кабінету міністрів від влади було однією з основних вимог Санкт-Петербурга до Болгарії, а також умовою відродження дружніх двосторонніх зв'язків. Ще однією причиною падіння режиму С. Стамболова дослідники вважають його непопулярність серед здебільш проросійськи налаштованого населення країни [24, с. 410], що, як уже відзначалося, є доволі сумнівним твердженням.

Розкриваючи мотиви вбивства колишнього прем'єра, автори “Історії болгарського народу” висувають аналогічну з О. Л. Погодіним версію – помста з боку недоброзичливців, яких у політика було чимало.

Отже, книга М. В. Ястребова і П. О. Лаврова не позбавлена упередженого ставлення до заходів уряду “стамболовістів”. Однак, серед інших досліджень російських учених, вона вирізняється осягненням широкого кола питань, пов'язаних з біографією С. Стамболова.

Всі вище згадані роботи були написані під впливом в основному позитивістської концепції розуміння історії, яка домінувала у російській науці наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.* Проте, характерні для неї прагнення до об'єктивної інтерпретації подій і явищ у випадку з висвітленням політики прем'єр-міністра та його прибічників не було реалізоване у повній мірі – надто заполітизованою залишалася зазначена проблематика. Обставини участі майбутнього члена регентської ради і голови уряду у національно-визвольному русі болгарського народу проти турецького панування, подробиці його приходу до влади у 1886 р., зовнішня політика та соціально-економічні заходи “стамболовістів” не розглядалися російськими дослідниками. Таким чином, тема діяльності С. Стамболова як політика залишилася у числі актуальних для наступних поколінь істориків.

політичних сил – «радославівцями», деякими колишніми консерваторами та східнорумелійськими «з'єдніцями».

* Протягом зазначеного часу позитивізм поступово витісняв слов'янофільський і народницький підхід до дослідження історії.

Джерела та література:

1. Башмаков, А. А. (Вещий Олегъ) Болгарія и Македонія / А. А. Башмаков. – СПб, 1903.
2. Бондарева, В. В. Болгарский Экзархат в 1878 – 1897 гг. / В. Бондарева : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Краснодар, 2006.
3. Гришина, Р. П. Лики модернизации в Болгарии (бег трусой по пересеченной местности) / Р. П. Гришина. – М., 2008.
4. Державин, Н. С. Болгарско-сербскія взаимоотношенія и македонскій вопросъ / Н. С. Державин. – Петроградъ, 1914.
5. Лаптева, Л. П. Александр Львович Погодин (1872 – 1947) как исследователь истории славян / Л. П. Лаптева // Средневековый город : межвузовский научный сборник. Саратовский государственный университет. – Саратов, 2006. – Вып. 17.
6. Лаптева, Л. П. Два века славяноведения в России / Л. П. Лаптева // Славяноведение в России в XIX – XXI вв. – М., 2007.
7. Лаптева, Л. П. Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян / Л. П. Лаптева. – М., 1988.
8. Лямцева, Л. В. Болгарские буржуазные партии в конце XIX – начале XX в. / Л. В. Лямцева // Социально-политические проблемы в истории зарубежных стран. – Сыктывкар, 1994.
9. Маринов, Д. Стефан Стамболов и навештата ни история (Летописни спомени и очерци) / Д. Маринов. – София, 1992. – Ч. 1-2.
10. Матвеев, П. А. Болгария после Берлинского конгресса. Исторический очерк / П. А. Матвеев. – СПб., 1887.
11. Милоков, П. Н. Сербо-болгарские отношения по македонскому вопросу / П. Н. Милоков // Сборник журнала «Русское богатство». – СПб, 1899.
12. Натан, Ж. История экономического развития Болгарии / Ж. Натан. – М., 1961.
13. Овсяный, Н. Р. Болгария и болгары / Н. Р. Овсяный. – СПб., 1900.
14. Овсяный, Н. Р. Болгария. Исторический очерк / Н. Р. Овсяный. – СПб, 1910.
15. Палангурски, М. България в балканската политика на Русия (1899–1903) / М. Палангурски. – Велико Търново, 1996.
16. Пантев, А. Англия срещу Русия на Балканите (1879 – 1894) / А. Пантев. – София, 1972.
17. Пичета, В. Драма болгарского народа. Борьба за национальное объединение Болгарии / В. Пичета. – М., 1914.
18. Пичета, В. Исторический очерк славянства / В. Пичета. – М., 1914.
19. Погодин, А. Л. История Болгарии / А. Л. Погодин // История Болгарии / Сост. : С. Шумов, А. Андреев. – М., 2002.
20. Погодин, А. Л. История Болгарии / А. Л. Погодин. – СПб, 1910.
21. Свобода. – 1894. – 20 май.
22. Юркевич, М. В. Двадцатипятилетние итоги княжества Болгарии. 1879 – 1904. Опыт собрания материалов / М. В. Юркевич. – СПб., 1904. – Т. 1. – Кн. 1. Землеведение.
23. Юркевич, М. В. Двадцатипятилетние итоги княжества Болгарии. 1879 – 1904. Опыт собрания материалов / М. В. Юркевич. – СПб., 1905. – Т. 2. – Кн. 2. – Ч. 1. Статистика состояния населения.
24. Ястребовъ, Н. В. История болгарского народа / Н. В. Ястребовъ, П. А. Лавров. – Петроградъ, 1916.

Дмитро Миколенко (*Харків, Україна*). Російська історіографія кінця XIX – початку XX ст. про політичну діяльність Стефана Стамболова.

У статті розглядаються особливості висвітлення політичної діяльності С. Стамболова російськими вченими істориками. Автор приходить до висновку, що чимало аспектів біографії революціонера, члена регентської ради, прем'єр-міністра розкриваються тенденційно й упереджено. Деякі питання, пов'язані з зазначеною темою, не знайшли відображення у роботах дослідників.

Ключові слова: російська історіографія, С. Стамболов, Народно-ліберальна партія, "стамболовісти".

Дмитрий Миколенко (*Харьков, Украина*). **Российская историография конца XIX – начала XX ст. о политической деятельности Стефана Стамболова.**

В статье рассматриваются особенности освещения политической деятельности С. Стамболова российскими учеными историками. Автор приходит к выводу, что многие аспекты биографии революционера, члена регентского совета, премьер-министра раскрываются тенденциозно и предвзято. Некоторые вопросы, связанные с указанной темой, не нашли отражения в работах исследователей.

Ключевые слова: российская историография, С. Стамболов, Народно-либеральная партия, “стамболовисты”.

Dmytro Mykolenko (*Kharkov, Ukraine*). **The russian historiography of the late XIX – early XX century of political activity pursued by Stefan Stambolov.**

The paper covers the features of Stambolov politics illuminated by Russian historians. The author concludes that many aspects of his biography as a revolutionary, a member of Choirmaster Council, Prime Minister are examined tendentiously and bias. Some issues related to the mentioned theme, are not reflected in the works of researchers.

Key words: Russian historiography, S. Stambolov, People's Liberal Party, “stambolovisty”.

Сергій ПАЧЕВ
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.2 (477.64) “19/20”(=867)

Болгарська тема у працях істориків Степової України XIX – початку XX ст.

Зважаючи на поліетнічний склад населення нашої держави, вивчення міжнаціональних відносин та історії окремих етнічних груп на території України було і залишається актуальним для вітчизняної науки. Серед етнічних меншин одне з перших місць за чисельністю посідають болгари. Напрацьований ученими (зокрема дослідниками Степової України XIX ст.) науковий доробок з історії болгарської діаспори потребує історіографічного осмислення.

Актуалізована нами проблема не була предметом спеціального дослідження. Окремі її аспекти порушені В.В. Міхеєвою у дисертаційному дослідженні з історіографії історії та культури болгар України і Молдови [1], у працях В.М. Хмарського [2], Е. Дросневої [3; 4], М.Г. Станчева [5], А.А. Непомняшого [6; 7], присвячених вивченню наукової спадщини А.О. Скальковського, М.Г. Попруженка, О.Ф. Музиченка, М.С. Державіна.

Метою пропонованої статті є виявлення ролі історичної регіоналістики Степової України XIX – початку XX ст. у становленні проблемної історіографії історії болгарської етнічної меншини. Об'єктом дослідження виступає історіографічний процес у регіональному розрізі Степової України, а предметом – процес накопичення знань з історії болгар в Україні.

У досліджуваній період у Степовій Україні (з якою були пов'язані усталені на той час адміністративні та географічні назви “Новоросія” та “Бессарабія”) склалися традиції регіонального історіописання в руслі загальноімперського історіографічного процесу. Інституціонально ці студії зосередилися у Рішельєвському лицей, перетвореному в 1865 р. на Новоросійський університет, у Одеському товаристві історії та старожитностей, Історико-філологічному товаристві при Новоросійському університеті, губернських учених архівних комісіях, губернських статистичних комітетах, статистичних бюро губернських земств, у окремих єпархіях.

При цьому, як відзначила Т.М. Попова, пріоритетним напрямком історичних досліджень стала “...історія краю у системі культурно-історичних відносин різних народів” [8, с.26]. Поява історико-болгаристичної тематики у працях дослідників Степової України стимулювалася, передусім, наявністю у Бессарабії, Таврії та на Херсонщині численних болгарських сіл (т. зв. колоній), виникнення яких було невід'ємною складовою загального процесу господарського та культурного освоєння регіону в XVIII–XIX ст.

У працях одеських дослідників Степової України болгарська тема з'являється вже у першій половині XIX ст. Тут пріоритет належить А.О. Скальковському, який, не будучи професійним науковцем, успішно займався статистикою та історією. Фрагментарну інформацію про болгар можна знайти у його праці “Хронологическое обозрение истории Новороссийского

края”, зокрема, про болгарський гусарський полк, переселення болгар, перелік болгарських поселень тощо [9; 10].

Подальше накопичення матеріалу дозволило авторові створити першу серйозну працю, спеціально присвячену болгарським поселенням. Робота “Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае” [11] складається з трьох частин та додатків. Перша частина представляє короткий нарис історії переселення болгар до Новоросії та Бессарабії, правових та адміністративних основ їхнього облаштування. У другій частині подається стисла характеристика кожної з відомих автору болгарських колоній. Джерелом послужили не лише архівні та статистичні матеріали, а й результати власних спостережень автора, який особисто відвідав не один раз майже всі болгарські колонії. Третя частина присвячена аналізу сучасного авторові адміністративного, демографічного, господарського, освітньо-культурного стану болгарських колоній. У додатках розміщені цікаві документи. Попри те, що А.О. Скальковский не був професійним істориком, його робота по-справжньому стала основою для наступних поколінь дослідників.

Болгарська тема з'явилася і у праці професора російської історії Рішельєвського ліцею М.Н. Мурзакевича “Очерк успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшее двадцатипятилетие, т.е. с 1820-го по 1846 год.” [12]. Автор навів коротку довідку про переселення болгар до Бессарабії, окреслив проблеми розвитку освіти у болгарських колоніях.

Переселення болгар із Бессарабії до Таврії на початку 60-х рр. XIX ст. по «гарячих слідах» було відображене у брошурі І.С. Іванова, опублікованій в Одесі у 1862 р. [13]. Автор докладно описав конфлікт колоністів з молдавським урядом, зокрема вбивства мирних жителів Болграда 8 листопада 1860 р. На жаль, хід переселення викладений занадто стисло, хоча автор добре володів інформацією, будучи одним з організаторів цього переселення. У 1864 р. І.С. Іванов також опублікував короткий нарис болгарських колоній у Бессарабії. Наприкінці XIX ст. обидві праці увійшли до збірки статей автора [14].

У Херсоні болгарська тема була менш поширена, ніж в Одесі. Але тут був опублікований оригінальний твір, присвячений історії окремо взятого болгарського населеного пункту – с. Вільшанки (засноване у 1774 р.) [15]. Автор – парафіяльний священик В. Лобачевський – спирався на широку джерельну базу, представлену поєднанням письмових, усних та речових джерел. Він, зокрема, використав документи сільського церковного архіву, особисто зібрані спогади старожилів та предмети побуту. На жаль, недостатньо критичне ставлення В. Лобачевського до усних джерел викликало введення ним до наукового обігу фактологічних неточностей. Наприклад, автор помилково стверджує належність Вільшанки до Бузького козацького війська. Але, попри ці помилки, твір став не лише важливим фактом історіографії, а й виступає в якості джерела для сучасних дослідників.

У другій половині XIX ст. спостерігається піднесення Таврійської (передусім Кримської) регіоналістики. На жаль, вона не дала нам праці, аналогічної “Літопису” В. Лобачевського, хоча простір для цього був широкий – на території губернії існувало близько 50 болгарських сіл. Натомість інформація про болгарські села Криму та Північної Таврії увійшла до узагальнюючих праць, присвячених опису Таврійської єпархії, губернії, окремих повітів і навіть волостей. Хоча слід зазначити, що спроби створення історії окремих болгарських сіл Таврії мали місце. Зокрема, серед своїх джерел О.Ф. Музиченко згадує складені у 80-ті рр. XIX ст. опис Кишлавської парафії священика Григорія

Юрченка (копію) та опис с. Кишлава старшого вчителя кишлавського двокласного училища Федора Музиченка (чернетка) [16, с.76-77].

Чимало цікавих даних про болгарські села міститься в описах Таврійської єпархії, які зробили кафедральний протоієрей о. Михаїл (Родіонов) та єпископ Сімферопольський і Таврійський Гермоген (у миру – Костянтин Петрович Добронравін). Обидві праці мають описовий характер, але зберегли цінність як історичні джерела. У поле зору о. Михаїла ("Статистико-хронологико-историческое описание Таврической епархии: общий и частный обзор" [17]), окрім даних про храми та причти, потрапили й матеріали про міграцію болгар, цікаві етнографічні дані (наприклад, про відзначення у приазовських болгарських селах свята "курбан") тощо. Не обійшлося й без прикрих неточностей, зокрема у даті заснування болгарського села Богданівки.

Справа була продовжена єпископом Гермогеном. За короткий час перебування на посаді (з 1882 р. по 1885 р.) він спромігся систематизувати багатий матеріал. Уже в 1886 р. у Сімферополі була опублікована його "Справочная книжка о приходах и храмах Таврической епархии" [18]. Через рік праця була перевидана у Пскові [19], куди автор був переведений на нову посаду. Гермоген використав широку джерельну базу, зокрема клірові відомості 1883 р., статистичні та архівні документи, подорожні записки, матеріали періодики, особисті спостереження, свідчення обізнаних старожилів. Проте у тексті спостерігається диспропорція, викликана, очевидно, браком джерел: парафії Кримського півострова описані докладніше, ніж ті, що, розташовані у материкових повітах. Іноді зустрічаються неточності у даті заснування села (Анновка) [18, с.21], не завжди вказано національність жителів (Гирсівка, Надеждіне) [18, с.37-38].

Автор не обмежується відомостями суто церковного характеру, а вказує також географічне становище та історію виникнення населених пунктів, топоніми (офіційні і народні) та мікротопоніми, чисельність та національність жителів, їх основні заняття, наявність навчальних закладів, цікаві події. Заслугою Гермогена у галузі болгаристики можна вважати спробу уточнити справжню національну належність переселенців 1861-1862 рр. з Бессарабії: автор розрізняє болгар, українців, росіян, албанців, гагаузів (у архівних документах усі вони позначені як болгарини) [18, с.29-30]. Гермоген також одним із перших торкнувся теми рееміграції болгар до Бессарабії у 70-ті рр. XIX ст.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. вагомий внесок у краєзнавчі дослідження Таврії зробили члени губернського статистичного комітету та статистичного бюро губернського земства. Дані земської статистики особливо цікаві, оскільки при їх зборі дослідники використали експедиційний метод: у 1884–1889 рр. вони провели широкомасштабний подвірний перепис селянських господарств, а у 1899–1920 рр. виконали субсидовані урядом оцінно-статистичні роботи в губернії [20, с.12]. Результати цих досліджень було покладено в основу низки публікацій, у яких, між іншим, наводилася цікава краєзнавча інформація про болгарські села [21; 22; 23]. Серед цих праць можна виділити економіко-статистичне дослідження селянського господарства Мелітопольського повіту К.А. Вернера та С.А. Харізоменова, яке містить ґрунтовний історичний розділ [24]. Автори показали спільні риси та особливості господарства українських, російських, болгарських та німецьких селян, відзначили подвірний характер землеволодіння у більшості болгарських сіл, поширення регулярних переділів землі (переверсток) та череззсмузжя, розвиток виноградарства та вівчарства.

У 1899 р. з'явилася перша праця, спеціально присвячена болгарам Кримського півострова. Це була рання (студентська) стаття О.Ф. Музиченка [25], яка, до речі, отримала схвалення М.С. Дринова. У наступні роки дослідник продовжив вивчення історії, етнографії та діалектології болгарських поселенців Криму, результатом чого стала низка нових статей [26; 27]. У 1907 р. він опублікував працю "История переселения и фонетические особенности говора крымских болгар" [16]. Автор використав матеріали архіву новоросійського та бессарабського генерал-губернатора, документи сільського приказу с. Кишлав Феодосійського повіту, церковні документи, рукописи краєзнавчих праць. Більшість цих документів на даний момент є втраченими, тому стаття О.Ф. Музиченка є важливою як історичне джерело.

На початку ХХ ст. В. Бергенсон опублікував статтю, присвячену вивченню господарства болгар в окремо взятому повіті (Бердянському) [28]. Спираючись на дослідження російського економіста-статистика В. Постникова про розвиток селянського господарства Степової України, автор наводить дані про розвиток ремесла і торгівлі в болгарських селах, намагається подати практичні рекомендації щодо поліпшення становища малоземельних болгар. Серед питань, що не стосуються господарства, дослідник побіжно зупинився на розвитку освіти.

Напередодні першої світової війни вийшли у світ невеличкі аматорські краєзнавчі розвідки І.П. Дувіна з історії Дмитрівської та Софіївської волостей Бердянського повіту [29; 30]. Ці нариси цінні як історичне джерело, оскільки автор збирав матеріал не від кореспондентів і не під час коротких експедицій, а в ході тривалого спостереження за життям і побутом болгарських селян: 15 років (1898-1913 рр.) він був на посаді земського начальника 9-ої ділянки Бердянського повіту. З педантизмом чиновника І.П. Дувін повідомляє про адміністративні зміни та видатні (на його думку) події у волостях, наводить історичні довідки про переселення болгар, ділиться власними спостереженнями над господарськими звичаями і побутом селян, висловлює пропозиції щодо покращення їх господарства, наводить опис торгівельних і навчальних закладів, духовних та адміністративних установ.

Із Степовою Україною пов'язаний початок наукової діяльності видатних болгаристів М.Г. Попруженка та М.С. Державіна. М.Г. Попруженко зробив низку публікацій, присвячених історії болгар в Україні, зокрема ролі Одеси в історії болгар, історії переселення та облаштування болгарських колоністів на початку ХІХ ст. [31; 32, 33].

Своєрідним вінцем процесу вивчення історії, культури та мови болгар Новоросійського краю та Бессарабії у ХІХ – початку ХХ ст. стала діяльність М.С. Державіна. Вчений здійснив п'ять експедицій (1897 р., 1900 р., 1904 р., 1910 р., 1911 р.), відвідавши майже усі болгарські поселення Таврійської, Херсонської та Бессарабської губерній, опрацював широке коло опублікованих та неопублікованих джерел. Попередні результати досліджень були оприлюднені ним у низці статей [34; 35; 36; 37; 38]. Підсумком багаторічної праці вченого стала його монографія "Болгарские колонии в России" [39; 40]. Хоча основною метою роботи було етнографічне та діалектологічне обстеження болгарських колоній, історичний матеріал за обсягом складає майже третину тексту першого тому [39, с.1-73]. Автор розкрив історико-правові основи болгарської колонізації, її хід на фоні загального процесу заселення Степової України, показав динаміку чисельності болгарського населення Новоросії та Бессарабії з другої половини ХVІІІ ст. до початку ХХ ст. Вагомим внеском слід

вважати уточнення М.С. Державіним загальної кількості болгарських поселень у Бессарабській, Херсонській та Таврійській губерніях. На жаль, ці уточнення не завжди враховувалися дослідниками ХХ ст., які продовжували тиражувати помилкові дані.

Використовуючи документи Преславського волосного правління, М. С. Державін підтвердив тезу В. Постникова про наявність земельного розшарування в середовищі болгарських селян [39, с.58]. Автор зробив аналіз динаміки розміру загального землеволодіння болгарських громад протягом другої половини ХІХ ст., зіставивши дані А.О. Скальковського (40-ві роки ХІХ ст.), О. Клауса (60-ті роки ХІХ ст.) із даними губернських статистичних комітетів початку ХХ ст. До наукового обігу були залучені також володінні записи, складені на початку 70-х рр. ХІХ ст., дані волосних правлінь та особисті спостереження автора. Деякі з цих джерел є втраченими. Цінним доробком для наступних дослідників стала й змістовна бібліографія з історії болгарської колонізації в Російській імперії, що була ретельно підготовлена М. С. Державіним [39, с.28].

Отже, болгарська тематика органічно вписалася у загальну канву регіонального історіюписання Степової України ХІХ – початку ХХ ст. Її поява у працях місцевих професійних істориків та аматорів стимулювалася наявністю великого масиву болгарських поселень, інформацію про які містять як загальні праці з історії краю, так і праці, спеціально присвячені болгарам. Таким чином, поряд із славістикою, історична регіоналістика Степової України стала ще одним витком становлення вітчизняної історичної болгаристики.

Джерела та література:

1. Міхеева В.В. Болгари півдня України і Молдови в історико-етнографічній літературі кінця ХVІІІ-ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата іст. наук: спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Віталіна Володимирівна Міхеева ; Дніпропетровський державний ун-т. — Дніпропетровськ, 1997. — 17 с.
2. Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполон Скальковський / В.М. Хмарський // Записки історичного факультету / Одеський державний університет імені І.І. Мечникова. — Випуск 6. — Одеса, 1998. — 319 с.
3. Дроснева Е. Аполон Александрович Скалковски и българите (предварителни бележки) / Е. Дроснева // Българите в Северното Причерноморие: изследвания и материали. — Т.1. — Велико Търново, 1992. — С. 101—113.
4. Дроснева Е. Българските преселници и руската наука преди Кримската война / Е. Дроснева // Българите в Северното Причерноморие: изследвания и материали. — Т.2. — Велико Търново: Издателска къща "Аста", 1993. — С. 110—128.
5. Станчев М.Г. М.Г. Попруженко – страницы жизни и творчества / М.Г. Станчев // Болгарский ежегодник. — Т.1. — Харьков, 1994. — С.122—135.
6. Непомнящий А.А. К истории этнографических исследований в Крыму: А.Ф. Музыченко / А.А. Непомнящий // Учёные записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Сер.: История. — 2003. — Т. 16 (55), № 1. — С. 30—37.
7. Непомнящий А. А. Исследования Н.С.Державина в контексте историко-этнографического изучения Крыма в последней трети ХІХ – первой трети ХХ века / А.А. Непомнящий // Буковинський історико-етнографічний вісник. — Чернівці, 2001. — Вип.3. — С.78—80.
8. Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета / Т.Н. Попова.— Одесса: Астропринт, 2007. — 536 с.
9. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731 – 1823 / А.А. Скальковский. — Ч. I. — Одесса, 1836. — 300 с.

10. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731 – 1823 / А.А. Скальковский. — Ч. II. — Одесса, 1838. — 256 с.
11. Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае / А.А. Скальковский. — Одесса, 1848. — 156 с.
12. Мурзакевич Н. Очерк успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшее двадцатипятилетие, т.е. с 1820-го по 1846 год / Н. Мурзакевич. — Одесса, 1846. — 88 с.
13. Иванов И.С. Заметки о переселении болгар из Молдавии в Новороссийский край / И.С. Иванов. — Одесса: Типография И. Францова, 1862. — 21 с.
14. Иванов И.С. Сборник статей о некоторых выдающихся событиях из современной жизни болгар / И.С. Иванов. — Кишинев: Типо-лит. Ф.П.Кашевского, 1896. — 225 с.
15. Лобачевский В.С. Летопись прихода села Ольшанки Святого Иоанна Милостивого церкви. (Писанием начата в 1875 году.) / В.С. Лобачевский // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1888. — № 13; 1891. — № 10—14; 1892. — № 17; 1893. — № 12.
16. Музыченко А.Ф. История переселения и фонетические особенности говора крымских болгар / А.Ф. Музыченко // Известия Отделения Русского языка и словесности Императорской Академии Наук. — 1907. — Т. XII. — Кн. 2. — С. 72—134.
17. Родионов М. Статистико-хронологико-историческое описание Таврической епархии: общий и частный обзор / М. Родионов. — Симферополь, 1872. — 269 с.
18. Гермоген. Справочная книжка о приходах и храмах Таврической епархии / Гермоген. — Симферополь, 1886. — 271 с.
19. Гермоген. Таврическая епархия / Гермоген. — Псков, 1887. — IV, 502 с.
20. Бобков В.В. Розвиток статистичних досліджень в Таврійській губернії в XIX – на початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – історія України / В.В. Бобков. — Дніпропетровськ, 2004. — 17 с.;
21. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Бердянского уезда // Сборник статистических сведений по Таврической губернии. — Т. 5. — Симферополь, 1887. — 352 с., разд. паг.
22. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда // Сборник статистических сведений по Таврической губернии. — Т. 1. — Вып. 1. — Симферополь, 1885. — 305 с., разд. паг.
23. Памятная книжка Таврической губернии под ред. К.А.Вернера // Сборник статистических сведений по Таврической губернии. — Т. 9. — Симферополь, 1889. — 675 с., разд. паг.
24. Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде / Сост. К. Вернер и С. Харизоменов. — М., 1887. — 355 с., разд. паг.
25. Музыченко А.Ф. Быт болгар-поселенцев Феодосийского уезда / А.Ф. Музыченко // Этнографическое обозрение. — 1899. — № 4. — С. 36—73.
26. Музыченко А.Ф. Рождение и первые годы детства у болгар / А.Ф. Музыченко // Известия СПб славянского благотворительного общества. — 1903. — № 3. — С. 18—27; 1904. — № 4. — С. 14—25.
27. Музыченко А.Ф. Наблюдения над народным творчеством крымских болгар / А.Ф. Музыченко // Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове. 1902. — Т. 2. — М., 1905. — С. 446—460.
28. Бертенсон В. Болгарские колонии Бердянского уезда Таврической губернии / В. Бертенсон // Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России. — 1901. — № 7—8. — С. 46—65.
29. Дувин И.П. Дмитриевская волость Бердянского уезда Таврической губернии в её прошлом и настоящем. К полувековому юбилею её существования / И.П. Дувин. — Симферополь, 1912. — 69 с.
30. Дувин И.П. Софиевская волость Бердянского уезда Таврической губернии. На память о 21 февраля 1913 года / И.П. Дувин. — Симферополь, 1914. — 54 с.
31. Попруженко М.Г. Материалы для истории славянских колоний в России / М.Г. Попруженко // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 24. — 1902. — С. 33—72.

32. Попруженко М.Г. Из материалов по истории славянских колоний в России / М.Г. Попруженко // Записки Одесского общества истории и древностей.— Т. 28. — 1910. — С.1—34.

33. Попруженко М.Г. Участие Одессы в возрождении народа болгарского / М.Г. Попруженко. – Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 30. — 1912. — С. 396—413.

34. Державин Н.С. У болгар в Таврической губернии / Н.С. Державин // Этнографическое обозрение. — 1900. — № 4. — С.52—68.

35. Державин Н.С. Этнографические условия развития болгарских колоний в Бердянском уезде Таврической губернии / Н.С. Державин // Известия СПб. Славянского благотворительного общества. — 1902. — № 2. — С. 2—9.

36. Державин Н.С. Звуковые особенности говора болгар переселенцев Бердянского у. Таврич. г. / Н.С. Державин // Известия Отделения Русского языка и словесности Императорской Академии Наук. — 1902.— Т.VII.— Кн.1.— С.137—151.

37. Державин Н.С. Заметка о болгарском говоре с.Терновка Мелитопольского у. Таврич. губ. / Н.С. Державин // Известия Отделения Русского языка и словесности Императорской Академии Наук. — 1905. — Т. X.— Кн. 1. — С.136—146.

38. Державин Н.С. Болгарские колонии Новороссийского края (Херсонской и Таврической губернии) / Н.С. Державин // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — № 41. — 1908. — С.1—237.

39. Державин Н.С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии): Материалы по славянской этнографии / Н.С. Державин // Сборник за народни умотворения и народопись. — Т. XXIX. — София: Държавна печатница, 1914. — 259 с.

40. Державин Н.С. Болгарские колонии в России / Н.С. Державин. — Т. 2. Язык. — Пг.,1915. — 648 с.

Сергій Пачев (*Запоріжжя, Україна*). **Болгарська тема у працях істориків Степової України XIX – початку XX ст.**

Стаття присвячена вивченню наукового доробку дослідників Степової України XIX – початку XX ст. з історії болгарських поселень на території краю. Зроблено висновок про вагомий внесок історичної регіоналістики у становлення вітчизняної історичної болгаристики.

Ключові слова: болгари, історіографія, історична болгаристика, Степова Україна.

Сергей Пачев (*Запорожье, Украина*). **Болгарская тема в трудах историков Степной Украины XIX – начала XX в.**

Статья посвящена изучению научного наследия исследователей Степной Украины XIX – начала XX в. по истории болгарской диаспоры на территории края. Сделан вывод о весомом вкладе исторической регионалистики в становление отечественной исторической болгаристики.

Ключевые слова: болгары, историография, историческая болгаристика, Степная Украина.

Sergiy Pachev (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **The Bulgarians theme in the works of historians in Steppe Ukraine in the XIX – in the beginning of XX century**

This article is devoted to the study of the works of researchers in Steppe Ukraine in the XIX – the beginning of the XX century on the history of Bulgarian settlements in the region. The conclusion about the contribution of historical Regionalistics to the formation of national historical Bulgarian studies.

Keywords: Bulgarians, historiography, historical bulgarian studies, Steppe Ukraine.

Катерина ПЕТРОВА
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.2: 070.481 (477.64) "19"

**“Александровские новости” як джерело
з історії благодійності м. Олександрівська
Катеринославської губернії початку ХХ ст.**

Газета “Александровские новости” є унікальним представником провінційної преси. Будучи складовою преси Російської імперії, дана газета має свої специфічні риси, пов’язані з розвитком регіону. Як елемент системи періодики регіону, вона відбиває його духовні та культурні зв’язки. Своє місце серед публікацій даної газети посідає питання благодійності, представлене публікаціями стосовно діяльності благодійних установ та організацій.

До історії преси Катеринославської губернії зверталися: одеська дослідниця І. С. Гребцова [40], досліджуючи формування періодичної преси південного степового регіону Російської імперії; запорізька дослідниця Д. З. Аванесян [38], предметом вивчення якої стала газета “Екатеринославские губерньские ведомости”. Безпосередньо газети Олександрівська потрапили в поле досліджень філологів: київської дослідниці О. Д. Школьної [42], яка присвятила свої дослідження пресі Катеринославщини, та запорізьких – І. Герман [39], Т. Хітрової [41].

Мета статті – прослідкувати історію благодійності м. Олександрівська Катеринославської губернії на матеріалах газети “Александровские новости”.

Предметом даного дослідження є комплекс публікацій на сторінках газети “Александровские новости”, які відбивають історію благодійності м. Олександрівська. Об’єктом дослідження є газета “Александровские новости” за 1910 – 1912 рр. У статті поставлено завдання провести суцільну евристику публікацій газети “Александровские новости” щодо відображення історії благодійності м. Олександрівська Катеринославської губернії.

Формування преси нерозривно пов’язане з історико-культурними умовами розвитку краю. Багато вільних земель, сприятливий ґрунт та клімат – все це диктувало зайняття сільським господарством, а багатство земельних надр – промисловістю. Таким чином, в регіоні активно розвивались промисловість, сільське господарство, проте страждала культура. Так, за словами запорізької дослідниці Т. Хітрової, край не прославився видатними художниками, письменниками, архітекторами, проте мав видатних педагогів та істориків, які склали потужний осередок, що міг конкурувати з іншими по всій Російській імперії [41, с. 23]. Все це вплинуло на розвиток періодичної преси на півдні України, та в Олександрівську зокрема.

Як зазначає О. Школьна, до 1917 р. у Олександрівську виходило 23 видання [42, с. 56], одним з яких стала заснована у травні 1910 р. газета “Александровские новости”. Засновником та одночасно редактором і видавцем газети з часу її заснування став Абрам Борисович Шрайбер, який пізніше вигідно продав газету. Така практика була вже знайома А. Шрайберу, він був редактором та видцем найпотужнішої газети Бердянського повіту “Бердянские новости”, що виходила з

28 лютого 1910 р. Вже через півроку газета “Бердянские новости” стала популярною, виходила щоденно і у такому форматі проіснувала до 1917 р. Проте А. Шрайбер продав її, як і пізніше “Александровские новости”. Т. Хітрова висловлює думку, що для А. Шрайбера такі маніпуляції були джерелом прибутку [41, с. 27]. Таким чином, з січня 1912 р. редактором “Александровских новостей” став А. І. Шиндельман (Яким Кримський), а видавцем – Л. В. Шпрехер [30, с. 2].

Перший номер газети “Александровские новости” побачив світ 2 травня 1910 р. Було зазначено, що газета є політичною, суспільною, науково-літературною та торгово-промисловою. Планувалося, що газета виходитиме щоденно, проте тимчасово виходила три рази на тиждень: у середу, п’ятницю та неділю. Показовим було, що у кожному номері у рубриці “Местная хроника” повідомлялося, коли вийде наступний номер газети.

У першій статті “От редакции” першого номеру “Александровских новостей” редакція пояснювала читачам напрямок роботи газети, мету, яку ставила перед собою. В цій же статті наголошувалося, що редакція “на глухо и на крепко запирается от дешевой, обывательской сплетни” [1, с. 2]. Проте, порушила свою обіцянку вже у № 108, в якому запровадила рубрику “О чем говорят”, де, як раз, і зазначалася непідтверджена інформація, тобто чутки [8, с. 3].

Як зазначала сама редакція, кореспонденти “Александровских новостей” знаходилися не лише в Олександрівську, а і у всіх містах Катеринославської губернії. Більшість авторів використовували псевдоніми: ініціали – Н.З., скорочення – Е-зрас, вигадані – дядя Савва тощо. Проте, через недостатню увагу дослідників до преси Олександрівська та відсутність історичних праць з цього питання, не має змоги визначити, хто саме приховувався за тим чи іншим псевдонімом. Відомим автором “Александровских новостей” був Яким Кримський.

Інформацію про благодійність знаходимо у наступних рубриках. Рубрика “Местная хроника” подає лише короткі відомості з благодійної справи. Ці повідомлення стосувалися окремих пожег, повідомлень про збори благодійних організацій. Газета містила також окремі статті, що характеризували діяльність певної благодійної установи. Відмінною рисою газети “Александровские новости” було обговорення питань благодійності у формі фейлетону. Такий вид повідомлення про благодійність є дуже цінним, оскільки не лише розкриває діяльність певної установи, але і подає думку автора, що відображає думку частини суспільства, з цього приводу.

Щодо тематичного забарвлення газети “Александровские новости” у напрямку благодійності, то підвищеною увагою преси користувалися: хутір глухонімих, Товариство допомоги бідним євреям ремісникам, Дамський благодійний кружок та акція “Біла квітка”. Вперше хутір глухонімих згадується на сторінках видання у зв’язку з питанням щодо виділення землі для хутору. Редакція, намагаючись привернути увагу до хутірських проблем, вирішила розкрити історію цього питання з самого початку.

Справа була у тому, що після будівництва на хуторі машинобудівного заводу, що отримав назву Марїнського, постало питання про необхідність житлових приміщень для робітників та адміністрації заводу. Перше клопотання про продаж землі Олександрівський відділ піклування про глухонімих подав ще на початку вересня 1909 р. Проте, біля 3 місяців воно, навіть, не виносилося на розгляд. А коли все ж відбулося обговорення цього питання, воно, як не дивно (адже клопотанню сприяв сам міський голова), викликало багато заперечень. Міська дума більше схилилася до оренди ділянки, але аж ніяк не її продажу. Вагання були

викликані тим, що міська земля починала зростати у ціні, а хутору, як не крути, прийшлося б продати землю дешевше, все ж таки благодійна організація. У одній зі статей наведено цитату члена міської думи П. Г. Орлова: “Это [хутір] для нас «больное дитя», с которым городу приходится возится и помогать денежными субсидиями, и продавая участки на льготных условиях! А что город от него имеет?! Нет, нам самим нужны места, которые теперь так дороги, благодаря строительной горячке”. У кореспондентів газети мимоволі постає питання: якщо клопотання, що висуває сам міський голова, не може вирішитися рік, то скільки років необхідно для вирішення клопотань, піднятих звичайними людьми? [2, с. 3].

Про бажання авторів газети посприяти вирішенню справи свідчить стаття, головною метою якої є показати хутір з найкращого боку і наголосити ще раз про необхідність виділення землі під житлові приміщення при заводі. Стаття побудована у формі екскурсії на хутір глухонімих, результатом якої є його опис. [3, с. 2]. З огляду на мету написання статті слід враховувати, що автор міг прикрасити побачене та не взяти до уваги недоліків. Результатом чого є односторонній опис хутору. Аналогічною за метою написання є стаття про школу для дітей, що не встигають, на хуторі глухонімих, яка постає перед читачем прогресивною, майже ідеальною [4, с. 2].

На сторінках видання можемо простежити ще один інцидент щодо хутору глухонімих, пов'язаний з недбалим веденням фінансових справ на хуторі та звинуваченнями у фінансових махінаціях голови Олександрівського відділу піклування про глухонімих Фелікса Францовича Мовчановського. З самого початку розгортання цього питання газета “Александровские новости” повністю підтримувала міського голову (Ф. Мовчановський на той час займав посаду міського голову), стала на його захист. В перших статтях автори вважають звинувачення безпідставними, називають Ф. Мовчановського генієм хутору, говорять, що завдяки йому Олександрівськ з провінційного болота перетворився у квітуче промислове місто [11, с. 2 – 3]. Тон газети дещо змінився, коли справою зацікавилася ревізійна комісія, яка в своєму складі мала представника Піклування про глухонімих з Петербургу, та коли дана комісія виявила недоліки роботи Ф. Мовчановського, зокрема у веденні фінансових справ хутору.

Скоріше за все, газету не раз звинувачували у суб'єктивності щодо цього питання, оскільки певні статті містять яскраве наголошення на використанні достовірних джерел інформації, а зокрема результатів ревізії. [12, с. 2]. За результатами ревізії заборгованість Олександрівського відділу піклування про глухонімих складала: за векселями – 191 500 руб., за квитанціями – 309 669 руб. 98 коп., за відкритими рахунками – 33 36(?) руб. 26 коп., по заводу – 40 356 руб. 67 коп., по типографії – 437 руб. 91 коп., іпотечний борг – 152 887 руб. тобто, всього – 729 542 руб. [13, с. 2].

Причини розголосу справи Ф. Мовчановського можемо простежити зі звіту ревізійної комісії, наведеному у одній зі статей “Александровских новостей”: “Встречая полное одобрение своей деятельности среди всех слоев общества, Отдел, в течении, главным образом, последних 4 года, встречает какое-то противодействие со стороны своего же Центрального учреждения, то есть Попечительства”. Таким чином, наголошує автор видання, починання Мовчановського, з нічого зроблені мільйонні статки, не могли не викликати задрощів з боку Піклування (мається на увазі Піклування государині імператриці Марії Федорівни про глухонімих у Петербурзі) [14, с. 2].

Містом також поширилися чутки щодо “казусу”, що стався під час розіграшу чергової лотереї. Перед розіграшем Олександрівський відділ піклування про

глухонімих розіслав усім своїм агентам з продажу лотерейних квитків розпорядження, що всі не поверненні до Відділу квитки до 23 грудня, будуть вважатися такими, що куплені самими агентами. Проте московський агент Відділу, Поліванов, повертаючи квитки 27 грудня, зняв з себе відповідальність за несвоєчасне їх повернення. Але, поки квитки перебували в дорозі від Москви до Олександрівську, відбувся розіграш лотереї і на один з цих квитків випав виграш у сумі 3000 руб. Поліванов заявив свої права на виграш. Проте, Ф. Мовчановський, маючи при квитках супроводжувального листа, відмовився виплатити відповідний виграш. Через це між Мовчановським та Полівановим велася переписка та, навіть, відбулася зустріч, результатом якої стало наступне рішення: Поліванов отримував 1500 руб., проте давав розписку на отримання 3000 руб., а інші 1500 руб. жертвував на користь хутору. Таку розписку Поліванов вивіз з Москви, а Відділ в свою чергу виплатив йому 1500 руб. Проте доля іншої частини виграшу ще довго залишалася невизначеною, адже як виявилось, на рахунок пожертв такої суми записано не було. Цілих три місяці невідомо було місце перебування цих грошей. Після чого вони були внесені Рудановським, який заявив, що гроші перебували у Мовчановського, хоча останній стверджував протилежне. В кінцевому рахунку обидва звернули провину на бухгалтера Чуракова, мовляв той не прописав по книгам [16, с. 2].

З попередніх статей спостерігаємо підтримку редакції газети “Александровские новости” Ф. Мовчановському. Це простежується з позитивних його характеристик та статей виправдувального характеру. Проте надалі картина змінювалася, справа набувала нових оборотів. У квартирі Мовчановського та Рудановського був здійснений обшук, в наслідок якого було вилучено велику кількість документів, що стосувалися хутору глухонімих. Разом з тим Мовчановський та Рудановський за розпорядженням слідчого були арештовані [17, с. 3]. Мовчановському висунули обвинувачення у перевищенні влади та протиправній бездіяльності на службі, розтраті казенних коштів, що тягнуло за собою ув'язнення. За постановою судового слідчого Ф. Мовчановського взяли під варту задля попередження ухиляння від слідства та суду до внесення закладу, сума якого становила 50 тис. руб. Не маючи необхідної суми, Мовчановський викликав в управу гласних міської думи Ліфшица, Ланшина, Караманова, Русова, Бера, Біргера, Мознаїма та Шенделя, які дали слідству заяву про взяття на поруки Мовчановського в означеній сумі [17, с. 3].

Ревізія тривала і вимальовувались нові дані. Було встановлено незаконні та неправомірні дії голови Відділу Ф. Мовчановського та надмірну заборгованість Відділу, яка досягала більше 700 000 руб. До того ж з'ясувалося, що Олександрійський відділ фактично закритий ще 1910 р. (на момент розгляду справи Відділ не працював вже півтора року) через закінчення строку повноважень всіх членів, а відповідно Ф. Мовчановський протягом цього часу одноосібно управляв всім Відділом. Проте, не дивлячись на чутки, комісія обіцяла, що Олександрійський відділ не буде закритий, а функціонуватиме і надалі на чолі з М. М. Захарченко [18, с. 2].

З таким поворотом подій змінилося ставлення газети “Александровские новости” до справи та до Ф. Мовчановського зокрема. Автори тепер називають звіти “глухонімими”, або для “глухо-німо-сліпих”. Причиною цього автор фейлетону називає абсолютний збіг витрат та прибутків, хоча при цьому не враховані інші витрати, як наприклад, витрати по водопостачанню [19, с. 2].

18 травня Мовчановський офіційно був усунений з посади міського голови, його обов'язки почав виконувати член управи статський радник К. М. Дмитренко

[21, с. 3]. Наступним ударом став обшук у конторі Марк та Ко в Петербурзі. Причиною обшуку стало наступне: контора Марк та Ко отримала кредитне замовлення на будівництво в Олександрівську машинобудівного заводу для глухонімих. Контора затратила досить велику суму, яка не збігалася з реальною вартістю будівництва заводу [24, с. 2]. Як наслідок, 15 червня завод зупинився, люди були розраховані. Комісія на чолі з М. М. Захарченко почала проводити перепис та оцінку інвентарю. До того ж ревізори переконалися, що всі способи Мовчановського перетворити глухонімих у корисну робочу силу виявилися марними. Завод обслуговувався найманими працівниками, і лише в столярній майстерні працював один глухонімих. У відділах городництва, садівництва та скотарства глухонімих абсолютно не працювали, адже навесні вони були зайняті іспитами в школі, а на літо їх розпускали по домівкам [25, с. 2]. Але, якщо враховувати, що глухонімих всього лише були учнями, то така тактика є виправданою.

Хоча Ф. Мовчановський був звільнений під заставу 50 тис. руб., проте, несподівано судовий слідчий відкликав свою постанову, а Ф. Мовчановський знову опинився під вартою. Не зневіряючись, Мовчановський подав скаргу до харківської судової палати, яка постановила відмінити останнє рішення та залишити в силі попереднє [27, с. 3]. Після звільнення з в'язниці Ф. Мовчановський не повернувся до Олександрівську, а поселився у Катеринославі. За розпорядженням харківської судової палати справа була передана слідчому з особливо важливих справ харківського окружного суду [29, с. 3]. Відтоді, як зазначають автори видання, справа почала приймати новий, сприятливий для Ф. Мовчановського, вигляд. Всі заставники звільнилися від поручительства, крім дружини. В лотерейній справі теж знайшлися деякі сприятливі для Мовчановського обставини [32, с. 3].

Наслідком вищевказаних подій стали зміни у діяльності Олександрівського відділу піклування про глухонімих. 7 жовтня 1912 р. по височайшому зволненню її імператорської величності государині імператриці Марії Федорівни Олександрівський відділ піклування про глухонімих було відмінено, а замість нього створено Катеринославський обласний відділ, у відання якого було передано всі справи бувшого Олександрівського відділу. Головою Катеринославського відділу призначено катеринославського губернського предводителя дворянства князя Н.Н. Урусова [28, с. 3].

Кількома днями пізніше в квартирі губернського предводителя дворянства Н.Н. Урусова під його головуванням відбулося засідання ради Катеринославського губернського відділу піклування государині імператриці Марії Федорівни про глухонімих, де піднімалося питання про пошук засобів на існування школи глухонімих. Була прочитана телеграма від головної установи, в якій наголошувалося доручити директору олександрівської школи надати свої думки щодо організації учбового ремісничо-сільськогосподарського закладу та всі ремесла, що вже викладаються (типографське, шевське, столярне та ін.) зберегти та розвивати. Невстигаючі учні відтепер мали відрховуватись і знову прийматись на загальних умовах. Прийом безкоштовних учнів припинився до особливого розпорядження. Діти, що навчалися безкоштовно, мали після закінчення залишатися в школі протягом 2 років та працювати на її користь [36, с. 3].

З циклу статей, заміток та фейлетонів стосовно хутору глухонімих можемо простежити, що видання висвітлювало ті питання, що хвилювали громадськість. Крім того, особливе ставлення до справи чи особи впливало на характер

написання статті, що тягне за собою вибірковість та суб'єктивність висвітлення питання.

Газета “Александровские новости” щедро приділяла увагу різноманітним єврейським благодійним організаціям, як наприклад, Товариство допомоги бідним євреям ремісникам та Дамський благодійний кружок. За газетними даними Товариство допомоги бідним євреям ремісникам намагалося всіляко надати допомогу бідним: грошову, у формі їжі, одягу тощо. Воно відкрило дешеву їдальню, бібліотеку (для збору коштів на бібліотеку випускали підписні листи). Товариство мало на меті також влаштувати родильний притулок. На цю добру справу воно отримало пожертву від сім'ї Лящинських у розмірі 12 тис. руб., Р. Б. Кацен пожертвував суму необхідну на річне утримання одного ліжка. Відбулися позачергові збори щодо цього питання і Товариство постановило дати назву притулку ім. Лящинських [33, с. 2 – 3].

Дамський благодійний кружок надавав допомогу нещасним вдовам, сиротам, роділлям, надаючи їм допомогу без вимоги її повернення, акушерську допомогу, білизну породіллям, а також здійснював роздачу щоденних безкоштовних сніданків бідним учням Галмуд-тори [5, с. 2]. Дамський кружок також мав ідею відкрити жіночу професійну школу, для чого влаштували бал-маскарад. Автори газети наголошували, що кружок тримав пальму першості по влаштуванню маскарадів. Доказом цього для них був прибуток від минулорічного (1909 р.) балу, що склав 895 руб, а вечір влаштований 27 листопада цього року (1910 р.) приніс прибутку у 1200 руб. Автори такий успіх пов'язували з симпатією публіки до кружка та його мети влаштувати жіночу професійну школу [7, с. 3].

Проте, ці організації також не уникли чуток та скандалів, які і були висвітлені у пресі, зокрема у газеті “Александровские новости”. Так, 16 січня 1911 р. здійснювався рік від заснування дешевої їдальні. У проведенні святкування Товариству допомагав Дамський кружок. Було зібрано 246 руб. 34 коп. [9, с. 2]. Проте, навколо цього святкування почали ширитися чулки, ніби відбулося воно на кошти, зібрані для бідних євреїв ремісників, ніби за їх рахунок запрошених осіб годували обідом та веселили танцями і музикою. Проте Товариство надіслало до редакції газети “Александровские новости” листа, у якому заперечувало це [10, с. 3].

Тільки-но вщухли пристрасті щодо святкування річниці їдальні, як з'явилися нові. В Товаристві відбувся розкол серед його членів. Яблуком роздору стала Р. М. Щедрович – бухгалтер дешевої їдальні. З самого початку існування їдальні гроші зберігалися безпосередньо у Р. М. Щедрович. Минулого року (1910 р.) правління Товариства запропонувало їй внести кошти у відділення банку, від чого бухгалтер відмовилась. Правління звинуватило її у привласненні коштів, проте на її бік стала ревізійна комісія. Доводи правління зводилися до відмови Р. М. Щедрович надати звіти про свої грошові операції по їдальні, а також відмови ревізійної комісії негайно провести ревізію їдальні. Проте перемога була на стороні Щедрович, і вже наприкінці засідання їй висловили подяку та співчуття з приводу “печального недорозуміння” [15, с. 3].

Чорна смуга у діяльності товариства на цьому не скінчилася. 31 березня 1912 р. відбулося чергове засідання Товариства, на якому крім звичних для засідань справ, підняли питання про вигнання зі свого середовища інтелігентів. Адже товариство згідно своєї назви мало допомагати ремісникам, а також очолюватися ремісниками. Протягом засідання точилися суперечки, внаслідок яких постановили позбавити права голосу членів неремісників. У зв'язку з таким

рішенням, подали заяву про свій вихід А. Л. Стояновський, А. Гольберг, а також А. Іозев, хоча останній був представником ремісників [34, с. 3].

У одному з фейлетонів автор у формі легенди запрошення на князювання до Києва повідомляє історію заснування Товариства та роль у цьому інтелігентів. Таким чином, коли виникло товариство, члени-ремісники зрозуміли, що їм не впоратись з полем діяльності. Тому запросили інтелігентів, щоб ті навчили їх як вести справи. Інтелігенти шукали засоби до існування Товариства, влаштували лотереї, маскаради. Їхніми зусиллям з'явилися дешева їдальня, бібліотека. Тепер, коли справи налагоджено ремісники відмовились від послуг інтелігентів, та перебрали управління до себе [35, с. 3].

Моменти, пов'язані з діяльністю Товариства допомоги бідним євреям ремісникам, знаходимо у статтях, коротеньких повідомленнях та фейлетонах. Короткі повідомлення рубрики “Местная хроника” в основному зазначають дату загальних зборів та які питання мали на них обговорюватись. Статті містять інформацію щодо діяльності Товариства, а фейлетони викладають думку автора, а, відповідно, редакції та частини суспільства стосовно тієї чи іншої сторони діяльності, події тощо. Статті та фейлетони містили інформацію, яка могла зацікавити громадськість, викликати інтерес, а також підвищити популярність видання, як такого, що стоїть на стороні правди. А тому вони часто мали скандальний характер, з елементами інтриги та пліток.

Приділило увагу видання і новому для Олександрівська святу “Білої квітки”. Інженер А. І. Роговський та лікар М. М. Жаботинський 1911 р. подали клопотання начальнику губернії щодо влаштування в Олександрівську свята «Білої квітки» на підтримку хворих на туберкульоз. Дозвіл було отримано, а днями свята визначено 21 та 22 травня. Газета періодично повідомляла плани щодо організації свята. Таким чином, спершу планувалося першого дня свята влаштувати продаж квітів у всіх приватних та державних установах, а на другий день – на вулицях міста, театрах, садах тощо. Кружки для збору пожертв, значки та квіти замовили в Катеринославі. Було замовлено 20 000 шт. штучної білої ромашки.

У окремих підрозділах виокремили с. Шенвізе, де була своя організація, яка отримала кружки та квіти від комітету та влаштувала продаж сама. Окремий підрозділ утворило також відділення залізної дороги.

Після зборів організаційного комітету, до якого приймалися всі представники місцевих благодійних організацій, комісія внесла певні зміни у проведення свята. Першого дня в суботу мали їздити містом два автомобілі з плакатами. У неділю продавці квітів мали знаходитись по всьому місту. Ціна паперової ромашки складала Зкоп., батистової – 5 коп. Передмістям мали їздити чотири автомобілі, надані для свята комітету у користування. Два з цих авто мали курсувати між Шенвізьським мостом та Слобідкою та возити публіку за особливу плату. На площі біля народного дому мав грати оркестр. Ввечері планувався продаж квітів у кінематографі, театрах, садах, при чому у міському саду був павільйон з живими квітами. В суботу також планувалося дві лекції стосовно туберкульозу, які читали лікарі С. А. Томілін та Г. А. Бердичевський [20, с. 2].

Автори виклали в газеті власні спостереження в цей день, за якими кожен поспішав придбати квітку: хлопець з дірваними відрами, візник, згорблена стара, навіть жителі горьківського “дна”. Всі з урочистим виглядом носили квітки [22, с. 2].

Після закінчення свята кружки були здані у Олександрівське відділення санкт-петербурзького банку, в приміщенні якого відбувався підрахунок грошей в кружках. При чому зазначається, що члени комісії нерідко додавали власні кошти,

аби округлити суму в кружці. Підрахунок завершився 24 травня, отримали наступні результати. Зі ста кружок у застосуванні було 96, з яких зібрано 3843 руб. 56 коп. (в газеті наведені суми з кожної кружки). Окремі підвідділи також зробили свій внесок: у с. Шенвізе було зібрано 836 руб. 35 коп., а підвідділом залізної дороги – 449 руб. 80 коп. Крім збору в кружки, люди особисто приносили пожертви до комітету: від сім'ї Бадовських – 100 руб., Я. Ф. Пшеничного – 20 руб., В. А. Беляєвої – рідкісна монета, яка мала бути продана нумізматичному магазину. Всього збір склав 4130 руб., що було внесено до Олександрівського відділення петербурзького банку. Проведення акції “Біла квітка” у Олександрівську та Шенвізе викликало хвилю схваленень та наслідувань. Як наслідок, в колоніях Хортиця та Кічкас за прикладом Олександрівська також було влаштоване свято “Білої квіткі”.

Благі починання щодо боротьби з туберкульозом на цьому не скінчилися. 26 травня 1911 р. відбулося об'єднане засідання ради Сімейно-педагогічного кружка та правління Товариства лікарів м. Олександрівська, на якому обговорювалося питання про вступ обох до Всеросійської ліги боротьби з туберкульозом таким чином, щоб утворити відділ Ліги для Олександрівська та повіту [23, с. 3]. Після отримання дозволу одразу відбулося засідання Олександрівського відділу ліги, на якому постановили суму від збору передати Відділу, повідомити місцеву адміністрацію про початок дій Відділу та відкрити прийом членів. Прийом членів мав здійснюватись за простим записом у членів правління. Членський внесок у 1911 р. становив 50 коп. Також на цьому засіданні був обраний голова Відділу, ним став А. І. Роговський. Відділ працював не номінально. Ним була відкрита безкоштовна амбулаторія для хворих туберкульозом [27, с. 2]. Знайшлися лікарі, що погодились працювати безкоштовно [31, с. 3]. Наступного 1912 р. знову влаштовували свято “Білої квіткі”. Для кращого його проведення на організаційні збори запросили всіх, хто приймав участь в організації свята минулого року [37, с. 3].

Інформація щодо проведення акції “Біла квітка” має своє представлення у коротких повідомленнях, статтях, фейлетонах та об'явах. Всі вони мають позитивний характер, спрямований на підтримку нової акції.

На сторінках газети також можна знайти деякі аспекти діяльності Покровського братства. Відзначимо лише найвизначнішу подію для м. Олександрівська пов'язану з діяльністю Братства – це відкриття нічліжного дому 28 листопада 1910 р. на Тюремній площі. Притулок був розрахований на 100 ліжок, з яких 10 влаштовано на кошти міських громадських зборів, 5 – на кошти лікаря В. В. Тучі, 1 – П. Я. Гавриловського, 1 – міського громадського банку. 1 – А. Є. Ріхтер, 1 – Ф. П. Очкуренко, 1 – Е. Л. Лівшиц, О. Ф. Циглер пожертвував 6 лав. При притулку була влаштована спеціальна вдосконалена дезінфікуюча камера [6, с. 3].

На сторінках “Александровских новостей” містяться окремі відомості щодо Товариства допомоги бідним учням жіночої міської гімназії, Сімейно-педагогічного кружка, Товариства тверезості, а також щодо приватних пожертв окремим особам чи сім'ям.

Газета, в тому числі “Александровские новости” є специфічним джерелом з історії благодійності. Хоча такий вид джерел має певні недоліки: по-перше, за однією лише періодикою неможливо повноцінно простежити історію благодійних організацій, установ; по-друге, періодика, особливо у статтях та фейлетонах, сповнена суб'єктивізму. Особисті симпатії авторів впливали на висвітлення того чи іншого питання, що тягло за собою однобічність. Проте, вивчаючи даний вид

джерел можемо побачити, які питання хвилювали громадськість, адже газета на перший план виносить саме такі, з'ясувати інформацію, яка не зафіксована в офіційних документах. Можемо також прослідкувати, які благодійні організації відрізнялися найбільш активною діяльністю, як наприклад, Олександрівський відділ піклування про глухонімих, Товариство допомоги бідним євреям ремісникам. Можемо побачити симпатії суспільства певним благодійним організаціям та їх членам, оскільки газети часто відбивають думку громадськості, бажаючи утримати репутацію видання, що стоїть на боці правди, добра та справедливості. Яскравим прикладом цього може бути висвітлення діяльності хутору глухонімих та його попечителя Ф. Мовчановського.

Джерела та література:

1. От редакции // Александровские новости. – № 1. – 2.05.1910. – С. 2.
2. По поводу // Александровские новости. – № 20. – 16.06.1910. – С. 3.
3. Наблюдатель. Впечатления от осмотра Мариинского завода и хутора глухонемых // Александровские новости. – № 49. – 22.08.1910. – С. 2.
4. Узанский В. Школа для неуспевающих // Александровские новости. № 61. – 10.09.1910. – С. 2.
5. По поводу // Александровские новости. – № 90. – 26.11.1910. – С. 2.
6. Открытие ночлежного дома // Александровские новости.– № 92. – 1.12.1910. – С. 3.
7. Бал-маскарад // Александровские новости. – № 92. – 1.12.1910. – С. 3.
8. О чем говорят // Александровские новости. – № 108. – 7.01.1911. – С. 3.
9. Отчет Дам попечительниц Дешевой столовой и Правления Общества пособия бедным евреям ремесленника г. Александровска по устройству Празднования Годовщины Открытия Дешевой столовой 16 января 1911 г. // Александровские новости. – № 116. – 26.01.1911. – С. 2.
10. Письмо в редакцию // Александровские новости. – № 117. – 28.01.1911. – С. 3.
11. С. Б. Мирная экспроприация на хуторе глухонемых // Александровские новости. – № 139. – 20.03.1911. – С. 2 – 3.
12. Тоскин С. К «событиям» на хуторе для глухонемых // Александровские новости. – № 141. – 25.03.1911. – С. 2.
13. В отделе глухонемых // Александровские новости. – № 142. – 27.03.1911. – С. 2.
14. В отделе глухонемых // Александровские новости. – № 143. – 30.03.1911. – С. 2.
15. В обществе ремесленников // Александровские новости. – № 146. – 6.04.1911. – С. 3.
16. На хуторе глухонемых // Александровские новости. – № 158. – 4.05.1911. – С. 2.
17. Телеграмма кредиторов хутора глухонемых // Александровские новости. – № 162. – 11.05.1911. – С. 3.
18. На хуторе для глухонемых // Александровские новости. – № 163. – 15.05.1911. – С. 2.
19. Тоскин С. Изо дня в день // Александровские новости. – № 164. – 18.05.1911. – С. 2.
20. По поводу праздника белого цветка // Александровские новости. – № 164. – 18.05.1911. – С. 2.
21. Отстранение Ф. Ф. Мовчановского от исполнения обязанностей гор. головы // Александровские новости. – № 165. – 20.05.1911. – С. 3.
22. К празднику белого цветка // Александровские новости. – № 167. – 25.05.1911. – С. 2.
23. Праздник белого цветка // Александровские новости. – № 168. – 27.05.1911. – С. 3.
24. Хутор глухонемых // Александровские новости. – № 171. – 3.06.1911. – С. 2.
25. Грандиозная авантюра под флагом благотворительности // Александровские новости. – № 215. – 14.09.1911. – С. 2.
26. Освобождение из тюрьмы Александровского городского головы Ф. Ф. Мовчановского // Александровские новости. – № 232. – 23.10.1911. – С. 3.

27. Борьба с чахоткой // Александровские новости. – № 233. – 26.10.1911. – С. 2.
28. Хроника // Александровские новости. – № 236. – 2.11.1911. – С. 3.
29. К делу Мовчановского // Александровские новости. – № 241. – 13.11.1911. – С. 3.
30. Наши цели и задачи // Александровские новости. – № 262. – 3.01.1912. – С. 2
31. Дозорный С. Кусочки // Александровские новости. – № 268. – 11.01.1912. – С. 3.
32. К процессу Мовчановского // Александровские новости. – № 274. – 18.01.1912. – С. 3.
33. Г-г А. М. Родильный приют // Александровские новости. – № 280. – 25.01.1912. – С. 2–3.
34. У ремесленников // Александровские новости. – № 336. – 3.04.1912. – С. 3.
35. Записки журналиста // Александровские новости. – № 337. – 4.04.1912. – С. 3.
36. В совете попечительства о глухонемых // Александровские новости. – № 348. – 17.04.1912. – С. 3.
37. Хроника // Александровские новости. – № 359. – 29.04.1912. – С. 3.
38. Аванесян Д. З. “Катеринославські губернські відомості” як джерело з історії культурного життя Катеринославщини XIX ст. // http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Iikp/2009_6/16.pdf.
39. Герман І. С. Запорізька преса 20 – 40-х рр.. XX ст.: жанрово-стильові особливості : дис. ... к. філол. н. : 10.01.08 / І. С. Греман – К., 2003. – 210 с.
40. Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.) / И. С. Гребцова / Одесский нац. ун-т им. М. И. Мечникова – Одесса : Астропринт, 2002. – 407 с.
41. Хітрова Т. Монополізм як ознака розвитку приватної преси Запорізького регіону (1906 – 1917) / Т. Хітрова // Журналістика. – Запоріжжя – 2009. – Вип. 8 (33). – С. 22 – 32.
42. Школьна О. Д. Становлення та розвиток системи періодичної преси Катеринославської губернії 1838 – 1917 рр. : дис. ... к. філол. н. : 10.01.08 / О. Д. Школьна – К., 1997. – 201 с.

Катерина Птерова (*Запоріжжя, Україна*). “Александровские новости” як джерело з історії благодійності м. Олександрівська Катеринославської губернії початку XX ст.

На матеріалах газети “Александровские новости” досліджено історію благодійності у м. Олександрівську Катеринославської губернії. Проаналізовано публікації газети стосовно благодійності, що дозволило простежити не лише офіційну, але і думку суспільства з питань благодійності.

Ключові слова: газета “Александровские новости”, благодійність, хутір глухонімих, акція «Біла квітка».

Катерина Петрова (*Запоріжжя, Україна*). “Александровские новости” как источник по истории благотворительности г. Александровска Екатеринославской губернии начала XX ст.

На материалах газеты “Александровские новости” прослежено историю благотворительности в г. Александровске Екатеринославской губернии. Проанализировано публикации газет, касающиеся благотворительности, что дало возможность проследить не только официальное, но и мнение общества по вопросам благотворительности.

Ключевые слова: газета “Александровские новости”, благотворительность, хутор глухонемых, акция «Белый цветок».

Katerina Petrova (*Zaporozhia, Ukraine*). “Alexandrovskie novosti” as a source to the history of charity of Olexandrivsk of Katerynoslav province in the beginning of the 20th century.

On the basis of the materials of “Alexandrovskie novosti” the history of charity in Olexandrivsk of Katerynoslav province is researched. The publications which are connected with charity are analyzed that allowed us to trace not only the official opinion but also the thoughts of the society on the charity questions.

Key words: newspaper “Alexandrovskie novosti”, charity, khutor for Deaf-and-dumb, philanthropy «White Flower».

Оксана БУБЛИК
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 373:72(477.64) “18/19”

**Особливості архітектури початкових
учбових закладів повітового міста
Олександрівська наприкінці XIX –
початку XX ст.**

Під загальним тиском соціального розвитку та модернізаційних процесів з другої половини XIX ст. в Російській імперії виникає нестача кваліфікованих робітників. Новий рівень промисловості вимагав вміння роботи з машинним устаткуванням за інноваційною технологією та інтегрованою організацією праці. За таких умов царська влада змінює своє відношення до питання освіти і наголошує на необхідності отриманні базових знань. Зацікавленість з боку можновладців призводить до проведення освітньої реформи у 1864 р., за якою була утворена початкова ланка освіти, представлена народними училищами. Зокрема, державна освітня реформа сприяла до розуміння необхідності забудови окремих відповідних устаткованих будівель [1, с.270].

Переважна більшість періодичних та науково-популярних видань загострюють увагу на навчальному процесі та динаміці збільшення навчальних училищ в повітовому місті. Узагальнений науковцями виклад інформації не надає можливості виділити історико-архітектурні відомості певних початкових закладів, їх особливості та специфіку будівництва. На протигагу, решта дослідників з даної теми відмежовано розглядають історію одного училища, що призводить до втрати синтетичного зв'язку між початковими закладами. Тож, метою даного дослідження є висвітлення історичних аспектів будівництва початкових учбових закладів другої половини XIX – початку XX ст., розгляд вимог до технологічних та стильових рішень архітектури відповідних закладів, їх співвідношення внутрішнього та зовнішнього планування, а також трансформація функціонального спрямування даних будівель.

У другій половині XIX ст. загальноімперська освітня реформа не отримала в повітовому місті широкого резонансу. Незначна місцева промисловість не висувала необхідності профзамовлень. До того ж реформа не мала на меті просвітницьку діяльність, тому розвиток освіти в повітовому місті на чолі з інтелігенцією був достатньо кволим. Прохання про відкриття освітніх закладів до місцевих органів відкладалися та закінчувалися невизначеністю [2, 44]. Актуалізація питання про відкриття початкових учбових закладів відбулася на початку XX ст., що було пов'язано з стрімким розвитком місцевої економіки. Тож, ініціативу по впровадженню закладів такого гатунку перехопили місцеві органи влади та представники заможного стану, серед якого власники промислових та комерційних установ.

На 1914 р. в м. Олександрівську нараховувалося двадцять п'ять початкових закладів, що було втричі більше порівняно з другою половиною XIX ст. [2,44]. Зокрема, в початковій ланці освіти відбулося диференційне розмежування.

З'являлися початкові заклади з певною (переважно комерційною) спеціалізацією. Слід зазначити, що контингент вихованців даних закладів складали представники нижчого та частково середнього класу, які формували майбутній робітничий клас. Незважаючи на розповсюдженість серед цих станів глинобитної та дерев'яної архітектури, більшість з цих закладів розміщувалася в цегляних будівлях. Проте навчальні заклади такого гатунку ще не мали усталеної архітектурної практики.

Загальноімперська архітектура даного періоду презентувала широкий спектр стилів. Будівництво училищ на губернському рівні виконувалося в модерному чи цегляному стилях, а також в ретроспективній архітектурній течії – неруській, необароко та неокласицизму. З поміж них переважали неруський, цегляний та модерн. Перші дві були традиційними для початкової забудови. Останній – модерн, хронологічно пізніший, використовували опосередковано. Його застосування вирішувало проблеми внутрішнього планування та розширювало діапазон отримання природного світла.

Найбільш активно в архітектурі початкових учбових закладів повітового міста використовували цегляний та неруський стилі. Останній стиль втілювали в різних варіаціях, що позначилося в оформленні вікон, дверей та підвіконної частини сандриками й візерунково-рельєфною кладкою.

Будівля жіночого парафіяльного училища ім. М.В. Гоголя з'явилася на розі вулиць Николаївської та Покровської на початку ХХ ст. Під впливом історичних подій вулиці міста були перейменовані відповідно у вул. Артема та Свердлова [3]. Одноповерхова будівля жіночого училища виконана у неоруському та цегляному стилях. Присутність стилю була відмічена в оформленні вікон, дверей та міжвіконних колон. Двері та опосередковано вікна обрамлені високим ритмічним сандриком з наверхшям у вигляді двох кокошників. Сандрики вікон розташовані на стилізованих у руському стилі контрналичниках. Зокрема, руський рельєфний промалюнок був застосований для обрамлення міжвіконних колон, імітуючих наявність ризалітів. Решта міжвіконних простінків заповнена геометричними слабоборзвинутими нішами, які зрідка використовували в повітій архітектурі неруської течії. Безперечною ознакою неоруського стилю є візерункова рельєфна кладка [4]. В архітектурі фасаду даного будинку вона була застосована в оформленні сандриків та підвіконня.

Інший варіант використання неоруського стилю було застосовано для будівлі Миського чоловічого початкового училища, зведеного на Тюремній площі на початку ХХ ст. На сьогодні споруда царського освітнього закладу розташована за адресою вул. Військоматська, 5. Оформлення неоруського стилю позначено в обрамленні вікон – сандриків та контрналичників. Зокрема, підвіконна частина виконана рельєфною кладкою за мотивом “блискавка” руської архітектури. Неоруська візерункова кладка простежується в обрамленні карнизів, яка одночасно виконує функцію кронштейнів та сандриків.

Зокрема, стилізації в неруському стилі зазнала будівля торгової школи. Будівля закладу була зведена на початку ХХ ст. на розі вулиць Тургенівської та Гоголівської [5, 2]. слід зазначити, торгова школа була вузькоспеціалізованим закладом, який орієнтувався на російськомовне населення. За статутом 1901 р. заклад підготував службовців торговельних та промислових установ. Школа пропрацювала з 1902 по 1907 роки. За радянської влади, у 1920 р. заклад був трансформований у трудову школу №6. У 1943 р. учбовий заклад було реформовано у загальноосвітню школу №5. На сьогодні споруда займає розу

сучасних вулиць Гоголя та Тургенева, 33. Перший поверх будівлі займає природознавчий музей ЗНУ та україно-швейцарський центр англійської мови для малюків.

Первісно будівля школи була одноповерховою. Характерні риси неоруського стилю були позначені в обрамленні вікон, підвіконної частини та карнизу відповідного поверху. Вікна поверху завершені простим наличником. Вище останнього розташований сандрик на декорованих кронштейнах. Проміжок між наличником та сандриком займає геометричне декорування, виконане у неоруському стилі. Підвіконна частина виділена двома увігнутими прямокутниками – неоруською рельєфною кладкою у вигляді “блискавки”. Також, неоруської стилізації зазнало оформлення карнизу, підкреслене візерунково-рельєфною руською кладкою за мотивом «сухарики».

У післявоєнні роки у зв'язку зі збільшенням населення міста будівлю олександрівської торгівельної школи розширили. Було прибудовано праву частину та надбудовано другий поверх. Радянські видозміни дезорганізували фасад будівлі, що порушило її первісний архітектурний стиль.

Опосередковано оформлення неоруського стилю було позначено в обрамленні будівлі училища при залізничній станції Олександрівській. Училища при залізничних станціях в повітовому місті почали діяти в останній чверті XIX ст.. Такі заклади працювали при обох станціях міста – Катериненській та Олександрівській. Перше училище при станції датується 1888 р., яке з 1898 р. стало двокласним. При новому селищі залізної станції Олександрівській у 1905 р. з'явилося однокласне училище, будівля якого збереглася до сьогодення. На сьогодні двоповерхова будівля у розпорядженні санітарної частини заводу “Комунар” та має сучасну адресу пр. Леніна, 6 [6].

Вплив неоруського стилю було позначено на декоруванні прямокутних вікон другого поверху – сандриків та кронштейнів. Окрім, в оздобленні карнизу фасаду будівлі був використаний досить рідкий для повітового міста різновид візерунково-рельєфної неоруської кладки.

Зокрема, будівництво початкових учбових закладів у 1910-ті роки почали виконувати в модерному архітектурному стилі. В першу чергу, це було пов'язано з прерогативами та утилітарними можливостями, які надавав стиль. Використання модерну дозволяло розвантажити фасад будівлі, замінити сандрики та наличники перемичками, зменшити кількість виносних підтримуючих конструкцій, встановити органічний взаємозв'язок між внутрішнім та зовнішнім плануванням тощо. Запровадження даного стилю було загальноімперською тенденцією. Нововведений стиль на початку століття не мав усталених архітектурних елементів і знаходився на стадії розробки. Реалізація модерних проектів в консервативному повітовому місті була досить ризикованою та обмеженою. З іншого боку, невизначеність модерну дозволяла варіювати між іншими архітектурними стилями. Між тим модерний стиль на 1910-ті роки випрацював певні будівничі прийоми.

По вулиці Дніпровській у 1913 р. було зведено четверте міське змішане училище, будівництво якого було виконано в модерному стилі та завершено у липні того ж року. У 1914 р. за рішенням Миської Думи заклад був перейменований в початкове училище ім. О.С. Пушкіна [7]. Сьогодні будівлю зайнято під апеляційний суд Запорізької області. За сучасною адресою споруда освітнього закладу розташована по вул. Артема, 50 та Лепіка, 9.

Однією з причин несприйняття модерних архітектурних канонів серед консервативного населення та інженерної еліти було запровадження виразного

геометризму та громіздкого рельєфного оформлення [8]. Характерна ситуація простежується в будівництві фасаду четвертого змішаного училища. По-перше, це виділення віконних отворів сандриком, підніжжя якого з'єднується з підніжжям наступного вікна, що утворює в свою чергу чітку рельєфну лінію. Остання проходить по всій довжині фасаду будівлі, що надає вигляд громіздкості оформлення. По-друге, було використане громіздке колоподібне фігурне декорування, застосоване для бічних частин фасаду, що виходить на сучасну вул. Артема. По-третє, досить виразний геометризм простежується в оформленні кронштейнів. З іншого боку, використання кронштейну замінювало застосування колон-піластр. В такому разі навантаженість мала б перейти на кронштейни, чим і пояснюється їх масивність.

Зокрема, розповсюдженням прийомом модерного стилю є об'єднання декількох вікон (заввичай трьох) під загальним оформленням, що створює враження однієї композиції. Такий прийом був застосований для вікон училища, що виходять на сучасну вул. Артема.

Інший варіант запровадження модерного архітектурного стилю було використано у будівництві єврейського початкового закладу – талмуд-тори. Школи талмуд-тори були початковою ланкою освіти, де єврейські сироти та бідняки могли отримати ґрунтовні базові знання [9]. Перша талмуд-тора в м. Олександрівську була відкрита у 1862 р. На 1914 р. у повітовому місті нараховувалося п'ятнадцять єврейських початкових закладів, проте за історичних подій у 1916 р. їх кількість зменшилася до одинадцяти. У 1889 р. було відкрито талмуд-тору по вул. Дніпровській, будівля якої з'явилася у 1904 р. Будівля єврейської школи за сучасною адресою розташовано по вул. Леппіка, 34 [10, 16].

Особливості використання модерного архітектурного стилю в фасаді будівлі позначилися на оформленні вікон та міжвіконних простінків. Наявність модерного стилю простежується в оформленні вікон цегляними перемичками та їх виділенні рельєфною кладкою, імітуючою присутність підвіконня. Наявність імітації певних елементів фасаду в модерній архітектурній традиції була досить актуальною. Її застосування дозволяла компенсувати відсутність традиційних елементів, присутність яких була зайвою за рахунок нових будівничих технологій. Також, вплив модерного стилю простежується в оформленні віконних отворів сходового майданчику, який зорганізований з бічної частини фасаду, що виходить на сучасну вул. Леппіка. Для освітлення майданчика були використані довгі вузькі вікна – щіливидні вікна, притаманні лише даному стилю. Зокрема, було використане модерне декорування у вигляді трьох повздовжніх ліній для обрамлення простінків між вікнами обох поверхів.

Одночасно талмуд-тори виступали осередками єврейської культури. На відміну від шкіл хедерів, це були досить перспективні заклади. Заввичай школи забезпечувалися єврейськими релігійними товариствами та добровільними пожертвами. Зокрема, школи такого ґатунку мали своїх опікунів. Контроль над їх роботою здійснювала низка установ, з поміж якої Катеринославська єврейська училищна комісія [10]. Зважаючи на обставини, фасад єврейського початкового закладу мав б відбивати етноконфесійну приналежність. Проте, будівля вказаного початкового закладу була виконана в модерному стилі. Ймовірно, причиною такого вибору було розміщення закладу поблизу центру міста, а також межування навчального закладу з іншими освітніми установами. Зокрема, причинами могли виступати певні вподобання інженеру або настанови Миської Управи.

Часто-густо модерні архітектурні об'єкти початкових закладів виконувались в обробці неоруського стилю.

Еклектичне впровадження стилів було використано в будівництві міського трьохкласного училища розташованого на розі сучасних вулиць Грязнова, 55 та Держинського. Будівничі операції очолив О.І. Лисенков. У жовтні 1906 р. за оглядом Будівничої Комісії будівництво першого змішаного міського училища було завершено [11, 6]. Проте за мапою повітового міста 1913 р. простежується видозміна. До лівої частини, що виходить на сучасну вулицю Держинського, було добудовано ще одну будівлю. Будівля набула Г-образної форми. Окрім, було надбудовано другий поверх. Освітня робота в стінах будівлі продовжується до сьогодні. Будівлю займає загальноосвітня школа №3.

З поміж двох архітектурних стилів, в фасаді трьохкласного училища переважає модерний архітектурний стиль. Його характерні риси вилились в оформленні вікон, міжвіконних колон та сходового майданчику. Прямокутні вікна обох поверхів будівлі оформлені цегляною перемичкою з картушою. Обабіч вікна застосована цегляна рельєфна кладка, яка імітує наявність в обрамленні наличника. В фасаді будівлі для оформлення парадної частини та міжвіконних простінок були застосовані колони-пілястри, що проходять по всій довжині фасаду. Колони декоровані характерним модерним елементом – трьома повздовжніми лініями. Низів'я колон – бази, також стилізовані та прикрашені модерним орнаментом. Окрім застосування в освітленні майданчику щілих вікон, модерний стиль пропонував використання, навпаки, максимально широкого світлового вікна, який проходив по всій висоті фасаду. Такий будівничий прийом був застосований в архітектурі першого змішаного училища.

На противагу, присутність в оформленні підвіконної частини рельєфною кладкою є свідченням звертання до традиційної неоруської архітектури.

Інший варіант органічного взаємозв'язку модерну та неоруського стилю характерний для архітектури другого змішаного училища, споруда якого була зведена на Біржовій площі у 1912 р. Після рішення Міської Думи у 1914 р. міське початкове училище було перейменоване в змішану школу ім. К.Д. Ушинського [12]. З приходом радянської влади заклад було реорганізовано у Трудшколу №3 імені 3-го інтернаціоналу. На сьогодні будівля розташована по сучасній вулиці Анголенко, 4, яка знаходиться у господарюванні Військової прокуратури Запорізького гарнізону.

Характерні ознаки модерну позначилися, по-перше, в оформленні слаборозвинутого центрального ризаліту. Бічні колони ризаліту декоровані модерним елементом – трьома повздовжніми лініями. При оформленні аттику ризаліту була використана композиція з вікон – трьохчасне вікно, вельми популярне в модерні. По-друге, для оформлення вікон була застосована цегляна перемичка. У вікон першого поверху перемичка була видозмінена у сандрик та доповнена картушою. Підвіконна частина підкреслена рельєфними архітектурними елементами, які мають характерну для модерну сходовість. Потрете, в декоруванні міжвіконних простінків був застосований частовживаний модерний елемент – три повздовжні лінії з колом.

З іншого боку, підвіконна частина другого поверху будівлі була підкреслена не характерною для модерну фільонкою. Остання була оформлена візерунково-рельєфною неоруською кладкою за мотивом “поребрик”. Інший вид кладки «поребрик» був застосований для оформлення верхів'я вікон поверху.

Оформлення вказаною кладкою об'єднує між собою вікна другого поверху та проходить по всій довжині фасаду, окрім ризаліту.

З приводу архітектури початкових учбових закладів існують дискусійні моменти. Поширена думка, що часто-густо будівлі такого типу зазначали незручності внутрішнього устаткування [10, 218]. З іншого боку, факти з декількох архівних джерел демонструють неабияку вимогливість до технічних рішень приміщень, де повністю відсутні проекти фасадів і тим паче їх стильове рішення. Можна припустити, що стильове архітектурне забарвлення займало другорядне місце, а будівництво виконувалося за традиційними в цегляній архітектурі стилями.

На початку ХХ ст. будівництво державних початкових закладів здійснювалося за місцеві кошти. Самі міські органи могли не очолювати будівництво і передати це право приватній особі, яка відповідно, яка відала фінансами будівництва та регулювала його кошторис. Щоб уникнути фінансових махінацій, відбувалися часті огляди Будівничого Комітету.

Якщо вимоги до архітектури початкових учбових закладів коливались, то технологічні визначення були сталими та мали максимально чіткі, загальнообов'язкові настанови. На підготовчому процесі будівництва визначалися з матеріалами, будівничою сировиною, опалювальними приборами, розмірами та архітектурними елементами. Чіткі настанови висувалися до вириття ями, закладення фундаменту, товщини стін, обкладення підлоги, розмірів віконних та дверних отворів, облаштування печі та покриття даху. Фундамент утворювали з мілких гранітних порід, кам'яних чи цегляних домішок та вапнякового розчину. В середньому зовнішні стіни мали товщину 0, 33 саж. (0, 70 м), а внутрішні 0, 19 саж. (0, 40 м). Підлога мала бути дерев'яною, покладеною на цегляну підкладку та опрацьована станковими дисками товщиною 2'. Віконні та дверні отвори різнилися, проте сталою вимогою було склування вікон та наявність фільончастих віконниць, а для дверних – дерев'яне полотно 2'/2", двері мали бути фільончастими, ручки чорні, покриті лаком, залізні. Зазвичай дахи покривали місцевою черепицею, що було протипожежною вимогою. Більшу частину технічних вимог займало облаштування печі. Використовувалися парові печі з місцевої вогнетривкої цегли. Піч мала містити камери та вентиляції. При кожній трубі мала бути витягнута цеглина, для виділення пічного повітря з усіх приміщень [11].

Тобто, проектування внутрішнього планування базувалося на виконанні утилітарних потреб та протипожежних вимог. Позначення вимог до відповідних архітектурних складових вказує на перспективу довготривалого використання будівлі.

Іноді утилітарні процеси заходили далі внутрішнього облаштування. Наприклад, Будівничий Комітет після огляду закінченого будівництва першого змішаного училища, визнала необхідним зробити відвід води від будівлі у дворі училища з проведенням відповідних земляних робіт [11].

Училища різнилися за своєю внутрішньою складовою та масштабністю. Загальна кількість класів в училищах коливалась від 6 – 12 класів, площа яких в середньому прирівнювалася до 24,2 м². Зокрема, у відповідних закладах мали бути відведені кімната для вчителів (вчительська) та квартира(-и) для вчителів. У спеціалізованих училищах виділяли більше профільних приміщень [12]. Тож, багатоплановість будівлі початкового закладу свідчить про перехід від формального до усталеного розподілу приміщень за певною функціональною ознакою.

Таким чином, архітектура початкових учбових закладів наприкінці XIX – початку XX ст. є непрямим відображенням їх значення та розвитку в історії повітового міста Олександрівська. Передумовою до їх прогресивного запровадження було стрімке зростання економіки в повітовому місті на початку століття. Власники фабрик й заводів та комерційної ланки потребували дешевої та кваліфікованої робочої сили. Зацікавленість можновладців в освітньому питанні активізувало діяльність міських органів з приводу впровадження початкових закладів. Забудова початкових закладів з цегли було перспективною довготривалого використання будівлі. Заважаючи на контингент та поставлені цілі в діяльності закладів, їх будівництво виконувалось в розповсюджених традиційних архітектурних стилях – неоруському та модерні. Обидва стилі використовували в різних варіаціях. Проте з поміж стилів переважав неоруський стиль, присутність якого була впливала на реалізацію модерних проектів. Передову позицію в архітектурі початкових учбових закладів займали технологічні рішення приміщення, які відбивали утилітарні та протипожежні вимоги та внутрішнє планування, яке характеризувало перехід до багатofункціональності будівлі.

Джерела та література:

1. Бойко О.Д. Історія України: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Видання 3-тє, виправлене, доповнене. – К.: Академвидав, 2005.
2. Очерки истории Запорожья (Александровска до 1921 г.) – Запорожье: РИП «Выдавэць», - 1992.
3. Пуха И.В. Церковно-приходские и другие начальные... // Индустриальное Запорожье. – 1992. – 2 июля.
4. Чарный С.С., Брик Ф.Г. Лицевой кирпич. / под ред.. Филиппова А.В. – М., 1955.
5. Пуха І.В. Вірність традиціям // Комсомолец Запоріжжя. – 1973. – 28 липня.
6. Пуха І.В. Право на велике світло // Комсомолец Запоріжжя. – 1970. – 18 серпня.
7. Борисова Е.А., Каждан Т.П. Русская архитектура конца XIX – начала XX века. – М: Издательство «Наука». – 1971.
8. Пуха И.В. Еврейские школы на Запорожье // Индустриальное Запорожье. – 1991. – 7 сентября.
9. Пуха І.В. Єврейські школи на Запоріжжі (середина XIX – початок XX ст.) // Єврейське населення Півдня України: дослідження і документи. Вип. 1. – 1994.
10. Карагодин А.И. История Запорожского края (1770 – 1917). – Запорожье: ЗНУ, - 1998. – 286с.
11. Державний архів Запорізької області (Далі ДАЗО).– Ф-24. – Оп. 1. – Спр.946. – Арк. 1 – 75 зв.
12. ДАЗО. – Р-221. – Оп. 1. – Спр.506. – Арк. 27.

Оксана Бублик (*Запоріжжя, Україна*). **Особливості архітектури початкових навчальних закладів повітового міста Олександрівська наприкінці XIX – початку XX ст.**

Дана стаття являє собою огляд та аналіз розвитку різнотипових учбових закладів початкової ланки освіти повітового міста Олександрівська та його околиць. У роботі було вивчено залежність архітектури будівлі, її внутрішнього планування та технологічних рішень від загальноісторичних процесів, державних інтересів та функціонального призначення початкового закладу.

Ключові слова: початкові учбові заклади, архітектурний стиль, технологічні рішення.

Оксана Бублик (*Запорожье, Украина*). **Особенности архитектуры начальных учебных заведений уездного города Александровска в конце XIX – начале XX в. : историко-архитектурный аспект**

Данная статья представляет собой обзор и анализ развития разнотипных учебных заведений начального звена образования уездного города Александровска. В работе было изучено зависимость архитектуры зданий, их внутренней планировки и технологических решений от общеисторических процессов, государственных интересов и функционального назначения начальных заведений.

Ключевые слова: начальные учебные заведения, архитектурный стиль, технологические решения.

Oksana Bublick (*Zaporozhia, Ukraine*). **Peculiarities of the architecture of the elementary educational institution in the Aleksandrovska District in the last of the XIX – beginning XX century: the historical and architectural aspect**

This article deals with survey and analyses of the development of different educational institution elementary link of the education in the Aleksandrovska District. In the article was studied the dependence architecture of builds their inner plan and technology decisions from the general historical process, national interest and functionally nomination of the builds.

Key words: elementary educational institution, architectural style, technology decision.

Ірина ДЕРМАН
(Бердянськ, Україна)

УДК 94 (477.7) “19”

**Джерела з історії духовного життя населення
північного Приазов'я в 20-ті – на початку 40-х років
XX століття (за матеріалами фондів
Державного архіву Запорізької області)**

Актуальність дослідження джерел з історії духовного життя населення Північного Приазов'я в 20-ті – на початку 40-х років XX століття визначається посиленням інтересу науковців і громадськості до історії церкви, культурно-освітнього життя. В радянській науці дані питання було надмірно політизовані та ідеологізовані, або взагалі залишалися поза увагою. Довгий час частина документів присвячених релігійним питанням залишалася недоступною для широкого загалу. Інтерес до теми посилювався в часи перебудови. Наразі існує ряд праць присвячених даній проблематиці, але питання джерел з історії духовного життя населення Північного Приазов'я в 20-ті – на початку 40-х років XX століття є недостатньо дослідженим.

Серед досліджень дотичних до даної проблематики можна виділити праці О.М. Ігнатуші [17], О.П. Тригуба [21], А.М. Киридон [18], Р.Ю. Подкури [20], О.М. Лукашевича [19] та інших.

Мета статті – дослідити актуалізовану джерельної бази з історії духовного життя населення Північного Приазов'я в 20-ті – на початку 40-х років XX століття (за матеріалами фондів Державного архіву Запорізької області).

Виявлені в Державному архіві Запорізької області документи тематично можна поділити на дві групи: документи, які стосуються безпосередньо релігійного життя населення Північного Приазов'я та документи, які стосуються культурно-освітнього життя (діяльність селянських будинків, клубів та лікнепів, кінофікація районів). Нажаль, окремого фонду, який стосується церков та релігійних питань даного періоду в архіві не міститься, тому нами було проведено суцільну евристику архівних фондів. Особливу увагу приділено фондам місцевих органів державної влади і державного управління. Було опрацьовано описи таких фондів: Запорізького губернського виконавчого комітету Рад (Р-2); повітових виконавчих комітетів Рад: Бердянського (Р-3500), Великотокмацького (Р-1219), Мелітопольського (Р-3498); волосних виконавчих комітетів Рад: Андріївського (Р-3502), Андрівського (Р-3505), Басанського (Р-415), Білоцерківського (Р-1432), Благовіщенського (Р-3007), Великотокмацького (Р-3520), Гайчульського (Р-1365), Давидівського (Р-3503), Ейгенфельдського (Р-3512), Єлисеївського (Р-3519), Захарівського (Р-3506), Кизиярського (Р-3504), Кінсько-Роздорівського (Р-390), Нововасилівського (Р-3513), Новогригорівського (Р-1953), Новотроїцького (Р-3507), Ольгинського (Р-3509), Орловського (Р-3511), Пологівського (Р-417), Успенівського (Бердянський повіт) (Р-3508), Царекостянтинівського (Р-1363), Чернігівського (Р-1654), Якимівського (Р-3501); окружних Рад: Бердянської (Р-3497), Мелітопольської

(P-3496); Запорізької обласної Ради (P-1335); міських Рад: Бердянської (P-3516), Мелітопольської (P-3337); районних Рад: Андріївської (P-3411), Берестівської (P-3402), Бердянської (P-3414), Ботіївської (P-3408), Вознесенської (P-3403), Коларівської (P-3405), Куйбишевської (P-1198), Кизиярської (P-3404), Люксембурзької (P-1212), Мелітопольської (P-3406), Молочанської (P-1415), Пологівської (P-419), Терпіннівської (P-3407), Токмацької (P-1974), Чернігівської (P-1781), Якимівської (P-3409); сільських Рад: Берестівської (P-3417), Вершинської (P-1342), Вознесенської (P-3436), Гусарківської (P-1205), Давидівської (P-3420), Дмитрівської (Якимівський район) (P-3421), Кінсько-Роздорівської (P-3013), Кизиярської (P-3423), Куйбишевської (P-1209), Ланцівської (P-1243), Люксембурзької (P-1212), Мар'янівської (Молочанський район) (P-1418), Молочанської (P-1413), Мордвинівської (P-3450), Новенської (P-3447), Новогригорівської (P-1348), Новоданилівської (P-3429), Новомиколаївської (Кизиярський район) (P-1656), Новомиколаївської (Мелітопольський район) (P-3470), Новопавлівської (P-517), Новопетрівської (P-3459), Новоспасівської (P-3817), Новотроїцької (P-3438), Олександрівської (Мелітопольський район) (P-3446), Олексіївської (P-1346), Оленівської (P-387), Орлівської (Мелітопольський район) (P-3452), Орлівської (Приморський район) (P-3430), Переможненської (P-3449), Приморської (P-362), Розенортської (P-1403), Розівської (Якимівський район) (P-3422), Семенівської (Мелітопольський район) (P-3453), Терпіннівської (P-3456), Титовської (P-1345), Троїцької (Бердянський район) (P-3437), Троїцької (Мелітопольський район) (P-3433), Федорівської (Мелітопольський район) (P-3457), Юр'ївської (Кизиярський район) (P-3517), Якимівської (P-3445); Адміністративного відділу виконавчого комітету Запорізької окружної Ради (P-316); Запорізького губернського відділу і інспектури народної освіти виконавчих комітетів Рад (P-3); Мелітопольського повітового відділу і інспектури народної освіти виконавчих комітетів Рад (P-3667); Мелітопольського окружного відділу і інспектури народної освіти виконавчих комітетів Рад (P-3666); районних відділів і інспектур народної освіти виконавчих комітетів Рад: Мелітопольської (P-3668), Терпіннівської (P-3669); Запорізької губернської надзвичайної комісії по ліквідації неписьменності при губернському відділі політосвіти (P-70); Запорізької окружної надзвичайної комісії по ліквідації неписьменності при окружній інспектурі народної освіти (P-577); окружних селянських будинків: Запорізького (P-783), Мелітопольського (P-3836), Мелітопольського районного селянського будинку “Колективіст” (P-3837) тощо.

Можна виділити кілька причин втрати архівних фондів періоду 20 – початку 40-х років ХХ століття. По-перше, частина документів зазначеного періоду була знищена під час Другої світової війни. Саме під час війни було втрачено значну частину фондів Державного архіву Запорізької області та повністю знищено філію архіву в місті Мелітополі. По-друге, частина документів була знищена самим радянським керівництвом. Особливо це стосується документів пов'язаних з діяльністю церков та їх закриттям.

За результатами проведення суцільної евристики у фондівих зібраннях було виявлено двадцять три справи.

Видовий розподіл джерел традиційно здійснюється за формою документів, яку визначають структурні особливості та мета створення документа. Отже, за видовою ознакою архівні джерела можна поділити на законодавчі (декрети, постанови та розпорядження Ради Народних Комісарів УРСР та Ради Народних Комісарів СРСР), справочинні (циркуляри про реєстрацію служителів культу;

декрети, інструкції та циркуляри ліквідаційного відділу НКЮ (Народний комісаріат юстиції) по відокремленню церкви від держави та передачу їхнього майна в безкоштовне користування віруючим громадянам; інструкції НКВС (Народний комісаріат внутрішніх справ) по відокремленню церкви від держави та школи від церкви; циркуляри про проведення з'їздів менонітських громад; протоколи загальних зборів віруючих релігійних громад; довідки про дозвіл проведення загальних зборів віруючих; протоколи та заяви про діяльність релігійних громад; відомості про церковні та сектантські громади; списки релігійних громад (православних, лютеранських); членів Всесоюзного союзу євангелістських християн; списки членів церковно-приходських рад; анкети представників менонітських громад; накази, положення, статuti, інструкції та проекти по ліквідації неписьменності; накази по Мелітопольському міському селянському будинку; циркуляри губнаросвіти; розпорядження, інструкції та циркуляри губполітпосвту з питань ліквідації неписьменності серед населення; протоколи засідань; доповідні записки щодо стану кінофікації районів; протоколи, виписки з протоколів; плани, звіти, доповіді, відомості про діяльність окружних надзвичайних комісій з ліквідації неписьменності в округах; протоколи засідань комісії з ліквідації неписьменності; доповіді грамчека; звіти та відомості про діяльність селянських будинків та хат-читалень; звіти, доповіді про школи письменності; звіти про діяльність клубів; переписка з губвиконкомом та губнаросвіти; переписка з губполітпосвтом; переписка щодо кінофікації районів; переписка з сільбудинками та хатами-читальнями; переписка з підприємствами), статистичні (статистичні відомості щодо кількості неписьменного населення округів).

Кожного місяця місцеве керівництво мало звітувати “нагору” про ситуацію на місцях, про благонадійність населення, особливо це стосувалося служителів культу та простих віруючих. Заводилися цілі справи, що стосувалися особистого життя священників і які відслідковували майже кожен їхній крок. Крім того, кожного місяця до центру надсилалися звіти щодо релігійної ситуації в округах, в яких обов'язково мали вказуватися відомості про діяльність церков, молитовних будинків чи синагог, якщо вони ще працювали в певному селі чи місті, про їхнє закриття церков чи повторне відкриття церков, про склад духовенства, про “дива”, які відбувалися в населених пунктах округів, а також про ставлення до радянської влади священників та простих людей, був також у цих звітах і пункт про антирадянську агітацію. Але у всіх досліджених нами справ не було виявлено жодних записів про порушення, скрізь зазначалося, що до радянської влади духовенство населення та духовенство відноситься “в основному прихильно, антирадянська агітація не ведеться”. Окремим пунктом у звітах йшлося про діяльність сект, до яких радянське керівництво відносилося ще з більшою підозрою, ніж до православного люду. Особливе невдоволення викликала відмова чоловічої частини секти відбувати військову повинність (баптисти, євангелістські християни) [5; 6; 7; 8; 10; 11; 12; 13].

Виявленні в архіві справи щодо ліквідації неписьменності дають нам змогу розглянути політику радянської влади в освітній сфері, яка була досить ефективною. У 20-ті роки минулого століття кількість неписьменного населення Північного Приазов'я становила майже половину всього населення регіону, але завдяки проведеній культурно-освітній програмі в середині 30-х років неписьменними залишалося лише близько 20% відсотків населення. Основну діяльність щодо ліквідації неписьменності радянське керівництво проводило серед сільського населення. Звісно, що не завжди навчання людей проводилося

добровільно, спостерігалися випадки примусового навчання. Особливо це стосувалося чоловіків призваних служити в армії. Проте видно, що населення регіону позитивно відносилось до навчання грамоті [1; 2; 3; 4].

На початку 20-х років, на противагу ліквідованим “Просвітам”, радянською владою почали створюватися нові осередки культурно-освітнього життя – хата-читальні, які й були першими формами сільбудів. Вони були основою діяльності сільських бібліотек, гуртків самодіяльності, в них влаштовувалися агітаційно-пропагандистські лекції і загальноосвітні доповіді. Звісно, що хата-читальня була також центром партійно-комсомольських організацій села. Зазвичай сільбуду мали бібліотеку, більші з них театральну залу, приміщення для різних технічних, мистецьких і спортивних гуртків, у них влаштовувалися доповіді, вистави, кіносеанси тощо.

Під час колективізації почали діяти клуби колгоспів. Досить прогресивним явищем для українського села був аматорський театр, який зазвичай створювався при сільбуді. Вистави, які створювалися цими імпровізованими трупамі, в основному, носили пропагандистський характер і були присвячені певними датам (річниця Жовтневої революції, день народження В.І. Леніна тощо). Крім того влаштовувалися вистави, наприклад, до Міжнародного жіночого дня, дня міжнародної солідарності трудящих чи дня колгоспника [9].

Наприкінці 20-х – початку 30-х років ХХ ст. в житті населення Північного Приазов'я з'явилось кіно. Воно мало великий вплив на формування світогляду мешканців. Саме тому з кожним роком кількість стаціонарних та пересувних кіноустановок постійно збільшувалась. Партійна та радянські органи влади вживали активних заходів щодо кінофікації села. Однак спостерігався і ряд недоліків, які гальмували розвиток кіно на селі, серед яких домінували брак кіномеханіків, спеціальних приміщень для кіноустановок та застаріла апаратура, яка швидко виходила з ладу [16].

В регіоні переважали пересувні кіноустановки. Обов'язково раз на місяць в кожному населеному пункті мали показувати фільми. Тематика кінокартин була не багатою, серед них домінували фільми про громадянську війну, побутові драми, комедії та сільськогосподарська тематика. Великим успіхом користувались фільми О. Довженка та С. Ейзенштейна (“Арсенал”, “Земля”, “Мати”, “Броненосець Потьомкін”) [14; 15].

В зв'язку з втратою значної частини документів, відтворити певні аспекти духовного життя не можливо. Це стосується засобів масової інформації, в першу чергу радіо, театрів, бібліотек, кінофестивалів. В архіві нами не було виявлено жодної справи, яка б стосувалася радіофікації регіону, будівництва нових кінотеатрів, створенню мережі бібліотек, проведенню колгоспних кінофестивалів та діяльності театрів.

Таким чином, оглянувши комплекс документів, маємо доволі невтішну ситуацію. По-перше, треба відзначити, що в Державному архіві Запорізької області відсутні фонди, що стосуються діяльності церков та інших релігійних установ та організацій в 20-ті – початок 40-х років ХХ століття, по-друге, значна частина документів була втрачена під час Другої світової війни або знищена самою радянською владою. Виявленні архівні джерела за видовою ознакою можна поділити на законодавчі, справочинні та статистичні.

Документи з історії духовного життя населення Північного Приазов'я в 20-ті – на початок 40-х років ХХ століття дозволяють розглядати розвиток кіномережі в населених пунктах округів, процес ліквідації неписьменності серед дорослого населення, діяльність клубів. Документи релігійного характеру

дозволяють розглядати міжконфесійні та державно-церковні відносини, зокрема списки релігійних громад дають можливість визначити кількість віруючого населення в окремих населених пунктах регіону.

Джерела та література:

1. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). — Ф. Р-70. — Оп. 1. — Спр. 1.
2. ДАЗО. — Ф. Р-70. — Оп. 1. — Спр. 2.
3. ДАЗО. — Ф. Р-70. — Оп. 1. — Спр. 3.
4. ДАЗО. — Ф. Р-70. — Оп. 1. — Спр. 16.
5. ДАЗО. — Ф. Р-316. — Оп. 1. — Спр. 22.
6. ДАЗО. — Ф. Р-316. — Оп. 1. — Спр. 59.
7. ДАЗО. — Ф. Р-316. — Оп. 1. — Спр. 63.
8. ДАЗО. — Ф. Р-316. — Оп. 2. — Спр. 27.
9. ДАЗО. — Ф. Р-925. — Оп. 1. — Спр. 10.
10. ДАЗО. — Ф. Р-1198. — Оп. 1. — Спр. 65.
11. ДАЗО. — Ф. Р-1198. — Оп. 1. — Спр. 203.
12. ДАЗО. — Ф. Р-3414. — Оп. 1. — Спр. 1.
13. ДАЗО. — Ф. Р-3501. — Оп. 1. — Спр. 1.
14. ДАЗО. — Ф. Р-3836. — Оп. 1. — Спр. 9.
15. ДАЗО. — Ф. Р-3836. — Оп. 1. — Спр. 10.
16. ДАЗО. — Ф. Р-3837. — Оп. 1. — Спр. 8.
17. Ігнатуша О.М. Реєстраційні документи релігійних громад як масові джерела до вивчення історії церкви в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 2004. — Вип. ХVІІ. — С. 265–280.
18. Киридон А. Документи “Окремої папки” ЦК КП(б)У як джерело з історії політики радянської влади щодо релігії і церкви // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 2004. — Т. 11. — С. 150-157.
19. Лукашевич О. Джерела та історіографія 20-30-х рр. про побут та дозвілля сільського населення радянської України // Проблеми історії України : Факти. Судження. Пошуки : Міжвідомчий збірник наукових праць. — К. : Інститут історії України НАН України, 2004. — Вип. 10. — С. 294-301.
20. Подкур Р.Ю. Документи ВУНК-ДПУ-НКВС як джерело до вивчення релігійного життя в Україні в 20-30-ті рр. // Християнство і культура : історія, традиція, сучасність. — Полтава, 1998. — С. 112-116.
21. Тригуб О.П. Документи фондів КП(б)У як джерело до історії РПЦ 20-х рр. ХХ ст. // Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії : Матер. V міжнарод. наук. конф., 24–25 трав. 2007 р. — К. : НКПЗ, Фенікс, 2008. — С. 33–34.

Ірина Дерман (Бердянськ, Україна). Джерела з історії духовного життя населення Північного Приазов'я в 20-ті – на початку 40-х років ХХ століття (за матеріалами фондів Державного архіву Запорізької області)

У статті представлено результати суцільної евристики, здійсненої в Державному архіві Запорізької області. Зроблено спробу представити інформаційний потенціал джерел з історії духовного життя населення Північного Приазов'я в 20-ті – на початку 40-х років ХХ століття. Здійснено класифікацію виявлених архівних джерел.

Ключові слова: Північне Приазов'я, духовне життя, архівні джерела, церква.

Ірина Дерман (Бердянськ, Україна). Источники с истории духовной жизни населения Северного Приазовья в 20-е – в начале 40-х годов ХХ века (по материалам фондов Государственного архива Запорожской области)

В статье представлены результаты сплошной эвристики, осуществленной в Государственном архиве Запорожской области. Сделана попытка представить информационный потенциал источников с истории духовной жизни населения Северного

Приазовья в 20-е – в начале 40-х годов XX века. Осуществлено классификацию обнаруженных архивных источников.

Ключевые слова: Северное Приазовье, духовная жизнь, архивные источники, церковь.

Irina Derman (*Berdyansk, Ukraine*). **Sources from history of spiritual life of the population of Northern Priazovye in 20 – at the beginning of 40th years of the XX-th century (behind materials of funds of the State archive of the Zaporozhye region)**

In the article results of the continuous heuristics which has been carried out in the State archive of the Zaporozhye region are presented. Attempt to present information potential of sources from history of spiritual life of the population of Northern Priazovye in 20 – the beginning of 40th years of the XX-th century was made. It was carried out classification of the found out archival sources.

Keywords: Northern Priazovye, spiritual life, archival sources, church.

Юрій КАПАРУЛІН
(Херсон, Україна)

УДК 930.1:303.446.4

О. Рябінін-Скляревський як дослідник історії Південної України

Олександр Олександрович Рябінін-Скляревський (1878-1942) – російський військовий, учасник Російсько-японської (1904-1905) та Першої світової війн (1914-1918), полковник царської армії, генерал армії Української Народної Республіки, викладач, історик та архівіст. З 1921 р. учений проживав із сім'єю в Одесі. У 1920-30-ті рр., працюючи в Одеському крайовому історичному архіві, він активно займався наукою, викладав в одеських вишах та публікувався на шпальтах місцевої преси [1, С. 291-292]. У 1937 р. “за зраду батьківщині” та “шпигунську діяльність” був репресований і відправлений до Північно-Уральського виправного трудового табору (Свердловська область, нині – Єкатеринбурзька область, РФ), де і скінчив свої дні 10 березня 1942 р. [2].

Ім'я цієї людини довгі роки залишалося поза увагою вітчизняних науковців, незважаючи на те, що він є автором великої кількості праць присвячених проблемам історії України, теорії та історії військової справи, суспільних та революційних рухів, масонства, архівної справи, історико-літературознавчих досліджень тощо.

У радянській історіографії праці О. Рябініна-Скляревського широко не використовувалися. В сучасній історіографії життя та творча спадщина ученого досліджені не достатньо. На сьогодні ми не маємо ані повної біографії, ані повної бібліографії його праць. Утім, до робіт науковця все частіше звертаються сучасні історики, а життя та діяльність чимдалі більше привертають увагу українських дослідників. Постаті О. Рябініна-Скляревського присвятили свої праці В. Андреев, С. Батуріна, В. Бузейчук, Л. Гісцова, О. Козирев, Г. Малинова, І. Сапожников, Я. Тинченко та ін. [3]. У більшості з них зустрічаємо висвітлення лише окремих питань наукової діяльності історика, а також загальні відомості з його життя. Як виключення можна назвати лише монографію Г. Малинової та І. Сапожникова [11], яка певною мірою заповнює деякі “білі плями” у біографії вченого.

З 1921-го р. О. Рябінін-Скляревський відійшов від військової справи. Цивільне життя та робота в Одесі докорінно вплинули на наукові уподобання історика. Якщо, до 1921 р. в його дослідженнях домінувала військово-історична тематика, то з 1924 р. провідним напрямком досліджень вченого, стали проблеми історії Південної України. У рамках цієї широкої теми науковцем було проведено низку досліджень з історії революційних рухів, козацтва, українського національного та суспільно-політичного рухів, масонства, архівної справи, літературознавства тощо.

Історія Південної України напевно є найчисельнішою групою робіт вченого. До неї можемо віднести понад 40 праць з різних тематик. Великий авторський інтерес до історико-краєзнавчих проблем нам зрозумілий, адже працюючи в

Одеському крайовому (з 1932 р. обласному) історичному архіві, вчений мав можливість використовувати широкий масив документальних джерел з історії регіону. Передусім інтерес науковця був прикутий до архівних фондів: “Коша Запорозької Січі 1730-1775 рр.”; “Новороссийского генерал-губернаторства 1797-1874 рр.” (Херсонської, Катеринославської, Таврійської і Бесарабської губерній); “Одесского генерал-губернаторства 1879-1889 рр.”; “Одесского градоначальника 1797-1917 рр.”; “Попечителя Комитета об иностранных поселенцах 1800-1861 рр.”; “Одесского таможенного округа 1795-1863 рр.” тощо.[13, с.1].

Я вважаю, що вивчаючи історіографію історії Південної України, науковий доробок О. Рябініна-Скляревського заслуговує на дослідницьку увагу. Внесок вченого в цій галузі історичних знань досі не був комплексно систематизованим та оціненим. Вбачаю необхідним ознайомити сучасних вчених з темами робіт історика, в яких висвітлюються питання історії регіону, розподіливши їх тематично в межах цієї широкої проблематики.

Праці науковця, присвячені історії південноукраїнського регіону, можна поділити на: наукові та науково-популярні і публіцистичні. В межах такого поділу роботи історика можемо класифікувати за тематичним принципом.

Наукові праці О. Рябініна-Скляревського з історії Південної України можемо поділити на шість груп. До першої групи робіт вченого, слід віднести праці з історії революційних рухів (адже тут мають місце не лише наукові уподобання історика, а і власний досвід сучасника та учасника тих подій) [4]. З другої половини 1920-х рр. ця тема займала провідне місце в проблематиці досліджень багатьох науковців у зв'язку з 100-річчям руху декабристів, 20-річчям революції 1905 р. і 10-річчям подій 1917 р. [12, С.59]. Протягом 1925-1927 рр. О. Рябініним-Скляревським було написано низку розвідок присвячених революційним рухам другої половини ХІХ ст. та подіям першої російської революції 1905-1907 рр. на Одещині. Однак, не всі роботи дослідника з цієї тематики побачили світ за його життя. Грунтовна праця «Неизданные материалы к восстанию на броненосце “Потемкин” (112 сторінок) по сьогодні залишається не виданою й зберігається у фондах Державного архіву Одеської області.

Друга, чисельна і змістова група наукових праць О. Рябініна-Скляревського присвячена запорозьким козакам. Написані вони переважно на підставі документів архіву Коша протягом 1927-1931 рр. і присвячені перебуванню запорожців на Задунайській Січі, їх участі в воєнних діях в складі російської та турецької армій, козацькому фольклору та ін. [5].

До третьої групи наукових робіт історика відносимо розвідки присвячені історії українського національного руху 1870-80-х рр. та суспільно-політичного життя другої половини ХІХ ст., зокрема праці присвячені діяльності «Громад» на Півдні України [6]. Одна з цих праць “Херсонський гурток Русова 1885-1889” довгі роки залишалася неопублікованою і зберігалася в архівних паперах Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. У 2003 р. ця праця вийшла окремим виданням в серії “Запорозька спадщина” у Запоріжжі.

В четвертій групі поєднано праці з історії діяльності таємних товариств Південної України у ХІХ ст. В основному це статті О. Рябініна-Скляревського присвячені масонству Одещини, згадуються також діяльність гетерії (грецької політичної організації з центром в Одесі, що мала велике значення в боротьбі греків за звільнення від турецького іґа наприкінці ХVІІІ – поч. ХІХ ст.),

філаретів (членів таємного патріотичного об'єднання студентів Віленського університету, що діяло у 1820-1823 рр.) та вільнодумців (руху противників існуючого, на той час, соціально-політичного устрою) [7].

П'ята група робіт об'єднує історико-літературознавчі дослідження ученого. Ці статті присвячені перебуванню в Одесі відомого польського поета А. Міцкевича; публікації українськомовної літератури наприкінці XIX ст. в умовах тогочасної державної цензури; видатним культурним діячам Одеси (наприклад стаття присвячена М.Ф. Комарову) тощо [8].

В шостій групі відзначимо роботи присвячені архівній справі. В них вчений-архівіст О. Рябінін-Скляревський розповідає про історію та роботу Одеського історичного архіву [9].

Науково-популярних і публіцистичних праць вченого значно менше ніж тих, що друкувалися на сторінках наукових видань. Незважаючи на малочисельність та меншу наукову вартість, вони мають свою важливу особливість, – написані не для наукових кіл, а для популяризації історичних знань серед народних мас. Ці розвідки були присвячені різним темам в галузях: освіти, політики та культури. Статті друкувалися на шпальтах місцевої одеської преси, в них висвітлювались цікаві факти з історії Одеси і Південного регіону в цілому [10].

Таким чином, період 1921-1936 рр. у творчому доробку вченого визначений переходом від військово-історичних та теоретико-тактичних досліджень, до написання праць з історії Південної України, що розкривають політичні, економічні, освітні, культурні та інші процеси життя суспільства.

Зауважую, що увагу звернено лише на частину наукового доробку вченого, – дослідження з історії Південної України, які втілилися в чисельних нарисах історика. Утім розглядаючи наукову спадщину О. Рябініна-Скляревського з історії південноукраїнського регіону, приходимо до висновку, що її комплексного історіографічного аналізу досі не проведено, хоча його спадщина й понині не втрачає своєї наукової ваги і заслуговує на подальше вивчення вітчизняними істориками.

Джерела та література:

1. Андрєєв В. Рябінін-Скляревський Олександр Олександрович // Мала енциклопедія козацтва. – Київ; Запоріжжя, 2002. – С. 221-222.
2. Довідка Державного архіву адміністративних органів Свердловської області за даними інформаційного центру Державного управління внутрішніх справ Свердловської області від 24.11.2010 № 5471.
3. Див.: Андрєєв В. М., Батурина С. С. О. О. Рябінін-Скляревський як історик запорізького козацтва // Зб. наук. праць Бердянського держ. пед. ін-ту. Історія. – Бердянськ, 2001. – С. 15-20; Бузейчук В. Спогади Галини Змієнко-Сенишин як джерело до вивчення життя та діяльності О. Рябініна-Скляревського // Київська старовина. – 2009. – № 1/2. – С. 204-209; Гісцова Л. З. О. О. Рябінін-Скляревський Архіви України. – 1992. – №4. – С. 30-31; Козирев О. О. Рябінін-Скляревський про херсонську громаду // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. – Ч.1. – Херсон, 1997. – С. 126; Малинова Г. Л. Между Марсом и Клио // Юг. – Одесса, 1998. – 23 декабря; Сапожников І. В. Внесок Олександра Рябініна-Скляревського у вивчення історії українського козацтва // Кубань-Україна: питання історико-культурної взаємодії. – Краснодар, 2008. – С.214-224; Тинченко Я. Українське офіцєрство: шляхи скорботи та забуття. – К., 1993 тощо.
4. Див.: Рябинин А. А. Оккупация Бессарабии Румынией // Летопись революции. – 1924. - №10. – С. 97-139; Ясы и союзная оккупация на Украине // Черная книга: Сборник статей и материалов об интервенции Антанты на Украине. – Екатеринбург.: Гостиздат Украины, 1925. – С. 31-50.; Революционная работа в войсках Одесского гарнизона в 1904-5-6 гг. // Летопись революции. – 1925. - №5-6. – С. 155-175; Документы к восстанию на

броненосце «Потемкин» 1905 г. // Потемкинские дни 1905 года на Черном море. Сборник материалов и документов. – Х.: Пролетарий, 1925. – 252 с.; Совет рабочих депутатов г. Одесса в 1905 г. // 1905 г. Революционное движение в Одессе и Одешине: сборник статей и воспоминаний. – Кн. I. – Одесса, 1925. – С. 253-267; 3 революційного українського руху 1870-х років. Одеська громада XIX ст. // Україна. – 1926. – №5. – С. 118-137; Українські кафедри та друк в Одесі 1905 р. // Червоний архів. – 1926; 3 революційного українського руху 1870-х рр. в добу тимчасових генерал-губернаторів // За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початку XX ст. – Кн. I. – К., 1927. – С.154-165; 3 революційного руху 1870-1880-х рр.: Єлизаветградський гурток // Україна. – 1927. – №4. – С. 112-123; 3 революційного українського руху 1860-х років. Гурток І.М. Левченка та «Колокол» Герцена // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського. Знагоди шістьдесятої річниці життя та сороковин наукової діяльності. – Т. 1. / ВУАН. – К., 1928. – С. 342-348; Революційна Одеса 1879 року: доп. 21 та 29 жовт. 1926 р. // ВОКК. – 1929. – Ч. 4-5; Неизданные материалы к восстанию на броненосце «Потемкин». – (б/д). // ДАОО. – Ф. П-2. – Оп. 1. – Спр. 420. – Л. 1-112;

5. Див.: Рябінін-Склярєвський О. Запорозька козачина і І. П. Котляревський // Україна. – 1926. – № 2-3(7); Запорозькі бунти дунайців 1771-1774 рр. і початок Задунайського Коша // Наук. зб. За рік 1927. – К., 1927. – С. 65-83. – (Зап. Укр. Наук. Т-ва в Києві: Іст. Секція ВУАН / Під. Ред.. голови М. Грушевського; Т. XXVI); Задунайська Січ в народних переказах і письменстві // Наук. зб. За рік 1928. – С. 108-138; До століття кінця Задунайської Січі Запорозької (1775-1828 рр.) // ВОКК. – 1929. – Ч. 4-5; Секція соціально-історична. – С. 59-64; 3 життя Задунайської Січі // Україна. – 1929. – Кн. 34, трав.-черв. – С. 7-34; Кінець Задунайської Січі // Україна. – 1929. – Кн. 36, верес. – С. 40-71; Архів Запорозької Січі: Опис матеріалів. / Авт. Опису – О. О. Рябінін-Склярєвський; авт.. передмови – М. В. Горбань; уклад. Покажч. – М. Ф. Тищенко. – К.: Археограф. Коміс. ЦАУ України, 1931. – 167 с.; Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття // Малинова Г. Л., Сапожников И. В. А. А. Рябінін-Склярєвський: матеріали к біографії. – О.-К.: Еталон-2. – Гратек, 2000. – С. 83-178; Участь задунайських запорожців у війнах Росії з Туреччиною // ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 18046-18047.

6. Див.: Рябінін-Склярєвський О. 3 життя одеської Громади 1880-х років // Науковий збірник за рік 1927. – К., 1927. – Кн. 4. – С. 161-180. – (Зап. Укр. Наук. Т-ва в Києві: Іст. Секція ВУАН / Під. Ред.. голови секції М. Грушевського; Т. XXVI); Київська громада 1870-х років // Україна. – 1927. – №1-2. – С. 144-162; Херсонський гурток Русова. 1885-1889. / Відп. ред. В. Андрєєв; Наук. ред. А. Бойко. – Запоріжжя.: ЗНТН, 2003. – С. 2-13; Візантійці і слов'янофіли в «Славянском благотворительном обществе Кирилла и Мефодия» // ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 18027.

7. Див.: Рябінін-Склярєвський О. Масони Рішел'євського ліцею // ВОКК. – 1925. – Ч. 2-3; Секція соціально-історична. – С. 159-163; Таємні товариства на півдні в епоху декаористів: масони, гетерія, філарети та вільномудці // Рух декабристів на Україні: Ювілейне видання Укрцентрархіву. – Хрк., 1926. – С. 117-168; Описание частной коллекции масонских эмблем и шифров // ДАОО. – Ф. П-2. – Оп. 1. – Д. 109. Перевидано: Південний архів: історичні науки. – 2009. – №30. – С. 214-217.

8. Див.: Рябінін-Склярєвський О. Адам Мицкевич в ссылке в Одессе в 1925 г. // Былое. – 1925. – №4. – 154-163; Українські пісні Я. Стефановича // Україна. 1926. – Кн. 4. – С. 62-63; М.Ф. Комаров як одеський культурний діяч 1888-1913 рр. // Україна. – 1929. – Кн. 38. – С. 319-350; Український друк і комітет цензури закордонної 1890-х років // Літературний архів. – Кн.1-2. – Харків, 1930. – С. 221-236; 3 доби романтизму // Літературний архів. – Кн.3-4. – Харків, 1930. – С. 236-253.

9. Див.: Рябінін-Склярєвський О. Одеський красвий історичний архів // Архівна справа. – 1928. – Кн. 5-6. – С. 73-86; Праця наукових дослідників цього року над матеріалами Одеського крайарху // Архівна справа. – 1929. – №11. – С. 84-85; Огляд фонду Одеського генерал-губернатора 1879-1889 рр.: доп. 11 жовт. 1926 р. // ВОКК. – 1929. – Ч. 4-5. – С. 8-9. – (Протоколи засідань соціально-історичної секції); Праці Одеської центральної нацкової бібліотеки // ВОКК. – 1929. – Ч. 4-5. – С. 151-152; Одесский областной исторический архив // Историк-марксист. – 1936. – № 5. – С. 198-200;

10. Див.: Рябінін-Склярєвський О. – Знайдено рукописи Тараса Шевченка // Чорноморська комуна. – 27.09.1936; Наш порт у минулому // Чорноморська комуна. –

1.11.1936; Як ставили в Одесі «Грозу» // Чорноморська комуна. – 14.04. 1937. – С. 4; Школа раніше і тепер // Чорноморська комуна. – 17.11.1937. – С. 4; Хто засідав у міській думі. Купка домовласників, фабрикантів і крупних крамарів // Чорноморська комуна. – 4. 12.1937 р. – С. 4; Під чоботом царських держморг // Чорноморська комуна. – 8.12.1937. – С. 3; Виборець звернувся до народного суду // Чорноморська комуна. – 11.12.1937. – С. 3; Доба кріпацтва на степах Одещини // Молода гвардія. – 1.07. 1936. – С. 4; Три чверті неписьменних // Молода гвардія. – 6.08.1936. – С. 4.

11. Малинова Г. Л., Сапожников И. В. А. А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии / Отв. ред. Г. В. Сапожникова, науч. ред. Л. Л. Зализняк. – Одесса-Киев, 2000. – 222 с.

12. Першина З.В. Історія України в працях одеських істориків // Український історичний журнал. – 1994. - №6. – С.59.

13. Рябинин-Скляревський О. Матеріали щодо сходознавства в Одеському кураєвому історичному архіві. Доповідь 12 травня 1929 р. // ІР НБУ. – Ф. X. – Спр. 22927. – С. 1.

Юрій Капарулін. О. Рябинин-Скляревський як дослідник історії Південної України
В статті розглянуто науковий доробок українського історика О.Рябиніна-Скляревського у галузі історії Південної України. Висвітлено основні напрямки його наукових досліджень. Визначено шляхи подальшого комплексного вивчення робіт науковця.

Ключові слова: історик О.О. Рябинин-Скляревський, Одеса, наукова робота, історія Південної України.

Юрий Капарулин. А. Рябинин-Скляревский как исследователь истории Южной Украины

В статье рассмотрен научный вклад А. Рябинина-Скляревского в области истории Юга Украины. Раскрыты основные направления его научных исследований. Определены пути дальнейшего комплексного изучения работ ученого.

Ключевые слова: историк А.А. Рябинин-Скляревский, Одесса, научная работа, история Юга Украины.

George Kaparulin. A. Ryabinin-Sklyarevskiy as isledovatel' histories of South Ukraine
In article has explored scientific work of the Ukrainian historian O. Ryabinina-sklyarevskogo in sphere of history of South Ukraine. Reflected basic directions are his scientific researches. Have been identified trends for further integrated, thematic study of historian's works.

Key words: historian O.O. Ryabinin-Sklyarevskiy, Odessa, scientific work, history of South Ukraine.

Єлизавета КВІЛНKOBA
(Кишинів, Республіка Молдова)

УДК: 908:81:008(477.64) «18»

Ступінь збереження гагаузами Приазов'я традиційної духовної культури у зв'язку з особливостями процесу етнічної та мовної ідентифікації

Однією з найбільш невивчених в етнографічному аспекті груп гагаузів є гагаузи Приазов'я. В 2006 р. була видана брошура популярного змісту «Ми – гагаузи», написана журналістом за професією Курдіновим Миколою Михайловичем [19], одним із представників гагаузів Приазов'я, місцевим ентузіастом-любителем. Її видання автор приурочив до історичної дати – 145-ої річниці переселення в цей край гагаузів та болгар. В ній містяться короткі відомості, в основному історіографічного характеру, щодо переселення гагаузів і болгар у Приазов'я, біографічні відомості про деяких односільчан та ін. Питання, пов'язані з переселенням болгар (і гагаузів) у цей регіон, висвітлені в ряді наукових публікацій українського вченого Ю. Іріоглу, одного з представників молодого покоління гагаузів Приазов'я [6, с. 321-327; і ін.].

Наразі немає публікацій, у яких досліджувалися б ті чи інші питання, що відносяться до сфери традиційної культури гагаузів даного регіону. Між тим, перша спроба збору польового матеріалу в гагаузів Приазов'я була здійснена ще в 1987 р. співробітниками Відділу гагаузнавства, який очолював гагаузький етнограф, кандидат історичних наук С. С. Курогло. Наприкінці 80-х рр. у рамках систематичних досліджень Академії наук Молдовської РСР було проведено кілька комплексних етнографічних експедицій з вивчення гагаузів Одеської області, Криму, Північного Кавказу. Нажаль, практична результативність таких важливих і цінних для гагаузнавства експедицій виявилася дуже незначною. Через відсутність запитальників зі збору польового матеріалу й достатньо підготованих для цієї роботи фахівців не вдалося зібрати й систематизувати матеріал належним чином. За матеріалами експедицій у ці регіони (за винятком гагаузів Одеської області) не були опубліковані навіть статті, що, імовірно, пов'язано зі складностями аналізу іншого стану збереженості культури, фольклору та самосвідомості в інших груп гагаузів, що проживають у зазначених регіонах. Можливо, через недостатню повноту зібраного польового матеріалу, що зберігається в архіві Відділу гагаузнавства Академії наук Молдови, дотепер його не піддавали науковому аналізу й систематизації.

Лише 20 років потому завдяки особистій допомозі колег з Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова (Україна) – кандидатів історичних наук Олександра Прігаріна й Олександра Ганчева, які організували поїздку в даний регіон, нам вдалося зібрати польовий матеріал, на основі якого була опублікована в 2008 р. стаття з різдвяно-новорічної обрядовості гагаузів

Призов'я [13, с. 69-71]. У виданій цього року монографії, присвяченій гагаузькому пісенному фольклору, поряд з аналізом творів, записаних нами у гагаузів Молдови, Болгарії та Греції, наводяться повні тексти пісень гагаузів Призов'я [15] і робляться висновки щодо ступеня збереженості в них пісенного фольклору.

Представлений у даній статті етнографічний і фольклорний матеріал був зібраний автором в 2007 р. у двох населених пунктах Запорізької області – смт. Акимівка, с. Володимирівка (колиш. назва – Дмитрівка й Олександрівка), у яких компактно проживають гагаузи. Інформатори подавали відомості про існування в минулому в цьому районі й інших гагаузьких сіл (Вилчанск і ін.), у яких на даний момент гагаузи асимілювалися або переїхали на постійне місце проживання в інші населені пункти.

Інтерес до гагаузів Призов'я пов'язаний з особливостями їх етнічної та мовної ідентифікації, а також із деякими етнографічними відмінностями у сфері традиційної обрядовості. Незважаючи на нечисленність даної групи гагаузів, їхнє вивчення є актуальним, тому що дозволяє шляхом використання порівняльного методу розглянути міру іноетнічного впливу в традиційній духовній культурі, а також процес збереження та втрати ними народних звичаїв і обрядів. Таким чином, використане в даній роботі поняття *група гагаузів* стосовно гагаузів даного регіону відбиває, насамперед, географічний (регіональний) принцип. Що стосується іншої групи гагаузів України, які проживають в Одеській області, то стосовно них і гагаузів Молдови, що компактно населяють єдиний в історичному, соціально-економічному і культурному відношенні регіон під назвою Бессарабія, в науці прийнято вживати термін *бессарабські гагаузи*. Через те, що вони жили в цьому єдиному регіоні, процеси, що протікали в сфері мовної й етнічної ідентичності, а також у сфері традиційної культури й фольклору, мали в цілому єдину основу й специфіку, чого не можна сказати про гагаузів Призов'я.

Історичні умови формування і розвитку гагаузів Призов'я, що призвели до розходжень у сфері етнічної і мовної ідентифікації, а також у сфері традиційної духовної культури, за своїми основними критеріями в цілому схожі з особливостями розвитку гагаузів, які живуть в інших регіонах (наприклад, Криму, Північного Кавказу, Казахстану). Крім того, видається важливим розгляд ступеня збереженості народних звичаїв і обрядів, пісенного фольклору, рідної мови й етнічної ідентичності у представників тих груп гагаузів, на долю яких випало двічі протягом 200-річного періоду пережити труднощі міграції й адаптації. Відзначимо, що бессарабські гагаузи переселилися в цей регіон, відомий під назвою Таврія, двома хвилями: в 1861-1862 р. і в перше десятиліття ХХ ст. (в 1910-1911 р.). Відомості про це передавалися в гагаузів Призов'я з покоління в покоління й збереглися в народній пам'яті дотепер.

Для етнічної самосвідомості деяких груп гагаузів [9, с. 279-290; 10, с. 98-103; 11, с. 264-283; 12; 15 і ін.], що проживають на територіях різних держав, характерна подвійна самоідентифікація. Гагаузи Призов'я [37], як і гагаузи Болгарії [38], Криму, Північного Кавказу [42, с. 232-245], Казахстану офіційно ідентифікують себе головним чином із болгарами. Пояснення причин даного явища вимагає об'єктивного аналізу відомостей, пов'язаних з особливостями етнічної і мовної ідентифікації, характерними для різних груп гагаузів, у тому числі для гагаузів Призов'я. Більш яскраво вони проявляються при порівнянні зі способом ідентифікації, характерним для гагаузів Болгарії та для бессарабських гагаузів.

Зібрані під час польового дослідження дані свідчать про використання гагаузами Болгарії принципу подвійної самоідентифікації. Під час запису паспортних даних інформаторів (з їхніх слів) на питання «національна приналежність» вони відповідали «гагауз», але при цьому основна їх частина офіційно (у документах) фіксувала себе як «болгари». В ході поглибленої бесіди ми ставили питання, спрямовані на виявлення можливих розходжень у традиційній обрядовості гагаузів і болгар. Інформатори, як правило, не виділяли яких-небудь специфічних елементів, в основі яких лежав би принцип етнічності^{*}. Складовою частиною пояснення ними існуючої етнокультурної єдності з болгарами був наступний спосіб самоідентифікації: «Ми гагаузи, але ми також і болгари» або «Ми болгари, але одночасно ми й гагаузи» [38]. Сприйняття ними своєї «гагаузськості» при порівнянні з болгарами пов'язано, головним чином, з використанням мови «тюркчя», а при порівнянні з турками – із приналежністю до християнства та з культурними розходженнями.

Сьогодні стосовно гагаузів Болгарії, можна говорити про те, що деякою мірою віднесення себе до іншої етнічної спільності – болгар – є однією із форм прояву громадянської ідентичності через їхню громадянську приналежність. Однак дане явище є не настільки однозначним, як може здатися на перший погляд, оскільки для гагаузів (Північного Кавказу, Криму, Приазов'я, Казахстану), що проживають на пострадянському просторі, такий спосіб самоідентифікації (болгари-гагаузи) не збігається з їхньою громадянською приналежністю. Називаючи себе болгарами, гагаузи Приазов'я разом з тим чітко диференціюють себе від них.

Оскільки мова є однією з важливих етнодиференціюючих ознак, видається необхідним розгляд ролі й функціональної значимості мови у гагаузів протягом різних історичних періодів. Вивчення даної проблеми тісно пов'язане з питанням ідентифікації різними групами гагаузів своєї мови та з появою глоттоніма гагаузська мова.

У першу чергу відзначимо, що рідна мова^{*} у різних груп гагаузів називається по-різному. Наразі бессарабські гагаузи називають її «гагаузча» (гагаузська), але в недалекому минулому для її позначення використовували назву «тюркча» під якою розуміли, очевидно, діалект турецької мови, оскільки його не змішували з турецькою. Відомості про це, які відносяться до кінця XIX – початку XX ст., знаходимо в роботі В. А. Мошкова. Він писав, що гагаузи Бессарабії називали свою мову «то турецькою “тюрк”, то гагаузською, у деяких випадках винятково турецькою», але при цьому, як відзначав дослідник, вони

^{*} У с. Божурець один з інформаторів-гагаузів за нашим проханням запросив до свого будинку кілька людей для бесіди з нами. При фіксуванні паспортних даних з'ясувалося, що одна з інформаторів (Недялка Іванова Петракієва), яка вільно володіла гагаузською мовою, була болгаркою за походженням. Коли ж я повідомила, що збираю відомості про гагаузські звичаї та обряди, а не про болгарські, то інформатори-гагаузи сказали, що вони аналогічні. При цьому вони пояснювали: «Ми гагаузи, але ми також і болгари, і відрізняємося від них тим, що розмовляємо на іншій мові - «тюркчя». У процесі розмови вони постійно зверталися за допомогою до зазначеного інформатора для уточнення тих чи інших деталей обрядовості.

^{*} Серед вчених не припиняються дискусії щодо питання про те, що треба розуміти під терміном рідна мова – мова матері або мова, на якій людина думає і говорить. Під даним терміном ми розуміємо мову, яку використовують респонденти (і/або їхні батьки) у повсякденному побуті, головним чином у колі родини і близьких родичів.

диференціювали власну мову й мову турок-осман, які говорять «по-османськи» [22, с. 19]. А в офіційних документах мову бессарабських гагаузів аж до кінця XIX ст. називали турецькою або турецькою говіркою [23; 24; 25, л. 19, 108; 18, с. 63; 2, с. 80]. Польові дослідження, проведені нами в гагаузьких селах Молдови на початку XXI ст. (с. Конгаз, Пулукчу П. Г.), показали, що деякі інформатори старшого віку (80–90 років) продовжували називати свою мову *тюркча*: *Сян нердян тюркчеи билерсин?* («Ти звідки знаєш по-турецькому?») [39].

Гагаузи Болгарії рідко використовують стосовно своєї мови назву *гагаузча*. В основному вони називають її *тюркча*, але протиставляють турецькій мові – *аслы тюркча* (досл. справжня турецька). На питання: «чи можна з вами поспілкуватися на гагаузькій?» деякі з них відповідали, що не знають цієї мови, оскільки не ідентифікували свою мову з даною назвою. Коли ж питання звучало: «чи можна з вами поспілкуватися на *тюркча*?», вони охоче погоджувалися.

Відомості про розрізнення гагаузами Болгарії власної (гагаузької) і турецької мови наводяться також болгарським ученим Ж. Стаменовою [41, с. 18]. Згідно даних болгарського тюрколога Е. Боева, одним з позначень власної мови в зазначеній групі гагаузів було *гагаузчасьна тюркче* [1, с. 24]. У зв'язку з цим відзначимо, що в болгарській науковій літературі широко поширена точка зору про те, що мова гагаузів Болгарії, названа респондентами *тюркча*, не є їхньою рідною мовою, а являє собою результат мовної асиміляції, що мала місце в період османського завоювання [3, с. 87-100]. Однак ця точка зору була піддана сумніву відомими російськими тюркологами (Н. К. Дмитрієвим, Л. А. Покровською й ін.). Відзначимо, що диференціація «своєї» і турецької мови характерна й для гагаузів Греції. В основному ж вони називають свою мову *тюркча*, але використовують також означення *гагауз тюркчасы* або *гагаузча* [9, с. 279-290].

Зовсім іншим є спосіб мовної ідентифікації, зафіксований нами в гагаузів Призов'я (Україна). Рідну мову вони називали *бизимджесиня* / *бизимджя* (букв. по-нашому, наша/своя) або *булгарджя* (букв. болгарська), а болгарську мову – *туканджя*. Наразі розходження між болгарською та гагаузькою мовами позначаються ними за допомогою складних словосполучень – *болгарська-турецька* і *болгарська-слов'янська*. У зв'язку з питанням про володіння гагаузами Призов'я болгарською мовою приведемо відомості, отримані від літніх інформаторів досліджених нами населених пунктів. Деякі з них згадували про те, що їхні батьки певною мірою знали болгарську мову, яку вони використовували в родині як «чужу» мову в тих ситуаціях, коли необхідно було обговорити між собою деякі сімейні питання, про які дітям не варто було знати. Відзначимо, що опитувані нами інформатори болгарською мовою не володіли, за винятком лише окремих слів. Відповідно до їхніх висловлювань, у минулому «вдома» вони спілкувалися на «своїй» мові (тобто гагаузькій).

У зв'язку з цим цікавою є наступна історія, розказана нам одним з інформаторів (Лефтеров Г. Г.). В 50-і рр. XX ст. відповідно до політики радянського уряду, спрямованої на вивчення в школах рідної мови представниками національних меншин, для болгар (і гагаузів) цього регіону ввели в програму шкільного навчання предмет – рідна мова, тобто болгарська, оскільки гагаузи Призов'я офіційно ідентифікували себе як болгари. Пізніше стала очевидною даремність зроблених зусиль у селах з гагаузьким населенням, тому що учні зовсім не знали цієї мови й не прагнули до її вивчення. Через

деякий час батьки-гагаузи колективно відмовилися від вивчення їхніми дітьми болгарської мови [37].

Вживання стосовно рідної мови визначення *булгарджя* пов'язано, очевидно, з тим, що дана група гагаузів досить чітко ідентифікує себе як *болгари* / *булгар*, але при цьому відокремлює себе від «справжніх» болгар, називаючи їх *туканнар* або *болгари-слов'яни*. Аналогічний спосіб ідентифікації (*булгар* – стосовно гагаузів і *тукан* – стосовно болгар), зафіксований у минулому в бессарабських гагаузів с. Конгаз, наводиться Г. Занетовым [5, с. 131-132].

Настільки різноманітні способи мовної (і етнічної) ідентифікації пов'язані з різними історичними умовами, у яких перебували зазначені групи гагаузів. В решті-решт саме вони в значній мірі вплинули на процес формування у них самосвідомості. На даний момент не можна дати однозначну оцінку способу етнічної і мовної ідентифікації, який має місце у гагаузів Приазов'я. У зв'язку з цим видається важливим враховувати те, що, на момент переселення бессарабських гагаузів у Приазов'я, вони в офіційних документах фігурували під назвою «болгари, що розмовляють турецькою» (аж до початку ХХ ст.). Можна припустити, що спосіб самоідентифікації в гагаузів Приазов'я на сучасному етапі деякою мірою є відбиттям тогочасного способу етнічної ідентифікації, характерного для гагаузів Бессарабії. Безсумнівно, порушене тут питання потребує ретельного дослідження й вимагає проведення соціологічного опитування в різних груп гагаузів.

Питання про причини самоідентифікації в історичному минулому гагаузів у рамках інших етнічних спільностей розглядається А. В. Шабашовим як свідомо дія з боку всього етносу, в основі якої були цілком конкретні мотиви. «Природно, що гагаузи, оскільки вони хотіли оселитися в межах Російської імперії, повинні були завуальовувати свою етнічність, і навіть самі вигадували своє болгарське походження, поки їхній правовий статус остаточно не закріпився» [44, с. 357]. Навряд чи можна заперечувати присутність даного мотиву при такій самоідентифікації гагаузів. Декларуючи свою ідентичність, вони демонстрували лояльне ставлення до Російської держави. Бути болгарами означало бути лояльними цареві й вірними Православній церкві.

І все-таки гадаємо, що цей мотив не був основним. Прираховування себе до більших народів (болгар і греків [9, с. 279-290]) було, на наш погляд, частиною самосвідомості гагаузів. Формуванню в психології народу принципу подвійної самоідентифікації багато в чому сприяли існуючі на Балканах історичні умови, у яких жили гагаузи. Протиставляючи себе туркам за релігійною, етнічною і культурною ознакою, вони включали себе до близьких за рядом ознак інших етнічних спільностей. Найбільш важливими з таких ознак були наступні: єдність релігійної приналежності, значна подібність в сфері традиційної культури, спільна територія проживання та історична доля. Разом з тим відзначимо, що на Балканах і в Бессарабії гагаузи диференціювали себе від болгар (головним чином, за мовною ознакою), оселяючись компактно і, по можливості, засновували мононаціональні села.

Той факт, що до кінця ХІХ століття в офіційних документах російська адміністрація не відокремлювала гагаузів від болгар, навряд чи правомірно розглядати винятково як помилку місцевої влади. Для цього були і об'єктивні умови, а саме те, що в зазначений період гагаузька самосвідомість не була остаточно сформованою. При оформленні офіційних паперів вони ідентифікували себе, головним чином, як «болгари» або «греки», а в побуті називали себе гагаузами. Збереження протягом досить тривалого часу принципу

подвійної самоідентифікації деякою мірою пояснюється тим, що, будучи православними й тюркомовними, вони відчували на собі тиск маргінальності. Особливо це проявляється в документах, які відбивають взаємини місцевого духівництва та парафіян на території Бессарабії [26, л. 7; 29, л. 8; 30, л. 80-87].

Аналіз архівних і історіографічних даних, які мають джерелознавчий характер, дозволив нам зробити висновок про те, що з кінця XIX – початку XX ст. на території Бессарабії відбувався процес росту етнічної самосвідомості гагаузів [12, с. 375-395]. Деякою мірою його можна розглянути на матеріалах, що відбивають відомості про представників гагаузького духівництва. Так, наприкінці XIX – початку XX ст. дячко відомого гагаузького релігійного діяча й просвітника Михайла Чакира – Дмитро Чакир, який написав брошуру «Біографічний нарис роду й прізвища Чакир» (1899), зарахував себе до болгар. Він писав: «Рід із прізвищем Чакир, болгарської нації, слов'янського племені, сходить до першої половини сімнадцятого століття» [43]. Можна припустити, що настільки чіткий акцент на болгарському походженні певною мірою є відбиттям офіційної точки зору з питання про походження гагаузів, характерної для російської адміністрації. Етнічна приналежність всіх представників духівництва із прізвищем Чакир, як і інших священників-гагаузів, по кліровим відомостях за XIX ст. зазначена аналогічним образом – «з болгар» іноді «з болгар» [31; 32, л. 55; 34, л. 11].

З початку XX ст. на нетривалий час у побут входить подвійний спосіб позначення етнічної приналежності священників-гагаузів. Так, священник с. Авдарма (родом із Чадир-Лунги) Василь Петров записаний як «болгарин-гагаузин», але при цьому жителі села вже зазначені як «гагаузи» (1909 р.) [33, л. 3-5].

У проханні за 1914 р. священника с. Татар Копчак Костянтина Статова про переведення його в с. Код-Китай через матеріальні труднощі на колишньому місці роботи («через двох-клірний прихід»), містяться відомості про його етнічну приналежність. У поданих ним паперах є наступний запис: «за нацією він гагауз-болгарин». Останнє, можливо, було дописане для того, щоб аргументувати прохання про його призначення в болгарський прихід: «село Код-Китай населене виключно болгарами» [27, л. 30]. У свою чергу додамо, що священник К. Статов, поряд з іншими особами, які «добре володіють гагаузькою мовою», був (з 1907 р.) членом комісії з перекладу релігійних книг гагаузькою мовою» [17, с. 1-32].

Цікавим є обґрунтування прохання перейти на роботу в той же прихід (Код-Китай) Миколи Чакира, який у той час був священником у с. Кождангалія 4 округу Ізмаїльського повіту. Він просив Єпархіальне начальство перевести його «до зазначеного приходу, який населяють болгаре – нації мені рідної» [27, л. 23]. У свою чергу відзначимо, що у священників-болгар (на відміну від гагаузів) у проханнях чітко позначена їхня етнічна ідентифікація: «прихід, який я прошу, болгарський, я сам кровний болгарин, і звичаї й мова мені добре знайомі, так що ніяких труднощів священствувати в цьому приході для мене не видається» (Г. Каймакан); «населення приходу – болгаре, мовою яких я вільно розмовляю, як болгарин за нацією, і могу з користю послужити цьому приходу» (Н. Новаков) [27, л. 10, 26] та ін.

У проханні М. Грекова за 1918 р. про призначення його священником у с. Баурчі в якості однієї з причин наведений наступний аргумент: «я за походженням гагауз і розмовляю їхньою мовою...» [35, л. 1]. Наведені відомості деякою мірою дають можливість простежити процес поступового переходу

гагаузів Бессарабії від принципу подвійної самоідентифікації (гагаузи-болгари) до ідентифікації себе тільки з одним етносом (гагаузи). Таким чином, якщо в XIX ст. гагаузи фігурували під назвою «болгари, які розмовляють турецькою», то в другій половині цього ж сторіччя, поряд з першою, іноді використовувалася така форма, як «болгари-гагаузи» (наприклад, в описі місцевим священиком приходу с. Чок-Мейдан [20, с. 745]), або просто «болгаре», для яких зрозумілою їм мовою є турецька (с. Гайдар [36, с. 497-498]).

З кінця XIX ст. у різного роду документах іноді зустрічається використання слова гагаузи в значенні етноніма. У рапорті за 1891 р. благочинного 4 округу Аккерманського повіту Н. Влайкова відзначалося: «парафіяни округу – греко-православного сповідання, всі нації болгарської, крім Ташлика (молдавани-малороси), Олександрівки, Димитрівки й Татар-Копчака, населених так званими гагаузами, які розмовляють турецькою мовою» [28, л. 76]. Відокремлення гагаузів від болгар за цей же період присутнє і у звітах інших благочинних [28, л. 86-90, 93-95, 99-100].

Населення болгарських приходів звичайно позначалося як «болгаре», але деякі священики, щоб уникнути плутанини (у зв'язку з використанням назви «болгари» для позначення гагаузів), давали детальне пояснення, наприклад, по с. Башкалія – «болгар-слов'ян (тукан)» [33, л. 26]. Як можна бачити, саме шляхом використання такої форми гагаузи Приазов'я диференціюються від болгар.

Що стосується способу мовної ідентифікації в бессарабських гагаузів у минулому, відзначимо, що в деяких замітках (наприклад, за 1906 р.) чітко позначається етнічна приналежність гагаузів, але при цьому дається обтічне формулювання стосовно мови, що використовується ними, наприклад: «ми <...> православні за вірою, гагаузи за нацією, занепокоєні аграрними бродіннями, що проявилися в сусідніх селах, сьогодні в кількості 240 домохазяїв, за запрошенням нашого місцевого священика, з'явилися в будинок церковно-парафіяльної школи на парафіяльну бесіду, і, одержавши від нього на нашій рідній мові роз'яснення справжнього змісту аграрних рухів і смут, які чиняться внутрішніми ворогами Росії...» [16, с. 126-128]. Імовірно, вживання у цій замітці не зовсім конкретної назви для позначення мови гагаузів – «наша, рідна» – не випадкове, тому що подібний спосіб мовної ідентифікації й на даний час характерний для гагаузів Приазов'я.

Виходячи із представленого матеріалу, можна сказати, що форми етнічної і мовної ідентифікації, характерні для бессарабських гагаузів в XIX – першому десятилітті XX ст., ніби законсервувалися у свідомості гагаузів Приазов'я. Це цілком зрозуміло, оскільки після переселення в цей регіон у них практично припинилися контакти з бессарабськими гагаузами, де, в результаті складання сприятливих умов (численність, компактність проживання, збереження функціональної значимості мови, розвиток релігійної і національної літератури) відбувався процес росту етнічної самосвідомості.

У Приазов'ї гагаузи опинилися в інших історичних умовах. Нечисленність, відсутність тюркомовного середовища, а також слов'янське оточення визначили у своїй основі хід етнічних процесів у даної групи гагаузів – адаптація з наступною асиміляцією. Перебуваючи в слов'янському оточенні, вони були об'єктивно зацікавлені в збереженні існуючого в них на момент переселення способу етнічної ідентифікації, що дозволяло їм не виділитися серед місцевого населення. Більше того, навіть використання для позначення рідної мови терміна *булгаржя* (болгарська) мало остаточно закріпити й продемонструвати

їхню слов'янську ідентичність. Даний спосіб мовної ідентифікації у гагаузів Приазов'я можна, очевидно, розглядати як завуальовану форму маргінального ставлення до власної мови. За словами інформаторів, їм нерідко доводилося чути від проживаючого по-сусідству слов'янського оточення, до якого вони себе зараховували, ідентифікуючись як «болгари», зневажливий вислів «турки». Разом з тим відзначимо, що більш яскраво виражене маргінальне ставлення до власної мови проявляється у гагаузів Болгарії й Греції, які сприймають її як мову завойовників – турецьку мову, насильно нав'язану турками-османами.

У даних історичних умовах принцип стати «своїми» у слов'янському оточенні став, очевидно, стратегією адаптації гагаузів Приазов'я в місцевий етнокультурний простір, тим більше, що для цього були сприятливі фактори: спільна релігійна приналежність (православ'я) і близька культурна дистанція.

У плані певного зрушення самосвідомості деякої частини гагаузів Приазов'я в сучасний період цікавою є згадана вище брошура Н. М. Курдінова. Її автор при розмові з нами ідентифікував себе як гагауз, підкреслюючи при цьому свій гагаузький родовід – бабусю по лінії матері звали Дорманджи Євдокія Іванівна. Інший нащадок гагаузів Приазов'я – Ю. Іріоглу, у своїх наукових працях не виділяє гагаузів із загальної маси «болгарських переселенців» [6, с. 321-327]. Можна припустити, що в основі даного підходу лежить використовуваний місцевими гагаузами спосіб етнічної ідентифікації.

Історичні умови, у яких перебували гагаузи Приазов'я, вплинули не тільки на спосіб їх етнічної і мовної ідентифікації, але й на традиційну обрядовість. Незважаючи на неповноту зібраного матеріалу, він, проте, деякою мірою дозволяє розглянути ступінь збереженості в них народних обрядів і фольклору.

Необхідно відзначити, що пісенний фольклор у даної групи гагаузів трьомовний – гагаузькою, болгарською та українською (місцевому діалекті, близькому до російської). З огляду на те, що, разом з процесом втрати рідної мови, який спостерігається в багатьох груп гагаузів, безповоротно зникає цей шар народної культури, ми при зборі польового матеріалу робили акцент на гагаузькій пісенній спадщині. Усього було зібрано 13 фольклорних одиниць, з яких 8 гагаузькою мовою. Хотілося б відзначити труднощі, з якими нам довелося зіштовхнутися, як збирачеві польового матеріалу. За відомостями інформаторів, в їхніх селах ще років 10 тому серед старшого покоління були народні співці, що виконували пісні гагаузькою і болгарською мовами. На цей час пісень гагаузькою мовою майже ніхто не пам'ятає. Пропонують проспівати пісні, у тому числі обрядові, українською мовою. Три твори були розшифровані нами з аудіокасети, на якій записані кілька пісень гагаузькою і болгарською мовами одного з місцевих народних виконавців. Ця касета була люб'язно надана нам Н. М. Курдіновим, якому ми висловлюємо свою подяку.

Таким чином, наведені цифри свідчать не тільки про ступінь розробленості й вивченості даного фольклорного жанру та пов'язаних з ним сфер традиційної духовної культури в гагаузів Приазов'я, але й про ступінь їхньої збереженості, що прямо пов'язана з майже повною втратою ними гагаузької мови.

За попередніми даними проведеного нами дослідження до спільних у гагаузів Молдови й Приазов'я можна віднести наступні твори: *Чекиргя* / «Бабка» («Стрекоза»), *Некрутай* / «Рекрути», *Мірчо бий*, *Мірчо* / «Мірчо агов, Мірчо», *Пипируда тюркюсю* / «Пісня Піпіруди».

Пісня *Чекиргя* / «Бабка» відноситься до творів, найбільш поширених у всіх груп гагаузів. Регіональні й локальні відмінності, характерні для даної пісні, полягають, як правило, у назві міста, куди відправили Бабку за покупками, і в

тому, що вона купила для себе (сир, цигарки й ін.). Наприклад, у гагаузів Болгарії всі географічні реалії, куди повинна була відправитися героїня пісні – Бабка, розташовані на території Туреччини – Едірне, Стамбол / Істамбол. У варіанті гагаузів Молдови Бабка також направляє в Стамбул, а в тексті гагаузів Приазов'я фігурує місцева реалія – *Коротка* (народна назва гагаузького села Олександрівка – нині Володимирівка, розташованого по-сусідству з м. Акимівка).

Творів, у яких би відбивалися елементи історичної пам'яті, що відносяться до балканського періоду, у гагаузів Приазов'я нам знайти не вдалося. Однак у них збереглася пісня, пов'язана з бессарабським періодом їхнього життя – «Рекрути». Вона є частиною спільної пісенної спадщини гагаузів, створеної в бессарабський період.

Basarabiy an cocuklar n	Бессарабських хлопців
Nekruta u yazdılar.	Записали в рекрути
Oy un, çocuklar, gidelim	Крокуйте, хлопці, йдемо...

У деяких піснях відбивається чабанська тематика, наприклад, у ліричній пісні «Мірчо бий, Мірчо», дуже схожій з твором, записаним у гагаузів Молдови (*Hayde, çoban oolu, kardaş olalım* / «Давай, син чабана, станемо друзями». У ньому в образній і разом з тим наближеній до реальності формі описується важке життя пастуха:

Benim koseciim,	Мій куточок (будинок) –
Kırdaki cimen,	Зелена трава на полі,
Benim yorganım,	Моя ковдра -
Navada bulut.	Хмари на небі,
Benim yastıcaam,	Моя подушка –
Kırda kır taslar.	Камені на полі.

В ряді творів гагаузів Молдови, як і в одній з пісень гагаузів Приазов'я, вживаються спеціальні терміни, що використовувалися в народі для позначення назв пастухів відповідно до їх «спеціалізації» (залежно від того, кого вони пасли): *çobannar, sırtmaçlar* [15, с. 424-425, 475, 541]. Це підкреслює їхню функціональну значимість у традиційній господарській діяльності народу.

Аналіз спільної пісенної спадщини гагаузів дозволяє говорити про те, що свого роду маркером етнічності у фольклорі можна вважати народну пісню «Оглан» про чудового пастуха, безліч варіантів (усього 18) якої було записано нами в різних груп гагаузів, за винятком гагаузів Приазов'я. Цікаво відзначити, що інформатори не тільки не пам'ятають хоча б кілька рядків із цієї популярної в гагаузів пісні, але навіть не пригадують такої назви. Це наочно демонструє ступінь втрати даною групою гагаузів не тільки фольклору, але й традиційної обрядовості. Так, наприклад, основна частина інформаторів не змогли надати відомості щодо обряду *курбан* і свята *Хедерлез*.

Що стосується обрядового фольклору, то він, за винятком пісні Піпіруди в обряді прикликання дощу, представлений у гагаузів Приазов'я українською мовою. Зафіксований нами варіант пісні Піпіруди із проханням до Бога дати дощ та врожай в цілому схожий з аналогічною піснею-молитвою, розповсюдженою в інших груп гагаузів, але разом з тим за формою він більше нагадує новорічне вітання.

Pipiruda-guda } 2
 Day, Boje, ruda.
 Yaamurla(r) yaas?n! } 2
 İri basak olsun! } 2

Ambarlar dolsun! } 2
Corbacıya versin! } 2
Corbacı sevensin! } 2
Çorbacı sevensin! } 2
Піпіруда-руда } 2
Дай, Боже, руда.
Нехай ідуть дощі! } 2
Нехай комори наповняться! } 2
Нехай будуть великі колосся! } 2
Нехай господарка обдарує! } 2
Нехай хазяїн радується! } 2

Відомості про зміст різдвяної обрядовості, що становить так званий балканський шар (колядування напередодні Різдва (*Колада гезмяя*) з колядками болгарською мовою, готування пирога із сиром на шастья (*пунирли*) і т.д.), збереглися, в основному, лише зі слів батьків. Повідомляючи деякі відомості щодо традиційного способу колядування, який мав місце в минулому, інформатори відзначали, що наприкінці 30-х р. ХХ ст. дана традиція вже була втрачена (Мазна Є. І., Дякова Є. С.). Не зберігся й різдвяний обрядовий болгаромовний фольклор. Разом з тим, з їхніх слів можна зробити висновок, що приблизно з 50-х рр. ХХ ст. широко розповсюдженим став обряд «вечеря», про який інформатори досить докладно розповіли через те, що самі були учасниками цих колядувань. Вони відзначали, що колядування дітей на Різдво в трохі зміненому вигляді відбуваються в їхньому селі і сьогодні [37].

Більш тривалий час зберігався в гагаузів Приазов'я інший привезений з Балкан обряд – *Сурваки*, оскільки інформатор не тільки подала відомості про нього й сказала поздоровлення болгарською мовою («*Сурва, Сурва, пак гудина*»), але й виготовила за нашим проханням *сурвачку*^{*}, подібно до тієї, з якою вона, будучи дитиною, ходила з вітаннями до родичів і сусідів ранком 14 січня. Що стосується сучасного періоду, то інформатори досить докладно повідомляли про обряди «*баланка*» / «*маланка-баланка*», «*посівання*», пригадуючи при цьому відповідні ритуалу тексти новорічних колядок. Беручи до уваги той факт, що основна частина обрядового фольклору в гагаузів Приазов'я українською мовою (на місцевому діалекті), можна говорити про значний східнослов'янський вплив у традиційній обрядовості даної групи гагаузів.

Зазначені вище звичаї й обряди, що виконувалися гагаузами Приазов'я в минулому і тепер, свідчать про те, що вони мають різне походження. Більш рання й уже втрачена форма обрядовості має балканське походження [4, с. 89-139]. Обряди, обрядовий фольклор і термінологія, пов'язані із цим дохристиянським шаром, також формувалися в той період. Більш пізні способи різдвяної (обряд «*вечеря*», готування пиріжків на Різдво, колядки й ін.) і новорічної обрядовості («*баланка*» / «*маланка-баланка*», «*Щедрик-ведрик*», «*Сіяємося-віємо посіваємо*»), запозичені гагаузами Приазов'я в місцевого населення, становлять так званий український шар, що є результатом етнокультурних контактів гагаузів із сусідніми етносами. За виразом одного з інформаторів (Дуденко А. І.), за старих часів з такими вітаннями «росіяни ходили колядувати до наших болгар» (тобто гагаузів) [37]. Пізніше ці форми

*Прутик одного з фруктових дерев, прикрашений різнокольоровим папером.

різдвяного й новорічного колядувань поширилися й серед населення гагаузьких сіл.

Узагальнюючи вищесказане, можна констатувати, що гагаузька народна культура являє собою багат шарове утворення. У традиційній культурі й фольклорі гагаузів того чи іншого регіону чітко простежуються історичні шари, що є результатом етнокультурної взаємодії з місцевим населенням. Розгляд змісту традиційної обрядовості й мови обрядового фольклору в гагаузів Приазов'я свідчить про те, що в них тісно переплетені різні за походженням компоненти (тюркський, балканський, бессарабський, український), що відбивають етапи історії цієї групи гагаузів. Тюркський і балканський компонент як найбільш ранні майже не збереглися, у той час як більш пізній шар зберігає свою значимість і на сьогодні.

В результаті проживання в іншому етнічному середовищі й тісних етнокультурних контактів із сусідніми східнослов'янськими народами (українцями, росіянами) гагаузи Приазов'я запозичили в них ряд календарних звичаїв, обрядів і фольклор (*вечеря, баланка* й ін.). Основою для такого роду запозичень слугувала спільна релігійна приналежність (християнство), «близька культурна дистанція», прагнення стати «своїми» у місцевому оточенні й т.д. Все це сприяло розширенню й поглибленню етнокультурних контактів. Однак зміст процесу етнокультурної взаємодії в цієї групи гагаузів в більшій мірі набрав форми культурної асиміляції (заміщення однієї культурної традиції іншою), аніж культурної адаптації.

Особисті спостереження, зібраний польовий матеріал, аналіз змісту й стану традиційної обрядовості й фольклору, стан збереженості мови в гагаузів Приазов'я дозволяють зробити висновок, що втрата цих компонентів культури відбувалася в них більш швидкими темпами, ніж в інших груп гагаузів. Починаючи з 30-х рр. ХХ ст. у гагаузів Приазов'я значно активізувався процес втрати народних обрядів балканського походження. Цьому сприяли інші історичні й соціально-економічні умови, у яких перебувала дана група гагаузів. У результаті об'єктивних і деяких суб'єктивних процесів, що відбувалися, використання рідної мови обмежене колом покоління старшого віку. Представники старшого покоління (70 років і більше) іноді спілкуються між собою «своєю» мовою, у той час як середнє покоління й молодь гагаузькою мовою зовсім не володіють, використовуючи для спілкування російську та українську мови.

Майже повна втрата традиційної обрядовості й зникнення фольклору гагаузькою мовою пояснюються відсутністю тюркського мовного середовища, нечисленністю жителів сіл цього регіону, менш компактним проживанням, забуттям рідної мови через втрату її функціональної значимості, швидким протіканням процесу асиміляції, змішаними шлюбами й т.д. Що стосується особливостей етнічної і мовної ідентифікації гагаузів Приазов'я, то у них закарбувався стан етнічної самосвідомості, характерний для частини гагаузького етносу в певні історичні періоди.

На закінчення відзначимо, що систематизований і проаналізований у роботі матеріал не претендує на вичерпний характер, а покликаний відкрити певні тематичні перспективи для вивчення історії, культури, а також процесів етнокультурної взаємодії гагаузів, що проживають у різних регіонах.

Джерела та література

1. Боев Е. Междубългарски наименования, прозвища и прякори (с кратък речник). – София: Тангра Тан Нак Ра ИК. 2006.

2. Державин Н. С. О наименовании и этнической принадлежности гагаузов // Советская этнография. – 1937. – № 1. – С. 80-86.
3. Димитрова Д. Етнолінгвистичні дослідження і теренната работа (по матеріали от кв. Винаца – гр. Варна) // Україна и България. Етнокультури и етнолінгвистичні аспекти. – София: Албатрос, 1999. – С. 87-100.
4. Етнография на България. Духовна култура. – Т. III. – София: БАН, 1985.
5. Занетов Г. Български народни песни от с. Конгаз, Бесарабия // Списание на БАН. – Кн. XLV. – № 22. – София, 1933. – С. 121-144.
6. Ириоглу Ю. Усні історії, як джерело дослідження соціальної та тендерної історії болгар Північного Приазов'я першої половини ХХ ст. // Българите в Северното Причорноморіе. – Т. 9. – Одеса: Друк, 2006. – С. 321-327; і др.
7. Квилинкова Е. Н. Гагаузский народный календарь. – Chişinău: Pontos, 2002.
8. Квилинкова Е. Н. Гагаузы Молдовы и Болгарии (Сравнительное исследование календарной обрядности, терминов родства и фольклора). – Chişinău: Pontos, 2005.
9. Квилинкова Е. Н. О языковой и этнической идентификации гагаузов Греции // Revista de etnologie și culturologie. – Vol. I. Chişinău, 2006. – P. 279-290.
10. Квилинкова Е. Н. Некоторые вопросы идентификации и идентичности гагаузов // Ежегодник Института межэтнических исследований АН РМ, – Т. VI. – Chişinău, 2006. – С. 98-103.
11. Квилинкова Е. Н. О принципе двойной самоидентификации гагаузов в прошлом и настоящем // Курсом изменяющейся Молдовы / Материалы I Российско-Молдавского симпозиума «Трансформационные процессы в Республике Молдова. Постсоветский период», посвященного 40-летию этносоциологических исследований. 25–26 сентября 2006. г. Комрат. – М.: Старый сад, 2006. – С. 264-283.
12. Квилинкова Е. Н. Традиционная духовная культура гагаузов: этнорегиональные особенности. – Кишинев: Business-Elita, 2007.
13. Квилинкова Е. Н. Украинское влияние в рождественско-новогодней обрядности гагаузов Приазовья // Видатні науковці Черновицького університету: А. Ф. Кайндль. Матеріали 5-ї Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання». 16–17 травня, 2008. Частина 1. – Чернівці, 2008. – С. 69-71.
14. Квилинкова Е. Н. Заговоры, магия и обереги в народной медицине гагаузов. – Кишинев: Elan Inc, 2010.
15. Квилинкова Е. Н. Гагаузский песенный фольклор – «Грамматика жизни». – Кишинев: Elan Inc, 2011.
16. Кишиневские епархиальные ведомости (КЕВ), 1906. – № 4. – С. 126-128.
17. КЕВ, 1908. – № 36. – С. 1–32.
18. Кёппен П. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. – СПб.: Изд-во АН, 1861. – VI.
19. Курдинов М. Ми – гагаузи. (Запорожье. Самиздат). Тов. «Поліград», 2006. 54 с.
20. Малай К. Приход Чок-Мейдан Бендерского уезда // КЕВ, 1875. – № 20. – С. 734–746.
21. Манов А. Потеклото на гагаузите: техните обичаи и нрави. В две части. – Варна, 1938.
22. Мошков В. А. Гагаузы Бендерского уезда. Этнографические очерки и материалы. (Переизд. с сокр.) Кишинев: Pontos, 2004.
23. НА РМ, ф. 205, оп. 1, ед. хр. 4153.
24. НА РМ, ф. 205, оп. 1, ед. хр. 4156.
25. НА РМ, ф. 205, оп. 1, ед. хр. 2556.
26. НА РМ, ф. 205, оп. 1, ед. хр. 5093.
27. НА РМ, ф. 208, оп. 3, ед. хр. 4963.
28. НА РМ, ф. 208, оп. 4, ед. хр. 1716.
29. НА РМ, ф. 208, оп. 5, ед. хр. 1698.
30. НА РМ, ф. 208, оп. 5, ед. хр. 2638.
31. НА РМ, ф. 208, оп. 10, ед. хр. 20.
32. НА РМ, ф. 208, оп. 10, ед. хр. 44.
33. НА РМ, ф. 208, оп. 10, ед. хр. 134.
34. НА РМ, ф. 208, оп. 14, ед. хр. 9.

35. НА РМ, ф. 208, оп. 19, ед. хр. 595.
36. Нефталимов Е. Посещение Его Пресвященством Пресвященнейшим Павлом, Епископом Кишиневским и Хотинским, церкви в селении Гайдар Бендерского уезда, 25 апреля 1873 года // КЕВ, 1873. – № 12. – С. 497-498.
37. Полевые материалы автора – Е. Н. Квилинковой (ПМА), Украина (Акимовский район Запорожской области): пгт. Акимовка, с. Владимировка.
38. ПМА за 2001, 2003 гг. Северо-Восточная Болгария.
39. ПМА за 2006 г., Республика Молдова.
40. Попович Ю. В. Молдавские новогодние праздники. – Кишинев: Штиинца, 1974.
41. Стаменова Ж. Гагаузите. Проучвания и обща характеристика // Българска етнология. – София, 2000. – Бр. 1. – С. 5-24.
42. Субботина И. А. Гагаузы Северного Кавказа: об истории переселения и численности. Поиски и находки // Курсом изменяющейся Молдовы. Материалы I Российско-Молдавского симпозиума «Трансформационные процессы в Республике Молдова. – М.: Старый сад, 2006. – С. 232-245.
43. Чакир Д. Г. Биографический очерк рода и фамилии Чакир. – Кишинев, 1899.
44. Шабашов А. В. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. – Одесса: Астропринт, 2002.

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ НА ТЕРИТОРІЇ РЕСПУБЛІКИ УКРАЇНИ-ПРИАЗОВ'Я

1. Сmt. Акимівка, Запорізька обл. (колиш. с. Дмитрівка, що увійшло до складу сmt. Акимівка у 1956 р.).
1. Іріюглу Л. Г.	1932
2. Іріюглу Н. Г.	1939
3. Греджева Н. Г.	1930
4. Греджев Н. Ф.	1941
5. Янишев П. П.	1941
6. Лефтеров Г. Г.	1929
2. с. Володимирівка, Запорізька обл. (колиш. с. Олександрівка, народна назва – Коротка)
7. Курдінов Н. М.	1934 (народився в с. Томак, Кримської області)
8. Павлова Д. Д.	1927 (народилась в с. Надеждине, Приазовського р-ну)
9. Буйнузлу М. П.	1934
10. Дяков В. І.	1936
11. Дякова Е. С.	1936
12. Коржилов А. П.	1936
13. Мазна Е. І.	1923
14. Дуденко А. І.	1925
15. Топалов І. К.	1928

Єлизавета Квілінкова (*Кишинів, Республіка Молдова*). **Ступінь збереження гагаузами Приазов'я традиційної духовної культури у зв'язку з особливостями процесу етнічної та мовної ідентифікації.**

У статті на основі польового матеріалу, зібраного автором в 2007 р., аналізуються особливості етнічної і мовної ідентифікації, характерні для гагаузів Приазов'я (Запорізької області), а також розглядається ступінь збереження в них народних обрядів і фольклору. Відзначається, що інші історичні умови (нечисленність, відсутність тюркомовного середовища, слов'янське оточення), у яких вони опинилися, вплинули на хід етнічних процесів у даної групи гагаузів і збереження ними традиційної обрядовості. Робиться висновок про те, що використовуваний ними спосіб етнічної ідентифікації відбиває особливість самосвідомості гагаузів в ХІХ ст., тобто до переселення в Приазов'я. Виявляються ті області народної культури, у яких більш яскраво проявляється український вплив.

Ключові слова: етнічна і мовна ідентифікація, гагаузи Приазов'я, традиційна духовна культура, етнокультурна взаємодія.

Елизавета Квилінкова (Кишинев, Республіка Молдова). Степень сохранности гагаузами Приазовья традиционной духовной культуры в связи с особенностями процесса этнической и языковой идентификации

В статье на основе полевого материала, собранного автором в 2007 г., анализируются особенности этнической и языковой идентификации, характерные для гагаузов Приазовья (Запорожской области), а также рассматривается степень сохранности у них народных обрядов и фольклора. Отмечается, что иные исторические условия (малочисленность, отсутствие тюркоязычной языковой среды, славянское окружение), в которых они оказались, повлияли на ход этнических процессов у данной группы гагаузов и сохранность ими традиционной обрядности. Делается вывод о том, что используемый ими способ этнической идентификации отражает особенность самосознания гагаузов в XIX в., то есть до переселения в Приазовье. Выявляются те области народной культуры, в которых более ярко проявляется украинское влияние.

Ключевые слова: этническая и языковая идентификация, гагаузы Приазовья, традиционная духовная культура, этнокультурное взаимодействие.

Elizabeth Kvilinkova (Chisinau, Moldova). The degree of preservation by the Gagauzians of coastal areas of the Azov Sea of the traditional spiritual culture in connection with the features of the process of ethnic and linguistic identity.

In the article, based on field material collected by the author in 2007, is analyzed the features of the ethnic and linguistic identity, characteristic of the Gagauzians of coastal areas of the Azov Sea (Zaporozhye's region), and also is viewed the degree of preservation of their folk customs and folklore. It is noted that certain historical conditions (paucity, lack of Turkic language environment, Slavic environment) in which they were, influenced the ethnic processes in this group of the Gagauzians and the preservation of their traditional rituals. Is made conclusion that the way they use ethnic identity reflects the feature of self-consciousness of the Gagauz in the XIX century, that is until their resettlement in the coastal areas of the Azov Sea. Are identified areas of popular culture, in which is more pronounced Ukrainian influence.

Key words: ethnic and linguistic identity, the Gagauzians of coastal areas of the Azov Sea, the traditional spiritual culture, ethno-cultural interaction.

Володимир КОВАЛЬЧУК
(Київ, Україна)

УДК 930.25.09 (477.83)“1945–1949”

**Первісний, актуалізований і потенційний
масиви
комплексу документів самопроголошеного
краю ОУН(б) “Одеса” (Волинь, кінець 1945 –
перша половина 1949 рр.)**

Однією з важливих сторінок історії Організації українських націоналістів на Волині та Поліссі (далі ПЗУЗ, тобто “північно-західні українські землі” – назва краю за оунівською термінологією) є діяльність внутрішньої опозиції. Здавалося б, яка може бути незгода з “генеральною лінією” осіб, котрі розділяють і репрезентують досить специфічну за своєю суттю ідеологію бандерівського руху? Втім, наприкінці 1945 р. конфлікти між керівниками підпілля на Волині стали його “візитною картою”.

Після того, як у листопаді 1945 р. провідник ПЗУЗ Микола Козак-“Смок” укотре ініціював ліквідацію ключових осіб північно-східного краю “Одеса” (далі – ПСК, один з двох “менших” країв на ПЗУЗ, розташовувався в межах Костопільського, Березненського, Степанського і Деражненського районів Рівненської області), тамтешній організаційний референт Степан Янишевський-“Далекий” заявив про самовідвід. 5 грудня він прийняв рішення про створення власного крайового проводу, підпорядкованого напряму керівництву ОУН(б) на українських землях (“Центральному Проводові”). Тобто – в обхід проміжних керівних осередків ПСК і ПЗУЗ. “Далеківський” край поділявся на надрайони (Костопільський і Корецький), райони, підрайони. Вони включали в себе низку сіл Костопільського, Сарненського, Володимирецького, Корецького районів Рівненщини [1, с. 159]. До самопроголошеного проводу входили Святослав Титков-“Роман”, Павло Трофімчук-“Тарас”, Степан Костецький-“Зимний” та інші особи.

Попри нетривіальність теми, історія самопроголошеного краю “Одеса” ще не знайшла докладного висвітлення в історіографії. В колективній монографії про ОУН і УПА, укладеній фахівцями Інституту історії України НАН України, ініціатор відокремлення краю “Одеса” Степан Янишевський згадується один раз, а про його “витвір” взагалі не йдеться [27, с. 374]. У працях істориків Олександра Вовка [1, с. 39–40], Анатолія Кентя [24, с. 181–182], Вікторії Жилюк [23, с. 131–132, 165, 170, 174–175] про “Далекого” і “далеківців” містяться лише фрагментарні згадки. Бракує чогось певного з цієї тематики і в студіях осіб, котрі брали участь у націоналістичному підпіллі (Олексій Мануйлик) [25, с. 256, 262, 294] або боролися з ним (Георгій Санніков) [30, с. 245–246]. Про одного з “далеківців” йде мова у статті В. Микитенка [26].

На нашу думку, недостатня розробка історії самопроголошеного краю “Одеса” науковцями є наслідком слабкої актуалізації його документів. Хоча декілька джерел “Одеси” опублікували Олександр Вовк [1, с. 1151–1155, 1157–

1159, 1164–1165, 1243–1244] та Ігор Марчук [29, с. 347–351, 471–472], основна робота ще попереду. Дослідники довго не мали доступу до “далеківських” документів, тому що ті відклалися переважно в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). Працівники МДБ УРСР в другій половині 1940-х рр., граючи на суперечностях між “далеківцями” й оунівцями-“крайовиками”, перехоплювали документи прибічників Степана Янишевського й часто використовували їх в своїй оперативно-розшуковій та агентурній роботі. “За спадковістю” документальні трофеї опинилися в надрах архіву сучасної української спецслужби.

Упродовж 2009 – 2011 років автор цієї статті і консультант ГДА СБ України Валерій Огороднік, виконуючи одну з планових тем, виявили в згаданому архіві низку невідомих джерел з історії самопроголошеного краю “Одеса”. Таким чином, випала нагода, по-перше, об’єднати ці та раніше виявлені документи в окремі масиви, по-друге, проаналізувати свідчення працівників МДБ УРСР про назви, адресатів, адресантів, дати документів “далеківців”, які з оперативною метою були знищені, і, по-третє, з’ясувати можливості потенційної джерельної бази. Все це допоможе зрозуміти специфіку документального комплексу самопроголошеного краю “Одеса”, що допоможе розумінню історії ОУН та УПА в цілому.

Вдалося встановити, що система документообігу “далеківців” складалася з розпорядчих, звітних, оповіщувальних документів, ділових та приватних листів, а також пропагандистських матеріалів (листівки, комуні кати, тощо). Про це є згадки в документах і спогадах “легальних” оунівців. Так, провідник ПЗК “Москва” (“Ліс”) Іван Литвинчук-“Дубовий” до “матеріалів”, виданих “Далеким” в 1946 р., відніс такі розпорядчі й оповіщувальні джерела: “1. Наказ членам ОУН і відділам УПА – вид. 5.12.1945 р. ... 7. Інструкція для провідного активу ОУН к[р]. “Одеса” – 20.6.46 (машинка) ... 8. Пересторога для всіх учасників УПА, прац[івників] орг[анізаційної] сітки і населення (друк) ... 9. Повідомлення-пересторога для чл. ОУН, повст. і населення – липень [19]46 р. ... 12. Комунікат Грицька Квітки – 21.7.46 – (друк) ... 13. Комунікат про смерть Тараса, Чулого – (друк)” [1, с. 1251–1252]. Зі згаданих у переліку джерел актуалізовані лише ті, які проходять під номерами 1 і 9 [1, с. 1145–1147, 1239–1241; 34, арк. 149]. Збереглися інструкція Степана Янишевського, укладена в жовтні 1947 р., а також “переказ вказівок відносно праці над легальним сектором” (автор – “Зінько”, дата – листопад 1949 р.) [29, с. 347–351, 471–472].

Проте, з огляду на загальнопоширені в післявоєнному націоналістичному підпіллі конспіративні вимоги [19, арк. 32–46; 32, с. 326], основу документального комплексу “далеківців” склали не накази чи звіти, а ділові листи – документи з лаконічним формалізованим змістом, завірені псевдонімами, найчастіше без зазначення справжніх імен та прізвищ авторів та адресатів. У них практично не згадувалися власні назви і топоніми. Такі документи укладалися лише в разі крайньої потреби. Відомості про ділові листи, опубліковані раніше, а також виявлені нами у фондах ГДА СБ України, узагальнені у таблиці 1:

Таблиця 1

**Ділові листи
(у т. ч. копії і фрагменти) функціонерів самопроголошеного
краю “Одеса” (у хронологічній послідовності)**

п/п	Псевдонім адресанта і його	Псевдонім/посада адресата і їх	Дата	Де документ опублікований чи
-----	----------------------------	--------------------------------	------	------------------------------

	розшифрування	розшифрування		зберігається (якщо не опублікований)
1.	“Далекий” (Степан Янишевський)	“Тарас” (Петро Трофімчук)	5.01.1946	Літопис УПА. Нова серія. – Київ- Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1243-1244
2.	“Далекий” (Степан Янишевський)	“Смок” (Микола Козак)	21.09.1946	Літопис УПА. Нова серія. – Київ- Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1151-1155
3.	Д (Степан Янишевський)	“Труба” (Павло Усачук)	10.10.1946	ГДА СБ України, ф. 2 (упр. 2-Н), оп. 57, спр. 4, т. 1, арк. 142
4.	“Далекий” (Степан Янишевський)	“Смок” (Микола Козак)	29.10.1946	Літопис УПА. Нова серія. Т. 8. – Київ- Торонто, 2006. – С. 1158-1159
5.	“Каменяр”- “Степан”	“Микола” (Микола Мельник)	29.10.1946	Літопис УПА. Нова серія. – Київ- Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1156-1157.
6.	“Ярослав” (Іван Берник)	“Смок” (Микола Козак)	20.12.1946	Літопис УПА. Нова серія. – Київ- Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1164–1165
7.	Без підпису (Степан Янишевський)	“Кочегар” (Василь Кук)	[1946 р.]	ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67426, т. 3, арк. 17 зв.
8.	Без підпису (Степан Янишевський)	провідник (Василь Кук)	[1946 р.]	ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67426, т. 3, арк. 14–17
9.	“Тома” (Степан Янишевський)	“Шуляк” (С. Усачук)	29.01.1947	ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67426, т. 3, арк. 12–12 зв.
10.	“Богослов” (Степан Янишевський)	“Марко” (Роман Піддубний)	3.04.1947	ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67426, т. 3, арк. 380–381
11.	“Зінько” (Іван Кроль)	“Ярослав” (Іван Берник)	26.04.1 947	ГДА СБ України, ф. 2 (упр. 2-Н), оп. 39 (1953 р.), спр. 5, арк. 87
12.	Без підпису (Іван Кроль)	Без адресата (О. Грицюк)	26.04.1947	ГДА СБ України, ф. 2 (упр. 2-Н), оп. 39 (1953 р.), спр. 5,

				арк. 87
13.	“Зінько” (Іван Кроль)	“Ярослав” (Іван Берник)	26.04.1947	ГДА СБ України, ф. 2 (упр. 2-Н), оп. 39 (1953 р.), спр. 5, арк. 86
14.	“Ярославенко” (Петро Ліщук)	командир (Іван Кроль?)	2.06.1947	ГДА СБ України, ф. 2 (упр. 2-Н), оп. 57 (1953 р.), спр. 4, т. 1, арк. 363
15.	Без підпису (Святослав Титков)	Без адресата (Степан Янишевський)	[8.06.1947]	ГДА СБ України, ф. 2 (упр. 2-Н), оп. 57 (1953 р.), спр. 4, т. 1, арк. 359
16.	“Клим” (Іван Кроль)	командир (Степан Янишевський)	19.06.1947	ГДА СБ України, ф. 2 (упр. 2-Н), оп. 57 (1953 р.), спр. 4, т. 1, арк. 366–368
17.	“Ярослав” (Іван Берник)	“Лісовий” (Петро Гоч?)	17.08.1947	ГДА СБ України, ф. 2 (упр. 2-Н), оп. 57 (1953 р.), спр. 4, т. 2, арк. 309–310
18.	Без підпису (“Роман”, Святослав Титков)	Без адресата (Леонід Швед)	[22.08.1947]	ГДА СБ України, ф. 2 (упр. 2-Н), оп. 41 (1953 р.), спр. 6, арк. 147
19.	“Клим” (Іван Кроль)	командир (Степан Янишевський)	[Літо 1947]	ГДА СБ України, ф. 2 (упр. 2-Н), оп. 57 (1953 р.), спр. 4, т. 1, арк. 364–365
20.	Без підпису (“Роман”, Святослав Титков)	Без адресата (Леонід Швед)	[6.09.1947]	ГДА СБ України, ф. 2 (упр. 2-Н), оп. 41 (1953 р.), спр. 6, арк. 145–146
21.	“Зінько” (Іван Кроль)	“Литканюк” (Л. Радкевич)	27.10.1947	ГДА СБ України, ф. 2 (упр. 2-Н), оп. 39 (1953 р.), спр. 6, арк. 315–316
22.	“Ярослав” (Іван Берник)	Без адресата (С. Красовський?)	[10.1947]	ГДА СБ України, ф. 2 (упр. 2-Н), оп. 39 (1953 р.), спр. 6, арк. 298–299
23.	“Ю. Богослов” (Степан Янишевський)	“друзі” (члени ківського підпілля ОУН)	30.03.1948	ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 74, арк. 289.
24.	Без підпису	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	29.04.1948	ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 18, арк. 44
25.	Без підпису	“Роман”	1.05.1948	ГДА СБ України,

		(Святослав Титков чи Володимир Кудра)		ф. 13, спр. 398, т. 18, арк. 40–42
26.	Без підпису	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	17.05.1948	ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 18, арк. 35–37
27.	Без підпису (Іван Кріль)	“Василь” (О. Грицюк)	[Осінь 1948]	ГДА СБ України, ф. 2 (упр. 2-Н), оп. 41 (1953 р.), спр. 6, арк. 91–92
28.	“Зінько” (Іван Кріль)	“З. Савченко” (Василь Галаса)	1.06.1949	ГДА СБУ, ф. 2 (упр. 2-Н), оп. 59 (1953 р.), спр. 16, т. 3, арк. 137 (конверт)

Навіть ця дециця документів дозволяє уточнити історію самопроголошеного проводу “Одеса”.

Можна достеменно твердити, що після арешту працівниками МДБ у серпні 1948 р.⁹ Степана Янишевського [16, арк. 498–500, 508] його наступником став провідник “бунтівного” Костопільського надрайону Іван Зінько-“Кріль” [3, арк. 86; 5, арк. 90, 162; 12, арк. 165–166]. Коли у серпні 1946 р. офіційний провід ПСК відродився, самопроголошений провід “Одеса” співіснував паралельно з ним [9, арк. 286 конв.]. Верхньою хронологічною межею існування “далеківського” проводу, напевне, слід рахувати 1 червня 1949 р., коли Іван Зінько в листі до Василя Галаси (наступника Миколи Козака) висловив “готовність підпорядкуватися законному проводові ОУН на ПЗУЗ” [10, арк. 137 конв.].

Прибічники Степана Янишевського прагнули поширити свій вплив на Житомирську і Київську області. Вочевидь, їхньою креатурою був і керівник київського міського проводу ОУН Пронькін [31, с. 668–669]. Київським соратникам “Далекий” у березні 1948 р. навіть написав листа [18, арк. 289]. Лишній раз доводить, що Київська область була зоною стратегічних інтересів для прибічників Степана Янишевського і таке: під час ліквідації місцевого оунівського “представництва” навесні 1947 р. у Васильківському районі на Київщині чекісти знайшли вказівки проводу “Одеса” [23, с. 170].

Головним напрямком діяльності Степана Янишевського та його прибічників була пропаганда. “Далеківці” мали власну друкарню – називали її “ім. генерала

⁹ 13.08.1948 Степана Янишевського затримали працівники МДБ під час проведення чекісько-військової операції у лісі біля с. Ведмедівка Березнівського р-ну Рівненської обл. Степан Янишевський вчинив збройний опір, унаслідок чого був важко поранений і взятий у полон. Після закінчення слідства, яке тривало 3 роки, винуватцеві висунули обвинувачення у зрадницькій діяльності щодо радянської влади. Свою провину він визнав і 27–29.08.1951 був засуджений рішенням військового трибуналу Прикарпатського військового округу за статтями 54-1 “а”, 54-8, 54-9 і 54-11 Кримінального кодексу УРСР до вищої міри покарання через розстріл. Вирок (вища міра покарання через розстріл) виконано 29.11.1951.

Терейка”. Відома також інша назва друкарні – “Воля” (“ім. Коновальця”) [2, арк. 23]. Різні пропагандистські видання (включно зі щомісячною газетою “Пробоем”) поширювалися не тільки серед цивільного населення Рівненщини, Житомирщини і Київщини, але й у Вінницькій, Черкаській, Полтавській областях.

Також влаштовувалися збройні диверсії проти представників радянської влади. У 1946 – червні 1948 рр. очолював рейдуючу групу, яка боролася з радянськими винищувальними батальйонами і вчиняла диверсії проти органів місцевої влади, А. Лучковський-“Дніпро”. Схожі завдання виконували збройні боївки Святослава Титкова-“Романа” (загинув 12 липня 1948 р.) [8, арк. 359], Сильвестра Примака-“Бутька” (смерть застала на початку 1950-х рр.) [17, арк. 185, 188–192], Володимира Кудри-“Романа” (загинув 9 липня 1955 р.) [11, арк. 292; 13, арк. 167], Романа Піддубного-“Марка” (помер на Київщині) [15, арк. 380–381], Петра Ліщука-“Ярославенка” та ін. Більшість згаданих боївок станом на 1946 – 1948 рр. підпорядковувалися провіднику Житомирської округи Миколі Мельнику-“Павлу” [6, арк. 154; 20, арк. 67; 21, арк. 1–2; 23, с. 120, 132, 175; 28, с. 293; 33, с. 484–485].

Виявлені нами документи спростовують закиди Миколи Козака у співпраці Степана Янишевського з радянськими органами державної безпеки. Адже в листах “Далекого” та його послідовників (Іван Зінько) трапляються сюжети про боротьбу з учасниками радянських винищувальних батальйонів (“стрибків”) [3, арк. 86; 15, арк. 14]. До того ж, боївар Святослав Титков нарікав на Корецький райвідділ НКВС за те, що той затримав дружину [8, арк. 359]. Чи таке могло бути у разі колаборації?

Щонайменше дві згадки у документах є про встановлення прямих контактів “далеківців” зі Центральним проводом ОУН(б). Це сталося влітку – восени 1947 р. [4, арк. 315–316; 5, арк. 146]. Отже, наполегливий Степан Янишевський таки реалізував свою мрію про “автономність” від структур Миколи Козака?

Проте, “сліпо” Степан Янишевський вищому керівництву таки не довіряв. Так, у 1946 р. він не довірився організаційному референтові ЦП Василеві Куку – вважав, що одержану від нього кореспонденцію (“*дві записки, писані одною рукою, без дати, за підписом Кочегар*”) сфальсифікував Микола Козак [15, арк. 14–17].

Що цікаво, “далеківці”, прагнучи до визнання керівництвом ОУН(б), не відкидали загальнопоширені у підпіллі нормативні документи, навчальні та методичні розробки (“Декалог”, “Конспіративний вишкіл”, “Пропагандивний вишкіл”), а інтенсивно використовували їх в своїй роботі [5, арк. 145–146].

Дуже багато документів Степана Янишевського та його оточення радянські спецслужби знищили. Перелік утилізованих ділових листів, вміщений у доповідній записці оперуповноваженого управління 2-Н при УМДБ однієї зі західноукраїнських областей старшого лейтенанта Гната для невідомого від 17 серпня 1948 р., налічує понад 90 назв [14, арк. 17–22]. Вражає швидкість опрацювання повстанських документів – від дати їх вилучення у Степана Янишевського до укладання списку минуло всього 4 дні. Документальні “трофеї”, як речові докази, спершу внесли до третього і десятого томів кримінальної справи на Степана Янишевського. Згодом трибунал Прикарпатського військового округу вирішив ліквідувати том № 10 (склався з двадцяти пакетів). 3 січня 1952 р. голова військового трибуналу Прикарпатського ВО А. Мурашин підписав акт знищення [16, арк. 509]. А в томі № 3 діловий епістолярій “далеківців” зберігся до наших часів.

Автори більшої частини утилізованих артефактів були прямо пов'язані зі самопроголошеним краєм "Одеса" (див. таблицю 2):

Таблиця 2

**Знищені ділові листи
функціонерів самопроголошеного краю "Одеса"
(у хронологічній послідовності) [14, арк. 17–22]**

№ п/п	Псевдонім адресанта і його розшифрування	Псевдонім/посада адресата і їх розшифрування	Дата
1.	"Д" (Степан Янишевський)	"Дністровий"	18.09.1946
2.	"Д" (Степан Янишевський)	"Труба" (Павло Усачук)	10.10.1946
3.	"Роман" (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	"Дністровий"	7.09.1946
4.	"Павло" (Микола Мельник)	"Д" (Степан Янишевський)	15.05.1947
5.	"Мудрий" (Микола Мельник)	командир (Степан Янишевський)	20.05.1947
6.	"Д" (Степан Янишевський)	"Роман" (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	22.05.1947
7.	"Шуляк" (С. Усачук)	командир (Степан Янишевський)	24.05.1947
8.	"Марко" (І. Піддубний)	"Д" (Степан Янишевський)	28.05.1947
9.	"Микола" (Микола Мельник)	"Степан"-("Каменярь")	05.1947
10.	"Дніпро" (А. Лучковський)	"Д" (Степан Янишевський)	11.06.1947
11.	"Д" (Степан Янишевський)	"Роман" (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	14.06.1947
12.	"М. Ярославенко" (П. Лящук)	"Роман" (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	16.06.1947
	"Індус"	командир (Степан Янишевський)	18.06.1947
13.	"Роман" (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	"Д" (Степан Янишевський)	29.06.1947
14.	"Мудрий" (Микола Мельник)	"Д" (Степан Янишевський)	06.1947
15.	"Максим"	"Д" (Степан Янишевський)	3.07.1947
16.	"Д" (Степан Янишевський)	"Роман" (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	4.07.1947
17.	"Дніпро" (А.	"Д" (Степан Янишевський)	6.07.1947

	Лучковский)		
18.	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	“Д” (Степан Янишевський)	7.07.1947
19.	“Д” (Степан Янишевський)	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	7.07.1947
20.	“Клим” (Іван Кроль)	“Д” (Степан Янишевський)	8.07.1947
21.	“Д” (Степан Янишевський)	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	11.07.1947
22.	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	“Д” (Степан Янишевський)	13.07.1947
23.	“Д” (Степан Янишевський)	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	15.07.1947
24.	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	“Д” (Степан Янишевський)	17.07.1947
25.	“Литканюк” (Леонід Радкевич)	командир (Степан Янишевський)	19.07.1947
26.	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	“Д” (Степан Янишевський)	20.07.1947
27.	“Клим” (Іван Кроль)	“Д” (Степан Янишевський)	20.07.1947
28.	“Д” (Степан Янишевський)	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	23.07.1947
29.	“Клим” (Іван Кроль)	“Д” (Степан Янишевський)	26.07.1947
30.	“Д” (Степан Янишевський)	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	27.07.1947
31.	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	“Д” (Степан Янишевський)	30.07.1947
32.	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	“Д” (Степан Янишевський)	2.08.1947
33.	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	“Д” (Степан Янишевський)	14.08.1947
34.	“Павло” (Микола Мельник)	“Назар”	2.09.1947
35.	“Д” (Степан Янишевський)	“Зінько” (Іван Кроль)	9.09.1947
36.	“Ярослав” (Берник Іван)	“Д” (Степан Янишевський)	24.09.1947
37.	“Клим” (Іван Кроль)	“Д” (Степан Янишевський)	26.09.1947

38.	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	“Д” (Степан Янишевський)	3.10.1947
39.	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	“Д” (Степан Янишевський)	3.10.1947
40.	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	“Д” (Степан Янишевський)	3.10.1947
41.	“Д” (Степан Янишевський)	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	9.10.1947
42.	“Д” (Степан Янишевський)	“Верховинець” (В. Сидор?)	27.10.1947
43.	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	“Д” (Степан Янишевський)	4.11.1947
44.	“Черешня” (Кузьма Бричка)	командир (Степан Янишевський)	20.11.1947
45.	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	“Д” (Степан Янишевський)	22.04.1948
46.	“Дніпро” (А. Лучковський)	“Д” (Степан Янишевський)	23.04.1948
47.	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	“Д” (Степан Янишевський)	27.04.1948
48.	“Клим” (Іван Кроль)	“Д” (Степан Янишевський)	5.05.1948
49.	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	“Д” (Степан Янишевський)	6.05.1948
50.	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	“Д” (Степан Янишевський)	14.05.1948
51.	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	“Д” (Степан Янишевський)	14.05.1948
52.	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	“Д” (Степан Янишевський)	16.05.1948
53.	“Дніпро” (А. Лучковський)	“Д” (Степан Янишевський)	25.05.1948
54.	“Д” (Степан Янишевський)	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	5.06.1948
55.	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	“Д” (Степан Янишевський)	9.06.1948
56.	Галя (Галина Рєгеза)	“Д” (Степан Янишевський)	10.06.1948

57.	“Максим”	“Петро”	10.06.1948
	“Максим”	“Петро”	10.06.1948
58.	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	“Д” (Степан Янишевський)	20.06.1948
59.	“Д” (Степан Янишевський)	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	20.06.1948
60.	“М. Ярославенко” (Петро Лящук)	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	06.1948
61.	“Васька” (О. Грицюк)	Тома (Степан Янишевський)	3.07.1948
62.	“Максим”	“Д” (Степан Янишевський)	4.07.1948
63.	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	“Д” (Степан Янишевський)	7.07.1948
64.	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	“Д” (Степан Янишевський)	8.07.1948
65.	Богун (Кузьма Бричка чи Сильвестр Примак)	командир (Степан Янишевський)	9.07.1948
66.	“Д” (Степан Янишевський)	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	15.07.1948
67.	“Д” (Степан Янишевський)	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	29.07.1948
68.	“Максим”	“Петро”	5.08.1948
69.	Борис (Кузьма Бричка чи Сильвестр Примак)	командир (Степан Янишевський)	5.08.1948
70.	“Роман” (Святослав Титков чи Володимир Кудра)	“Д” (Степан Янишевський)	[1946 – 1948]
71.	“Свист”	“Дніпро” (А. Лучковський)	[1946 – 1948]
72.	“Свист”	“Дніпро” (А. Лучковський)	[1946 – 1948]
73.	“Черник”	“Д” (Степан Янишевський)	[1946 – 1948]

З таблиці 2 зрозуміло, чому відчувався брак документів, написаних провідником “Одеси” Степаном Янишевським у 1947 році. Також бачимо, що одним із авторів листа до провідника є дружина “Галя” (Галина Регеза?). Виходить, вона писала чоловіку не лише в 1946 чи 1947 рр. [7, арк. 208–209, 275], але і в 1948 р., хоча тоді він їй вже не довіряв, підозрюючи, що жінка контактує з чекістами. Також в іншому світлі постають носії псевдоніму “Роман”. Виявляється, вони докладно описували свої пригоди, в теплу пору року сідали “за перо” ледве не щодня (дослідники цього не знали через брак джерел). Те, що одним з “Романів” був Святослав Титков, не викликає сумніву, адже останній лист, завірений ним (див. таблицю 2), датований 8 липня, а вже

12 липня, як відомо, він загинув. Іншим “Романом” може бути Володимир Кудра. У 1948 р. він зі своєю боївкою перебував у Північній Житомирщині, тобто в зоні “далеківських” інтересів. До того ж, у складі його боївки був повстанець “Максим”, а листи від якогось “Максима” до “Д.” (Степана Янишевського) неодноразово згадуються у переліку старшого лейтенанта Гната.

Таблиця 3

**Згадки про невиявлені документи
функціонерів самопроголошеного краю “Одеса”
в археографічних збірниках (у хронологічній послідовності)**

№ п/п	Псевдонім адресанта і його розшифрування	Псевдонім/посада адресата і їх розшифрування	Дата	Де документ згадується
Ділові листи				
1.	“Далекий” (Степан Янишевський)	“Чмелик”	2.01.1946	Літопис УПА. Нова серія. – Київ-Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 156
2.	“Далекий” (Степан Янишевський)	“Тарас” (П. Трофімчук)	7.01.1946	Літопис УПА. Нова серія. – Київ-Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1244
3.	Зінько (Іван Кроль)	“Сівач” (Володимир Кобринович)	18.04.1946	Літопис УПА. Нова серія. – Київ-Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 156
4.	Невідомий	“Чмелик”	4.05.1946	Літопис УПА. Нова серія. – Київ-Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 156
5.	“Трицько”	“Чмелик”	4.05.1946	Літопис УПА. Нова серія. – Київ-Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 156
6.	“Далекий” (Степан Янишевський)	“Тарас” (П. Трофімчук)	20.06.1946	Літопис УПА. Нова серія. – Київ-Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1244
7.	“Далекий” (Степан Янишевський)	“Орленко”	20.06.1946	Літопис УПА. Нова серія. – Київ-Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 156
8.	“Дніпро” (А. Лучковський)	командир (Степан Янишевський)	28.06.1946	Літопис УПА. Нова серія. –

				Київ-Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 156
9.	Невідомий	“Веселик”	[Перша пол. 1946]	Літопис УПА. Нова серія. – Київ-Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1247
Повідомлення, перестороги				
10.	Автор не вказаний	“для всіх учасників УПА, прац[івників] орг[анізаційної] сітки і населення”	Дата не вказана	Літопис УПА. Нова серія. – Київ-Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1251–1252
Комунікати				
11.	Автор не вказаний	Грицька Квітки	21.07.1946	Літопис УПА. Нова серія. – Київ-Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1251–1252
12.	Автор не вказаний	Про смерть Тараса, Чулого	Дата не вказана	Літопис УПА. Нова серія. – Київ-Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1251–1252
Пропагандистські матеріали				
13.	З Новим роком, друзі!		01.01.1946	Літопис УПА. Нова серія. – Київ-Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1251–1252
14.	Хід міжнародних подій		31.05.1946	Літопис УПА. Нова серія. – Київ-Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1251–1252
15.	Селяни!		Дата не вказана	Літопис УПА. Нова серія. – Київ-Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1251–1252
16.	Українські громадяни!		Дата не вказана	Літопис УПА. Нова серія. – Київ-Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 1251–1252
17.	Чи буде голод		Дата не вказана	Літопис УПА. Нова серія. – Київ-Торонто,

Слід зазначити, що ще належить опрацювати ділові листи “далеківців”, які збережені як речові докази або цитуються в радянських оперативних документах зі справ фонду 32 “Другий відділ УКДБ” архіву УСБ України в Рівненській області. Йдеться про листування Івана Кроля-“Зінька” і “Романа” за першу половину 1947 р. [35], лист Івана Кроля до командира відділу особливого призначення Леоніда Радкевича-“Литканюка” від 27 жовтня 1947 р. [36], низку листів “Дем’яна” до “Марка” за 1946 – 1947 рр. [34]

Також є інформація про деякі пропагандистські матеріали, які збереглися, але поки що не введені до наукового обігу. Це листівки проводу “Одеса” “У відповідь панам-імперіалістам” (1946 р.), 25 примірників якої відклалося в одній з оперативно-розшукових справ архіву УСБ України в Рівненській області [34, арк. 150–183], недатована летючка “Доки кінець-кінцем терпітимем”, а також листівка “З новим роком”, датована 1.07.1947 р. [34, арк. 48, 184–238]. Тиражуванню пропагандистських матеріалів приділялося багато уваги. Так, станом на 29 жовтня 1946 р. (минув неповний рік “анархії” “далеківців”) було видано близько 50 тис. примірників “літератури, в більшості летючок” [1, с. 1157].

Звісно, образ “далеківців” буде збіднений, якщо не врахувати інформаційного потенціалу вхідної кореспонденції. Причому потрібно зважати на листи, які писали “далеківцям” не лише “смоківці”, але й зацікавлені особи з УМДБ Рівненської області та підзвітних цьому управлінню у районах. Для прикладу, достеменно відомо про існування в 1947 – 1948 рр. листа невідомого працівника УМДБ Рівненської області до “далеківця” “Мухи”, а також листа радянського підполковника Лебедева до “Дніпра” [8, арк. 359]. Ось тільки де вони, ці документи?

Таким чином, аналіз виявленого масиву документального комплексу самопроголошеного проводу “Одеса”, і відомостей про його документи, які були знищені, засвідчує, що перше місце в структурі документації займав діловий епістолярій. За нашими підрахунками, відсоток знищених листів “Далекого” і “далеківців”, втричі перевищує обсяги виявленого масиву. Останній компенсує нестачу розпорядчої і звітної документації, що упродовж тривалого часу в дослідницькому середовищі вважалося суттєвою перешкодою для написання ґрунтовних наукових праць про Степана Янишевського-“Далекого” та його соратників. Існують також потенційні можливості для розширення джерельної бази з теми, в першу чергу за рахунок подальшого вивчення фондів ГДА СБ України та його регіональних управлінь у Рівненській, Житомирській і Київській областях.

Джерела та література

1. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944–1946. Документи і матеріали / Сохань П., Потічний П. (співгол. ред. ради), Вовк О., Кокін С. (упоряд.). – Київ–Торонто: Видавництво “Літопис УПА”, 2006. – (Серія “Літопис УПА. Нова серія”. – Т. 8. – 1448 с.).
2. ГДА СБ України. – Ф. 2. – Оп. 74. – Спр. 2. – Т. 8.
3. ГДА СБ України. – Ф. 2 (упр. 2-Н). – Оп. 39 (1953 р.). – Спр. 5.
4. ГДА СБ України. – Ф. 2 (упр. 2-Н). – Оп. 39 (1953 р.). – Спр. 6.
5. ГДА СБ України. – Ф. 2 (упр. 2-Н). – Оп. 41 (1953 р.). – Спр. 6.
6. ГДА СБ України. – Ф. 2 (упр. 2-Н). – Оп. 48 (1953 р.). – Спр. 1. – Т. 2.
7. ГДА СБ України. – Ф. 2 (упр. 2-Н). – Оп. 56 (1953 р.). – Спр. 9.
8. ГДА СБ України. – Ф. 2 (упр. 2-Н). – Оп. 57 (1953 р.). – Спр. 4. – Т. 1.
9. ГДА СБ України. – Ф. 2 (упр. 2-Н). – Оп. 58 (1953 р.). – Спр. 3.

10. ГДА СБ України. – Ф. 2 (упр. 2-Н). – Оп. 59 (1953 р.). – Спр. 16. – Т. 3.
11. ГДА СБ України. – Ф. 2 (4 упр.). – Оп. 6 (1957 р.). – Спр. 15. – Т. 6.
12. ГДА СБ України. – Ф. 2 (4 упр.). – Оп. 30 (1960 р.). – Спр. 18.
13. ГДА СБ України. – Ф. 2 (4 упр.). – Оп. 39 (1956 р.). – Спр. 9. – Т. 9.
14. ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 67426. – Т. 1.
15. ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 67426. – Т. 3.
16. ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 67426. – Т. 9.
17. ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 29.
18. ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 74.
19. ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 59.
20. ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С-7970. – Ч. I.
21. ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С-7970. – Ч. II.
22. ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С-9134. – Т. 2.
23. Жилюк В. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941 – 1955 рр. – Рівне: “Волинські обереги”, 2008. – 308 с.
24. Кентій А. Українська Повстанська Армія в 1944 – 1945 рр. – Київ, 1999. – 209 с.
25. Мануйлик О. Топкими болотами Волині і Полісся. – Рівне: ВАТ “Рівненська друкарня”, 2006. – 416 с.
26. Микитенко В. Кати, або правда про банду УПА “Павла-Миколи” // Радянська Житомирщина. – 1991. – 13 лютого.
27. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія / С. Кульчицький (відп. ред.), В. Дзьобак, І. Льюшин та ін. (авт. кол.). – Київ: “Наукова думка”, 2005. – 496 с.
28. “Особые папки” Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр. / Дашкевич Я., Кук В. (упоряд.), Гриневич В., Дашкевич Я. та ін. (ред.). – Львів: Літературна агенція “Піраміда”, 2010. – 594 с. С. 293.
29. Реабілітовані історією. Рівненська область / В. Королук, С. Павлюк (співгол. ред. ради), І. Марчук, А. Жив’юк (упоряд.). – Рівне: ВАТ “Рівненська друкарня”, 2009. – Кн. 2. – 612 с.
30. Санников Г. Операция “Рейд”, или История одной любви. – Москва: “Детектив-Пресс”, 2007. – 480 с.
31. Сергійчук В. Український Здви́г: Наддніпрянщина. 1941 – 1955. – Київ: Українська видавнича спілка, 2005. – 835 с.
32. Стародубець Г. Українське повстанське запілля. – Тернопіль: “Підручники і посібники”, 2006.
33. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943–1945. Нові документи / Сохань П., Потічний П. (співгол. ред. ради), Ковальчук В., Марчук І. (упоряд.). – Київ–Торонто: Видавництво “Літопис УПА”, 2010. – (Серія “Літопис УПА. Нова серія”. – Т. 14. – 640 с.). С. 484–485.
34. Управління Служби безпеки України у Рівненській обл. (далі – УСБ України у Рівненській обл.). – Основний фонд. – Спр. 797. – Т. 5.
35. УСБ України у Рівненській обл. – Ф. 31. – Оп. 11. – Спр. 1. – Т. 1.
36. УСБ України у Рівненській обл. – Ф. 31. – Оп. 11. – Спр. 1. – Т. 2.

Володимир Ковальчук (*Київ, Україна*). **Первісний, актуалізований і потенційний масиви комплексу документів самопроголошеного краю ОУН(б) “Одеса” (Волинь, кінець 1945 – перша половина 1949 рр.)**

У статті досліджено первісний, актуалізований і потенційний масиви комплексу документів самопроголошеного краю ОУН(б) “Одеса”

Ключові слова: Організація українських націоналістів, край “Одеса”, Степан Янишевський, Галузевий державний архів Служби безпеки України.

Владимир Ковальчук (*Київ, Україна*). **Первичный, актуализированный и потенциальный массивы документального комплекса самопровозглашенного края ОУН(б) “Одесса” (Волинь, конец 1945 – первая половина 1949 гг.)**

В статье исследованы первичный, актуализированный и потенциальный массивы документального комплекса самопровозглашенного края ОУН(б) “Одесса”

Ключевые слова: Организация украинских националистов, край “Одесса”, Степан Янишевский, Государственный отраслевой архив Службы безопасности Украины.

Volodymyr Kovalchuk (*Kyiv, Ukraine*). **Initial, actualized and potential massifs of the complex of sources on a separate structure of the OUN(b) insurgent movement (“Odesa” krai) (Volyn, at the end of 1945 – in the first half of 1949)**

Initial, actualized and potential massifs of the complex of sources on a separate structure of the OUN(b) insurgent movement (“Odesa” krai) are investigated

Key words: Organization of Ukrainian Nationalists, “Odesa” krai, Stefan Ianyshevs'kyi, Central State Archive of Public Associations of Ukraine.

Дмитро БУРІМ
(Київ, Україна)

УДК: 930.253: 94 (431): 94 (477) (092) І. Мірчук

**Україніка в Архіві Університету Гумбольдта
(Берлін, Німеччина). Матеріали до біографії
професора доктора Івана Мірчука**

Останніми роками з'явилося чимало публікацій джерелознавчого та науково-довідкового характеру із зарубіжної архівної україніки: огляди архівних та бібліотечних фондів зарубіжних країн, монографічні дослідження, публікації окремих документів, тематичні збірки, корпуси джерел із зарубіжних архівів тощо¹⁰[1; 2; 3; 4; 10; 11; 13; 14; 15; 16; 18–26].

¹⁰ Архівна україніка в Канаді: довідник / Упорядники: І. Матяш (керівник), Р. Романовський, М. Ковтун та ін.; Держкомархів України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту. – К., 2010. – 882 с.; Борзя Г. В. Зарубіжні архіви та зарубіжна архівна україніка // Архівознавство: підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Редкол.: Я. С. Калакура (гол. ред.) та ін. – К., 1998. – С. 105–130; Українська архівна енциклопедія / Редколегія: І. Б. Матяш (голова) та ін. – К., 2008. – 882 с.; Бурім Д. В., Кучерук О. С., Маврін О. О. Наукова та видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка в Європі. – К., 2007. – 528 с.; Гирич І. Б. Канадський архів Андрія Жука // Молода нація: альманах. – 2002. – № 3. – С. 168–176; Дашкевич Я. Р. Українські збірки в Нью-Йорку // Матеріали засідань Істоичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Л., 1999. – Вип. 2: (1995–1997). – С. 178–181; Кураєв О. О. Архівна україніка в державних архівах Берліна: Документи стосовно політики Німеччини в українському питанні 1913–1918 рр. // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2006. – Вип. 8. – С. 141–149; Кураєв О. О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок. – К., 2009. – 456 с.; Листування Євгена Деслава / Упорядкування, вступна стаття й коментар Ю. А. Мицька. – К., 2009. – 360 с.; Листування Митрополита Іларіона (Огієнка) / Упорядник Ю. А. Мицька. – К., 2006. – 568 с.; Матеріали до історії Українського Історичного Товариства / Ред. А. Атаманенко. – Нью-Йорк; Острого, 2006. – 384 с.; Матяш І. Б. Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст. – К., 2008. – 152 с.; Мицька Ю. А. Огляд джерел з історії України та Росії XV–XIX ст. в зібраннях ФРН // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3–4. – С. 110–140; Момрик М. Українські архівні збірки при Національному архіві Канади // Архіви України. – 1995. – № 1/3. – С. 79–87; Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К., 2008. – 688 с.; Себта Т. М. Україніка в Берлінській державній бібліотеці Пруської культурної спадщини та Федеральному архіві в Берліні // Архіви України. – 2007. – №№ 1–3. – С. 215–249; Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів. – Том 1. 1927–1930 / Упорядники: Кучерук О. С., Черченко Ю. А. – К., 2005. – 480 с.; Том 2. Ч. 1. 1931–1934 / Упорядник Черченко Ю. А. – К., 2010. – 464 с.; Том 2. Ч. 2. Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським (1927–1934) / Упорядник Черченко Ю. А. – К., 2007. – 536 с.; Том 7. Документи Комісії державного планування ОУН (КДП ОУН) / Упорядники Кучерук О. С., Черченко Ю. А. – К., 2002. – 208 с.; Hornykiewych Theophil (Hrsg.) Ereignisse in der Ukraine

В Німеччині матеріали з зарубіжної україніки зберігаються в усіх провідних архівах та бібліотеках. Це: *Федеральний архів ФРН (Берлін)*, *Політичний архів Міністерства закордонних справ ФРН (Берлін)*, *Тємний державний архів Культурне надбання Пруссії (Берлін)*, *Архів Федеральної землі Берлін (Берлін)*, *Архів Університету Гумбольдта (Берлін)*, *Державна бібліотека культурне надбання Пруссії*, *Державний архів в Мюнхені*, *Архів міста Мюнхена*, *Баварська державна бібліотека*, *Військовий архів у Фрайбурзі тощо*¹¹.

У фондах *Архіву Університету Гумбольдта (Humboldt-Universität zu Berlin, колишній Friedrich Wilhelm Universität zu Berlin)*¹² зберігається достатньо велика кількість матеріалів із зарубіжної україніки, зокрема, матеріали з історії української еміграції в Німеччині міжвоєнного періоду. А саме:

– матеріали про діяльність Українського наукового інституту в Берліні 1926–1945 рр. (плани роботи та звіти про діяльність Інституту, розклади занять, листування тощо)¹³ [43–45];

– персональні справи співробітників Університету Фрідріха Вільгельма: професора д-ра І. Мірчука, професора д-ра З. Кузеля, доцента д-ра В. Леонтовича¹⁴ [34; 36; 38];

– персональні справи професорів університету, які співпрацювали з Українським науковим інститутом в Берліні: *особова справа професора д-ра Макса Фасмера*¹⁵ – директора Інституту славистики Університету Фрідріха Вільгельма, *особова справа професора історії Фрідріха Майнеке*¹⁶; *особова справа професора д-ра Антона Пальме*¹⁷ – куратора українського наукового інституту в Берліні; *особова справа професора д-ра Клеменса Шаршмідта* – керівника факультету міжнародних відносин Університету Фрідріха

1914–1922. *Deren Bedeutung und historische Hintergünde: Bd. 1 – 4.* / W. R. Lypynsky East European Research Institute. – Philadelphia; Horn: Verlag Ferdinand Berger & Söhne OHG, 1966–1969 та ін.

¹¹ Bundesarchiv der Bundesrepublik Deutschland (Berlin); Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes der Bundesrepublik Deutschland (Berlin); Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlin); Landesarchiv Berlin (Berlin); Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin), Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Staatsarchiv München, Archiv der Stadt München; Die Bayerische Staatsbibliothek; Bundesarchiv–Militärarchiv Freiburg та ін.

¹² Берлінський університет Гумбольдта (*Humboldt-Universität zu Berlin*) заснований 16 серпня 1809 року. 1828 року отримав назву Університет Фрідріха Вільгельма (*Friedrich Wilhelm Universität zu Berlin*), на честь короля Пруссії Фрідріха Вільгельма III. 1949 року Університет названо на честь братів Гумбольдтів.

¹³ Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819–1945). Nr. 547. Ukraine–Institut. 1926–1927; Nr. 895. Ukraine–Institut. Dezember 1928 – November 1934. Bestand Wirtschaftshochschule Berlin (1906–1945). Nr. 854. Tätigkeitsberichte des Ukrainischen Instituts 1933–1941.

¹⁴ Humboldt–Universität zu Berlin. Archiv. Bestand Universitätskurator (1819–1945). Personal Akten Prof. Dr. J. Mirtschuk. M 219. Bände I–II; Personal Akten Prof. Dr. Z. Kuziela. K 447; Personal Akten Doz. V. Leontowitsch. L 269.

¹⁵ Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819–1945). Personal Akten. Max Vasmer. V 7. Bände 1–5.

¹⁶ Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819–1945). Personal Akten. Friedrich Meinecke. M 140. Bände 1–3.

¹⁷ Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819–1945). Personal Akten. Prof. Dr. Anton Palme. P. 19.

Вільгельма¹⁸, особова справа професора д-ра Георга Ляйбрандта¹⁹ та ін. [35; 37; 39; 40; 41];

– документи, пов'язані з діяльністю студентських організацій Університету, зокрема, товариств, які об'єднували українських студентів²⁰[42];

– матеріали про діяльність факультету міжнародних відносин Університету Фрідріха Вільгельма, де викладали професори І. Мірчук, З. Кузеля та інші українські вчені²¹[31–33].

В Архіві Університету Гумбольдта зберігаються два томи особової справи українського філософа, історика культури та громадського діяча, директора Українського наукового інституту в Берліні у 1931–1945 роках, професора д-ра Івана Мірчука: біографія вченого, листування професора І. Мірчука з керівництвом Університету, звіти про діяльність тощо²²[38].

В публікації подано біографію професора І. Мірчука, список його наукових праць, перелік конференцій, в яких він брав участь, список рецензій на наукові роботи²³[38; ВІ. 2–11]. Ці документи були підготовлені проф. І. Мірчуком 1940 року для подання керівництву Університету Фрідріха Вільгельма та міжнародного факультету, де професор доктор Іван Мірчук викладав польську мову (документ 1 – *Біографія І. Мірчука*; документ 2 – *Характеристика І. Мірчука, підписана генералом-майором бароном фон Плото*; документ 3 – *Наукові праці І. Мірчука 1926–1939 років*; документ 4 – *Інформаційні статті І. Мірчука, опубліковані в наукових журналах*; документ 5 – *Наукові конгреси, в роботі яких брав участь І. Мірчук*; документ 6 – *Рецензії на наукові праці, підготовлені І. Мірчуком*).

1.

Prof. Dr. J. Mirtschuk

Lebenslauf.

Ich bin in Stryj, Oesterreich am 18.VI.1891 geboren, arisch, griechisch-katholisch (Vater Johann, aktiver Hauptmann, dann Bankdirektor, Mutter Marie, geb. Ullmann). Nachdem ich das humanistische Gymnasium mit polnischer

¹⁸ Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819–1945). Personal Akten. Prof. Dr. Clemens Scharschmidt. S. 25.

¹⁹ Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819–1945). Personal Akten. Prof. Dr. Georg Leibbrandt. – L 90.

²⁰ Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Bestand Rektor und Senat (1835–1945). Nr. 976 Politische Vereine (1928–1931); Nr. 902. Sonstige politischen Vereine. 8) Ukrainische Studenten–Gruppe.

²¹ Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819–1945). Nr 878; Auslandswissenschaftliche Fakultät (1940–1944); Bestand Rektor und Senat (1835–1945). Nr. 233. Auslandswissenschaftliche Fakultät; Nr. 234. Auslandswissenschaftliche Fakultät (1940–1944).

²² Humboldt–Universität zu Berlin. Archiv. Bestand Universitätskurator (1819–1945). Personal Akten Prof. Dr. J. Mirtschuk. M 219. Bände I–II

²³ Humboldt–Universität zu Berlin. Archiv. Bestand Universitätskurator (1819–1945). Personal Akten Prof. Dr. J. Mirtschuk. M 219. Band II. Blätter 2–11.

Unterrichtssprache in Stryj im J. 1909 mit Auszeichnung beendete, inskribierte ich an der philosophischen Fakultät der Wiener Universität und promovierte dort zum Doktor der Philosophie im Jahre 1914, worauf ich noch einige Zeit vor dem Ausbruch des Weltkrieges als Assistent an dem philosophischen Institut in Wien bei Prof. A. Stöhr tätig war. Am ersten Tage der allgemeinen Mobilmachung rückte ich zum österreichischen Militär (Feldjägerbataillon 20) ein und zog im Januar 1915 gegen die Russen ins Feld, wo ich bis zu meiner Verwundung im Juni 1915 (Lanzenstich durch den Brustkorb und zwei Säbelhiebe) verblieb. Im November 1915 ging ich wieder an die italienische Front ab, wurde aber im Juni 1916 auf Grund des Majestätsgesuches meiner Mutter, welche einige Söhne verloren hatte, zum Hinterlandsdienste abkommandiert. Im Mai 1917 meldete ich mich trotzdem neuerdings ins Feld und fand bei der Spezialtelephonstation an der rumänischen Front bis zum Umsturz 1918 Verwendung. Im Januar 1915 wurde ich Kadett, bereits im März desselben Jahres für tapferes Verhalten vor dem Feinde Fähnrich, 1. Januar 1916 Leutnant und 1.1.1918 Oberleutnant in der Res. Kriegsauszeichnung: Silberne Tapferkeitsmedaille I. und II Klasse, Signum laudis, Karl Truppenkreuz u. s. w. Im April 1918 heiratete ich eine Deutsche, die nach Wien zuständige Maria Holobek, Tochter des Chefs der Bergbausektion im Ministerium für öffentliche Arbeiten in Wien. Nachdem Zerfall der österreichischen Monarchie im November 1918 trat ich in den Zivildienst der ukrainischen Regierung in Stanislaw ein und wurde zum Ministerialsekretär ernannt. Nach der Besetzung Galiziens durch die Polen im Mai 1919 flüchtete ich nach Wien, wo ich meine philosophischen Studien bei Prof. Stöhr wieder aufnahm. Im J. 1921 wurde ich Dozent für Philosophie an der ukrainischen Universität in Prag, 1925 außerordentlicher Professor und 1931 ordentlicher Professor für Philosophie an der derselben Universität. Während meiner Tätigkeit in Prag behielt ich Wien als meinen ständigen Wohnort.

Als Sohn eines ukrainischen Vaters und einer Deutschen Mutter, durch mein Studium in Wien und durch meine Frau mit dem Deutschland eng verbunden stellte ich mir zur Aufgabe, einerseits die kulturellen Bestrebungen des ukrainischen Volkes, welches nach jahrhundertelanger Unterjochung wieder seine politische Selbständigkeit erlangte, in der deutschen wissenschaftlichen Welt bekannt zu machen, andererseits aber ukrainische studierende Jugend mit den Errungenschaften der deutschen Wissenschaft und Kultur vertraut zu machen und sie im Geiste der deutschen Ideale zu erziehen. In diesem Sinne wirkte ich an der Universität in Prag, zu diesem Zwecke wurde ich im Jahre 1924 ständiger Mitarbeiter der *Minerva* – Zeitschrift der gelehrten Welt und des *Minerva* – Jahrbuches, in welchen ich eine Reihe von Artikeln über ukrainische wissenschaftliche Institutionen und wichtigere Erscheinungen des kulturellen Lebens veröffentlichte. Als daher im Jahre 1926 an mich die Einladung erging, Mitglied des ukrainischen wissenschaftlichen Institutes in Berlin zu werden, welches die meiner Einstellung analogen Ziele verfolgen sollte, nahm ich diese Aufforderung mit Freude an und siedelte mit meiner Familie von Wien nach Berlin zum ständige Aufenthalte über. Während meiner ganzen Tätigkeit in Berlin war ich bemüht, im Sinne der von mir angestrebten Ziele zu wirken, wobei ich in den verschiedenen Sphären des deutschen wissenschaftlichen Lebens mich zu bestätigen trachtete (Vorträge an der Berliner Universität und an anderen deutschen Universitäten wie Münster, Königsberg und Prag, Referate in den gelehrten Gesellschaften / Kant-Gesellschaft /, Teilnahme an Kongressen z. B. an dem Kongreß für Aesthetik in Halle 1927, an dem Hegelkongreß in Berlin 1931, Mitarbeit an den wissenschaftlichen Zeitschriften – Kantstudien, Jahrbücher für Geschichte und Kultur der Slaven, Zeitschrift für slavische Philologie, Slavische Rundschau,

Germanoslavica, Kyrios, Mitteilungen der deutschen Akademie München, Schriftenreihe der Alberus-Universität Königsberg u. s. w.).

Nachdem mit dem 1. I. 1932 alle Zuschüsse der Regierung für das ukrainische Institut eingestellt wurden und Prof. Doroschenko, der bisherige Direktor des Instituts nach Prag übersiedelte, übernahm ich seine Leitung und arbeitete ohne Gehalt durch 11 Monate bis zum 1. XII. 1932, d. i. bis zum Augenblick, da es gelungen war, die materielle Sicherung dieser Anstalt zu gewährleisten. In den darauffolgenden Jahren wurde die Tätigkeit des Instituts bedeutend erweitert und die Aufnahme seines Haushalts in den Haushalt des Reichskultusministerium erwirkt. Vom März 1938 bis Januar 1939 führte ich als Direktor des Instituts auch die Geschäfte seines Kurators.

Im Jahre 1938 wurde ich zum ordentlichen Mitglied der Schewtschenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg (Ukrainische Akademie der Wissenschaften) ernannt.

Meine wissenschaftlichen Arbeiten erschienen in 5 Sprachen: in der deutschen, ukrainischen, polnischen, tschechischen und englischen Sprache.

Vom Jahre 1929 bis heute führte ich an der Wirtschaftshochschule die Kurse der polnischen Sprache und halte Vorlesungen aus dem Gebiete der Polenkunde. Vom 1. I. 1940 habe ich einen Lehrauftrag an der Auslandswissenschaftlichen Fakultät der Universität in Berlin.

Im Jahre 1935 meldete ich mich freiwillig zum Militärdienst und wurde als Oberleutnant der Reserve in die deutsche Armee aufgenommen. Am 1. VIII. 1939 wurde ich zu einer vierwöchigen Übung herangezogen und im Anschluß daran machte ich den ganzen polnischen Feldzug bis zum 15. I. d. J. mit, wobei ich bei der Oberfeldkommandatur 530 nicht nur als Dolmetscher-Offizier, sondern auch als Adjutant des Generals und Leiter einer Abteilung des Stabes tätig war. Mein Dienstleistungszeugnis liegt bei. Im Mai d. J. wurde ich zum Hauptmann der Res. befördert und im August erhielt ich für den Polenfeldzug das Kriegsverdienstkreuz II. Klasse mit Schwertern. *Ich bin Mitglied der N. S. D. Dozentenschaft Nr. 6659²⁴.*

Prof. Dr. Mirtschuk (ніднуч)

Humboldt-Universität zu Berlin. Archiv. Bestand Universitätskurator. Personal Akten J. Mirtschuk M 219. Band II, Bl. 2-4. Машинопис. Оригінал.

Переклад

Проф. Др. І. Мірчук

Життєпис.

Я народився в місті Стрий, Австрія 18. VI. 1891, арієць, греко-католик (Батько Іван, кадровий офіцер, капітан, згодом директор банку, мати Марія, уроджена Ульман). Після закінчення з відзнакою у 1909 році гуманітарної гімназії з польською мовою викладання у місті Стрий, я вступив на

²⁴ Дописано від руки.

філософський факультет Віденського університету та 1914 року захистив там докторську дисертацію з філософії, та деякий час перед початком світової війни працював в Інституті філософії в Відні у професора А. Штьора²⁵ як асистент. В перші дні загальної мобілізації вступив до австрійської армії (20-ий фельд'єгерський батальйон) та вирушив у січні 1915 року на фронт проти росіян, де знаходився до поранення у червні 1915 року (удар списом крізь грудну клітину та два удари шаблею). В листопаді 1915 року я знову відправився на італійський фронт, однак у червні 1916 року на підставі клопотання моєї матері, яка втратила кількох синів, перед монархом, мене було відкомандировано на службу в тилу. Однак у травні 1917 року я знову повернувся до діючої армії та служив при спеціальній телефонній станції на Румунському фронті до перевороту 1918 року. У січні 1915 року я став кадетом, вже у березні того ж року за хоробре поводження в бою – прапорщиком, 1 січня 1916 року – лейтенантом і 1. 1. 1918 року – старшим лейтенантом резерву. Військові нагороди: Срібна медаль за хоробрість I-го та II ступеня²⁶, Медаль за військові заслуги (*інша назва «Signum laudis» – Д. Б.*)²⁷, Військовий хрест Імператора Карла²⁸ та ін. У квітні 1918 року я одружився з німкенєю, Марією Голобек, дочкою керівника гірничої секції Міністерства громадських робіт у Відні. Після розпаду Австрійської монархії в листопаді 1918 року я поступив на цивільну службу до українського уряду в Станіславі, мене було призначено на посаду секретаря міністерства. Після окупації Галичини поляками в травні 1919 року, я втік до Відня, де поновив свої філософські студії у професора Штьора. 1921 року став доцентом філософії Українського університету в Празі, 1925 року – екстраординарним професором та 1931 року – ординарним професором цього університету. Під час моєї діяльності у Празі Відень залишався місцем мого постійного проживання.

Як син українського батька та німецької матері, будучи щільно пов'язаним з німецькою національною самобутністю, через мої студії у Відні та через мою дружину, ставив собі за завдання, з одного боку, ознайомити німецький науковий світ з культурними стремліннями українського народу, який після кількох літнього поневолення знову здобув свою політичну незалежність, та з другого боку, ознайомити українську студіюючу молодь з досягненнями німецької науки та культури, а також виховати їх в дусі німецьких ідеалів. У цьому напрямку я працював в університеті в Празі, для досягнення цієї мети я став 1924 року постійним співробітником журналу *Minerva – Zeitschrift der gelehrten Welt* та *Minerva – Jahrbuch*, в яких опублікував ряд статей про українські наукові інституції та важливі видання культурного життя. Коли 1926 року мені надійшло запрошення, стати членом Українського наукового

²⁵ Адольф Штьор, професор філософії Віденського університету.

²⁶ Срібна медаль за хоробрість I-го та II ступеня. Нагорода затверджена 19 липня 1789 року імператором Священної Римської Імперії Німецької Нації. Нагороджувались унтер-офіцери та рядові солдати. 15 вересня 1917 року до Статуту нагороди були внесені зміни – «Золотою» та «Срібною» медалями могли нагороджуватися відтепер й офіцери.

²⁷ Медаль за військові заслуги (інша назва «Signum laudis»). Нагорода була затверджена імператором Францем Йосипом I 12 березня 1890 року за видатні досягнення під час війни або бездоганної служби в мирний час. Нагороджувалися тільки офіцери.

²⁸ Військовий хрест Імператора Карла. Нагорода затверджена 16 грудня 1916 року останнім імператором Австрії та королем Угорщини Карлом I для нагородження всіх військових без різниці звання, які перебували у фронтовій смузі мінімум три місяці.

інституту в Берліні, який ставив перед собою аналогічні цілі, я з радістю прийняв це запрошення та переїхав зі своєю родиною з Відня до Берліна на постійне проживання. Під час моєї діяльності в Берліні я намагався працювати в напрямку визначених мною цілей, підтверджуючи їх у різних сферах німецького наукового життя (доводів в Берлінському університеті та інших німецьких університетах, таких, як Мюнстер, Кенігсберг та Прага, реферати в наукових товариствах /Товариство Канта/, участь у конгресах, наприклад, Конгрес з естетики в Галле, 1927 року, Гегелівський конгрес в Берліні, 1931 року, співпраця в наукових журналах – *Kantstudien*, *Jahrbücher für Geschichte und Kultur der Slaven*, *Zeitschrift für slavische Philologie*, *Slavische Rundschau*, *Germanoslavica*, *Kyrios*, *Mitteilungen der deutschen Akademie München*, *Schriftenreihe der Alberus-Universität Königsberg* та ін.).

Після того, як з 1. І. 1932 року всі субсидії уряду для українського Інституту припинилися та професор Дорошенко, попередній директор Інституту, переїхав до Праги, я перейняв керівництво Інститутом та працював без зарплати протягом 11 місяців до 1. XII. 1932 року, тобто до того моменту, коли вдалося забезпечити матеріальну стабільність цієї установи²⁹. У наступні роки діяльність Інституту значно розширилася і його бюджет було включено до бюджету Імперського міністерства в справах культур. З березня 1938 року по січень 1939 року як директор Інституту я керував також справами його Кураторії.

1938 року мене було обрано дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка у Львові (Української академії наук).

Мої наукові праці виходили п'ятьма мовами: німецькою, українською, польською, чеською та англійською.

З 1929 року до сьогоднішнього дня читаю курс польської мови, а також лекції з полоністики у Вищій господарській школі. З 1. І. 1940 року викладаю на Міжнародному факультеті Берлінського університету.

²⁹ Стосовно ситуації в Українському науковому інституті в Берліні у 1931 році детально дивіться: Бурім Д. В. Два погляди на історію конфлікту 1930–1931 рр. в Українському науковому інституті в Берліні // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 474–490; Бурім Д. В. До історії конфлікту 1930–1931 років в Українському науковому інституті в Берліні: листи Дмитра Дорошенка і Олександра Скорописа-Йолтуховського до голови Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові професора Івана Раковського // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (Київ, 19–20 листопада 1996 року). – К., 1997. – Частина перша. – С. 268–279; Бурім Д. В. Науково-організаційна, викладацька та дослідницька діяльність Д. І. Дорошенка в першій період існування Українського наукового інституту в Берліні (1926–1931 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 491–511; Бурім Д. В. Організація українських націоналістів і Гетьманський центр в боротьбі за Український науковий інститут в Берліні та позиція німецьких урядових кіл (1933 р.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія „Історія, економіка, філософія” Вип. 7–8 Український консерватизм і гетьманський рух: Історія, ідеологія, політика / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2005. – С. 185–195; Kumke Carsten Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1995. – Nr. 43. – S. 218–253.

1935 року я добровільно записався на військову службу та був зарахований до німецької армії як старший лейтенант резерву. 1. VIII. 1939 року я був залучений до чотиритижневих навчань та відразу після цього брав участь у польській кампанії до 15. I. цього року³⁰, причому діяв при головній польовій комендатурі 530 не тільки як офіцер–перекладач, але й як ад'ютант генерала та керівник одного з підрозділів штабу. Моя службова характеристика додається. У травні цього року я отримав звання капітана резерву та в серпні був нагороджений за польську кампанію Хрестом за військові заслуги II класу з мечами³¹. Член Націонал-соціалістичного німецького об'єднання доцентів, номер посвідчення 6659.

Проф. Др. І. Мірчук (*нідмус*)

2.

*Abschrift*³²

Oberfeldkommandatur 530
II a Nr. 38/40 Geh.

St. Qu., den 18. 2. 40.

Dienstleistungszeugnis.

Oberleutnant d. R. Mirschuk war seit dem 1. 8. 39 als Dolmetscher–Offizier dem Stabe des Kommandanten des rückwärtigen Armee–Gebiet 530 (spätere Oberfeldkommandatur 530) zugeteilt. Er hat während des Feldzuges gegen Polen durch seine gründlichen Kenntnisse der Sprache und der Verhältnisse des Landes dem Kommandanten ausserordentlich wertvolle Dienste geleistet. Während der Erkrankung des Adjutanten vom 13. 9. 39 bis 1. 11. 39 hat er diesen vorbildlich vertreten, später hat er die Abteilung I c (Spionageabwehr) zu meiner vollsten Zufriedenheit bis zu seinem Ausscheiden am 10. 1. 40 geleitet.

Oberleutnant M. war ein Mann, der sich in jede Lage schnell hineinfinden konnte und jede Aufgabe klug und praktisch anfasste. Dabei war er von lauterster Kameradschaftlichkeit, ein frischer, innerlich fester, überall brauchbarer und zuverlässiger Offizier. Er hatte meine volle Achtung. Im Kameradenkreise erfreute er sich hoher Wertschätzung.

gez. Freiherr von Plotho
Generalmajor

Stempel der Oberfeldkommandatur

³⁰ Йдеться про січень 1940 року.

³¹ Хрест за військові заслуги з мечами – німецький військовий хрест, затверджений А. Гітлером 18 жовтня 1939 року (в річницю битви народів). Хрестом за військові заслуги з мечами нагороджувались учасники бойових дій, які проявили мужність перед обличчям ворога.

³² Дописано від руки.

Переклад

Копія

Головна польова комендатура 530
II а № 38/40 Таємно

18. 2. 1940.

Службова характеристика

Старший лейтенант резерву Мірчук з 1. 8. 39 року був прикомандирований в якості офіцера-перекладача до штабу командування тилового армійського району 530 (пізніше Головна польова комендатура 530). Під час польської кампанії він завдяки своїм ґрунтовним знанням мови та відносин в країні надавав надзвичайно цінні послуги командуванню. Під час хвороби ад'ютанта з 13. 9. 39 року до 1. 11. 39 року він його взірцево заміщав, пізніше керував Відділом І с (боротьба зі шпигунством) до свого вибуття 10. 1. 40 року, чим я був повністю задоволений.

Старший лейтенант Мірчук був одним з тих, хто міг швидко освоїтися у будь-яких обставинах та розумно і практично виконати будь-яке завдання. При цьому він був надзвичайно товариською людиною, бадьорим, міцним, корисним та надійним офіцером. Він користувався повною моєю повагою. Товариші його високо цінували.

*підписав барон фон Плото
Генерал-майор*

Штемпель Головної польової комендатури

3.

Wissenschaftliche Arbeiten
vom Jahre 1926 bis 1939

1) Allgemeine Aesthetik. Herausgegeben von der Ukrainischen Akademie der Künste in Prag 1926. S. 108. 4^oUkrainisch.

Ein tschechischer Auszug der ukrainischen Aesthetik im Jahre 1929 in Prag

2) Ukrainische philosophische Bibliographie der letzten Jahre (1921–1926) in den Mitteilungen des Ukr. Wiss. Instituts, Heft 1; S. 60–70; Heft 2; S. 69–75.

3) „O słowiańskiej filozofji“. Próba charakterystyki. Przegląd filozoficzny I. 30. Zeszyt II–III. 1927. Str. 1–21. Polnisch.

4) „Petro Lodyj und seine Übersetzung der ‚Elementa philosophiae‘ von Baumeister.“ Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin, Bd. I; S. 90–110; 1927. Ukrainisch.

- 5) „H. S. Skovoroda, ein ukrainischer Philosoph des XVIII. Jh.“ Zeitschrift für slavische Philologie. Bd. V. Heft 1/2. S. 36–63, 1928.
- 6) „Tolstoj und Skovoroda, zwei nationale Typen“. Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin, Bd. II. S. 24–51, 1929.
- 7) „Philosophische Grundlagen der Weltanschauung Masaryks“, Sammlung wissenschaftlicher Arbeiten der Ukrain. Univ. in Prag, Bd. II, 1930, S. 1–11. Ukrainisch.
- 8) „Kirche und geistige Leben in der Ukraine (X. – XVI. Jahrh.)“. S. 36–53.
- 9) „Geschichte der religiösen Strömungen in der Neuzeit (XVII–XVIII Jh.)“ S. 78–100. Beide Arbeiten in „Das geistige Leben in der Ukraine in der Vergangenheit und Gegenwart“, Münster 1930.
- 10) „Das geistige Leben der Ukraine im XVI. und XVII. Jahrh.“ In „Ukraine und die kirchliche Union“, S.41–62, Berlin. 1930.
- 11) „Die slavische Philosophie in ihren Grundzügen und Hauptproblemen“ Auszug aus dem am 4. Dezember 1929 in der Kantgesellschaft gehaltenen Vortrage. Kantstudien Bd. XXXV. 1930. S. 403–406.
- 12) „Der Messianismus bei den Slaven“ Jahrbücher für Geschichte und Kultur der Slaven, Jhg. 1930. Heft 2/3. S. 1–32.
Auszug daraus in „Forschungen und Fortschritte. Nachrichtenblatt der deutschen Wissenschaft und Technik“. Berlin. Jhg. 6. Nr. 2.
- 13) „Slavonic Foundations of Masaryks philosophy“ in „Festschrift Th. G. Masaryk zum 80. Geburtstage“. Bonn. 1930. S. 120–132.
- 14) Ukrainische Übersetzung von Kants „Prolegomena“ mit historischer Einleitung und einem philosophischen Wörterbuch. S. XX + 131, Lemberg 1931. Ukrainisch.
- 15) Ukrainische Allgemeine Enzyklopädie. Abt.: Philosophie. Ukrainisch.
- 16) „Die Weltanschauung der ukrainischen Dichterin Lesja Ukrainka“ in Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts Berlin, Bd. III. 1931, S. 111–126.
- 17) „Die Pädagogik der Slaven im XX. Jahrh.“ Historische Abteilung des Handbuches der Erziehungswissenschaft, München. 1930. S. 255–301.
- 18) „The Ukrainian Uniat Church“, The Slavonic Review. Vol. X. No 29. Pag. 377–385. London 1932.
- 19) „Slovanské základy filosofie Masaryka“ Praha – Čin. 1931. S. 94–104. Tschechisch.
- 20) „Der Messianismus von W. Lypynskyj“ in der Gedenkschrift „W. Lypynskyj als Ideologe und Staatsmann“, Užhorod. 1931, S. 40–45. ukrainisch.
- 21) „Christian Wolf und seine Schule in der Ukraine“ in „Germanoslavica“ Jahrg. III. No 3–4. S. 277–291, Prag 1935.
- 22) Dasselbe in ukrainischer Sprache in „Analecta S. Basilii Magni“, Jahrg. 1934. S. 1–12.
Auszug daraus in „Forschungen und Fortschritte, Nachrichtenblatt der deutschen Wissenschaft“. Berlin 1932. No 22. S. 280–281.
- 23) „Das slavische Philosophie in ihren Grundzügen und Hauptproblemen“ Kyrios, Vierteljahrsschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas. Königsberg i. Pr. 1936. Heft 1/2. S. 157–175.
- 24) „Die Rolle des Dämonischen bei den Russen und bei den Ukrainern“, Forschungen und Fortschritte. 1936. No 22. S. 272–274.
- 25) „Die Rolle des Dämonischen bei den Ostslaven“, bei De Meesters, Bruxelles 1937. S. 1–21.

26) „Sind synthetische Urteile a priori möglich?“ Arbeiten der ukrainischen historisch-philosophischen Gesellschaft in Prag, Bd. II. S. 1–8, 1937.

27) „Die Grundlagen der Sowjetpädagogik“ in den Schriften der Albertus – Universität: Bolschewistische Wissenschaft und Kulturpolitik, Königsberg. 1938. S. 49–76.

28) „Der Bolschewismus die Ukraine“ Eine Arbeit auf 80 Schreibmaschinenseiten für das Außenpolitische Amt, 1938.

29) „Abriß der Kulturgeschichte der Ukraine“. In japanischer Sprache für ein von Herder herausgegebenes Lexikon.

30) „Deutsche Philosophie in der Ukraine“ in „Deutsche Kultur im Leben der Völker“ (Mitteilungen der Akademie zur wissenschaftlichen Erforschung und zur Pflege des Deutschtums) II. Heft, Jahrg. 1939.

31) „Zur Charakteristik des ukrainischen Volkes – Boden und Blut“ in „Schulrundfunk“ Zweiwochenschrift für die Erziehungsarbeit. Heft 14, Jahrg. 1939/40.

32) „Handbuch der Ukraine“ 600 Seiten druckfertig. Allgemeine Redaktion und Abteilung: „Ukrainische Kultur“.

33) „Ukrainische Kultur im ihren historischen Werden“ 220 Seiten druckfertig für das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin³³.

Humboldt–Universität zu Berlin. Archiv. Bestand Universitätskurator. Personal Akten J. Mirtschuk M 219. Band II, Bl. 6–4. Маунонув. Опузінал.

4.

Informationsartikel in wissenschaftlichen Zeitschriften

1) Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin. Heft I über die

a) Ukrainische Schewtschenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg S. 21–29

b) Ukrainische wissenschaftliche Institutionen in der Tschechoslowakei S. 29–37

2) Minerva-Zeitschrift. Nachrichten für die Gelehrte Welt. Jahrg. 1926. Heft I. Die Inaugurationsfeier an der Ukrainischen Universität in Prag.

Heft 6: Der Ukrainische Wissenschaftliche Kongreß in Prag Jhg. 1927

Heft 1: Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin.

Heft 8: Der II. Kongreß der slavischen Geographen und Ethnographen in Warschau.

Die Ukrainische Historisch-Philologische Gesellschaft

Heft 9: Das wissenschaftliche Leben in der tschechoslowakischen Republik im Jahre 1936. S. 200–208.

Heft 11/12: Kongreß polnischer Philosophen in Warschau.

3) Kantstudien. Bd. XXXIII. Heft 1/2 1928:

Der II. Kongreß polnischer Philosophen in Warschau.

4) Minerva-Zeitschrift. Zentralblatt für die gelehrte Welt. 6. Jhg.

³³ Позичії 32, 33 дописані від руки.

Heft 1/2 1930: Ukrainische Ševčeno-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg.
5) „Bohoslovia“, eine wissenschaftliche Vierteljahrschrift, Bd. IX. Heft 3.
Lemberg: „Der Internationale Philosophenkongreß in Oxford“ S. 267–271.

Humboldt-Universität zu Berlin. Archiv. Bestand Universitätskurator. Personal Akten J. Mirtschuk M 219. Band II, Bl. 9. Машинопис. Оригинал.

5.

Teilnahme an Wissenschaftlichen Kongressen.

- 1) Der erste Ukrainische Wissenschaftliche Kongress in Prag vom 3. – 7. Oktober 1926. Referat in der philosophisch-pädagogischen Sektion.
- 2) Der III. Kongress für Aesthetik und allgemeine Kunstwissenschaft in Halle, vom 7. – 10 Juni 1927.
- 3) Kongress polnischer Philosophen in Warschau, vom 23. – 28. September 1927. 2 Referate, davon 1 Ref. In Plenum.
- 4) Der V. Internationale Kongress für religionsgeschichte und Religionsphilosophie in Lund (Schweden) vom 27. – 29. August 1929.
Referat in der indogermanischen Sektion.
- 5) Der VII. Internationale Kongress für Philosophie in Oxford, vom 1. – 5. September 1930. 1 Referat in der Sektion, deren Arbeiten der Untersuchung des Verhältnisses zwischen Metaphysik und Religion gewidmet waren.
- 6) Der II. Ukrainische Wissenschaftliche Kongress in Prag, März 1931. Referat in der philosophisch-pädagogischen Sekt.
- 7) Der VI. Internationale Kongress für Religionsgeschichte und Religionsphilosophie in Brüssel, vom 16. – 20. September 1935. Referat.

Humboldt-Universität zu Berlin. Archiv. Bestand Universitätskurator. Personal Akten J. Mirtschuk M 219. Band II, Bl. 10. Машинопис. Оригинал.

6.

Rezensionen.

- 1) Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven Jahrgang 1928, Bd. IV
Heft 1 D. Cyzewskyj: Die Philosophie in der Ukraine.
 D. Doroschenko: Mitglied der Akademie M. Sumcov.
 V. Bidnow: Ustnoje povjestvovanije.
 St. Tomasivsky: Der Metropolit Illarion.
Heft 2. Scerbakivskyj: Ukrainische Ornamentik.

Jahrg. 1929, Bd. V.
Heft 1. Hrusevsky: Die religiös-nationale Wiedergeburt in der Ukraine im
XVI. und XVII. Jahrh.
 Ohijenko: Geschichte der Ukrainischen Kultur.

- Jahrgang 1931.
Joseph Turdy: „Slavische Philosophie“ aus dem Sammelwerk „Slovane“.
Jahrgang 1934, Bd. X.
Heft 3/4
E. Lemberg: Grundlagen des nationalen Erwachens in Böhmen S. 585–586.
R. Bittner: Herders Ideen S. 582–585.
- 2) Zeitschrift für slavische Philosophie, Jahrg. 1928. Bd. V. Heft 1/2:
Bahalij, D.: H. S. Skovoroda.
- 3) „Slavia“, Casopis pro slovansou filologii, Jahrg. XIII, Heft 4.
Oljancyn: Hryhotij Skovoroda, S. 725–727.
- 4) Analecta Ordinis S. Basilii Magni, T. VI Fasc. 1–2
V. Bidnow: A. Zernikow und seine dogmatischen Traktate.
K. Bittner: I. G. Herders Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit und ihre Auswirkungen bei den slavischen Hauptstämmen.
A. Brackmann: Die Anfänge der Slavenmission und die renovation imperii, im J. 800.
5) Germanoslaviana.
Tatarkiewicz: Geschichte der polnischen Philosophie u. a.
- 6) Kyrios III Jahrg. Heft 1/2.
A. Pinkevich: Science and education in U. S. S. R.
Beatrice King: Changing Man. educational System of the U. S. S. R.
7) Kulturbereiche des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts.

Humboldt–Universität zu Berlin. Archiv. Bestand Universitätskurator. Personal Akten J. Mirtschuk M 219. Band II, Bl. 11. Машинопис. Оригінал.

Джерела та література

1. Архівна україніка в Канаді: довідник / Упорядники: І. Матяш (керівник), Р. Романовський, М. Ковтун та ін.; Держкомархів України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту. – К., 2010. – 882 с.
2. Боряк Г. В. Зарубіжні архіви та зарубіжна архівна україніка // Архівознавство: підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Редкол.: Я. С. Калакура (гол. ред.) та ін. – К., 1998. – С. 105–130.
3. Бурім Д. В., Курасв О. О., Мищик Ю. А., Себта Т. М. Україніка в архівах і бібліотеках Німеччини // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2007. – Том 15. – С. 141–147.
4. Бурім Д. В., Курасв О. О., Мищик Ю. А., Себта Т. М. Архівна і бібліотечна україніка в Німеччині // Українська архівна енциклопедія. – К., 2008. – С. 109–114.
5. Бурім Д. В., Кучерук О. С., Маврін О. О. Наукова та видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка в Європі. – К., 2007. – 528 с.
6. Бурім Д. В. Два погляди на історію конфлікту 1930–1931 рр. в Українському науковому інституті в Берліні // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 474–490.
7. Бурім Д. В. До історії конфлікту 1930–1931 років в Українському науковому інституті в Берліні: листи Дмитра Дорошенка і Олександра Скоропис-Йолтуховського до голови Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові професора Івана Раковського // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові

- довіді Всеукраїнської конференції (Київ, 19–20 листопада 1996 року). – К., 1997. – Частина перша. – С.268–279.
8. Бурім Д. В. Науково-організаційна, викладацька та дослідницька діяльність Д. І. Дорошенка в першій період існування Українського наукового інституту в Берліні (1926–1931 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 491–511.
9. Бурім Д. В. Організація українських націоналістів і Гетьманський центр в боротьбі за Український науковий інститут в Берліні та позиція німецьких урядових кіл (1933 р.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія „Історія, економіка, філософія” Вип. 7–8 Український консерватизм і гетьманський рух: Історія, ідеологія, політика / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2005. – С. 185–195.
10. Валявко І. Українка в Бахметевському архіві Колумбійського університету // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: історичні науки. – Вип. 5: Матеріали Першої міжнародної наукової конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження». – Острогор, Торонто, Нью-Йорк, 2005. – С. 137–162.
11. Гирич І. Б. Канадський архів Андрія Жука // Молода нація: альманах. – 2002. – № 3. – С. 168–176.
12. Збірник на пошану Івана Мірчука (1891–1961) / За редакцією О. Кульчицького. – Мюнхен; Нью-Йорк; Париж; Вінніпег, 1974. – 312 с.
13. Кураєв О. О. Архівна україніка в державних архівах Берліна: Документи стосовно політики Німеччини в українському питанні 1913–1918 рр. // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2006. – Вип. 8. – С. 141–149.
14. Кураєв О. О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок. – К., 2009. – 456 с.
15. Кураєв О. О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). – К., 2006. – 247 с.
16. Матяш І. Б. Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст. – К., 2008. – 152 с.
17. Мицик Ю. А. виправлення поміченої помилки // Український археографічний щорічник. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 508–509.
18. Мицик Ю. А. Огляд джерел з історії України та Росії XV–XIX ст. в збірниках ФРН // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3–4. – С. 110–140.
19. Момрик М. Українські архівні збірки при Національному архіві Канади // Архіви України. – 1995. – № 1/3. – С. 79–87.
20. Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К., 2008. – 688 с.
21. Палієнко М. Г. Українські архівні осередки в Північній Америці // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць. – Число 6 (7): У 2-х ч. – К., 2001. – Ч. 2. – С. 253–265.
22. Палієнко М. Г. Українські архівні центри за кордоном // Нариси з історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С. 537–558.
23. Палієнко М. Г., Срібняк І. В. Матеріали колекції Андрія Жука Національного архіву Канади як джерело вивчення історії України // Спеціальні галузі історичної науки: Збірник на пошану Марка Якимовича Варшавчика. – К., 1999. – С. 168–175.
24. Песчаній О. О. Українці міжвоєнної доби в мюнхенських архівах // Український археографічний щорічник. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 124–132.
25. Себта Т. Українка в Берлінській державній бібліотеці Пруської культурної спадщини та Федеральному архіві в Берліні // Архіви України. – 2007. – №№ 1–3. – С. 215–249.
26. Українська архівна енциклопедія / Редколегія: І. Б. Матяш (голова) та ін. – К., 2008. – 882 с.
27. Ярш В., Сулима М. та ін. Українці в Берліні. 1918–1945. Пропамятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 37'їзду 5-го вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада. / Редактор: Верига В. – Торонто, 1996. – 256 с.

28. Golczewski Frank Deutsche und Ukrainer. 1914–1918. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2010. – 1085 S.
29. Kulinitich Ivan Ukrainisch-deutsche Wissenschaftsbeziehungen in den Jahren 1922 bis 1932 // Deutschland – Sowjetunion. – Berlin, 1966. – S. 64–72.
30. Kumke Carsten Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1995. – Nr. 43. – S. 218–253.
31. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819–1945). Nr 878; Auslandswissenschaftliche Fakultät (1940–1944).
32. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Rektor und Senat (1835–1945). Nr. 233. Auslandswissenschaftliche Fakultät.
33. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Rektor und Senat (1835–1945). Nr. 234. Auslandswissenschaftliche Fakultät (1940–1944).
34. Humboldt-Universität zu Berlin. Archiv. Bestand Universitätskurator (1819–1945). Personal Akten Prof. Dr. Z. Kuziela. K 447.
35. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819–1945). Personal Akten. Prof. Dr. Georg Leibbrandt. – L 90.
36. Humboldt-Universität zu Berlin. Archiv. Bestand Universitätskurator (1819–1945). PPersonal Akten Doz. V. Leontowitsch. L 269.
37. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819–1945). Personal Akten. Friedrich Meinecke. M 140. Bände 1–3.
38. Humboldt-Universität zu Berlin. Archiv. Bestand Universitätskurator (1819–1945). Personal Akten Prof. Dr. J. Mirtschuk. M 219. Bände I–II.
39. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819–1945). Personal Akten. Prof. Dr. Anton Palme. P. 19.
40. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819–1945). Personal Akten. Prof. Dr. Clemens Scharschmidt. S. 25.
41. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819–1945). Personal Akten. Max Vasmer. V 7. Bände 1–5.
42. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Bestand Rektor und Senat (1835–1945). Nr. 976 Politische Vereine (1928–1931); Nr. 902. Sonstige politischen Vereine. 8) Ukrainische Studenten-Gruppe.
43. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819–1945). Nr. 547. Ukraine-Institut. 1926–1927.
44. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819–1945). Nr. 895. Ukraine-Institut. Dezember 1928 – November 1934.
45. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Wirtschaftshochschule Berlin (1906–1945). Nr. 854. Tätigkeitsberichte des Ukrainischen Instituts 1933–1941.
46. Voigt Gerd Das ukrainische wissenschaftliche Institut in Berlin 1926–1945 // Zur Ukrainepolitik des deutschen Imperialismus. – Jena, 1969. – S. 118–156.

Дмитро Бурім (Київ, Україна). Україніка в Архіві Університету Гумбольдта (Берлін, Німеччина): Матеріали до біографії професора Івана Мірчука

В публікації досліджується україніка в Архіві Університету Гумбольдта (Берлін, Німеччина), розглядаються матеріали до біографії професора Івана Мірчука.

Ключові слова: зарубіжна україніка, Архів Університету Гумбольдта (Берлін, Німеччина), українська еміграція, Іван Мірчук.

Дмитрий Бурим (Киев, Украина). Украиника в Архиве Университета Гумбольдта (Берлин, Германия): Материалы к биографии профессора Ивана Мирчука.

В публикации исследуется украиника в Архиве Университета Гумбольдта (Берлин, Германия), исследуются материалы к биографии профессора Ивана Мирчука

Ключевые слова: зарубежная украиника, Архив Университета Гумбольдта (Берлин, Германия), украинская эмиграция, профессор Иван Мирчук.

Dmytro Burim (*Kyiv, Ukraine*). **Ukrainika in the Humboldt University Archives (Berlin, Germany): materials to the biography of Professor Ivan Mirchuk.**

Ukrainika in the Humboldt University Archives (Berlin, Germany) is analyzed; materials to the biography of Professor Ivan Mirchuk are examined.

Key words: foreign Ukrainika, the Humboldt University Archives (Berlin, Germany), Ukrainian émigrés, Professor Ivan Mirchuk.

Валентина ГАНЗУЛЕНКО
(Запоріжжя, Україна)

УДК 282:256:316.342(477.7)«19»(045)

**Соціальний склад громад римо-
католицької
церкви на півдні України в 20-30-х рр. ХХ
ст.**

Зміни суспільно-політичної ситуації, що відбулися на Півдні України з утвердженням радянської влади, супроводжувалися втручанням держави в релігійне життя населення. Влада прагнула витіснити релігію із суспільного життя, вимагаючи створення нетерпимого ставлення до церкви та віруючих. Прискорена атеїзація суспільства вимагала створення нетерпимого відношення до віруючих. Боротьба з релігійними організаціями ставала одним з найважливіших завдань класової боротьби з «буржуазно-експлуатаційними елементами». Саме до таких «елементів» радянська влада відносила і Римо-католицьку церкву. Їй закидалися звинувачення в буржуазно-куркульській структурі духовенства та пастви, контрреволюційній та антирадянській діяльності.

В офіційних документах державних органів влади та на шпальтах антирелігійних видань й місцевої преси насаджувалось твердження про переважання в католицьких громадах «соціально ворожих» груп населення, створюючи тим самим підґрунтя для подальшого переслідування віруючих.

Подібна соціальна оцінка категорично відкидалася самою церквою, яка уособлювала себе релігійною організацією широких, переважно найменш заможних верств віруючих.

У сучасній історіографії більшість досліджень з історії Римо-католицької церкви мають узагальнюючий характер і питання аналізу соціального складу католицьких громад в них знайшли як найменше висвітлення [7; 8; 9; 10; 11].

Мета даної статті полягає в тому, щоб на основі вивчення історичних джерел проаналізувати соціальний склад римо-католицьких громад Південної України в 20-30-х рр. ХХ ст.

Розгляд соціального складу католицьких парафій проведемо за такими показниками, як соціальна належність, майновий стан, віковий склад громад, співвідношення віруючих чоловічої та жіночої статі, освітній рівень парафіян тощо.

Основним джерелом аналізу соціального складу католицьких громад виступають списки членів громад, які склалися місцевими адмінвідділами за формою, передбаченою інструкціями НКВС. У них зазначались: прізвище, ім'я, по батькові; вік; соціальний стан; майновий стан; обов'язки, що виконуються в громаді, або посада; рік, з якого людина належала до даної громади чи віросповідання та інше. Однак, на практиці списки не завжди склалися за встановленою формою, часто при їх формуванні випускались ті чи інші пункти,

наприклад: вік, рік приєднання до громади, соціальний або майновий статус. Такі випущення, безперечно, зменшують інформативний потенціал джерела.

Досліджуючи соціальний склад католицьких громад, перш за все спостерігаємо, що більшість парафіян РКЦ становили мешканці сільських місцевостей. Наприклад, станом на 1 січня 1929 р. в Одеській окрузі з 44 парафії лише чотири знаходились в місті, решта в сільській місцевості. У Мелітопольській окрузі всі сім громад діяли в селах. В Запорізькій окрузі одна громада діяла в місті та одна в сільській місцевості. Навіть в округах із порівняно вищим відсотком міського населення більшість римо-католицьких релігійних громад знаходилась в сільських районах. Так у Дніпропетровському окрузі дві громади діяли в місті, а п'ять – об'єднували парафіян в селах. На території Криворізької округи діяла одна громада – в сільській місцевості.

Значна частина парафіян сільських громад Католицької церкви була представлена трудовим селянством. Наприклад, у Мелітопольській окрузі станом на 1 січня 1929 р. в 7 діючих на території району римо-католицьких громадах налічувалось 2327 парафіян. За соціальним статусом із них 2067 чол. (88,8%) селяни, 226 чол. (9,6%) – робітники, 27 чол. (1,2%) – «наймити», тобто ті, хто наймаються на роботи, 6 чол. (0,3%) – службовці, 1 чол. (0,1%) – кустарі. За майновим станом в Мелітопольській окрузі 289 чол. селян (14,0%) були «звільнені від податку», тобто незможні селяни, 96 чол. (4,6%) – «оподатковані» (заможні селяни), 1682 чол. (71,4%) – середняки [17, 16]. Зазначимо, що чотири служителі культу цієї округи належали до соціальної групи селян.

Подібною була ситуація і в Одеській окрузі. В 40 римо-католицьких громадах цієї округи нараховувалось 8305 парафіян. В тому числі: селян – 8216 чол. (98,9%), службовців – 80 чол. (1,0%), кустарів – 9 чол. (0,1%). За майновим станом в окрузі нараховувалось «звільнених від податку» селян (бідняків) 2059 осіб (25,1%), середняків – 5852 чол. (71,2%), «оподаткованих» (заможних) – 305 чол. (3,7%) [17, 16].

Парафіяни сільських місцевостей Херсонської губернії у переважній більшості були представлені селянами. Так Білоцерківська католицька громада Чаплинського району складалася з 62 осіб, за соціальним статусом всі її члени були селянами, за майновим станом 78% складали середняки, 22% – бідняки. Преображенська релігійна громада того ж району налічувала 304 католики, із них: 287 чол. (94,4%) були селяни, 14 чол. (4,7%) – кустарі, 2 чол. (0,6%) – робітники, 1 чол. (0,3%) – службовці. За майновим станом парафіяни Преображенської громади були представлені бідняками (27 чол. або 8,9%), середняками (273 чол. або 89,8%) та заможними селянами (4 чол. або 1,3%). Католицька громада с. Першофедорівки Каховського району нараховувала 123 чол., серед яких за соціальною належністю 111 чол. (90,2%) були селяни, 6 чол. (4,9%) – робітники, 6 чол. (4,9%) – кустарі; за майновим станом 119 осіб (96,7%) – середняки, 4 особи (3,3%) – бідняки.

Римо-католицька громада с. Киселівки що на Миколаївщині складалася з 236 католиків. За соціальним статусом 225 чол. (95,3%) із них селяни, 4 чол. (1,7%) – робітники, 4 чол. (1,7%) – кустарі, 3 чол. (1,3%) – службовці. За даними щодо майнового стану переважну більшість громади складали середняки – 221 чол. (93,6%), селяни-бідняки або «звільнені від податку» – 12 чол. (5,1%), заможні «оподатковані» селяни – 3 чол. (1,3%).

В Дніпропетровській окрузі в 5 сільських католицьких парафіях налічувалось 937 осіб. Із них 919 чол. (98,1%) складали селяни, 10 чол. (1,1%) –

кустарі, 8 чол. (0,8%) – інші категорії населення. Згідно даних щодо майнового стану більшість парафіян округи були селяни-бідняки («звільнені від податку») – 460 чол. (50,1%), середняки склали 453 чол. (49,3%), заможні селяни («оподатковані») – 6 чол. (0,6%) [17, 16 зв.]. До соціальної групи селян-середняків належав і один служитель культу, що виконував церковні обов'язки в округі.

На території Запорізької округи в сільській місцевості діяла одна Георгсбурзька римо-католицька громада, яка об'єднувала 788 парафіян Жеребецького району. За соціальним статусом переважно більшість громади склали селяни – 584 чол. (74,1%), робітники – 129 чол. (16,4%), кустарі – 57 чол. (7,2%), службовці – 18 чол. (2,3%). За майною належністю серед парафіян громади 286 чол. (36,2%) були селянами-бідняками, 481 чол. (61,1%) – середняки, 21 чол. (2,7%) – заможні селяни [17, 36].

У Криворізькій округі діяла одна католицька громада у кількості 237 чол., в тому числі: селян – 236 чол. (99,6%), кустарів – 1 чол. (0,4%). За майновим станом парафіяни громади були представлені «оподаткованими» селянами – 4 чол. (1,7%), середняками – 232 чол. (97,9%), бідняками – 1 чол. (0,4%) [17, 41].

Соціальний склад міського населення римо-католицьких громад розглянемо на прикладі парафіян Одеси, де станом на 1 січня 1929 р. діяли 4 парафії загальною кількістю 488 чол. Із них робітники склали 374 чол. (76,6%), службовці – 80 чол. (16,4%), кустарі – 26 чол. (5,3%), найманці – 8 чол. (1,6%). Майновий стан громад Одеси був таким: «звільнені від податків» – 6 чол. (1,2%), середняки – 482 чол. (98,8%) [17, 28].

У Дніпропетровській округі діяли лише 2 міські парафії чисельністю 353 чол. За соціальною належністю 254 чол. (72,0%) із них були робітники, 50 чол. (14,1%) – службовці, 39 чол. (11,0%) – кустарі, 10 чол. (2,9%) – інші верстви населення. Служителів культу налічувалось 2 особи (0,6%). За майновим станом католики Дніпропетровщини належали до середняків та бідняків, лише 2,3% були представлені «оподаткованими», тобто заможним населенням [17, 28].

У Запорізькій округі діяла лише одна міська римо-католицька громада – парафія м. Запоріжжя, яка на 1 січня 1928 р. налічувала 142 віруючих. Із них за соціальною належністю 45 чол. (31,7%) були робітниками, 13 чол. (9,2%) – службовці, 24 чол. (16,8%). Особливу та досить чисельну групу парафіян громади склали «домогосподарки» (60 осіб або 42,3%). За майновим станом бідняки в громаді складали 19,3%, середняки – 73,1%, заможне населення – 7,6% [1, 9].

Таким чином, як видно з наведених даних переважно більшість парафіян римо-католицьких громад Південної України представляли католики-селяни, що за майновим станом належали до середняків та незаможних.

Зауважимо, що переважання в католицьких громадах незаможників та середняків було характерним і для інших дієцезій Римо-католицької церкви на теренах України, зокрема для громад Кам'янець-Подільської та Житомирської дієцезій. Відсоток заможного населення серед парафіян цих дієцезій також був незначним (не перевищував 5%) [17, 23].

Водночас характерною відмінністю католицьких парафій Півдня України була наявність в них значно більшого порівняно з релігійними громадами Київщини, Волині та Поділля відсотку робітників, що пояснювалось високим індустріальним розвитком південного регіону та зайнятістю католиків на підприємствах промислового комплексу.

Отже, теза про переважання в католицьких громадах заможних верств населення не витримує жодної критики та пояснюється виключно політичною заангажованістю. Радянська влада готувала підґрунтя для класової боротьби із дрібними власниками (селянами, кустарями, торговцями та іншими), що заважали насаджуванню політики суцільної колективізації, тим самим порушуючи цілісність католицьких громад.

Дослідження соціального складу південноукраїнських католицьких громад не обмежується аналізом соціальної належності та майнового стану віруючих.

Показниками життєдіяльності та потенційного розвитку католицьких громад виступають їх віковий та гендерний склад, а також освітній рівень парафіян.

Згідно списків членів релігійних громад у католицьких парафіях Півдня України в досліджуваний період переважали парафіяни віком до 40 років, тобто віруючі найбільш активного та працездатного віку.

Так в Одеській окрузі в католицькій громаді с. Михайлівки Енгельського району віковий склад членів парафії був таким: віруючі віком від 18 до 22 років становили 17%, від 22 до 30 років – 24%, від 31 до 40 років – 32%, понад 40 років – 27% [12, 7].

У громаді с. Калабатіно Березанського району парафіяни вікової групи 18-22 років склали 21%, віком 22-30 років – 13%, віком 31-40 років – 36%, віком понад 40 років – 31% [12, 7 зв.].

Подібні вікові показники були і в католицькій громаді с. Францфельд Овідіопольського району – відсоток віруючих віком від 22 до 40 років складав 63% [12, 11].

В Запорізькій окрузі також переважали віруючі віком до 40 років. Так згідно анкетних даних римо-католицька громада м. Запоріжжя нараховувала 19,7% парафіян віком від 18 до 22 років, 24,3% віком 22-30 років, 18,1% віком 31-40 років, 37,9% віком понад 40 років [3, 10 зв.].

У Георгсбурзькій громаді Жеребецького району Запорізької округи парафіяни віком 18-22 роки становили 24,3%, віком 22-30 років – 21,4%, 31-40 років – 16,5%, понад 40 років – 37,8% [2, 14-14 зв.].

Переважання молодого покоління спостерігалось і в римо-католицьких громадах Херсонської, Миколаївської, Мелітопольської та інших округ південного регіону України.

Отже, враховуючи переважання в католицьких громадах парафіян молодого покоління віком до 40 років, можемо констатувати, що римо-католицькі парафії Півдня України мали значні ресурси життєздатності та потенційного розвитку. Однак, негативною стороною великої кількості парафіян молодого віку було те, що саме на молоде покоління релігійних громад були розраховані пропагандистські антирелігійні заходи радянської влади, що несли небезпеку духовному стану віруючих, а як наслідок й існуванню Католицької церкви в цілому.

Розглядаючи соціальний склад католицьких громад, необхідно звернути увагу й на співвідношення в парафіях віруючих жіночої та чоловічої статі.

Дані статистичних відомостей щодо чисельності релігійних громад та списки їх членів свідчать про переважання жінок в римо-католицьких громадах. Але це переважання не було абсолютним, оскільки різниця показників не перевищувала 10%.

Згідно відомостей Одеського окрадмінвідділу в окрузі відсоток жінок серед членів римо-католицьких громад станом на 1 січня 1929 р. складав 54,8%. Чоловіки в католицьких парафіях становили 45,2%. Однак, в окремих громадах

округи відсоток жінок був меншим. Зокрема в с. Мар'янівці Гросулівського району жінки складали 47,8% від загальної кількості громади, в с. Козловка Шевченківського району – 43,8%, в с. Благодатному та с. Новомиколаївці того ж району – 46,0% та 44,6% відповідно [14, 1-2 зв.].

В Херсонській окрузі також спостерігалось переважання жінок в католицьких громадах. Так відсоток жінок в Цареводарівській громаді Херсонського району на 1929 р. становив 55,5%, у Білоцерківській громаді Чаплинського району – 52,4%, у Преображенській громаді вище названого району – 53,6%. Однак, навпроти, в Першофедорівській громаді Каховського району відсоток чоловіків склав 52,8% [6, 46-51].

У Миколаївській окрузі згідно статистичних відомостей відсоток жінок в римо-католицьких громадах становив 53,4% [5, 31].

Переважають парафії чоловічої статі спостерігалось в громадах Запорізької округи. Так в Георгсбурзькій громаді Жеребецького району співвідношення парафій було наступним: 55,1% чоловіків та 44,9% жінок [2, 14-14 зв.]. Парафія м. Запоріжжя налічувала 79 чоловіків, що становило 55,6% від загальної кількості віруючих, та 63 жінки або 44,4% [3, 10 зв.].

Відсоток жінок серед членів католицьких громад Мелітопольської округи склав 52,8%, чоловіків – 47,2%. Лише в громаді с. Великі Торгаї Нижньосірогозького району відсоток чоловіків склав 50,6% [4, 50-53].

Необхідно зауважити, що жінкам в католицьких громадах належала непересічна роль. Вони виконували своє служіння всередині родини. Жінки не лише вели домашнє господарство (як зазначалося вище значна частина парафіянок РКЦ були домогосподарками), але й підтримували релігійні традиції як в своїх сім'ях, так і в громадах в цілому.

В умовах ліквідації церковного навчання та заборони неповнолітнім приймати участь в духовних зібраннях саме жінкам належала функція духовного виховання підростаючого покоління. В родинному колі вони знайомили дітей з основами католицької віри, давали їм духовні настанови, навчали конфесійним традиціям.

Значну роль виконували жінки і в середині громад, приймаючи активну участь в повсякденному житті парафій. Вони надавали духовну та психологічну допомогу членам громади, сприяли адаптації новонавернених парафій в громаді, відвідували хворих та нужденних парафій, допомагали в проведенні богослужінь, сприяли підтриманню духовного зв'язку між членами громади.

Отже, в римо-католицьких громадах Південної України в досліджуваний період спостерігалось переважання віруючих жіночої статі. Жінкам належала особлива роль в житті католицьких громадах. Завдяки їх самовідданому служінню підтримувалась духовна атмосфера в парафіях та зберігались релігійні традиції, що сприяло життєдіяльності як громад, так і церкви в цілому.

Важливою складовою соціального портрету римо-католицьких громад Півдня України є освітній рівень парафій.

Основи віровчення Римо-католицької церкви передбачають вміння самостійно читати Біблію та осмислено приймати догмати віри. Саме тому освіченості парафій церква приділяла особливу увагу.

Облікові дані релігійних громад, складені Адмінвідділами НКВС, дозволяють простежити рівень письмєнного і неписьмєнного населення серед парафій католицьких громад Півдня України.

Так в Одеській окрузі у 1929 р. відсоток письмєнних членів сільських громад склав 95,1%. Це був один з найвищих показників порівняно з

представниками інших конфесій в регіоні. Відсоток сільського неписьменного католицького населення відповідно дорівнював 4,9%. Зокрема в громаді с. Баден Зельцького району кількість писемних парафіян становила 84,1%. Число писемних парафіян в Клейнendorfsькій громаді Гросулівського району дорівнювало 93,7%. Разом з тим всі парафіяни Ейгенгутської громади Анатолівського району були писемними. В Одесі показники освіченості католиків були дещо меншими: письменні склали 79,7%, неписьменні – 20,3% [14, 1-2 зв.].

У Дніпропетровській окрузі міське католицьке населення налічувало 67,7% письмених та 32,3% неписьмених парафіян. Значно вищими в окрузі були показники серед католиків-селян – 86,7% письменного і 13,3% неписьменного населення [15, 32-34].

Досить високі показники письменності були і серед парафіян РКЦ Мелітопольської округи – 88,2% письменного населення. В Криворізькій сільській парафіяльній громаді 100% парафіян були письменними [15, 32-34].

В Запорізькій окрузі рівень писемного населення серед віруючих католицьких громад склав 89,6%. Зокрема серед 142 членів Запорізької парафії «неграмотними» назвали себе 3 чол. (2,1%), «малограмотними» – 37 чол. (26,1%), нижчу освіту мали 90 чол. (63,4%), середню освіту – 12 чол. (8,4%) [3, 10 зв.].

Отже, архівні джерела свідчать про доволі високий ступінь освіченості парафіян південноукраїнських римо-католицьких громад.

З метою подолання суб'єктивізму в оцінках порівняємо рівень освіти парафіян РКЦ різних регіонів України та віруючих інших конфесій в досліджуваній період.

Так середня чисельність неписьменного населення серед парафіян Житомирської дієцезії Римо-католицької церкви на 1927 р. становила 65,2%. З нижчою освітою налічувалось 33,1% віруючих, із середньою – 1,7%, вищою – 0,01% [16, 24].

В Кам'янець-Подільській дієцезії неписьменне населення становило 68,8% віруючих. Нижчу освіту мали – 30,1% парафіян, середню – 1,1%, вищу – 0,01% [16, 17].

Релігійні громади УАПЦ на 1 січня 1926 р. нараховували 53,3% неписьмених, з нижчою освітою – 45,9%, із середньою – 0,8%, із вищою – 0%.

В громадах РПЦ число неписьмених складало 73,9%, нижчу освіту мали 25,4%, середню – 0,6%, вищу – 0,02% [13, 53-56].

Таким чином, можна говорити про доволі високі показники рівня освіти серед парафіян римо-католицьких громад Південної України. В цілому подібний ступінь освіченості віруючих був характерним для суспільства того часу.

Дослідження соціального складу католицьких громад вимагає з'ясування соціального портрету керівників та членів правління римо-католицьких громад, на долю яких випали численні необгрунтовані звинувачення в соціальній ворожості до існуючого суспільного ладу.

Основним джерелом вивчення соціального портрету керівників римо-католицьких громад виступають анкети, реєстраційні картки та списки керівного складу південноукраїнських католицьких громад.

Керівниками католицьких громад на Півдні України були особи виключно чоловічої статі, переважно віком від 45 до 65 років. Разом з тим, зауважимо, що до складу членів правлінь громад могли належати і жінки.

За соціальною належністю керівний склад громад включав представників різних верств населення: селян, робітників, торговців, службовців, кустарів тощо. Майновий статок голів парафій був також різним, але в переважній більшості це були середняки та бідняки.

Розглянемо соціальний склад керівників римо-католицьких парафій Півдня України на прикладі правління католицьких громад Запорізької округи.

Так протягом 20-х рр. головою правління римо-католицької парафії м. Запоріжжя був литовець за національністю Якшта Станіслав Йосипович, 1868 року народження. За соціальним статусом він був робітником (працював офіціантом, а згодом – сторожем в Запорізькому комунальному готелі), за майновою належністю – середняк, мав у власності будинок. Освіта у С.Й. Якшти була нижча. Членом громади він значився з 1900 р.

В першій половині 20-х рр. посаду секретаря правління Запорізької громади займав поляк Венедикт Юрійович Ілішко, 1878 року народження. До громади він належав з 1914 р. Освіта у В.Ю. Ілішка була нижчою. За соціальним статусом робітник (працював слюсарем в галузі водного транспорту). Згідно анкетних даних В. Ілішко не мав нерухомого майна та належав до прошарку «звільнених від податку».

Одним із впливовіших членів римо-католицької громади м. Запоріжжя був німець Іван Петрович Майн, 1863 року народження, який в 20-ті рр. займав посади секретаря та скарбника громади. Членом громади він значився з 1918 р. За соціальним статусом І. Майн належав до селян-середняків. До революції 1917 р. він був землевласником, на 1925 р. – власник будинку. Освіту І. Майн мав нижчу (закінчив народну школу).

Серед очільників правління громади за соціальною належністю окрім робітників та селян були службовці (Г.Г. Келер), торговці (С.І. Татосов), міщани (М.Л. Квятковський) та інші.

За національним складом правління Запорізької католицької громади в різний час було представлено німцями, поляками, литовцями, латишами, вірменами.

Зауважимо, що в другій половині 20-х рр. соціальний статус більшості очільників католицької громади м. Запоріжжя зміниться – вони належатимуть до соціальної групи «безробітних».

Георгебурзьку римо-католицьку громаду Жеребецького району Запорізької округи в середині 20-х рр. очолювали найбільш впливові члени парафії, селяни-середняки за соціальним походженням німці Іван Йосипович Гельмель (1878 року народження) – голова правління громади, Антон Францович Фіттерер (1877 року народження) – заступник голови парафії та водночас її скарбник, Антон Пилипович Ангальт (1877 року народження) – секретар ради громади.

Всі члени правління парафії мали початкову освіту та були вихідцями з сімей колоністів-землеробів. У складі громади вони перебували з 1883 р.

Керівники правління римо-католицьких громад обиралися в ході голосування на загальних зборах всіх членів парафії.

За виконання своїх парафіяльних обов'язків члени правління не отримували матеріального заохочення. Джерелом існування керівників громад була лише їх власна праця поза межами громади, будь-то обробка землі, праця на виробництві, в торгівлі тощо. Тим самим, можемо стверджувати, що керівний склад католицьких громад був представлений різними верствами суспільства того часу, переважно середняками та бідняками за майновою належністю. Теза

радянської влади про засилля «експлуататорів» серед очільників католицьких громадах в ході дослідження не знайшла жодного підтвердження.

Отже, Римо-католицька церква на Півдні України в 20-30-х рр. ХХ ст. являла собою релігійну організацію, яка за своїм соціальним складом відповідала структурі тогочасного суспільства та була подібною до інших християнських церков досліджуваного періоду в регіоні.

Головною соціальною силою Католицької церкви в південноукраїнському регіоні було трудове селянство. Разом з тим чималу кількість її парафіян складали робітники, службовці, торговці, кустарі та інші соціальні групи населення.

За майновим станом переважна більшість віруючих РКЦ належали до середняків та бідняків. Відсоток заможного населення серед парафіян католицьких громад був незначним.

Строкатість соціальної бази Римо-католицької церкви говорить про підтримку католицького віровчення й релігійної практики з боку найширших верств населення Південної України та відкидає твердження про соціальну спорідненість цієї церкви із заможними, буржуазними прошарками тогочасного суспільства.

Джерела та література:

1. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО). – Ф. 316. – Оп. 3. – Спр. 2.
2. ДАЗО. – Ф. 316. – Оп. 3. – Спр. 3.
3. ДАЗО. – Ф. 316. – Оп. 3. – Спр. 98.
4. ДАЗО. – Ф. 3756. – Оп. 1. – Спр. 6.
5. Державний архів Миколаївської області. – Ф. 118. – Оп. 1. – Спр. 229.
6. Державний архів Херсонської області. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 153.
7. Дзвонковский Р. Римско-католическая Церковь в СССР. 1917-1939. Исторический очерк / Р. Дзвонковский. – Люблин, 1997. – С. 69.
8. Лиценбергер О. А. Римско-католическая церковь в России: история и правовое положение / Ольга Андреевна Лиценбергер. – Саратов: Поволжская Академия гос-нной службы, 2001. – 384 с.
9. Рубльова Н.С. Ліквідація в Україні Римо-католицької церкви (кінець 1917-1937 рр.) / Наталія Степанівна Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – №2/4 (13/15). – С. 311-330.
10. Рубльова Н. С. Невідома ділянка антирелігійного фронту: Боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-ті роки / Наталія Степанівна Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – №1/2. – С. 228-243.
11. Стронський Г. Римско-католицький костюль в Україні у 20-30-ті роки ХХ ст. / Г. Стронський // Вісник ТДТУ. – 1996. – №1. – С. 77-86.
12. Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 1046.
13. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 199.
14. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 399.
15. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 404.
16. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 1064.
17. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 1648.

Валентина Ганзуленко (*Запоріжжя, Україна*). **Соціальний склад громад римо-католицької церкви на Півдні України в 20-30-х рр. ХХ ст.**

У статті автором проаналізовано склад громад Римо-католицької церкви на Півдні України в 20-30-х рр. ХХ ст. З'ясовано соціальну належність, майновий стан, віковий склад громад, співвідношення віруючих чоловічої та жіночої статі, освітній рівень парафіян.

Ключові слова: Римо-католицька церква, Південь України, релігійна громада.

Валентина Ганзуленко (*Запорожье, Украина*). **Социальный состав общин Римско-католической церкви на Юге Украины в 20-30-х гг. XX в.**

В статье автором проанализирован социальный состав общин Римско-католической церкви на Юге Украины в 20-30-х гг. XX в. Определены социальная принадлежность, имущественное положение, возрастной, гендерный состав общин, образовательный уровень верующих.

Ключевые слова: Римско-католическая церковь, Юг Украины, религиозная община.

Valentina Ganzulenko (*Zaporozhia, Ukraine*). **Social structure of communities of the Rimsko-katolicheskoy church in the South Ukraine in 20s-30s of the XX century.**

In the article the author analyzed the social structure of communities of Roman-Catholic Church in the South Ukraine in 20s-30s of the XX century. Social membership, property status, age structure of communities is placed, correlation of males and females among the believers is determined and their educational level is examined.

Keywords: Roman-Catholic Church, the South of Ukraine, religious community.

Степан СИНЯК
(Рівне, Україна)

УДК 94 (438.41): 355.01.(061.) “1920/1939”

Напрямки військово-фізичної підготовки польських парамілітарних організацій на Волині в 1921 – 1939 рр.

Після підписання Рижського мирного договору в 1921 р. до новоутвореної Другої Речі Посполитої відійшли західноукраїнські землі по лінії Керзона. Саме на цей час припадало утворення на території Волинського воєводства перших польських парамілітарних організацій, головними цілями, яких була військово-фізична, економічна, господарська та культурно-освітня діяльність.

Проте, комплексного дослідження, яке висвітлювало б дане питання, як в українській, так і в польській історичній науці на сьогоднішній день не існує. Даної проблематики частково торкалися в своїх роботах такі польські дослідники, як К. Вайс [1], В. Блащевський [2] та К. Дашкевич [3]. Проте, зазначені історики зосередили свою увагу на одній польській парамілітарній організації, а саме на Союзі польських харцерів. Тому метою даної публікації є проаналізувати напрямки військово-фізичної підготовки польських парамілітарних організацій на Волині в міжвоєнний період.

Одним із пріоритетних напрямів діяльності польських парамілітарних організацій на Волині була військово-фізична підготовка молодого покоління, яка була прописана у їхніх статутах. До таких організацій належали Стрілецький союз, Союз резервістів, Союз офіцерів резерву та Союз харцерів. Основним завданням цих організацій було фізичне виховання молоді, базоване на військовій підготовці. Згідно статутів союзів передбачалася підготовка членів, через фізичне та військове виховання, що відповідало регламентам та приписам, та було обов'язковим в армії. Це втілювалося в життя через проведення та участі в змаганнях, спортивних, гімнастичних чи легкоатлетичних турнірах, створенні та підтримки закладів, які пропагують гімнастику та спорт, допомога в організації військово-спортивних, цивільних та молодіжно-шкільних турнірів.

В 1927 р. був утворений Комітет фізичного виховання та військової підготовки. Головними цілями його було згуртування всіх спортивних союзів, військових організацій, метою яких була підготовка молоді для оборони країни від нападу ворогів та до солдатської дисципліни, підтримка здоров'я та сил юнаків, піднесення солдатського духу.

Для управління роботою всіма відділами комітету фізичного виховання і військової підготовки у 1927 р. був утворений державний уряд. Комітет підпорядковувався міністерству військових справ. На чолі стояв директор, що призначався цим же міністерством.

Завдання комітету фізичного виховання і військової підготовки (КФВВП) реалізовувалося через цілу низку союзів та об'єднань на чолі з Стрілецьким

союзом. До цього об'єднання входили: Союз резервістів, Союз офіцерів резерву, Ліга протипожежної та газової атаки, а також Союз харцерів. Остання організація була утворена в тісній співпраці з військовим міністерством.

З метою охоплення найбільшої кількості молоді в школах створювались спеціальні підрозділи КФВВП, які складались з шкільної молоді (Hufiec szkolny) [4, с. 102 – 104]. Здобуваючи освіту в шкільних підрозділах КФВВП кожен юнак мав право безкоштовно користуватись амуніцією, озброєнням, носити власний мундир. В разі нещасного випадку під час військових навчань або змагань, юнак міг скористатись безкоштовним лікуванням у військовому шпиталі. Крім того, надавалося право знижки на квитки залізничним транспортом для переїзду на змагання або на навчання в літніх таборах та курсах, а також право безкоштовного отримання освіти в зазначених установах. По закінченні другого ступеня навчання в КФВВП юнаки мали право на скорочення терміну служби в армії та отримання пільги під час вступу до школи підофіцерів [5, арк. 68 зв].

Програма офіцерських занять Союзу резервістів передбачала вивчення наступних предметів: краєзнавство, орієнтування на місцевості по сонцю, зорях та карті, а також складання карт даної місцевості з нанесенням на неї всіх даних. Майбутні офіцери також вивчали історію, організацію збройних сил Польщі, військову історію світу. Однак, головна увага акцентувалась на науці про зброю [6, арк. 94].

Дещо інше виглядала програма навчання Стрілецького союзу в Любліні 1935-1936 рр. Вона включала в себе наступні такі предмети, як стройову підготовку, навчання стрільбі та військової служби.

Військова підготовка мала на меті навчити юнаків для служби в польській армії. Навчання включало в себе знання обов'язків солдата та офіцерів, вивчення служби в гарнізоні та особливості внутрішньої служби, безпеку і порядок [7, арк. 35].

Крім цих курсів, для школярів проводились змагання з підготовки захисту від хімічної атаки, а також охорона цивільного населення. Такі змагання проводили КФВВП з лігою протипожежної та газової атаки. В таких змаганнях брали участь як чоловічі так і жіночі команди (одна чи дві), що виставлялись через КФВВП в складі 1+3. Прикладом таких змагань були змагання, що проходили 20 жовтня 1935 р. у м. Костопіль. Суддівська комісія на таких змаганнях складалась з повітового старости, представників ліги протипожежної і газової атаки, представника повітового коменданта КФВВП та по одному представнику з кожної організації, які брали участь у змаганнях [8, арк. 40].

Одним із пріоритетів Стрілецького союзу, Союзу резервістів, Союзу офіцерів резерву та КФВВП було навчання своїх членів основам стрілецької справи. В школах створювались підрозділи молоді проводилась робота по заохочуванню дітей в школах до стрілецького спорту.

Так, зокрема, Стрілецький союз організував в 1935 р., стрілецькі змагання в школах. Головними завданнями змагань було розширення стрілецького спорту у шкільних підрозділах. Змагання передбачали нагородження переможців. В якості індивідуальних нагород виступали дипломи та можливі почесні нагороди в пропорції 10% на загальну кількість учасників. Колективні нагороди передбачали дипломи та можливі перехідні нагороди. Одним з варіантів перекриття видатків пов'язаних зі змаганнями (набої, дипломи та нагороди) було взяття коштів з учасників, сума яких мала не перевищувати 50 грош. Результати та імена переможців вивішувались у школах на почесному місці і залишалися аж до наступних змагань.

Як правило, змагання організовувались щорічно осінню. Умови змагань були наступними: стрільба на дистанцію 50 метрів у лежачому положенні, на коліні та стоячи. Учасниками могли бути усі бажаючі. Передбачалось по 10 контрольних вистрелів з кожного положення та 9 пробних на всю стрільбу протягом 30 хвилин. Оцінка була однаковою за всі три положення [9, арк. 36].

Інколи такі змагання проходили у спеціально облаштованих тирах, як це, зокрема, відбулося у Бресті в 1936 р., де було проведено стрілецько-лучні змагання. В них взяли участь члени шкільних підрозділів КФВВП, а також підрозділи харцерів, які були визначені через повітового коменданта КФВВП.

Програма передбачала наступні види змагань: стрільба з військової та спортивної гвинтівки, з військового пістолета та із лука місцевого та закордонного виробництва. До складу суддівської комісії входили повітовий комендант КФВВП, директор шкільного педагогічного підрозділу, а також вчитель, який був делегований через дирекцію школи.

Команда повинна складатись з 8 юнаків. Не повний склад команди не допускався до змагань. Кожен підрозділ міг виставити 2 – 3 команди. Особовий склад команд погоджував керівник педагогічного підрозділу, разом з дирекцією школи. Керівники команд узгоджували між собою по черговість стрільби, а також умови поведінки під час змагання.

Саме змагання зі стрільби з вогнепальної зброї, передбачало наявність карабіну бічного запалу, з якого виконувалася стрільба з лежачого положення. Всього, на час змагань дозволялося зробити 13 пострілів (3 постріли були пробними) на дальність 50 метрів, за 8 хвилин. Найбільш можлива кількість очок, набраних за змагання, становила 1000 балів. Найкраща стрілецька команда нагороджувалась перехідними нагородами [10, арк. 9].

Окрім змагань, що мали місцеве значення, відбувались і загальнодержавні стрілецькі турніри. Так, з 24 вересня по 4 листопада 1936 р. у м. Вільно відбувались XI стрілецькі змагання під протекторатом президента Польщі Ігнація Мосціцького. Вони проводилися у двох видах програм: стрільби з гвинтівок та пістолетів. Кожен вид змагання передбачав стрільбу на нагороду міністра військових прав, першого та другого віце-міністра військових справ, міністра закордонних справ та інших.

Показовим є порівняння рекордів Польщі та світу у різних видах стрілецьких змагань. Наприклад у стрільбі за нагороду першого віце-міністра військових справ були надані такі дані: за три положення польський рекорд становив 340 з 400 можливих балів, рекорд світу становив 526 з 600 можливих балів. У стрільбі лежачи, рекорд Польщі становив 182 бал, рекорд світу у цьому виді програми складав 185 балів; у стрільбі з коліна, рекорду Польщі не було, а світу становив 181 бал. В стрільби стоячи польського рекорду також не було, а світу належало Гартману зі Швеції, встановлений у 1929 р. [11, арк. 60].

Кожного року проходили також щорічні підкожурові військові стрілецькі змагання Союзу резервістів. Метою їх проведення була пропаганда стрілецького спорту, а також контроль та оцінка роботи стрілецької підготовки. Змагання відбувалося щорічно у вересні. В парні роки вони проходили в Луцьку, а в непарні – у Любліні. Змагання проводилося у двох програмах: у стрільбі з військової та спортивної зброї.

Кожна команда складалася з 5 учасників, та один в резерві. Суддівський склад складався з керівника, який представляв КФВВП, двох офіцерів з інших організацій та двох офіцерів Союзу резервістів, які контролювали хід змагань.

Зброя, набої та проживання учасників, оплачувалося за кошти комітету змагань. Допускалася стрільба з власної зброї, але лише з дозволу керівництва змагань. Проїзд на турнір відбувався за власний кошт, але надавалася залізнична знижка [12, арк. 41].

У більшості стрілецьких змагань, як вже зазначалося, нагородами виступали перехідні нагороди. Перехідна нагорода за чоловічу стрільбу була статуетка з бронзи, що відтворювала солдата, який приготувався до пострілу. Так, наприклад, на нагороді заснованій вчителями початкових шкіл Костопільського повіту в 1931 р. був надпис: «Перехідна нагорода за стрільбу в чоловічих змаганнях, – подарунок вчителів початкових класів». Нагороду здобував той відділ КФВВП, чий колектив набрав найбільшу кількість балів зі стрільби з малокаліберної зброї на змаганнях. Стрільба проходила у наступних видах програм: лежачи, без упору, з відстані 50 метрів, з спортивного карабіну по мішені 50×20. Перехідна нагорода переходила у власність того відділу, який здобув перемогу три рази поспіль, чи п'ять перемог з перервами [13, арк. 46].

Перехідною нагородою за жіночу стрільбу була статуетка з бронзи з вставним годинником на якому, був вміщений орел з розкритими крилами. З боку на статуетці був напис: «Перехідна нагорода за колективну жіночу стрільбу, подарунок корпусу офіцерів батальйону «Березне». Нагороду було засновано в 1931 р. [14, арк. 209].

Великого значення польськими парамілітарними організаціями надавалося легкій атлетиці. Так, міський КФВВП в Рівному запрошував на «Народний біг навипередки», що відбувся з нагоди Дня Конституції, на дистанцію 5 кілометрів. Змагання було пропагандою святкування свята 3 травня і відбувалося одночасно по всіх містах Польщі.

Народний, він же масовий біг, що відбувся в місті Рівному, мав наступні умови проходження. Зокрема, шлях бігової дороги не мав проходити через міст. Пробіг повинен був бути доступний для всіх громадян Польщі, яким виповнилось 18 років і які були визнані лікарями здоровими і придатними до змагань. Кожен учасник повинен мати відповідну спортивну форму [15, арк. 48 – 52].

У змаганнях з легкої атлетики, непогані результати показував спортивний клуб «Стрілець» з Янової Долини, що діяв на базі Стрілецького союзу. Так, під час бігу на дистанцію 4000 метрів, що відбувався в Рівному 18 квітня 1937 р., в якому взяли участь 70 спортсменів, представник зазначеного спортивного клубу (Фелікс Вербицький) зайняв друге місце. У Луцьку 25 квітня того ж року у бігу на дистанцію 5000 метрів цей спортсмен зайняв п'яте місце [16, арк. 7]. В змаганнях, які проходили 3 травня 1933 р. в Костополі на дистанції 3 кілометри перемогла команда з Янової Долини, яка показала найкращий час – 15 хвилин та 18 секунд. Переможець був нагороджений срібним кубком [17, арк. 106].

3 травня 1937 р. клопотанням спортивного клубу «Стрілець» відбулися змагання з бігу в Яновій Долині. Вони були дещо відмінними від попередніх. Умови бігу були наступними. Перше місце та наступні місця здобувала та команда, яка пробігла всю трасу з найкращим результатом. Біг передбачав дистанцію в 3 кілометри на різних дорогах. Старт та фініш відбувався в Костополі. Нагорода вручалася команді, яка зайняла перше місце та отримувала кубок, подарований через Польський шкільний союз. Форма учасників складалось з літнього мундиру, поясу, продуктового мішка (рюкзак), гвинтівки та військових чобіт. Участь у спортивному взутті було заборонено регламентом змагань.

Учасникам на перших двох кілометрах бігу дозволялося легкий біг, або швидка хода, на останньому кілометрі перед фінішем дозволялося бігти на повну швидкість. Час відмірявся секундоміром, від початку старту та закінченням фінішу третього учасника. На трасі розміщувалося 6 контрольних пунктів, до яких входило по двоє суддів. Учасники під час бігу не мали права користуватись будь-якою допомогою [18, арк. 1].

В таких змаганнях брали участь не лише юнаки, а й дівчата. Так, Стрілецький союз організував легкоатлетичні змагання для стрільчинь свого союзу в період від 17 травня до 17 червня 1935 р [19, арк. 9].

Показовими виглядають змагання в пошуку кандидатів на олімпіаду в Берлін 1936 р., які проходили у Варшаві в 1934 р. Їх головними цілями поряд з пропагуванням спорту серед широких верств суспільства (особливо молоді), був пошук спортивних талантів у віддалених місцевостях. Змагання ці носили назву «Шукаємо олімпійчиків».

Програма таких змагань передбачала загальні види спорту, в тому числі з легкої та важкої атлетики. Легка атлетика передбачала біг на 100, 800 та 5000 метрів, стрибки у висоту та довжину, штовхання ядра. Мінімум, який необхідно було досягти, складав для чоловіків по бігу на дистанції 100 метрів за 11,4 секунди, 800 метрів за 2 хвилини 8 секунд, 5000 метрів 16, 10 секунд; стрибки у довжину – 6,40 метрів, у висоту 1,70 метра; штовхання ядра – 12,80 метрів. Для жінок біг на дистанцію 100 м. складав 13 секунд, стрибки у довжину 4,75 метрів, у висоту – 1,40 метрів, штовхання ядра – 10 метрів [20, арк. 242].

Дещо по іншому виглядало змагання з бігу, які передбачали вручення перехідних нагород від коменданта КФВВП, а також корпусу офіцерів батальйону «Березне». Пробіг відбувся 14 травня 1939 р. в місті Сарнах. Проживання учасників змагань фінансувалося за рахунок організаторів. На міській залізничній станції на прибуваючих учасників очікували визначені волонтери, які направляли їх до місця проживання. Лікарська допомога під час змагань надавалася за кошт організаторів. Учасники, які прибували залізницею, мали 75% знижки на подорож. Витрати переїзду на змагання покривав повітовий та міський КФВВП. Найкращих 15 учасників відправляли на загальнопольські змагання, що відбувалися у Варшаві.

Передбачалося, що з кожного повіту мали взяти участь у змаганні 10 учасників. Довжина бігової доріжки складала 6 кілометрів. За призові місця надавались нагороди. Так, корпус офіцерів батальйону встановив свою нагороду, якою виступала бронзова статуетка учасника розмішеного на мармуровій підставці. Перехідну нагороду – срібно-металевий кубок, також встановив КФВВП [21, арк. 4 – 7].

Одним з найпопулярніших видів спорту, який пропагували польські парамілітарні організації на Волині, був бокс. Зокрема, стараннями керівництва боксерської секції спортивного клубу «Стрілець», що належав до Стрілецького союзу, вдалося провести в першій половині травня 1937 р. перші боксерські змагання в Яновій Долині [22, арк. 7].

Особливе місце у військово-спортивній підготовці молоді займали зимові види спорту. Найбільшої популярності набули лижні перегони. Так, головне командування Стрілецького союзу влаштувало в січні 1935 р. два лижні пробіги (рейди), а саме: Карпатський (вздовж Карпат), та вздовж «східних кресів». Траса «Карпатського рейду» розпочиналася від чеського кордону та проходила через територію підокругу Краків, через Перемишль та підокругу Станіслав до румунського кордону. Маршрут рейду «вздовж східних кресів»

розпочинався від литовського кордону та проходив територією підокругу Волинь та Тернопіль і закінчувався на румунському кордоні.

Траса рейдів, як і райони проходження змагань, могли бути змінені, залежно від кліматичних умов. Головною метою цих пробігів виступали розбудова лижного спорту, налагодження зв'язків між різними відділами Стрілецького союзу, а також пропаганда самого союзу.

Необхідно відмітити, що траса рейдів поділялась на етапи. На кожному етапі створювалась комісія, в склад якої входили делегат повітового відділу Стрілецького союзу (а саме комендант відділу), спортивний інструктор, який виконував разом певні суддівські функції, та представник від війська. Комісія організовувала для приїжджих учасників належні умови проживання, ночівлі та харчування [23, арк. 32-33].

Лижний пробіг територією Костопільського повіту планував повітовий комендант Стрілецького союзу. Одними з найбільших команд, були команди з міст Костополя та Сарн. 20 січня 1935 р. ці команди прибули до відправного пункту естафети, що знаходилась в Гуті Степанській. 22 січня команда з Костополя о 8.26 вирушила до великого стадіону, на вказану їм дистанцію. Довжина лижної доріжки складала 19 кілометрів, яку команда пододала за 2 години 27 хвилин прибувши до фінішу, що розміщувався у Великому Стидині. Команда з Сарн о 13.00. вирушила вздовж траси Стидин – Янова Долина, подолавши відрізок в 23 кілометри за 2 години 45 хвилин.

23 січня лижні змагання проходили в Яновій Долині, які розпочалися о дев'ятій годині. Змагання передбачало лижний спринт на дистанцію 12 кілометрів. Не зважаючи на гарні погодні умови та підготовку учасників, вони показали слабкий результат в І годину 33 хвилини [24, арк. 2 зв.].

Популярними були і водні види спорту. Так, Стрілецький союз з під округу Вільно, організував перший загальнопольський заплив на байдарках Жилів – Вільно. Головною метою запливу було вдосконалення майстерності плавання на байдарках, а також популяризація водного туризму. Заплив носив індивідуальний характер. Організаторами та керівниками запливу було головне командування Стрілецького союзу та безпосередньо комендант від округу Вільно.

Заплив відбувся в 1936 р., в період з 18 по 21 червня. Траса запливу становила цілу систему річок, довжина яких складала 160 кілометрів. Змагання складалося з чотирьох етапів. В запливі могли брати участь всі учасники, які уміли плавати на байдарках та були членами Стрілецького союзу, Союзу харцерів, Комітету фізичного виховання і військової підготовки, спортивних клубів та кожен бажаючий. В індивідуальних категоріях стартувати могла одна особа, яка була повнолітньою.

Команди, які стартували у запливі поділялись на одиночні, парні та змішані. В одиночних та парних командах брали участь чоловіки та жінки. Крім одиночних, парних та змішаних, команди змагались в класі регат, які виступали на останньому етапі змагань. Тут же були представлені також команди юніорів, яким ще не виповнилося 18 років.

Учасники стартували на власних байдарках довільного типу. Виключалась можливість старту на парусних та веслових човнах. Учасники, які входили, до будь-якого союзу сплачували 7 злотих від однієї особи, всі решта платили по 10 злотих. За сплачені внески учасники отримували цілу годину запливу, житло, залізничний проїзд від місця проживання, а також безкоштовне перевезення байдарок по маршруту запливу.

Організатори не несли відповідальності за нещасні випадки під час запливу [25, арк. 165].

Окрім цих змагань проводились навігаційні змагання на байдарках для школярів, які проходили при головних водних артеріях Волині. Такі змагання проводила туристична воєводська комісія спільно з польським краєзнавчо-туристичним товариством волинського округу. Маршрути проходили по річці Турія Ковельського повіту, Іква Крем'янецького повіту, Горинь – Рівненського повіту [26, арк. 51].

Одним із наймолодших видів спорту, який набув широкої популярності у військових організаціях був велосипедний спорт. Так, 26 квітня 1936 р., Стрілецький союз організував велосипедні перегони на кубок державних каменоломень в Яновій Долині під протекторатом директора Леонарда Шутковського. Траса проходила за маршрутом: Злазне, Головин, Янківічі, Перемінка, Костопіль [27, арк. 198].

Широкого захоплення у польських парамілітарних організаціях набувала робота з механізованою технікою, а саме з мотоциклами. В 1935 р. на початку серпня з ініціативи головного командування Стрілецького союзу відбувся заїзд клубу мотоциклістів цього союзу. Він мав характер естафети, що проходив довкола кордонів Польщі, та носив назву «З усіх земель на могилу першого маршалка Польщі Юзефа Пілсудського». Участь у ньому брав клуб мотоциклістів Стрілецького союзу під назвою «Тернопіль», разом із клубом того ж союзу з міста Луцька. Задля забезпечення порядку на маршруті змагань були вжиті заходи, що усували перешкоди для гонщиків у тернопільському воєводстві. Для безпеки учасників та глядачів, Стрілецький союз звертався до місцевої влади з проханням забезпечити машинами швидкої допомоги міста змагань Тернопіль та Золочев.

Волинсько-подільська група, до складу якої входили мотоциклісти Тернополя та Луцька, стартувала в змаганнях 6 серпня 1935 р. Головною метою цього заїзду було піднесення мотоспорту серед всіх союзів. До складу учасників входили члени стрілецького союзу та клубів мотоциклістів (мотогонщиків). Волинсько-подільська частина пробігу включала маршрут через Рівне – Дубно – Крем'янець – Збараж – Тернопіль – Зборів – Золочів – Львів, дистанція якого складала 357 кілометрів. Загальна довжина мотопробігу по території Польщі складала 3356 кілометрів.

Відбір машин на старті проходив за три години до початку пробігу. Технічна комісія мала право виключати мотоцикл, який був в незадовільному технічному стані. Суддівська комісія та учасники пробігу мали відповідні стрічки на рукаві з символами Стрілецького союзу. Визначалася швидкість руху на мотоциклах: в день – 40 кілометрів за годину, а в ночі – 25 кілометрів за годину.

Технічний комітет груп обирав місце для техогляду транспорту, контролював його в'їзд та виїзд, надавали номери для учасників змагань, та занотовували всілякі пошкодження мотоциклів на трасі та під час їх прибуття [28, арк. 184 – 193].

Особливо помітною була робота спортивного клубу «Стрілець» з Яновій Долини та входив до складу Стрілецького союзу (заснований в 1934 р.), який посідав призові місця у таких видах спорту: чемпіон Волині з хокею на льоду 1934 – 1935 рр., віце-чемпіон з футболу 1934, 1935, 1936 рр., чемпіон Волині з боксу 1936 р [29, арк. 7].

Отже, що одним із головних завдань польських парамілітарних організацій на Волині була військово-фізична підготовка молоді, для служби в армії, та оборони своєї держави в разі війни.

Джерела і література:

1. Kamil Wais. Związek Harcerstwa Polskiego w latach 1918 – 1939. Studia z dziejów organizacji młodzieżowej w II R. P. – Rzeszów, 2007.
2. Błaziejewski W. Z dziejów harcerstwa polskiego (1910 – 1939), - Warszawa, 1985.
3. Paszkiewicz K. Harcerstwo polskie poza granicami kraju od zarania do 1930 r. w relacjach i dokumentach, - Lublin, 1983.
4. Pruszkowski A. Prewodnik Spoteczny. – Warszawa, 1934.
5. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО) – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 14.
6. ДАРО – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 14.
7. ДАРО – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 29.
8. ДАРО – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 13.
9. ДАРО – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 4.
10. ДАРО – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 4.
11. ДАРО – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 4.
12. ДАРО – Ф. 192. – Оп. 1. – Спр. 8.
13. ДАРО – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 4.
14. ДАРО – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 20.
15. ДАРО – Ф. 31. – Оп. 1. – Спр. 1006.
16. ДАРО – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 2.
17. ДАРО – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 2.
18. ДАРО – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 16.
19. ДАРО – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 20.
20. ДАРО – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 20.
21. ДАРО – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 50.
22. ДАРО – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 2.
23. ДАРО – Ф. 31. – Оп. 1. – Спр. 1006.
24. ДАРО – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 27.
25. ДАРО – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 20.
26. ДАРО – Ф. 31. – Оп. 1. – Спр. 1006.
27. ДАРО – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 20.
28. ДАРО – Ф. 30. – Оп. 18. – Спр. 2336.
29. ДАРО – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 2.

Степан Синяк (*Рівне, Україна*). **Напрямки військово-фізичної підготовки польських парамілітарних організацій на Волині в 1921 – 1939 рр.**

В статті розглянуті напрямки військово-фізичної підготовки польських парамілітарних організацій на Волині в міжвоєнний період. Звернута увага на організацію, проведення спортивних та військових змагань, охарактеризовано види спорту з яких велася підготовка.

Ключові слова: Стрілецький союз, Союз резервістів, Союз офіцерів резерву, Союз харцерів, стрільба, Комітет фізичного виховання та військової підготовки.

Степан Синяк (*Ровно, Україна*). **Направления военно-физической подготовки польских парамилитарных организаций на Волини в 1921 – 1939 гг.**

В статье рассмотрены направления военно-физической подготовки польских парамилитарных организаций на Волини в междувоенный период. Обращено внимание на организацию, проведение спортивных и военных соревнований, охарактеризованы виды спорта из которых велась подготовка.

Ключевые слова: Стрелецкий союз, Союз резервистов, Союз офицеров резерва, Союз харцерив, стрельба, Комитет физического воспитания и военной подготовки.

Stepan Syniak (*Rivne, Ukraine*). **Directions of military-physical preparation of Polish paramilitarian organizations are on Volhyn' in 1921 – 1939**

In the article the considered directions of military-physical preparation of Polish paramilitarian organizations are on Volhyn' in an intermilitary period. Pay attention on organization, lead through of sporting and soldiery competitions, the types of sport are described which preparation was conducted from.

Keywords: Shooter union, Union of reservists, Union of officers of reserve, Union of kharceriv's, firing, Committee of physical education and military preparation.

Віталій АНДРЕЄВ
(Херсон, Україна)

УДК 930.1:303.446.4

Віктор Петров: неопубліковані матеріали експедиції етнографічної комісії ВУАН по дослідженню дніпровського лоцманства (1927-1928)

1920-ті рр. – «золотий вік» української гуманітаристики. В цей час широкомасштабна наукова робота здійснювалася не лише столичними, а й провінційними вченими та краєзнавцями. Визначну роль в розвитку та організації наукових досліджень відіграла Всеукраїнська академія наук (ВУАН). В межах Історико-філологічного відділу ВУАН існувала ціла низка наукових комісій, які займалися дослідженнями, що охоплювали різноманітні проблеми історії, етнографії, фольклору, археології, музейної справи тощо [37, 30-34, 77-84].

Непересічне значення для досліджень в галузі української етнографії, фольклористики, мовознавства, історії та краєзнавства мала діяльність Етнографічної комісії (1921-1933). Співробітниками цієї інституції було написано велику кількість цікавих та оригінальних праць, що мали виняткове наукове та практичне значення, підготовлено до друку цілу низку видань. Крім того, працівниками Комісії було проведено чимало експедицій, що виїжджали до різних областей України та за її межі для організації нових фольклорно-етнографічних осередків, для збирання матеріалів народної творчості. Завдяки експедиційній роботі науковців та евристичній діяльності кореспондентів у фондах Комісії зосередилася велика кількість зібраних у 1920-1930-ті рр. цінних джерел.

З 1921 р. Етнографічну Комісію очолював видатний український учений академік А. Лобода³⁴, що зробив вагомий внесок у фольклористику, етнографію,

³⁴ **Лобода Андрій Митрофанович** (1871–1931) – фольклорист, літературознавець, етнограф, історик театру, педагог. Академік ВУАН (нині Національна академія наук України; 1922), член-кореспондент Російської АН (1924; з 1925 р. – АН СРСР), дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (1924). 1890–1894 рр. – вчився на історико-філологічному факультеті Київського університету. Учень професорів П. Владімірова, М. Дашкевича, Т. Флоринського. 1904 р. захистив магістерську дисертацію (присвячена дослідженню російських билин про сватання). Цього ж року зайняв посаду екстраординарного професора Київського університету. З 1915 р. був головним редактором «Университетских известий». Від 1917 р. (після захисту докторської дисертації став ординарним професором, згодом – завідувач кафедри російської літератури Київського університету. З 1921 р. очолював Етнографічну комісію при ВУАН. 1922 р. обраний академіком ВУАН по спеціальності етнографія, 1923 р. – віцепрезидентом ВУАН (займав посаду до 1925 р.). Цього ж року очолив секцію літератури Київської науково-дослідної кафедри мовознавства, став членом Центрального бюро краєзнавства при Російській АН. 1924 р. обраний дійсним членом філологічної секції

літературознавство та історію театру. 1927 р. керівником Комісії було призначено талановитого українського літературознавця, фольклориста, етнографа, археолога, історика, філософа, письменника та непересічну особистість – В. Петрова³⁵, який весь час був її активним діячем. Комісія, під керівництвом Віктора Платоновича, маючи одного штатного співробітника та триваючи одного члена-співробітника, значно поширила науково-дослідну роботу [37, 117]. В інтелектуальній біографії В.Петрова «етнографічна складова» довгий час посідала домінуюче місце. Його наукові зацікавлення в цій галузі міцніють та визначаються ще на початку 20-х рр. ХХ ст. В другій половині 1920-х рр. учений вже був визнаним авторитетом у царині етнографії та фольклористики. Так, 1927 р. Російське географічне товариство, визнаючи заслуги науковця на ниві організації етнографічної науки в Україні, активну

НТШ. Цього ж року став членом-кореспондентом Російської АН. Засновником і головним редактором (1925–1930) часопису «Етнографічний вісник». 1927 р. нагороджений Великою золотою медаллю Всесоюзного географічного товариства за значний внесок в українське народознавство, розвиток краєзнавчого руху. Автор близько 100 опублікованих наукових праць. Надавав перевагу історичному методу дослідження, критикував настанови міфологічної школи, намагався вивчати пам'ятки в соціально-історичному і культурно-побутовому контексті [45].

³⁵ **Петров Віктор Платонович** (псевдоніми – В. Домонтович, В. Бер, В. Плят та ін.). 1894–1969) – літературознавець, фольклорист, етнограф, історик, археолог, філософ, письменник. У 1913–1918 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету. Учень професора В. Перетца. Залишений в університеті як професорський студент (1918–1920). 1921–1922 рр. – викладач Вищого інституту народної освіти (ІНО), 1923–1927 рр. – аспірант Київського ІНО. У 1919–1920 рр. – секретар Комісії ВУАН із складання історичного словника української мови. З 1920 р. працював науковим співробітником, а згодом секретарем (1924–1927) та завідувачем (1927–1930) Етнографічної комісії АН УРСР, редагував різні видання. У 20-ті належав до кола неокласиків. В середині 20-х дебютував як прозаїк, у 1928 р. вийшов його перший роман «Дівчина з ведмедиком». У 1930 р. захистив докторську дисертацію.

У 30-ті розпочав дослідження в галузі археології та давньої історії України. З 1933 р. – науковий співробітник, з 1939 р. – завідувач сектора Дофеодальної та феодальної археології Спілки інститутів матеріальної культури (з 1934 р. Інститут історії матеріальної культури, згодом – Інститут археології АН УРСР), з 1941 р. – директор Інституту українського фольклору АН УРСР.

Під час радянсько-німецької війни служив у радянській розвідці. У 1942 р. перейшов фронт, працював в окупаційній адміністрації Києва, отримав офіцерський чин від німецького командування. В 1942–1943 рр. редагував журнал «Український захів», у 1944–1945 рр. – співробітник УНІ в Берліні, 1945–1949 рр. працював у середовищі української еміграції в Баварії. Був одним з фундаторів Мистецького українського руху (МУР), редактором різних видань, викладав у вищих навчальних закладах (Український вільний університет, Богословська академія УАПЦ, Український технічно-господарський інститут), працював науково. Написав низку історіософських творів висуваючи оригінальну «теорію епох» (заперечував безперервність та прогресивність історичного процесу). Загадково зник у 1949 р.

З 1950 р. у Москві. У 1950–1956 рр. працював в Інституті історії матеріальної культури АН СРСР. З 1956 р. у Києві – старший науковий співробітник, завідувач архіву Інституту археології АН УРСР. Через втрату довоєнних особистих документів був змушений заново захищати кандидатську дисертацію. У 1966 р. за сукупністю наукових праць отримав ступінь доктора філологічних наук Автор близько 300 наукових праць та низки прозових творів. Нагороджений орденом Великої Вітчизн. війни 1-го ст. [1; 2; 4; 7; 9; 12; 15; 16; 17; 25; 32; 34; 35; 36; 39; 40; 41 тощо].

діяльність у дослідженні народної культури та побуту, нагородило його срібною медаллю. У наступному 1928 р. він був обраний дійсним членом цього товариства [36, 51].

Наприкінці 1920-х при Етнографічній комісії був створений спеціальний Кабінет монографічного дослідження радянського села. В рамках цього проекту В. Петров став натхненником і організатором комплексного вивчення пережитків професійних об'єднань на Україні, зокрема таких явищ, як лоцманство і чумацтво. Результатом роботи співробітників Комісії стали унікальні дослідження опубліковані у двох випусках «Матеріалів до вивчення виробничих об'єднань» які побачили світ у 1929 [28] та 1931 рр. [29].

Свою увагу Комісія передусім зосередила на дніпровських лоцманах, адже ця корпорація, на думку А. Лободи, була одною з найцікавіших серед професійних об'єднань України. Також актуальність цих студій визначалася й тим, що в тогочасній українській історичній науці та етнографії дана тема залишалася маловивченою. Майже всі попередні дослідники, з незрозумілих причин, залишали за межами своєї наукової уваги лоцманство, навіть у ті часи коли це явище було «повним життя». Крім того, термінового дослідження вимагали й тогочасні реалії – будівництво Дніпрогесу. Затоплення дніпровських порогів та навколишніх територій, разом з новими умовами життя, прирікали цю професію та соціальну інституцію на зникнення [26, III].

Отже, для вивчення такого цікавого явища як дніпровське лоцманство й було організовано Експедицію Етнографічної комісії ВУАН. Експедиція розпочала свою роботу восени 1927 р. і продовжила свої спостереження у 1928 р. До її складу, окрім керівника В. Петрова, увійшли три співробітники комісії: В. Білий³⁶, Н. Дмитрук³⁷, М. Тарасенко³⁸. Також до роботи було залучено

³⁶ **Білий Володимир Васильович** (1894-1937) – український педагог та етнограф, один із організаторів краєзнавчого руху в Україні. З 1924 р. працював завідувачем етнографічного відділу Катеринославського краєзнавчого музею. 1925 р., під впливом Д. Яворницького, вступив до аспірантури Катеринославської науково-дослідної кафедри українознавства, а від 1926 р. продовжив навчання в аспірантурі кафедри мовознавства і літератури при Київському інституті народної освіти. Працював в Етнографічній комісії ВУАН, членом якої був від 1924 р.: опрацьовував теоретичні проблеми фольклору, був одним із ентузіастів популяризації краєзнавства серед широких селянських мас, редагував «Етнографічний вісник» ВУАН. 1934 р. був звільнений з роботи. У 1937 р. заарештований та страчений у Києві [24, с. 279; 42].

³⁷ **Дмитрук Никанор Костянтинович** (1902-1938) – український етнограф, краєзнавець та педагог. З 1925 р. навчався в аспірантурі відділу етнографії при Волинському науково-дослідному музеї. Брав участь у роботі Етнографічної комісії ВУАН. Досліджував етнографію Волині та Полісся. З 1934 р. працював завідувачем історичного відділу Волинського науково-дослідного музею. 1937 р. заарештований як активний учасник Української контрреволюційної націоналістичної організації. У 1938 р. розстріляний [11, с. 138-139].

³⁸ **Тарасенко Михайло Олександрович** (1898-1938) – український історик та етнограф. Працював у Київському ІНО, Музеї українського мистецтва, Всеукраїнському етнографічному товаристві. Досліджував етнографію Поділля та Полісся український фольклор, фольклор правопорушників тощо. Переслідувався владою як свідомий українець. Радянська преса писала про нього: «Запеклий націоналіст Тарасенко М. О. в анкетах про соціальне походження демонстративно відповідає: «Походжу з козацького роду». Заарештований у 1929 р. 1938 р. був вдруге ув'язнений та розстріляний [8, с. 183; 37, с. 166].

співробітника Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею П. Козаря³⁹ та місцевого мешканця О. Девлада⁴⁰, що був одним з фундаторів тогочасної лоцманської артїлі на Дніпрі [26].

Дослідниця життя та літературних творів В. Петрова-Домонтовича В. Агеєва у своїй монографії припустила, що сам Віктор Платонович у цій експедиції не був та дослідженням лоцманства не займався [1, 38]. Проте, завдяки як опублікованим [22, 94-95; 26, III] так й архівним матеріалам [13; 33], знаємо, що вчений брав безпосередню участь у роботі експедиції. Отже, В. Петров як керівник проекту здійснив поїздку в район будівництва Дніпрогесу для збору етнографічних матеріалів у лоцманських селах – Лоцманська-Кам'янка, Старий Кодак, Широке та Сурські хутори.

Під час експедиції В. Петров познайомився й тісно спілкувався з відомим українським істориком, етнографом і археологом, академіком Д. Яворницьким [22, 94-95]. Дмитро Іванович тоді керував Дніпробудівською археологічною експедицією (1927-1932), що була унікальним явищем в історії археології та відіграла особливу роль в історії світової та вітчизняної науки [21; 27]. Основу

³⁹ **Козар Павло Антонович** (псевдонім П. Дніпровий, 1898-1944) – український історик, археолог, музеєзнавець, краєзнавець, етнограф, публіцист та журналіст. Учень Д. Яворницького. 1924 р. закінчив історичний факультет Катеринославського ІНО та вступив до аспірантури при науково-дослідній кафедрі українознавства (1926-1929). Працював завідувачем відділу археології Дніпропетровського історичного музею. Вивчав історію півдня України. У 1927-1930 рр. брав участь у Дніпробудівській археологічній експедиції. Працював над монографією про життя і діяльність Д. Яворницького. Утім, основною проблематикою його досліджень стала історія Дніпровської лоцманської громади. У 1928-1931 рр. був тричі заарештований органами НКВС й висланий за межі Дніпропетровської області. На висланні, а потім й після повернення до Дніпропетровська, П. Козар працював шкільним вчителем. В роки німецької окупації, під час Великої вітчизняної війни СРСР та Німеччини, співпрацював з окупаційною адміністрацією. Так, він був директором музею й завідував кафедрами історії України Дніпропетровського університету та Дніпропетровського політехнічного інституту. Влітку 1942 р. очолив археологічну та геологічну експедиції вздовж берегів Дніпра, що проводилися німецькими та українськими вченими за сприяння окупаційної влади. 1942 р. захистив докторську дисертацію присвячену дніпровським лоцманам. Крім того, вчений працював на помітних посадах в обласній та міській управах. Під час наступу радянських військ у 1943 р. покинув Дніпропетровськ разом з німцями. У квітні 1944 р. помер від раку на території Польщі [3, 80; 20; 43; 44].

⁴⁰ **Девлад Олексій Самійлович** (псевдонім Запорожець, 1885-1959) – спадковий лоцман із с. Лоцманська Кам'янка, письменник, діяч українського громадського руху на еміграції. У 1920-ті переслідувався владою як свідомий українець, був ув'язнений та позбавлений громадянських прав. 1927 р. створив артіль «Дніпролоцман», що проводила екскурсії на «дубах» через пороги. Був особисто знайомий з Д. Яворницьким та В. Петровим. У часи радянсько-німецької війни залишився на окупованій території, мав зв'язки з підпіллям ОУН. Працював у дніпропетровському виданні «Вільна Україна», дописував антирадянські оповідання та краєзнавчі нариси. 1943 р. при наближенні радянських військ залишив Дніпропетровськ і переїхав у Словаччину, де був ув'язнений та відправлений до концтабору Штраасгоф (Австрія). Вступив до лав I дивізії Української Національної Армії, що мала воювати на німецькому боці. Незабаром дивізію було розбито, а О. Девлад потрапив у британський полон. Перебуваючи у таборі в Італії багато писав та друкувався в емігрантських виданнях Італії, Франції, Бельгії, Канади, США та Аргентини. Після звільнення переїхав у Англію, а 1949 р. в Аргентину. Написав чимало оповідань та п'єс на історичну та антирадянську тематику. Трагічно загинув потрапивши під потяг на одній із приміських станцій Буенос-Айреса [31, 3].

цієї експедиції склали представники нового покоління науковців – історики, етнографи, археологи, музеєзнавці, краєзнавці, які переважно народилися у 1890-ті рр. та мали добру професійну, переважно, університетську підготовку. Вперше в історії вітчизняної археології в рамках однієї експедиції зібрався багатопрофільний колектив спеціалістів із досвідом науково-організаторської та польової практичної роботи: В. Білий, С. Гамченко, В. Грінченко, А. Добровольський, П. Козар, І. Левицький, М. Міллер, М. Рудинський, П. Смоличев, О. Тахтаї та ін. [27, 15]. Безумовно, що цікаве спілкування у такому інтелектуальному середовищі та спостереження зроблені в польових умовах були надзвичайно корисними, збагачували досвід та розширювали кругозір науковця (у недалекому майбутньому археолога, дослідника давньої історії України).

Імовірно, що свої враження про експедицію та її учасників, про первозданий вигляд Дніпра та його порогів, В. Петров описав через багато років у романі «Без ґрунту»⁴¹, уривки з якого друкувалися у 1942-1943 рр. на сторінках редакovanого ним журналу «Український засів»⁴² та «мурівського»⁴³ літературного місячника «Арка» у 1947 р. (окремою книжкою твір вийшов 1948 р.).

Підсумком масштабної евристичної роботи та досліджень проведених Експедицією Етнографічної комісії стало цінне видання, що вийшло під редакцією В. Петрова та А. Лободи – «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Дніпровські лоцмани». Проте, як зазначив А. Лобода у передмові до першого випуску «Матеріалів», науковцям довелося мати справу з «пережитками» лоцманства у «буквальному цього слова розумінні», адже лоцманство наприкінці 1920-х рр. відмирало як соціальне явище. Крім того, дослідники зіткнулися з надзвичайно обмеженою джерельною базою. Так, архів лоцманського товариства зберігся у неповному вигляді, а оригінальний лоцманський фольклор практично відійшов у небуття. Труднощі створювало й те, що старші представники лоцманства, які були носіями традицій та певною мірою могли б замінити архівні дані, на той час вже пішли з життя. У зв'язку з цим праця «Дніпровські лоцмани» має фрагментарний характер і висвітлює лише окремі сюжети його побутування та історії. Таким чином, ціла низка важливих питань залишилася за межами даного дослідження [26, III-IV].

Збірник «Дніпровські лоцмани» складається з передмови та п'яти статей: 1) передмова А. Лободи; 2) «Стислий огляд головнішої літератури про

⁴¹ Див. Домонтович В. Без ґрунту // Домонтович В. Доктор Серафікус. Без ґрунту: Романи. – К.: Критика, 1999. – 381 с.

⁴² «Український засів» – літературний журнал, видання Відділу пропаганди німецької армії в Україні, виходив у Харкові, потім у Кіровограді (1942–1943), його редактором був В. Петров.

⁴³ МУР (Мистецький Український Рух) – організація українських письменників, які проживали в окупованій Німеччині в таборах для переміщених осіб. МУР було утворено у вересні 1945 р. у місті Фюрт недалеко від Нюрнберга. Ідея створення організації належала Юрію Шереху, Віктору Петрову, Івану Багрянному, Юрію Косачу, Ігорю Костецькому, Івану Майстренку, Леонідові Полтаві. Головою організації був Улас Самчук. МУР проіснував близько чотирьох років. За цей час було проведено три з'їзди, декілька теоретичних конференцій, друкувалися такі видання як «Мур», «Арка», «Рідне слово», «Літературно-науковий вісник», «Українська трибуна», серія «Мала бібліотека МУРу», та ін.

Дніпровських лоцманів» (с. 1-18) та «Лоцманські пісні» (с. 125-129) В. Білого; 3) «Лоцмани Дніпрових порогів (історичний нарис)» (с. 19-73) П. Козаря; 4) «Плав через пороги» М. Тарасенка (с. 75-111); 4) «Шляхи та стежки через пороги» (с. 113-124) О. Девлада⁴⁴.

Бачимо, що начальник експедиції та керівник проекту В. Петров не написав статті до збірника «Матеріалів» (1929). Проте, в Наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України на сьогоднішній день зберігаються матеріали, зібрані В. Петровим під час експедиції [33]. Це не значний за обсягом шкільний зошит із записами, зробленими особисто Віктором Платоновичем. Інформація, яка подається автором, свідчить про те, що він поруч з іншими учасниками експедиції, активно спілкуючись з лоцманами, збирав матеріали: власноруч записував розповіді місцевих мешканців про минуле та сьогодення, робив нотатки та зауваження щодо повсякденного життя лоцманської громади тощо. Так, у записах цікаво змальовано портрети жителів Лоцманської Кам'янки: лоцманського писаря Павла Самсоновича Шевченка – чиновника з «адміністративною психологією», чоловіка, що «кладен збрехати», який й «сам каже за себе: «Може трохи збрешу»» [33, арк. 1, 7]; секретаря сільради Паламарчука – «в сорочці не підперезаний, з товстою губою й вибитим переднім зубом» [33, арк. 3]; лоцмани, з якими науковці спілкувалися у шинку – «грубозний червоний» Мальований та «сухорлявий старенький» Корній Семенович Кравець, що випивши почали між собою сваритися [33, арк. 8] та ін.

Деякі, зібрані вченим дані було використано у дослідженні М. Тарасенка. Вірогідно В. Петров сам надав свої матеріали для виконання колективного дослідницького проекту. Проте, більша частина джерел зібраних ним, так і залишилася невикористаною, адже дослідник у своїх нотатках висвітлював сюжети з історії лоцманських сіл, що свідчили не на користь радянської влади та її політики. У записах є чимало свідчень про конфлікти між владою та місцевим населенням. Так, бачимо записану розповідь секретаря сільради про вбитого місцевими повстанцями у 1919 р. «агента по викачке продналога», ім'я якого вже ніхто й не пам'ятає, а могила поросла бур'яном [33, арк. 3]. Занотував дослідник і повідомлення про громадянську війну, утвердження радянської влади, голод 1921-1922 рр. тощо.

Чимало уваги В. Петров приділив останнім перетворенням у житті дніпровського лоцманства. Так, він зробив кілька цікавих записів щодо створення та діяльності місцевого комнезаму (КНС – Комітет неможлих селян), який претендував на роль «профсоюзно-цехового закладу» й «явився організацією, що присвоює собі ті права й значіння, що колись належали лоцманській старшині». За розповідями очевидців до «неможлих» у 1919 р.

⁴⁴ Окрім описання шляхів та стежок через Дніпровські пороги О. Девлад склав схематичну мапу порожистої частини Дніпра з позначеними на ній лоцманськими шляхами та стежками, назвами островів, порогів, забор, каналів скель, каміння тощо. Один з її варіантів Олексій Самійлович подарував В. Петрову з дарчим написом: «На спогад Вікторові Платоновичу Петрову / від автора Девлад. / I/VII 1929 р.», що на сьогодні зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України. Мапу О. Девлада, нібито вперше, було введено у науковий обіг та опубліковано запорізьким дослідником О. Власовим [Див. 10; 23, 213]. Насправді ж, як бачимо, що і «картосхема», і описання процесу проходження через пороги вже давно (більш ніж вісімдесят років тому) побачили світ. Інша річ, що широким колам дослідників вони й досі залишаються не відомими.

вступили «ученики» та «помошники» лоцманів, переважно молодь та «вдови» які «чувствовали собі пособіе», «самі бідні люди» [33, арк. 10-14]. Проте, на думку дослідника, стару форму лоцманської «професійно-цехової організації» поєднати з новою «незаможницькою» було неможливо [33, арк. 13]. Справа полягала в тому, що за старого ладу лоцманів, згідно їх професійної кваліфікації, було поділено на три статті. Повноправними членами громади були лише перші дві. Вони ж були й найзаможнішою частиною суспільства. Третя стаття згодом стала називатися «учениками», які прикріплювалися до певних лоцманів. Для переходу в лоцманську категорію треба було витримати складні іспити. Таким чином, незаможникам, що прагнули тримати верх у громаді, бракувало кваліфікації, адже, як кажуть місцеві: «Лоцманів з молода немає» [33, арк. 13]. Отже, склалася така ситуація, що «сучасне начальство нічого не знає по сплаву» [33, арк. 23].

Крім того, у тогочасній владі не могли викликати захоплення й відомості про те, що з початку 1920-х рр. лоцманська організація, яку намагалися контролювати радянські органи, повним ходом занепадає. З 1923 р. багато лоцманів походили з «Спілки водних транспортників» й стали «часниками». Сімдесяти-вісімдесятирічні «дядьки» завдяки своїм знанням та кваліфікації відродили сплав через пороги. Розпочалася приватна діяльність, конкуренція. Сплавники більше не звертаються до профспілки, а знаходять старих спеціалістів: «Дайте сюди лоцманів». Старики із сумом згадують давні часи: «Очень, очень великое общество, сильное, богатое было общество» [33, арк. 19-20].

Таким чином, Експедиція Етнографічної комісії ВУАН під керівництвом В. Петрова мала непересічне наукове значення, а «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Дніпровські лоцмани» на сьогодні є найповнішим науковим дослідженням такого, на жаль, вже зниклого явища як лоцманство дніпровських порогів. Хоч ця праця у 1929 р. й побачила світ, але за радянських часів вона не була введена у широкий науковий обіг, що, імовірно, було пов'язано з репутацією її авторів, адже майже всі вони стали «ворогами народу» і посилатися на їх роботи стало небезпечно (В. Білого, Н. Дмитрука та М. Тарасенка було заарештовано та страчено наприкінці 1930-их, П. Козар та О. Девлад стали «посібниками фашистських окупантів», а В. Петров як радянський розвідник за «легендою» був проголошений зрадником). Отже, працю про дніпровських лоцманів було благополучно та незаслужено забуто. Сьогодні дана робота є не лише цікавим історіографічним фактом, а й цінним джерелом до вивчення історії Південної України та Запорозького краю і заслуговує на увагу сучасних дослідників та перевидання.

Неопубліковані записи В. Петрова з Наукових архівних фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, що велися під час експедиції по дослідженню дніпровського лоцманства, доповнюють видані у «Матеріалах» результати пошукової та дослідницької діяльності учасників цього проекту, розширюють й поглиблюють наші знання про процеси які відбувалися у вітчизняній гуманітаристиці в 1920-ті рр., дозволяють повніше реконструювати інтелектуальну біографію визначного українського вченого Віктора Платоновича Петрова.

Джерела та література:

1. Агеева В. Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича. – К., 2006.

2. Андрєєв В. М. Віктор Петров (1894-1969): «Скіфський сюжет» інтелектуальної біографії // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 190-202.
3. Беллецца С. А. Освіта в Україні під час нацистської окупації (на матеріалах Дніпропетровської області) // Український історичний журнал. – 2010. – С. 78-91.
4. Березовський І. Визначний дослідник // Народна творчість та етнографія. – 1970. – № 6. – С. 57-58.
5. Білий В. Стислий огляд головної літератури про Дніпровських лоцманів // Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 1. Дніпровські лоцмани. Збірник Історико-Філологічного Відділу Української Академії Наук. – № 91. – К., 1929. – К., 1929. – С. 1-18.
6. Білий В. Лоцманські пісні // Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 1. Дніпровські лоцмани. Збірник Історико-Філологічного Відділу Української Академії Наук. – № 91. – К., 1929. – С. 125-129.
7. Білокінь С. Довкола тасмуніці // Петров В. Походження українського народу. – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 165-192.
8. Білокінь С. І. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник, НАН України. Ін-т історії України. Центр культурол. студій. – 3-тє вид., доп. – К., 2006.
9. Віктор Платонович Петров // Український історичний журнал. – 1969. – № 9. – С. 158.
10. Власов О. Ю. Картохема О. С. Девлада «Шляхи Дніпровими порогами» // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2010. – С. 229-237.
11. Гарбузова Л. Г. Н. К. Дмитрук – дослідник традиційної народної культури краю // Матеріали Всеукраїнської науково-красназничої конференції «Житомирщина крізь призму століть», 17-19 вересня 1997 р. / [Відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир, 1997. – С. 138-140.
12. Грегуль Г. В. Українська біографічна проза першої половини ХХ ст.: жанровий аспект (за творами В. Петрова, С. Васильченка, О. Льченка, Л. Смілянського): Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – К., 2005.
13. Девлад О. С. Шляхи Дніпровими порогами. – Лоцманська Кам'янка Дніпропетровської округи, липень 1929 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 18. – Спр. 163 (1929).
14. Девлад О. Шляхи та стежки через пороги» // Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 1. Дніпровські лоцмани. Збірник Історико-Філологічного Відділу Української Академії Наук. – № 91. – К., 1929. – С. 113-124.
15. Загоруйко Ю. Митець незвичайної долі (Віктор Петров-Домонович) // Слово і час. – 1992. – № 7. – С. 25-33.
16. Загоруйко Ю. Письменник Віктор Петров. – К., 1993.
17. Зубань В. І. «Аліна і Костомаров» та «Романи Куліша» В. Петрова в контексті українського культурного життя 20-х років ХХ століття: Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – Харків, 2003.
18. Козар П. Дніпровські лоцмани // Зоря. Липень, 1925. – Ч. 7. – С. 16-18.
19. Козар П. Лоцмани Дніпрових порогів (історичний нарис) // Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 1. Дніпровські лоцмани. Збірник Історико-Філологічного Відділу Української Академії Наук. – № 91. – К., 1929. – С. 19-73.
20. Козар П. А. Лоцмани дніпрових порогів: Історичний нарис / Вступна стаття та упорядкування Миколи Чабана. – Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ, 1996. – 94 с.
21. Ковалева І. Ф. Очерки древнейшей истории племен степной Украины (по материалам Днепровской экспедиции Наркомпроса УССР). – Днепропетровск, 1980.
22. Ковалева І. Ф. Жизнь, проведенная в могиле: Исповедь археолога. – Днепропетровск: АРТ-ПРЕСС, 2008.
23. Коломієць В. А. Всеукраїнська наукова конференція «Вивчення та збереження картографічної спадщини у музеях України» // Архіви України. – №1 (267). – 2010. – С. 210-216.
24. Кузьминська О. Д. Білий Володимир Васильович // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2003. – С. 279.

25. Куриленко І. А. Екзистенціалістська модель українського інтелектуального роману 20-х років ХХ століття: Дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – Харків, 2006.
26. Лобода А. Передмова // Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 1. Дніпровські лоцмани. Збірник Історико-Філологічного Відділу Української Академії Наук. – № 91. – К., 1929. – С. III-IV.
27. Ляшко С. Н. Днепровгэсовская археологическая экспедиция 1927–1932 гг. и ее роль в развитии отечественной археологической науки // Проблеми археології Подніпров'я: міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 14–27.
28. Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 1. Дніпровські лоцмани. Збірник Історико-Філологічного Відділу Української Академії Наук. – № 91. – К., 1929.
29. Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 2. Чумацтво. Збірник Історико-Філологічного Відділу Української Академії Наук. – К., 1931.
30. Мищик Ю. А. Павло Козар. Лоцмани дніпрових порогів. – Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ, 1996. – 94 с. // Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 2. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. – С. 181–182.
31. Онацький Є. Олексій Девлад-Запорожець // Свобода (український щоденник). – Нью-Йорк. – 29 вересня 1959. – Ч. 187. – С. 3.
32. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. – К., 1997.
33. Петров В. Лоцмани (рукопис). Б/д // Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України. – Ф. 1-5. – Од. зб. 475. – 25 арк.
34. Петров В. П. Пантелеймон Куліш у 50-ті роки. Життя, ідеологія, творчість. Монографія. Збірник Історико-Філологічного Відділу Української Академії Наук. – № 88. – К., 1929.
35. Петров В. П. Язык. Этнос. Фольклор. Автореферат по совокупности работ на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – К., 1966.
36. Петров В. Автобіографія Віктора Платоновича Петрова / Вступне слово та примітки В. Корпусової // Слово і час. – 2002. – №10. – С. 51-52.
37. Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук. Нарис історії. – К.: Наукова думка, 1993.
38. Тарасенко М. Плав через пороги // Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 1. Дніпровські лоцмани. Збірник Історико-Філологічного Відділу Української Академії Наук. – № 91. – К., 1929. – С. 75-111.
39. Толочко П. П. Віктор Петров – дослідник українського етногенезу // Петров В. Походження українського народу. – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 5-8.
40. Франко З. Він не встиг написати мемуарів // Київ. – 1984. – №12. – С. 84-87.
41. Франко З. Людина покликання та обов'язку // Літературна Україна. – 1984. – 1 листопада. – № 44 (4089). – С. 5.
42. Чабан М. Етнограф і краєзнавець Володимир Білий // Вчений-подвижник. Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького (матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого) 26-27 жовтня 1990 року. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 57-59.
43. Чабан М. Літописець дніпровського лоцманства // Бористен. – 1998. – №1.
44. Чабан М. Козар П. А. // Діячі Січеської «Просвіти» (1905-1921): Бібліографічний словник. Дніпропетровськ, 2002. – С. 244-246.
45. Шандра В. С., Грузін Д. В. Лобода Андрій Митрофанович // Енциклопедія історії України: Т. 6. Ла – Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2009. – С. 251.

Віталій Андрєєв (*Херсон, Україна*). **Віктор Петров: неопубліковані матеріали експедиції етнографічної комісії ВУАН по дослідженню дніпровського лоцманства (1927 – 1928)**

У статті розглянуто діяльність Віктора Платоновича Петрова як організатора досліджень професійних об'єднань в Україні, його роль у роботі Експедиції

Етнографічної комісії ВУАН по дослідженню дніпровського лоцманства. Автором розглянуто результати досліджень експедиції, що втілилися у, маловідомому сучасним науковцям, цінному виданні – «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Дніпровські лоцмани» (К., 1929). Поставлено питання про актуалізацію та перевидання «Матеріалів». Утім, основну увагу приділено неопублікованим записам та нотаткам В. Петрова, що зберігаються у Наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (Ф. 1-5. Од. зб. 475. 25 арк.).

Ключові слова: В. Петров, Експедиція Етнографічної комісії ВУАН, дніпровські лоцмани, неопубліковані матеріали, інтелектуальна біографія.

Виталий Андреев (Херсон, Украина). Виктор Петров: неопубликованные материалы экспедиции этнографической комиссии ВУАН по изучению днепровского лоцманства (1927 – 1928)

В статье рассмотрена деятельность Виктора Платоновича Петрова как организатора исследований профессиональных объединений на Украине, его роль в работе Экспедиции Этнографической комиссии ВУАН по изучению днепровского лоцманства. Автор рассмотрел результаты проведенных экспедицией исследований, которые были опубликованы в малоизвестном современном ученым, но ценном издании – «Материалы к изучению производственных объединений. Днепровские лоцманы» (К., 1929). Поставлен вопрос об актуализации и переиздании «Материалов». Однако основное внимание было уделено неопубликованным записям и заметкам В. Петрова, которые хранятся в Научных архивных фондах рукописей и фонозаписей Института искусствоведения, фольклористики и этнологии им. М. Рильского НАН Украины (Ф. 1-5. Ед. хр. 475. 25 лист.).

Ключевые слова: В. Петров, Экспедиция Этнографической комиссии ВУАН, днепровские лоцманы, неопубликованные материалы, интеллектуальная биография.

Vitaly Andreev (Kherson, Ukraine). Victor Petrov: not unpublished materials the Ethnographic Expedition Commission for the Study of the Dnieper AUAS piloting.

The article discusses the activities of Victor Platonovich Petrov as an organizer of studies of professional associations in Ukraine, his role in the Ethnographic Expedition Commission for the Study of the Dnieper AUAS piloting. The author has considered the results of the expedition of research that were published in an obscure to modern scientists, but valuable publication - "Materials for the Study of industrial associations. Dnipro pilots "(K., 1929). There was raised the question of updating and reprinting the "Materials". However, the main attention was given to unpublished notes and records of Petrov, which are stored in archival collections of manuscripts of Scientific and Audiotape Institute of Art, Folklore and Ethnology named by Maxim Rylskiy of NAS- (F. 1-5. S. u. 475. 25 sheets.).

Keywords: V. Petrov, the Ethnographic Expedition Commission, Dnepr harbor pilots, unpublished materials, intellectual biography.

Марина БЄЛКОВА, Елла СТЬОПЧЕНКО
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.1: 94 (477.6): 286.12 “20/21”

Історія менонітських колоній півдня України в українських дисертаційних дослідженнях сучасності (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)

Менонітські колонії, які з кінця ХVІІІ ст. заснуються на Півдні України, упродовж століть стають важливою складовою поліетнічної структури регіону, відіграють значну роль в економічних і культурно-освітніх процесах. Непростий історичний шлях спільноти, яка зазнала ідеологічного впливу та мінливості політичної кон'юнктури, відбивається на стані наукових досліджень. Наслідком цього ставала контраверсійність історичних студій, суперечливість і неоднозначність оцінок і висновків науковців. Дослідження історії менонітів налічують понад двохсотлітню історію і представлені значним вітчизняним і зарубіжним науковим доробком. Однак до сьогодні в історіографічному аспекті ця тема є недостатньо розробленою. У сучасній українській історичній науці лише з кінця 90-х рр. ХХ ст. починають з'являтися наукові публікації та монографії з історії німецького і менонітського населення Півдня України, в основу яких найчастіше покладені дисертаційні дослідження, які тільки починають піддаватися аналізу [29, 3].

Захищена група дисертацій впродовж 1994-2010 рр. в контексті історії німців і менонітів узагальнювала їх розвиток за ХVІІІ – ХХ ст. Роботи відзначаються науковою новизною, новим усвідомленням ролі німецькомовного населення в історії Південної України, вводять до наукового обігу нові джерела. Певна частина праць стосується досліджень подібної тематики та хронології в історії спільноти, проте в них вирішуються протилежні завдання і проблеми, застосовуються різні методи дослідження. Неоднозначність оцінок дослідників спільних процесів, явищ і подій історії німецьких колоній зумовлює необхідність переглянути весь існуючий історіографічний доробок з теми. Мета роботи полягає в аналізі дисертаційних досліджень з даної проблематики, створених сучасними українськими дослідниками за період незалежності України для виявлення авторських позицій і поглядів науковців на різноманітні питання з історії менонітів та з'ясування їх ролі в історії південного регіону і української держави загалом.

В умовах сучасного етапу українського державотворення з 90-х рр. ХХ ст. із впровадженням державної етнополітики спостерігається формування наукових осередків з вивчення етнонаціональної проблематики, зокрема німецької та менонітської етнічної групи України. Німецькознавчі дослідження Півдня України майже одночасно з академічністю набувають й регіонального характеру – активізуються у південноукраїнських наукових осередках: вищих учбових закладах (ВУЗах), архівних установах, етнографічних, історико-краєзнавчих музеях.

У державних університетах Дніпропетровська, Донецька, Запоріжжя, Одеси, Миколаєва, Херсона, Сімферополя проводиться розробка німецькознавчих студій. Співробітники цих установ та їх учні-аспіранти одними з перших розпочинають активні дослідження історії менонітів, результатом чого з'являються ґрунтовні дисертаційні дослідження.

З 1994 по 2010 рр. в Україні було захищено понад 20 кандидатських і 2 докторські дисертації, предметом спеціального дослідження яких стали переважно соціально-економічні, культурні, релігійні, освітянські, політичні та міграційні питання з історії менонітської спільноти Півдня України. А саме до їхнього кола належать кандидатські дисертації: М. Ісмаїлова (1994) [21], Н. Осташевої (Венгер) (1996) [26, 27], О. Безносової (1998) [3, 4], С. Атаманенка (2002) [1], С. Очеретянко (2003) [28], К. Лях (2005) [24, 25], М. Белікової (2005) [8, 9], І. Задерейчука (2005) [14, 15], Т. Захарченко (2005) [17, 18], О. Берестень (2006) [5], Ю. Берестя (2006) [6, 7], Ю. Дингес (2006) [12], І. Іванькова (2007) [19, 20], О. Замуруйцева (2008) [16], Л. Хрящевської (2008) [30], М. Козиревої (2009) [23], А. Задерейчук (2010) [13], О. Безносова (2010) [2], О. Качалова (2010) [22], Е. Стюпченко (2010) [29] та дві докторські дисертації, присвячені суспільно-політичним (В. Васильчук (2006) [10] та економічним (Н. Венгер (2010) [11] аспектам теми. Актуальним завданням є визначення, які тематичні напрями історіографії історії німецькомовних колоній Півдня України достатньо розроблені, фрагментарно вивчені і ті, що мають бути досліджені. У нашій статті ми маємо здійснити аналіз здобутків дисертантів і виявити, які міфи розвінчали дослідники та які концепції науковців є внеском в українську історіографію проблеми.

У регіональних ВУЗах Півдня України в першу чергу ці студії отримують розвиток у Дніпропетровському національному університеті (ДНУ). У 1990 р. на кафедрі всесвітньої історії створюється науково-дослідна лабораторія з вивчення історії українсько-німецьких зв'язків у Новий та Новітній час, а 1997 р. – Інститут українсько-німецьких досліджень під керівництвом С. Бобилевої, який стає центром спеціалізованих досліджень історії німців і менонітів України.

Вивченням історії менонітів Півдня України займається співробітниця Інституту Н. Венгер (Осташева), яка у 1996 р. захищає кандидатську [27], а в 2010 р. – докторську дисертації [11]. Основним об'єктом її кандидатського дослідження стають менонітські спільноти Хортицького та Молочанського округів 1914-1930-х рр. Авторка детально аналізує вплив соціально-економічних факторів того часу на виникнення й поглиблення кризових явищ та дестабілізацію господарського становища менонітської спільноти в Україні. Результатом роботи стає введення до наукового обігу нових архівних джерел з економічної та міжнародної діяльності кооперативного об'єднання “Сільськогосподарський Союз нащадків голландських вихідців на Україні”, вперше здійснюється аналіз основних етапів його діяльності, створення “Інтернаціонального менонітського товариства”, діяльність концесії “Голландія-Україна”; вперше досліджуються причини та етапи еміграційного руху менонітського населення Півдня України у 1920-ті рр. [27]. Комплексний аналіз зазначених питань дозволяє Н. Венгер сформулювати концепцію розвитку менонітської спільноти в контексті європейської та всесвітньої історії. Погоджуючись з оцінкою Н. Венгер у визначенні “Сільськогосподарського Союзу” як потужного в господарському відношенні кооперативного об'єднання, його ролі в консолідації менонітської спільноти, в той же час, вважаємо, що міжнародна діяльність Союзу обмежувалася прагненням отримання кредитів від закордонних міжнародних організацій.

Заслуговує на увагу докторська дисертація Н. Венгер, в якій розглядається менонітське підприємництво як феномен в економічному розвитку Російської імперії, досліджується історія менонітських промислових династій кінця XIX – початку XX ст. [11] В роботі докладно аналізується вітчизняна і зарубіжна історіографія економічного розвитку менонітів кінця XIX – початку XX ст. Дослідницею запроваджується нова класифікація історіографії, яка базується на кореляції чотирьох принципів: авторського, хронологічного, тематичного, реляційного. За принципом конфесійної приналежності дослідника історіографічні джерела поділено на “менонітську історіографію” та “зовнішню до менонітського соціуму”. Остання розподілена дослідницею ще на окремі історіографічні блоки за хронологічним принципом та проблематичними напрямками (державно-прагматичний і науково-критичний) [11, 6]. Однак, на нашу думку, дослідницею здійснено фрагментарний історіографічний аналіз праць сучасних українських дослідників: недостатньо розглянуті роботи спеціально присвячені історії та соціально-економічному розвитку менонітів на Півдні України (М. Белікова [9], Ю. Берестень [7] або роботи з історії німецького населення регіону, в яких вивчаються питання економічного поступу менонітських колоністів (К. Лях [25], Т. Захарченко [18], О. Замуруйцев [16]) тощо.

Дослідження проблем виникнення пізньопротестантського сектантства та розповсюдження його віровчень серед українського, російського, німецького та менонітського населення південноукраїнських губерній здійснює старший науковий співробітник Інституту українсько-німецьких досліджень О. Безносова, яка розпочала свої студії аспіранткою ДНУ під керівництвом Л. Тутік. У кандидатській дисертації, захищеній 1998 р., авторка проаналізувала вплив пропаганди вітчизняних та закордонних місіонерських товариств на процес розвитку євангельського руху на Півдні України; вперше виявила регіональні особливості поширення пізньопротестантських вчень; встановила характер взаємодій сектантів з Російською православною церквою та Російською державою; визначила форми та методи боротьби православної церкви з розповсюдженням ідей віровчення сектантства на Півдні Україні [4]. За твердженням О. Безносової, під впливом ідей європейського баптизму відбулося догматичне оформлення віровчення братських менонітів, німецьких і українських штундистів, а також організаційне становлення їх общин за зарубіжними (баптистськими) зразками. Причому, якщо німецькі колоністи сприйняли віровчення закордонних німецьких баптистів практично без будь-яких змін, то братські меноніти залишилися вірними своїм загально-менонітським принципам, визнавши лише баптистське вчення про хрещення. Концептуальний висновок дослідниці полягає у тому, що реформаційний сектантський рух, який почав охоплювати менонітське та німецьке населення у другій половині XIX ст. вплинув на православне слов'янське населення [3, 15].

Науковому співробітнику цього Інституту О. Безносову належить кандидатське дисертаційне дослідження, присвячене суспільно-політичному життю німецького населення Півдня України (1917-1929 рр.) (2010) [2]. Воно охоплює широкий спектр питань: участь німецьких колоністів та менонітів (створення загонів самооборони, стрілкової егерської бригади) в громадянській війні на Півдні України; голод 1921-1923 рр., аналіз соціально-економічного, суспільно-політичного розвитку, етноконфесійних проблем в німецьких та менонітських поселеннях 1920-1929 рр. Суттєву увагу О. Безносов приділяє проблемі створення колоністської самооборони. Підкреслює, що в роки

громадянської війни перед менонітами повстала складна психологічно-моральна та релігійна проблема. Справа в тому, що релігійна доктрина менонітів полягає в забороні застосування зброї, відмові від участі у військових діях та суворому дотриманні ідей пацифізму. Однак в умовах громадянської війни менонітські колонії зазнали нападу з боку різних військових угруповань, в першу чергу повстанських загонів Н. Махна [2]. За умов жорстокого знищення німецького населення, виникла ідея створення загонів самооборони, яка викликала у середовищі менонітської спільноти дві протилежні позиції. Прибічники першої постали перед дилемою: або відмовитися від ідей пацифізму та взяти зброю до рук на захист свого та життя близьких підчас збройних нападів, створивши загопи самооборони, або залишитися на релігійній позиції ненасильництва. Інші, головним чином менонітські проповідники, за всяку ціну продовжували відстоювати доктрину пацифізму. Як зазначає О. Безносів, щоб вирішити це питання компромісним шляхом, на менонітській релігійній конференції у липні 1918 р. була прийнята резолюція, в якій зазначалося, що менонітська громада в цілому буде й на далі дотримуватися догмату релігійного пацифізму, однак кожен меноніт вільний приймати рішення про застосування зброї для особистого захисту. Таким чином, О. Безносів аргументованим шляхом обстоює позицію менонітів взяти зброю до рук на захист свого народу.

Еміграційні процеси в середовищі менонітів Півдня України до Канади та США у 70-ті рр. XIX ст. стали темою дисертаційного дослідження С. Атаманенка (2002) [1]. Автор виділив комплекс причин переселення, реконструював процес переїзду, облаштування та адаптації на нових місцях. Серед причин, що спонукали менонітів до переселення у 70-80-ті рр. XIX ст., дослідник виділив: впровадження у Росії обов'язкової військової служби, що для пацифістськи налаштованого менонітського населення було неприпустимим; ліквідацію діяльності на Півдні України Піклувального Комітету [1, 157]. Обидві причини спровокували вихід назовні невдоволені і труднощів, що накопичувалися всередині менонітських громад від початку їх поселення у регіоні: нестачу вільної землі для поселення молодих менонітських подружніх пар, внаслідок чого спостерігалось зростання безземельних осіб, особливо після 1861 р.; бажання дотримуватися чистоти релігійних поглядів (уникання будь-яких спрощень в ustalених нормах і правилах віросповідання, започаткованих ще засновниками релігійного віровчення). На нашу думку, С. Атаманенко довів, що пасіонарна частина менонітів у переломні періоди життя, коли важливим поставало питання збереження засад менонітського віровчення і їх загального благополуччя, сама вирішила емігрувати до країн, де існували б умови для їх подальшого розвитку. При відтворенні напрямку та характеру імміграції населення менонітських колоній, на думку дослідника Ю. Берестня, С. Атаманенком не був використаний значний корпус джерел вітчизняних архівосховищ, тому досліднику не вдалося визначити роль в її організації різних соціальних верств колоній – повних господарів та безземельних колоністів [7, 32].

Історія та соціокультурний розвиток німецьких і менонітських колоній Північного Приазов'я XIX – початку XX ст. розглядається в дисертації Т. Захарченко (2005) [18]. На нашу думку, інформація про джерельну базу дослідження є поверхневою, зокрема, де йде мова про фонди Державного архіву Запорізької області, одного з найбагатшого в Україні [18, 14-15]. Авторка зосереджує увагу на дослідженні німецького населення Бердянського, Мелітопольського, Маріупольського повітів. З'ясовуються особливості господарського розвитку, проблеми землеволодіння, соціального стану колоністів,

питання освіти, характер міжетнічних відносин, які розвивалися у руслі загальноросійських процесів. Визначені наслідки виникнення релігійних розбіжностей різних етноконфесійних груп: католиків, лютеран і менонітів та місце німецьких і менонітських общин у поширенні релігійних течій, рухів серед інонаціонального населення Півдня України. Проте, на нашу думку, Т. Захарченко спирається на дослідження О. Безносової з історії релігії німецького населення Півдня України та не змогла залучити нові матеріали з цього аспекту.

Викликає певну дискусійність розроблена Т. Захарченко концепція про виняткове значення впливу на оточуюче населення німецьких і менонітських колоній Північного Приазов'я як найбагатших й найвлаштованіших у південному регіоні протягом XIX – початку XX ст. [17, 13]. В цьому питанні авторка солідаризується з представниками культуртрегерської концепції розвитку колоній, яка панувала в історіографії у XIX – на початку XX ст. (О. Клаус, Я. Штах) [9, 11-12, 14]. Сучасним дослідником цієї проблематики є Ю. Берестень, який прийшов до висновку, з яким ми погоджуємося, що соціальна структура німецьких і менонітських колоній була біполярною, тому абсолютизувати добробут й процвітання колоній є помилкою [7, 182]. Це твердження йде у певне протиріччя з концепцією Т. Захарченко про виняткового значення впливу німецьких і менонітських колоній Півдня України як найбагатших у регіоні.

Дисертація О. Берестень, захищена 2006 р. є спеціальним комплексним дослідженням, присвяченим вивченню суспільно-політичної та культурно-просвітницької діяльності німецьких і менонітських колоністів Півдня України (1905-1914 рр.) [5]. Дослідницею вперше введені до наукового обігу матеріали місцевої німецькомовної преси, що дозволило реконструювати особливості соціальної, політичної, культурної й просвітницької діяльності німців і менонітів Півдня України [5, 10]. Авторкою виявлені політичні уподобання та основні вимоги німецькомовного населення під час виборів до російського парламенту, результати виборів до Державних дум I-IV скликання в колоніях; встановлено ступінь активності німецького і менонітського електорату порівняно з автохтонним населенням країни. Науковою новизною авторки є визначення безпосередньої залежності активізації культурно-просвітницького руху від процесу демократизації, політизації та об'єднання німецькомовного населення Півдня України на початку XX ст. Виявлено, що культурно-просвітницькі організації німців і менонітів регіону мали однакову мету – підвищення духовного, культурного й освітнього рівня своїх колоній. З'ясовано, що лютеранські, католицькі та менонітські товариства мали специфічні відмінності щодо способів досягнення цієї мети, пов'язані з усталеною традицією етноконфесійного розвитку німців і менонітів [5, 19].

Наприкінці 1980-х рр. на історичному факультеті Запорізького державного університету (ЗДУ) створюється науковий осередок з дослідження історії Південної України. В рамках цих досліджень вивчав історію місцевих колоністів завідуючий кафедрою історичного краєзнавства та спеціальних історичних дисциплін, професор А. Карагодін (1938-2003), а пізніше професор А. Бойко.

Одним із організаційних напрямків розвитку наукового осередку з дослідження історії німців і менонітів Півдня України була підготовка кандидатських дисертацій означеної тематики. Під керівництвом А. Карагодіна аспірантка М. Белікова (Романюк) підготувала узагальнююче дослідження з історії менонітських колоній Півдня України (1789-1917 рр.) (2005) [8, 9]. У ньому авторка зосереджує увагу на особливостях демографічних процесів, еволюційних змінах в економічному розвитку менонітів, етапах формування закладів освіти та

медичного обслуговування в менонітських колоніях, культурних взаємовпливах етносоціальних груп в південному регіоні.

У сучасній українській історіографії проблема періодизації демографічних процесів, аналізу еволюції демографічної поведінки, розвитку медичного обслуговування менонітів знаходяться на початковому етапі досліджень. М. Белікова розглядає медичне обслуговування як частину соціальної програми, яка традиційно здійснювалася менонітами і була результатом ендогамності та демографічної ситуації на території поселень. На думку Т. Захарченко, М. Белікова “не приділила достатньої уваги проблемі землекористування та землеволодіння менонітів, яка визначила специфічні риси господарсько-культурного типу спільноти” [18, 32]. М. Белікова погоджується з висновками О. Клауса та В. Постнікова, що система землеволодіння менонітів була одним з чинників їхніх господарських успіхів, але не зводить її лише до однієї причини економічного прогресу колоністів [9, 11-12]. Серед наступних чинників їх економічного росту авторка визначає державну підтримку, агрокультурні навички, участь в урядових експериментах та раціональні елементи у системі господарювання, які потім запозичувалися навколишніми мешканцями, особливості менталітету поселенців колоній [9, 6, 11]. Дослідниця також звертає увагу на питання про значення економічної діяльності менонітів для загального розвитку південноукраїнського регіону. Вона відзначає, що важливими фактори менонітського впливу, як на регіональну, так і на державну економіку виявляється розвиток сільськогосподарського машинобудування та борошномельного виробництва, які досягли всеросійського рівня на території поселень [9, 201]. Щодо культурного життя поселень М. Белікова вважає, що високому рівню освіти, розвиненій читацькій культурі сприяла релігійно-етнічна консолідація та ментальні особливості менонітських конгрегацій [9, 6-7].

У наукових колах дисертація М. Белікової вважається достатньо дискусійною [18, 32]. Її науковий оппонент Н. Венгер (Осташева) не погоджується із позицією авторки, що історія менонітів не збереглася в історичній пам'яті українського народу. Вона також заперечує твердження дисертантки, що меноніти були лише “туристами”, в історії України й інших країн світу [9, 204]. На сьогоднішній день автор дисертації погоджується з некоректністю тези про “менонітів – туристів”. М. Белікова, висунувши гіпотезу про те, що меноніти “туристи” та “космополіти”, не применшує їхнього внеску у розвиток регіону, який, на її думку, полягав в освоєнні великих масивів земель, впровадженні сівозміни, початому масовому вирощуванні картоплі, розведенні червоної степової породи корів, зародженні сільськогосподарського машинобудування, залісенні степу, поліпшенні ландшафту. Дослідниця виходила з того, що в історії міжнародного туризму пілігрими – це перші туристи, відзначаючи їх пасіонарність і повторювану тенденцію менонітів до масової еміграції: у 70-ті рр. XIX ст., підчас Першої світової війни, з 1923 р. – до кінця 20-х рр. XX ст. [8, 204]

Слід відзначити, що у дисертаціях М. Белікової та Т. Захарченко, які мають різні предмети і територіальні межі, але спільні хронологічні рамки дослідження знаходимо кардинально відмінні погляди на розвиток менонітських колоній кінця XVIII – початку XX ст. Так, М. Белікова, характеризує менонітів як етноконфесійну спільноту, беручи за основу термін запропонований радянським вченим А. Іпатовим [9, 3, 18], а Т. Захарченко називає їх менонітським етносом [18, 25]. Стосовно економічного розвитку менонітів у регіоні, М. Белікова вважає, що якісною зміною в еволюції їхньої економіки став перехід від натурального до ринкового типу господарства у середині XIX ст., тоді як Т. Захарченко зазначає,

що ремісничі господарства з самого початку були орієнтовані на ринок [18, 49]. Як вже зазначалося, Т. Захарченко стверджує про виняткове значення впливу цих колоній як найбагатших у Північному Приазов'ї, натомість М. Белікова приходиться до висновку про неоднозначність місця менонітів в розвитку регіону: з одного боку спостерігалось досягнення у сільському господарстві, промисловості, торгівлі, а з іншого – поширення їхнього впливу відбувалося тільки у навколишніх селах [9, 6, 143, 203].

Ще одна запорізька дослідниця К. Лях провела і представила до захисту у 2005 р. достатньо ґрунтовне дисертаційне дослідження з історії німецького населення Півдня України XIX – початку XX ст. Її предметом вивчення постали проблеми міжетнічних відносин й соціокультурної взаємодії німецькомовних колоністів з їх поліетнічним оточенням цього регіону у господарчій та культурній сферах. Авторка робить спробу з'ясувати вплив модернізаційних процесів у Російській імперії на трансформацію суспільного життя німецькомовних колоністів та на перебіг міжетнічних стосунків у Південній Україні [24, 25].

Історичну область Південної України дослідницею розглянуто як фронтір Російської імперії – межу осілости, віддалений регіон держави, який підлягає колонізації і господарському освоєнню. Крім того, авторка вперше у вітчизняній та зарубіжній історіографії довела, що німецькі колоністи не були гомогенною групою і наголосила на необхідності диференціації німецькомовного населення Південної України за етнічною та конфесійною ознакою у майбутніх дослідженнях. До того ж, К. Лях відзначає, що стосунки лютеран, католиків та менонітів між собою також можна віднести до категорії міжкультурної взаємодії, рівно як і стосунки цих груп з поліетнічним населенням краю. Відокремлення у складі німців-колоністів різних конфесійних груп було новаторським науковим прийомом авторки, оскільки різниця в організації суспільного та побутового життя між німецькомовними колоністами різних конфесій була достатньо великою, як і між меншинами різної етнічної приналежності. На думку К. Лях аналізувати події, які відбувалися в суспільстві німців є помилковим, оскільки так звана “німецька меншина” або російські німці формується вже на території Російської держави, її етнічні ознаки починають проявлятися лише з кінця XIX ст. Дослідницею визначається, що поштовхом для подібної самоорганізації постало утворення об'єднаної Німеччини, російська громадська думка, помножена на офіційну політику російського уряду по відношенню до німецькомовного населення Російської імперії [25, 155]. Українські селяни в своєму традиційному етосі, такий термін застосовує автока, в межах свого життєвого простору були не на багато менше ізольованими, ніж німці-колоністи. Ті ж німці, які мешкали у південноукраїнських містах (незалежно від того, були вони приписані до міщан, чи залишалися у статусі колоніста), швидше адаптувалися і соціалізувалися у навколишнє етнічне середовище, ніж власне колоністи. Це дозволяє авторці зробити висновок, що ізольованість німецькомовних колоністів мала не стільки етнічну, скільки соціальну природу, і в цьому плані німецький поселенин за соціокультурними характеристиками був набагато ближчий до українського селянина, ніж до німця-підприємця або суспільного діяча. Життєві практики українських селян та німецькомовних колоністів мали набагато більше спільних, аніж відмінних рис, як то: традиціоналізм, консерватизм та відносна замкненість общинного життя, велика роль етнічної і релігійної відчуженості тощо [25, 157].

К. Лях довела, що після реформи 1871 р. у середовищі німецькомовних колоністів Півдня України проходить трансформація історичного етосу, спричинена насамперед зміною правового становища колоністів. Суб'єктом влади

стають не сімейні та конгрегаційні лідери, не община, а повітова й волосна адміністрація, держава. Перші вимагали збереження самоідентичності, гомогенності, протистояння асиміляції; останні – інтеграції в нове суспільство [25, 159]. Підмічено, що К. Лях та М. Белікова, маючи різні предмети дослідження, дійшли висновку, що меноніти застосовували стратегію виключення навколишнього населення з доступу до природних, економічних, культурних ресурсів у місцях їх оселення [9, 6. 25, 100].

Дисертація Ю. Берестня “Земельні відносини в менонітських колоніях Півдня України та їх суспільні наслідки (в 60-90-ті роки XIX століття)” (2006) присвячена складній проблемі [6. 7]. Можна констатувати, що ретельно опрацьовані документи Запорізького, Дніпропетровського, Одеського, Херсонського обласних архівів, а також Автономної Республіки Крим та Центрального державного історичного архіву у м. Києві. У поєднанні з вітчизняним і закордонним історіографічним доробком це надало можливість досліднику зробити глибокі й аргументовані висновки. Дослідник вважає, що у соціально-економічній системі менонітських громад відбувалося, з одного боку, наростання кризових явищ, а з іншого – впровадження урядових реформ у вирішення питань аграрного перенаселення та безземелля. Науковими здобутками Ю. Берестня слід відзначити обґрунтування низки важливих положень з теми: формування конвергентної моделі землеволодіння в менонітських громадах було наслідком адаптації подвірно-спадкової форми, що базувалась на нормативних положеннях кодифікованого звичаєвого права менонітів, до соціально-економічних та господарських умов Російської імперії [7, 7, 78]; підтверджена теза попередніх дослідників про провідну роль царату у вирішенні проблем аграрного перенаселення та безземелля у 60-ті рр. XIX ст.; адміністративна реформа 1871 р. сприяла збереженню основних засад організації земельних відносин у менонітських колоніях; соціальні конфлікти продукувалися зміною системи експлуатації громадських земель цільового призначення, встановленням пасовищних сервітутів, інтенсифікацією процесів концентрації земельної власності в руках заможних верств, намаганням сільської бідноти колоній відтворити, відповідно до егалітарних настанов менонітського віровчення, соціальну однорідність спільноти шляхом впровадження передільної земельної громади [7, 8].

На сьогоднішній день німецькознавчі дослідження запорізького осередку позбавлені координації, що негативно відбивається на їх продовженні.

Активна робота з дослідження різноманітних питань історії німців Донбасу та Українського Приазов'я з початку 1990-х рр. триває в Донецькому національному університеті (ДонНУ) під керівництвом доцента кафедри всесвітньої історії ДонНУ та голови правління Донецького обласного національно-культурного товариства німців (ДОНКТН) “Відергебурт” О. Дингеса. Під його керівництвом проводять дослідження аспіранти та пошукачі ДонНУ – Ю. Дингес, яка розглядає процеси етнічної ідентичності та самоідентифікації представників німецької етнічної групи на сучасному етапі [12]; Т. Месич проводить системний аналіз політичного соціально-економічного та культурного становища німців Поволжя та Донбасу, О. Качалов вивчає специфіку дореволюційної німецької символіки [22].

На особливу увагу заслуговує дисертаційне дослідження Ю. Дингес “Відродження етнічної ідентичності німців України” (2006) [12]. У цій роботі на основі чисельного статистичного матеріалу, зібраного в результаті проведення соціологічних досліджень – анкетування, опитування, інтерв'ю німецького та

менонітського населення України протягом десяти років незалежності України були виявлені основні принципи збереження і розвитку їх етнічної ідентичності: мова, релігія, освіта, відродження національної культури, традицій, визнання своєї Батьківщини. Авторка, зокрема, визначає, що в середовищі німецької спільноти в процесі відродження їхньої етнічної ідентичності спостерігається не національно-визвольний чи національно-державний рух, а саме національно-культурний рух. Дослідниця не просто фіксує чи абстрактно аналізує практику цього руху, але бере активну участь у ньому, як лідер і член Товариств, з'їздів, різних проектів та програм, що надає ще більшого значення її праці. Вивчаються й проблеми еміграції німців України до Німеччини. Увага зосереджується на з'ясуванні причин та динаміки еміграційних процесів серед цієї категорії населення в Україні. Були визначені причини, що спонукали до еміграції, а саме: важке економічне становище; низький рівень соціального населення з боку держави та суспільства; відсутність Закону України про реабілітацію національних меншин, репресованих за національною ознакою; надія на отримання кращої професійної освіти, кваліфікованого медичного забезпечення, покращення соціального статусу; возз'єднання з родичами, спілкування з друзями, що мешкають за кордоном. Авторкою зазначено, що найбільш активні еміграційні процеси спостерігалися впродовж 1990-х рр., а на початку ХХІ ст. вони припиняються: українські німці (особливо молодь) їдуть, головним чином, на навчання, у гості, як організовані туристи, але повертаються в Україну [12].

Поступово починає формуватися науковий осередок з вивчення історії німців і менонітів в Україні на базі історичного факультету Миколаївського державного університету ім. В. Сухомлинського. Основними представниками стають Ю. Котляр, М. Шитюк, М. Козирева, Л. Хрящевська та інші. Серед них, протягом тривалого часу проводить ґрунтовні дослідження з теми М. Козирева, результатом чого стає написання та захист кандидатської дисертації у 2009 р. [23] Основними напрямками її роботи є вивчення німецьких національних районів Півдня України у 1920-1930-х рр. Авторка розглядає передумови створення цих адміністративно-територіальних одиниць південного регіону; проблему голоду 1921-1923 рр. у німецьких колоніях Миколаївщини; процес формування німецьких національних районів за часів упродовження НЕПу; трагічну долю німців Півдня України в умовах аграрної політики радянського режиму; трансформацію системи німецького районування та її поступову ліквідацію в умовах адміністративно-територіальних змін 1932-1939 рр.

Дослідження історії німців Криму здійснюються на історичному факультеті Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського за участі В. Ганкевича, І. Задерейчука [15], які вивчають, головним чином, освітні питання кримських німців; А. Задерейчук займається історико-біографічним дослідженням, вивчає історію родини Фальц-Фейнів – засновників заповідника Асканія-Нова [13].

І. Задерейчук вперше в українській історіографії створив комплексне дисертаційне дослідження, присвячене вивченню системи освіти німців і менонітів на Півдні України 1789-1938 рр., з моменту її заснування і до ліквідації (2005) [15]. Автор розкриває роль держави у розвитку системи освіти в німців на Півдні України та дає оцінку місцю духовенства в розповсюдженні освіти серед німців регіону. Науковим внеском І. Задерейчука в історіографію проблеми слід відзначити відтворення реконструкції системи освіти німців до 1917 р., включення до свого дослідження матеріалів стосовно німецької школи Кримської АРСР, а

також процесу створення та діяльності навчальних закладів для глухонімих дітей і підготовки професійних кадрів для освітніх установ німців [15, 20-21].

До питання освіти та історії навчальних закладів німецького населення зверталися й інші дослідники, такі як О. Берестень, М. Белікова. Проте спеціальну увагу розвитку жіночих навчальних закладів приділив лише І. Задерейчук. Науковець ретельно аналізує проблему створення та поширення мережі жіночих училищ німців Півдня України наприкінці XIX – на початку XX ст. Автор вважає, що їх поява передусім пов'язана з бажанням батьків дати дівчатам ґрунтовнішу освіту. За підрахунками дослідника, до початку Першої світової війни було створено: 7 менонітських, 3 лютеранських та 1 католицьке училище. Висновком автора є наступне: створення жіночих навчальних закладів було прогресивним явищем, сприяло виведенню жінок з розряду домогосподарок у повноцінні члени суспільства [15, 136]. І. Задерейчук викладав історію жіночих навчальних закладів у контексті історії жінок, тоді як гендерний аналіз жіночої освіти М. Белікової пов'язаний з розробкою соціальної історії менонітських колоній. Цей метод полягає у дослідженні ролі гендерних уявлень у міжособистих взаємодіях чоловіків і жінок як представників однієї етносоціальної спільноти і виявленні зміни відношення суспільства до отримання менонітками початкової та середньої освіти [9, 43].

На початку 1990-х рр. у Київському національному лінгвістичному університеті розпочав студії з проблематики В. Васильчук. Результатом наукового доробку дослідника стала перша у сучасній вітчизняній історіографії докторська дисертація з історії німців в Україні (2006) [10]. У ній розглядається значний спектр проблем в рамках широкого хронологічного діапазону від початку німецької колонізації XVIII ст. до сьогодення. Концепцією побудови дослідження є аналіз етносоціальних процесів, що мали місце в середовищі німецького населення з огляду на державну політику, яка здійснювалася владними структурами Російської імперії, Української Народної Республіки (УНР), Директорії, Гетьманату, Радянською владою в Україні. Досліджуючи період іноземної колонізації, автор зосереджує увагу на питаннях державно-правової політики царської російської влади по відношенню до німецьких переселенців. Стосовно періоду Українських революцій 1917-1920 рр. він зазначає, що німецька національна меншина, не маючи чітких перспектив відродження традиційної господарської системи та забезпечення релігійних і культурних запитів з боку органів державної влади тяжіла до розвитку громадської самоорганізації [10]. Характеризуючи стан німецької національної меншини початку 1920-х рр. дослідник зупиняється на заходах органів радянської влади щодо німецького населення України, утворенні спеціальної системи директивно-розпорядних органів, розробці законодавчо-нормативних актів, утворення системи освіти в німецьких селах. Автор підкреслює, що катастрофічний господарський стан німецьких, менонітських колоній того часу, спонукав їх вдатися до масової еміграції за кордон [10]. Науковим здобутком В. Васильчука є аналіз процесу формування сучасних громадських організацій як форми запровадження самоуправління німецькомовної спільноти України. Автор звернув увагу на проблеми етнонаціонального відродження німців України за період незалежності. В центрі уваги дослідника постало громадське життя, етнокультурні проблеми, соціально-демографічні зрушення, пошуки конфесійних та загальнодуховних орієнтирів за часи державотворення в Україні [10].

На кафедрі нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету ім. Тараса Шевченка під керівництвом доцента

О. Іванова була підготовлена та захищена у 2007 р. кандидатська дисертація І. Іванькова, присвячена питанням окупаційної політики німецької влади у Рейхскомісаріаті “Україна” 1941-1944 рр. [19, 20]. В роботі було вперше здійснено спробу цілісного дослідження засад, основних заходів та наслідків політики гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців на окупованих територіях нового адміністративно-територіального утворення, яким став Рейхскомісаріат у всіх її сегментах – колонізаційному, національному, економічному, соціальному, мобілізаційному, освітньому, культурному, ідеологічному, мовному, релігійному.

Першим українським історіографічним дисертаційним дослідженням з проблеми є “Історіографія історії німецького населення Півдня України (кінець XVIII – початок XXI століття)” Е. Стьопченко, співробітника Інституту української археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ). Авторка свідомо створює компромісну концепцію розвитку історичних досліджень проблеми в контексті соціальної історії науки, відмовившись від “стикання лбами” дослідників і намагаючись втиснутись в обмежений обсяг сторінок, тому в праці переважає описовий аналіз наступних основних тем: формування організаційних установ, наукових товариств, кадрів та одночасно ідей, концепцій, що народжуються в процесі наукового пошуку, зміни в мотиваціях дослідників різних історичних епох. Безперечним здобутком Е.Стьопченко стало застосування міждисциплінарних зв’язків, соціологічних методів – опитування та гендерного аналізу, залучення до наукового обігу цілого комплексу джерел [29, 9, 45, 192].

Поступово в дисертаційних дослідженнях сучасних науковців виокремлюються кілька хронологічних просторів, у межах яких відбувається вивчення предмету. Це передусім кінець XVIII – початок XX ст.; період Першої світової та громадянської війни; часи коренізації та НЕПу (1920-ті – початок 1930-х рр.); сталінські репресії (1930-1950-ті рр.), а також сучасний період (початок 1990-х рр. – дотепер).

Поряд із цим дисертаційні дослідження вибудовуються в межах певних тематичних напрямків, серед яких питання: іноземної колонізації, міграційних, еміграційних і демографічних процесів (В. Васильчук, С. Атаманенко, М. Белікова, Ю. Берестень, К. Лях); соціально-економічного розвитку німців і менонітів (Н. Венгер, О. Безносов, Т. Захарченко, М. Белікова); суспільно-політичної історії німецькомовного населення періоду революції, НЕПу і колективізації (О. Безносов, Н. Венгер, Є. Яценко, М. Козирева); культурно-освітнього життя (І. Задерейчук, О. Берестень, О. Безносова, Т. Захарченко, М. Белікова, С. Очеретянюк); українсько-німецьких та міжетнічних стосунків (К. Лях), подій Першої світової та громадянської війни (Н. Венгер, О. Безносов); 1920-1930-х рр. (О. Безносов, М. Козирева); становища українських фольксдойче у роки Другої світової війни (І. Іваньков), сучасного періоду національно-культурного відродження та збереження етнічної ідентичності (В. Васильчук, Ю. Дингес); символіка німців України (О. Качалов); історія окремих німецьких родин (А. Задерейчук), історіографія історії німецького і менонітського населення Півдня України (Е. Стьопченко).

Проте деякі проблеми ще не знайшли достатньої розробки в дисертаційних дослідженнях, зокрема серед них – етногенез менонітів, соціальна історія, а саме висвітлення деяких аспектів гендерної історії, життя та побуту німців і менонітів у містах, репресії та депортації другої половини 30-50-х рр. XX ст. щодо менонітів та історія життя і діяльності видатних менонітів Півдня України тощо.

Джерела і література:

1. Атаманенко С.В. Іміграція в Канаду і США менонітів Півдня України в 70-ті роки XIX ст.: дис... канд. істор. наук: 07.00.02 "Всесвітня історія" / Сергій Вікторович Атаманенко. – Дніпропетровськ, 2002. – 217 с.
2. Безносів О.І. Суспільно-політичне життя німецького та менонітського населення Півдня України (1917-1929 рр.): автореф. дис... на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Олександр Іннокентійович Безносів; Дніпропетровський національний ун-т ім. Олеся Гончара. – Дніпропетровськ, 2010. – 20 с.
3. Безносів О.В. Позднее протестантское сектанство Юга Украины (1850-1905): дис... канд. істор. наук: 07.00.01 "Історія України" / Оксана Володимирівна Безносова. – Дніпропетровськ, 1998. – 257 с.
4. Безносів О.В. Пізні протестантське сектанство Півдня України (1850-1905): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Оксана Володимирівна Безносова; Дніпропетровський державний ун-т. – Дніпропетровськ, 1998. – 18 с.
5. Берестень О.Є. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність німецьких та менонітських колоністів Півдня України (1905-1914 рр.): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Олена Євгенівна Берестень; Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2006. – 21 с.
6. Берестень Ю.В. Земельні відносини в менонітських колоніях Півдня України та їх суспільні наслідки (60-90-ті роки XIX століття): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Юрій Володимирович Берестень; Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2006. – 20 с.
7. Берестень Ю.В. Земельні відносини в менонітських колоніях Півдня України та їх суспільні наслідки (60-90-ті роки XIX століття): дис... канд. істор. наук: 07.00.01. – "Історія України" / Юрій Володимирович Берестень. – Запоріжжя, 2006. – 229 с.
8. Белікова М.В. Менонітські колонії Півдня України (1789-1917 рр.): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Марина Володимирівна Белікова; Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.
9. Белікова М.В. Менонітські колонії Півдня України (1789-1917 рр.): дис... канд. істор. наук: 07.00.01 "Історія України" / Марина Володимирівна Белікова. – Запоріжжя, 2005. – 266 с.
10. Васильчук В.М. Німці України: суспільний та національний аспекти XX – початок XXI ст.: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Володимир Миколайович Васильчук; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 39 с.
11. Венгер Н.В. Менонітське підприємництво та модернізація Півдня Російської імперії (1789-1917): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / Наталія Вікторівна Венгер; Дніпропетровський національний ун-т ім. Олеся Гончара. – Дніпропетровськ, 2010. – 36 с.
12. Дингес Ю.О. Відродження етнічної ідентичності німців України: дис... канд. політ. наук: спец. 23.00.05 / Юлія Олександрівна Дингес; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 271 с.
13. Задерейчук А.А. Внесок роду Фальц-Фейнів у соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Півдня України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Алла Анатоліївна Задерейчук; Чернігівський національний педагогічний ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – Чернігів, 2010. – 20 с.
14. Задерейчук І.П. Розвиток системи освіти в німців на Півдня України 1789-1938 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01. "Історія України" / Іван Панасович Задерейчук; Харківський національний ун-т. – Харків, 2005. – 20 с.
15. Задерейчук І.П. Розвиток системи освіти в німців на Півдня України 1789-1938 рр.: дис... канд. істор. наук: 07.00.01 "Історія України" / Іван Панасович Задерейчук. – Сімферополь, 2005. – 245 с.
16. Замуруйцев О.В. Німецькі колонії Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01.

- “Історія України” / Олексій Вікторович Замуруйцев; Київський національний лінгвістичний ун-т. – К., 2008. – 20 с.
17. Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток німецьких і менонітських колоній Північного Призов’я (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / Таїса Костянтинівна Захарченко; Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2005. – 20 с.
18. Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток німецьких і менонітських колоній Північного Призов’я (XIX – початок XX ст.): дис... канд. істор. наук: 07.00.02 “Всесвітня історія” / Таїса Костянтинівна Захарченко. – Дніпропетровськ, 2005. – 225 с.
19. Іваньков І.О. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у рейхскомісаріаті “Україна”: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.02 – “Всесвітня історія” / Ігор Олексійович Іваньков; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 17 с.
20. Іваньков І.О. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у рейхскомісаріаті “Україна”: дис... канд. істор. наук: 07.00.02 “Всесвітня історія” / Ігор Олексійович Іваньков. – К., 2007. – 238 с.
21. Исмаилов М.А. Возникновение немецких колоний юга Украины (конец XVIII – 30-е годы XIX в.): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 “История Украины” / Магомед сагид Абдулмуслимович Исмаилов; Днепропетровский гос. ун-т. – Днепропетровск, 1993. – 17 с.
22. Качалов О.Г. Развитие символики у немцев Российской империи (1763-1917 гг.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / Олександр Григорович Качалов; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2010. – 20 с.
23. Козирева М.Е. Німецькі національні райони Півдня України як адміністративно-територіальні одиниці 20-30-х рр. XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Марина Едуардівна Козирева; Чорномарський держ. ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2009. – 18 с.
24. Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Катерина Сергіївна Лях; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2005. – 23 с.
25. Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.): дис... канд. істор. наук: 07.00.01 “Історія України” / Катерина Сергіївна Лях. – Запоріжжя, 2005. – 269 с.
26. Осташева (Венгер) Н.В. Криза менонітської спільноти України та міжнародна менонітська допомога (1914 – початок 30-х рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”, 07.00.02 “Всесвітня історія” / Наталя Вікторівна Осташева; Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1996. – 24 с.
27. Осташева (Венгер) Н.В. Криза менонітської спільноти України та міжнародна менонітська допомога (1914 – початок 30-х рр. XX ст.): дис... канд. істор. наук: 07.00.01 “Історія України”, 07.00.02 “Всесвітня історія” / Наталя Вікторівна Осташева. – Дніпропетровськ, 1996. – 192 с.
28. Очеретянко С.І. Німецька національна освіта в Україні (20-30-ті роки XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Світлана Іванівна Очеретянко; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2003. – 20 с.
29. Стьопченко Е.М. Історіографія історії німецького населення Півдня України (кінець XVIII – початок XXI ст.): дис... канд. істор. наук: 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Елла Миколаївна Стьопченко. – К., 2010. – 20 с.
30. Хрящевська Л.М. Господарства німецьких колоністів Півдня України (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Любов Михайлівна Хрящевська; Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2008. – 24 с.

Марина Белікова, Елла Стьопченко (*Запоріжжя, Україна*). **Історія менонітських колоній півдня України в українських дисертаційних дослідженнях сучасності (кінець XX – початок XXI ст.)**

Стаття присвячена аналізу проблем, які вивчались в українських дисертаційних дослідженнях з історії менонітських колоній Півдня України наприкінці XX – на початку XXI ст.

Ключові слова: дисертаційні дослідження, німці, меноніти, Південна Україна.

Марина Беликова, Элла Сьепченко (*Запорожье, Украина*). **История меннонитских колоний юга Украины в украинских диссертационных исследованиях современности (конец XX – начало XXI ст.)**

Статья посвящена анализу проблем, которые изучались в украинских диссертационных исследованиях по истории меннонитских колоний Юга Украины в конце XX – начале XXI вв.

Ключевые слова: диссертационные исследования, немцы, меннониты, Южная Украина.

Marina Belikova, Ella Stepchenko (*Zaporozhia, Ukraine*). **History of mennonite colonies of south of Ukraine is in Ukrainian dissertation researches of contemporaneity (end of XX – at the beginning of XXI century)**

The article is dedicated to analyze problems that were researched in Ukrainian doctoral researches of history of Mennonites Colonies of the South Ukraine in the end of XX – at the beginning of XXI century.

Key words: doctoral researches, Germans, Mennonites, South Ukraine.

Світлана ТРОФИМОВА
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 904(477): 930.85 “19”

Охорона козацьких пам'яток в УРСР

Охорона пам'яток історії та культури, їх популяризації через створення музеїв, заповідників, меморіальних та історико-культурних комплексів є одним з найбільш показових виразників державної політики у сфері культури та ідеології, способом патріотичного виховання молоді. У СРСР створення таких закладів слугувало також засобом конструювання певного типу історичної пам'яті. Крім того, посилена увага або її відсутність до пам'яток, пов'язаних з певними подіями або особами слугувала також виразником загального ставлення держави до них, їх місце у системі офіційної ідеології.

Можна виділити три основні форми збереження та популяризації у пам'яток минулого. Першою формою є власне сама охорона будь-якої пам'ятки. Вона включає в себе створення законодавчої бази щодо охорони пам'яток, яка, в свою чергу, уможливорює встановлення різноманітних охоронних знаків, створення спеціальних зон, та передбачає наявність санкцій у випадку недотримання законодавчих норм. Другою формою є створення музеїв як способу зберігання, демонстрації та популяризації залишків минулого. Однак, у першу чергу, в основі створення музею має бути якась історико-культурна ідея, а не комплекс певних предметів [8, с. 34]. Він є інтеграцією часу у певну просторову структуру [15, с. 145]

Пам'яткоохоронна та музейна робота поєднувалися в такій формі, як створення історико-культурних заповідників, меморіалів та етнографічних комплексів. Ці форми завжди мають були пов'язані з певним місцем і реконструювати історичні події.

Перше “Положення про пам'ятки культури та природи” на теренах СРСР з'явилося у червні 1926 р. Всі пам'ятки, що мали мистецьке чи історичне значення, поділялися на дві групи: республіканського та місцевого значення, і передавалися у відання Наркомату освіти. Гроші на їх утримання виділялися з республіканського бюджету. За два роки – з 1927 по 1929 р. було взято під охорону 562 об'єкти. 31 серпня 1940 РНК УРСР затвердила постанову “Про організацію Комітету охорони та збереження історико-культурних, архітектурних і археологічних пам'яток УРСР”. Таким чином, процес охорони пам'яток було виділено в окрему галузь державного управління. [5, с. 5–7]. Але, поряд з цим, у перші роки радянської влади дуже відчутним стає класово-ідеологічний підхід до обліку та охорони пам'яток. Тому кількість дорадянських історичних об'єктів штучно скорочується, а культові споруди, які мали велику культурно-художню цінність, взагалі знизувалися [9, с. 132].

На території УРСР існувало багато історико-архітектурних пам'яток, пов'язаних саме з козацькою епохою. Беручи до уваги неоднозначне ставлення партії та уряду до козацького минулого, їх доля також була невизначеною, цілком залежною від політичної кон'юнктури. Державної охорони потребували

такі найбільші історичні пам'ятки, як Києво–Печерська Лавра, Софія Київська, с. Субботів – батьківщина Б. Хмельницького, козацька столиця м. Чигирин, урочище Холодний Яр, територія битви під Берестечком та місце Полтавської битви, залишки Підпільненської Січі, Хотинська фортеця, Іль'їнська церква та ряд інших козацьких церков.

Перший заповідник в УРСР – Києво–Печерську лавру – було створено ще у 1926 р., а у 1934 р. статус архітектурно–історичного заповідника отримала Софія Київська. У липні 1946 р. було прийняте та затверджене “Положення про державні заповідники та пам'ятки природи на території УРСР”. Одночасно з затвердженням положення, місцевим органам влади було заборонено втручатися в наукову та господарську діяльність заповідників. Виконкоми обласних рад зобов'язували забезпечити охорону заповідників місцевого значення та щорічно виділяти з місцевих бюджетів кошти на їх утримання [5, с. 10].

Після звільнення території СРСР з'явилася потреба охорони пам'ятних місць, пов'язаних з подіями Великої Вітчизняної війни. Це було необхідно для максимально збереження народної пам'яті про цю війну, та її популяризації серед наступних поколінь. Багато історичних, меморіальних, культурних пам'яток було знищено або поруйновано період бойових дій. Зокрема, за роки війни було знищено близько 2000 пам'яток архітектури [9, с. 132], і тому те, що вдалося зберегти, потребувало особливої уваги. Крім цього, без належної державної охорони вони могли бути до руйновані у важкі післявоєнні часи.

У грудні 1945 р. РНК УРСР та ЦК КПУ затвердили “Положення про пам'ятки культури та старовини”. Згідно цього положення, всі пам'ятки, залежно від їх наукової, культурної, художньої та історичної цінності поділялися на пам'ятки загальносоюзного, республіканського та місцевого значення. На утримання перших двох видів пам'яток кошти виділялися, відповідно, з бюджету УРСР, на утримання пам'яток місцевого значення – з місцевих бюджетів. Крім цього, на утримання культури та старовини мали витратитися також кошти, отримані від їх експлуатації (тобто проведення екскурсій тощо). На кожную зареєстровану пам'ятку, незалежно від її підпорядкованості, мала встановлюватися охоронна дошка та видавалися охоронні грамоти [5, с. 7].

У 1946 р. було прийнято “Положення про урядову комісію по охороні пам'ятників культури і старовини”. До її складу входили представники Комітету у справах культурно-освітніх установ, Комітету у справах мистецтва, к справах архітектури при Раді Міністрів УРСР, а також представники Академії наук і Академії архітектури. На цю комісію покладалося завдання з виявлення, обліку, реєстрації та охорони таких пам'яток. До них відносили пам'ятки, пов'язані з Великою Вітчизняною війною, Жовтневою революцією та “соціалістичним рухом минулих часів”, археологічні, архітектурні, меморіальні об'єкти, могили видатних людей, пам'ятки художньої та історичної цінності, а також садово-паркового мистецтва. [2, с. 87–90.] У жовтні-грудні 1948 р. було затверджено постанову та відповідне положення “Про заходи до поліпшення охорони пам'ятників культури”. Їх заборонялося зносити, змінювати місце розташування переробляти, а також забудовувати територію заповідників без спеціального дозволу [5, с. 7].

Більш потужною і розповсюдженою формою констрування історичної пам'яті та поширення державної ідеології у СРСР та, відповідно, і УРСР було створення музеїв. У післявоєнний період розпочалася і розбудова музейної

мережі. Їх ідеологічне значення, роль у патріотичному вихованні завжди визнавалися радянської державою як беззаперечні. Уже на січень 1945 р. у республіці було відновлено роботу 94 музеїв, з них 16 республіканського значення та 78 – обласного. З цих музеїв 79 були історичного та історико-знавчого профілю [8, с. 133]. 1 квітня 1945 р. було прийнято постанову “Про відновлення роботи музеїв системи Управління у справах мистецтв у визволених областях УРСР” [13, с. 436].

У 1949 р. рішенням Ради Міністрів СРСР було створено Музей історії Полтавської битви. Слід зазначити, що вперше цей музей був відкритий у 1909 р., однак, у роки Громадянської війни його було знищено, основна частина експонатів розграбована. Урочисте відкриття новоствореного музею відбулося у вересні 1950 р. Для організації музею було передано експонати з інших музейних установ СРСР.

Напередодні проведення урочистих заходів до 300-річчя “возз’єднання”, пожвавилася робота з пошуку, обліку та вшанування пам’яток козацької доби. До роботи було залучено широкі кола громадськості. Було знайдено близько 80 нових пам’ятних місць, так чи інакше пов’язаних з історією козацтва. Однак, було взято на облік та встановлено меморіальні дошки лише на 12 пам’яток: у с. Пилява, на Княжій горі у м Львові, на лівому березі р Буг, де у 1651 р. військо І. Богуна розгоромило польське військо; місцевість між сучасними селами Четвер тинівка та Тросянець Вінницької області, де відбулася битва під Батогом, с. Виграїв Черкаської області, м. Чигирин, де була гетьманська резиденція, м. Нікополь, де знаходилася Микитинська Січ, с. Боголюбівка – місце битви під Жовтими Водами, с. Нижня Хортиця, Золоті Ворота та Софійський собор у м. Києві, Ільїнська церква у с. Субботів [1, с. 64–76].

У другій половині 1950-х рр. намічається збільшення уваги до збереження історико-культурної спадщини та пожвавлення музейної роботи [7, с. 121]. Однак, після січня 1961 р., коли М.С. Хрущев на пленумі ЦК КПРС різко розкритикував витрати на створення музеїв [4, с. 600–603], заповідників, охорону пам’яток, та закликав до їх скорочення, музейна робота різко почала зменшуватися. У результаті, лише за один рік в УРСР 10 музеїв було переведено “на громадські засади”. [14, с. 8]. Проте, варто підкреслити, що активна громадська ініціатива сприяла збереженню музейної мережі та їх експонатів. Вже на кінець 1960-х рр. кількість музейних закладів була розширена до 132 [14, с. 9]. Однак, у цьому ж році, 1 квітня, було прийнято постанову ЦК КПРС “Про посилення контролю за виконання законодавства про культу”. Після цього козацькі церкви почали активно нищитися [11, с. 50].

Новий етап охорони козацьких пам’яток було покладено у вересні 1965 р., з прийняттям партійної, а потім і урядової постанови “Про увічнення пам’ятних місць, зв’язаних з історією запорізького козацтва”. Окрім того, що ця постанова безпосередньо поклала початок створенню на о. Хортиця Державного історико-культурного заповідника та тематично садово-декоративного парку історії запорізького козацтва, у ній також було зафіксовано перспективи подальшої роботи з охорони козацьких пам’яток. Одна з них мала бути встановлена і в с. Нижня Хортиця тодішнього Верхньохортицького району [1, с. 43–48].

Так, у постанові зазначалося, що до 1 квітня 1966 р. Міністерства культури, фінансів УРСР, Держбуд та Держплан Академія Наук, творчі спілки УРСР мали розробити на подати на розгляд Ради Міністрів УРСР пропозиції щодо спорудження в перспективі у різних місцях республіки пам’ятних знаків,

пов'язаних з історією запорізького козацтва. [1, с. 49]. У цьому ж році було створено музей-заповідник “Козацькі могили” на місці битви під Берестечком.

У квітні 1966 р. Міністерство культури УРСР підготувало перелік місць, пов'язаних з історією козацтва, на території яких можна було встановити пам'ятні знаки: загалом по всій території УРСР було нараховано 151 історико-культурних пам'яток. В залежності від виду, пам'ятки були розділені на 9 груп. На місці кожної пам'ятки, в залежності від її історико-культурної цінності та значення, встановлювалися певні пам'ятні знаки.

На місці 6 запорізьких Січей пропонувалося встановити гранітні обеліски висотою по 12 м.. На місці 4 традиційних козацьких рад – сучасне с. Малійка Київської області, район м. Богусав на р. Росаві, м. Канів та м. Корсунь–Шевченківський – пам'ятні камені висотою до 2 м. Зі знаковими написами. На 39 місцях, які визначалися як місця бойової слави запорізького козацтва, було запропоновано встановити гранітні обеліски висотою. В залежності від значимості події, від 8 (7 знаків) до 3 м. (20 знаків). На 28 місцях, пов'язаних з життям видатних діячів Запорізької Січі, встановити скульптури на постаментах. Загалом таким чином пропонувалося ушанувати пам'ять 19 козацьких діячів. На 7 місцях колишніх козацьких паланок встановити пам'ятні стели висотою до 2,5 м. На 10 місцях козацьких укріплень – пам'ятні камені висотою до 1,5 м.; те ж саме встановити і на 6 місцях козацьких переправ. На 35 місцях, де були розташовані козацькі поселення, пропонувалося встановити пам'ятні стели висотою до 2 м., а на 8 колишніх козацьких кладовищах та окремих могилах – камені до 2,5 м. На 14 пам'ятках архітектури, які, на думку міністерства культури, були пов'язані з історією запорізького козацтва, пропонували встановити меморіальні дошки.

Загальний кошторис цих заходів, за підрахунками Міністерства культури, склав 817, 1 тис. крб. Враховуючи таку доробартість та заплановану масштабність робіт, їх пропонувалося провести протягом 1967–1971 рр. При цьому, замовниками пам'ятних знаків мали виступати відповідні облвиконкоми, а саме виготовлення покладалося на Держбуд УРСР. Пам'ятні написи повинні були бути узгодженими з Міністерством культури УРСР [1, с. 44–76]. Однак, всі заплановані роботи так і не були виконані.

З ініціативи громадських діячів та за підтримки тодішнього заступника Голови Ради міністрів УРСР П.Т. Тронька 20–21 грудня 1966 р. Було створене Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Першим головою було обрано професора К.К. Дубину, однак вже через декілька місяців УТОПІК очолив сам П.Т. Тронько. 12 червня 1967 р. Рада Міністрів УРСР постановою затвердила статут товариства. Згідно нього, метою діяльності УТОПІК було “всебічне сприяння” здійсненню заходів партії та уряду щодо охорони і збереженню культурної спадщини, та їх використанню у патріотичному вихованні. Хоча УТОПІК, як і будь-яка інша організація, що позиціонувала себе як “громадська” у той час, була фактично підконтрольна партійним і державним структурам, саме вона заграла одну з провідних ролей у збереженню пам'яток історії та культури, їх популяризації у 1970–1980х рр. У грудні 1969 р. П.Т. Тронько відкрив перший народний університет охорони і популяризації пам'яток історії та культури. Університети створювалися за обласним принципом, і мали різні назви. [12, с. 113-114] Восени 1969 р. П.Т. Тронько ініціював наукову експедицію УТОПІК до Чигиринського району Черкаської області, на території якого розташовувалися м. Чигирин – козацька столиця, с. Суботів – резиденція Б. Хмельницького, та Холодний Яр – місце, у якому

почалася Коліївщина, і, зокрема. Мотронинський монастир. Подавши розгорнуту історичну довідку про історико–культурне значення цих місць, учасники експедиції запропонували створити тут національний заповідник. У квітні 1971 р. Черкаські обком та облвиконком звернулися з цією пропозицією до ЦК КПУ. Створення заповідника черкаське керівництво пропонувало приурочити до 320-річчя “возз’єднання” України з Росією [1, с. 261–275. У березні 1972 р. міністр культури УРСР Єльченко Ю.Н. та голова інституту історії НАН України Скаба А.Д. зніціювали звернення до Ради міністрів УРСР з пропозицією створити в Мотронинському монастирі музею національно–визвольної війни українського народу. Протягом 1970–х рр. керівництво Черкаської області неодноразово зверталось до ЦК КПУ та Ради Міністрів з проханнями надати підтримку у впорядкуванні цієї території.

З одного боку, в існуючій на той час системі державного управління УРСР, з його складною системою планування та фінансування, за такий відносно короткий термін заплановані роботи навряд чи могли бути виконаними. Проте, що найголовніше, у 1972 р. змінилося партійне керівництво УРСР: на зміну відвертому прихильнику націоналізації внутрішньої політики Шелесту П. прийшов центральний заступник секретаря ЦК УРСР з ідеології Скабу, дії якого значною мірою уможливили прийняття постанови про увічнення пам’ятних місць, змінив Маланчук В., який і розпочав активну боротьбу з “шовінізмом”.

У жовтні 1972 р. на засіданні Політбюро ЦК КПУ було розглянуто питання про діяльність УТОПК, у результаті чого організації було закинута, що у її діяльності “мають місце факти захоплення старовиною, її ідеалізації, некритичного ставлення до архаїчних форм у звичаї і побуті”. Також зазначалося, що до роботи у товаристві залучалися люди з “нечиткими ідейними поглядами”. У результаті, від роботи у товаристві були усунуті такі відомі дослідники козацького періоду історії України як О. М. Апанович, О. С. Компан, М. Ю. Брайчевський.

У вересні 1973 р. було прийнято постанову ЦК КПУ “Про хід виконання постанов ЦК Компартії України від 31 серпня 1965 р. та Ради Міністрів України від 18 вересня 1965 р. “Про увічнення пам’ятних місць, зв’язаних з історією запорізького козацтва”, після якої почалося вже офіційне згортання робіт з розбудови музею історії козацтва на о. Хортиця. Однак, крім цього, зазначена постанова справила і негативний вплив на пам’якоохоронну роботу на території історико–культурного заповідника [1, с. 551–553]. Місцева державна та партійна влада, розуміючи, що так чи інакше, але ідея музею нерозривно пов’язана з ідеєю самого заповідника, абсолютно не сприяла організації роботи з охорони пам’яток історії, культури, археології на о. Хортиця. Раз у раз приймалися відповідні постанови, “спрямована” на покращення пам’ятоохоронного режиму, однак, ніяких санкцій проти його порушників не вживалося.

У липні 1978 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон “Про охорону та використання пам’яток історії та культури”. Відповідний закон було прийнято і Верховною Радою УРСР. Згідно цього закону, до пам’яток історії та культури відносилися всі об’єкти рукотворного та природного походження, які свідчили про історичний розвиток народу. Всі ці об’єкти поділялися на 5 видів: археології, містобудування і архітектури, мистецтва, документальні пам’ятки. Для надання статусу пам’ятки не мало значення, чи зберігся об’єкт в первісному стані, чи був частково зруйнований. У разі необхідності, для встановлення автентичності та доведення цінності пам’ятки, могла проводитися спеціальна

експертиза. Державний контроль за охороною та використанням пам'яток здійснювали місцеві ради, на території яких вони знаходилися [5, с. 9].

З метою покращення охорони будь-якої пам'ятки навколо неї створювалася спеціальна так звана охоронна зона – тобто обмежена територія з обмеженим режимом використання. Крім цього, могли створюватися також зони обмеженої забудови (для пам'яток архітектури), та зони охоронюваного природного ландшафту. Останні створювалися в місцях, де простежувався відчутний взаємовплив історії створення пам'ятки та особливостей природного оточення [5, с. 29]. Саме такий випадок і можна було спостерігати, зокрема, на території Холодного Яру та на острові Хортиця.

Межі охоронних зон встановлювали виконкоми рад, на території яких вони знаходилися. Будь-яка господарська діяльність у цій зоні заборонялася без надання дозволів відповідними органами з охорони пам'яток. Всі пам'ятки мали отримувати спеціальні охоронні знаки (дошки, меморіальні дошки, певні установлені знаки тощо). Однак, у тому випадку, коли такий знак з якихось причин не був встановлений, у разі руйнування або навіть знищення пам'ятки кримінальна відповідальність не наступає, оскільки фактично не було підстав порушувати кримінальну справу.

Особливий охоронний режим передбачався для історико-культурних заповідників. Так, територія, на якій вони розміщувалися, вилучалася з-під будь-якого господарського використання і передавалася у користування заповідникам [5, с. 28].

За умисне знищення пам'яток історії та культури, згідно Кримінального кодексу УРСР, передбачалося покарання до трьох років позбавлення волі. У лютому 1977 р. було запроваджено адміністративну відповідальність за порушення правил охорони та користування пам'яток історії і культури. При цьому, службові особи, що порушували охоронний режим, могли бути оштрафованими на 100 крб. – вдвічі більше, ніж звичайні громадяни. Паралельно з цим застосовувалися такі адміністративні санкції, як попередження, догана, сувора догана, звільнення з роботи. Існувала і майнова відповідальність. Особи, установи та організації, які пошкодили пам'ятку, були зобов'язані власним коштом реставрувати її. У тому випадку, якщо пам'ятка була знищена – компенсувати її вартість. Якщо користувачі недотримувалися умов, встановлених у охоронно-орендних документах, і пам'ятці загрожувало руйнування, то вона мала бути негайно вилучена у користувачів [5, с. 31–35].

Протягом 1978 р. Рада Міністрів УРСР провела паспортизацію пам'яток за єдиною уніфікованою формою обліку [6, с. 217], затвердженою міністерством культури СРСР у березні 1972 р. Це була уже третя спроба паспортизації. Однак, вона, як і попередні, проведені відповідно у 1946–1948 рр. та 1963–1964 рр., була проведена поспішно та недосконало. Зокрема, було взято на облік масові паркові скульптури, ановані дошки на вулицях тощо.

Щодо музейної роботи, то вона розвивалася значно активніше. На середину 1970 х рр. в УРСР нараховувалося близько 159 державних та 15тис. музеїв на громадських засадах [5, с. 21]. З початку 1980-х рр. кількість музеїв починає стрімко збільшуватися, і на кінець 1980-х рр. сягає 391 закладу. Однак, історико-краєзнавчих було 114, власне краєзнавчих – 70; всі інші представляли собою літературно-меморіальні комплекси [14, с. 9]. У травні 1977 р. у м. Кам'янець-Подільському було створено Державний історико-архітектурний заповідник. У березні 1981 р. територія Полтавської битви отримала статус Державного-історико-культурного заповідника [11, с. с.61].

У січні 1983 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову “Про заходи по дальшому поліпшенню охорони, використання та реставрація пам’яток історії та культури”. Воно передбачало зміцнення реставраційних організацій, та виділення додаткових коштів на реставрування пам’яток, що перебувають у орендно-господарському користуванні. Однак, необхідно підкреслити, що всі зазначені постанови за своїм змістом фактично дублювали одна одну, не розширюючи прав місцевих рад та спеціальних органів щодо охорони пам’яток [5, с. 30].

У липні 1986 р. міністерство культури СРСР запровадило “Інструкцію про порядок обліку, забезпечення схоронності, утримання, використання і реставрацію нерухомих пам’яток історії та культури” [5, с. 30].

Протягом другої половини 1960–1980-х рр. основна увага приділялася не старовинним пам’яткам, а встановленню нових обелісків на місцях бойової слави, а також пам’ятних дощок та знаків на честь радянських діячів. І у першому, і у другому випадку увіковічення пам’яті було ідеологічно обґрунтовано. Однак, кількість обелісків, за оцінками деяких радянських пам’ятокознавців, була штучно значно побільшена за рахунок масових перезахоронень: обеліск встановлювався і на старому, і на новому місці поховання. [6, с. 219]. Проте, якщо обеліски на честь радянських воїнів сприяли збереженню народної пам’яті про війну, виконували, крім ідеологічної, і значну виховну функцію, то останні зазвичай не мали ніякої культурної та історичної цінності. Більш того, вони виготовлялися з дешевих матеріалів, на низькому художньому рівні, однак, все одно бралися на облік як пам’ятка історії та культури. Це дозволяло згодом замінювати їх на значну дорожчі. [6, с. 217].

Не дивлячись на поступове скорочення фінансування УТОПІК, партійний контроль, необхідність повсякчасної роботи з увіковічення пам’яток тоталітарного режиму [12, с. 119], з другої половини 1980–х рр., поживалася робота організації з пошуку та охорони пам’яток саме козацької доби. Так, у рамках розпочатої у 1988 р. акції “Забуті могили” було віднайдено могили козацьких часів. 7 березня 1989 р. з’явилася постанова Ради Міністрів УРСР “Про оголошення комплексу пам’яток історії, культури та природи міста Чигирина, с. Суботова і урочища Холодний Яр у Черкаській області Державним історико-культурним заповідником” [3]. У 1989 р. було організовано експедицію “Запорізька Січ: зруйноване та уціліле”, а у 1990 р. було організовано постійно діючу експедицію “Часи козацькі”. [9, с. 137].

Таким чином, можна констатувати, що в УРСР існувала досить широка законодавча база щодо охорони пам’яток історії та культури, відкривалися музеї та заповідники, та навіть створювалися громадські організації, метою діяльності яких було саме збереження культурної спадщини. Однак, охорона пам’яток козацької доби у різних її формах цілком залежала від ідеологічних чинників. З одного боку, радянська держава демонструвала зацікавленість у охороні та популяризації залишків козацького минулого. Про це свідчить і створення приблизного реєстру пам’ятних місць козацької епохи у 1966 р., і створення заповідників, пов’язаних з козацьким минулим. Проте, з іншого боку, ця охорона часто була недосконалою та поверховою. За підрахунками О. Апанович, на кінець 1980-х рр. охорони потребувало ще близько 140 різнорідних козацьких пам’яток.

Джерела та література

1. Збережемо твою славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80 х рр. XX ст.: Збірник матеріалів / Упорядник: О.О. Бажан, та ін. – К.: Рідний край, 1997. – 474 с.
2. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду. Збірник документів. Том II (червень 1941–1960 рр). – К., “Держполітвидав”, 1961 – 664 с.
3. Постанова Уряду УРСР “Про оголошення комплексу пам’яток історії, культури та природи м. Чигирин, с. Суботова і урочища Холодний Яр у Черкаській області державним історико–культурним заповідником // Зібрання постанов. – 1989. – № 5. – С. 27–28.
4. Хрущев Н.С. Воспитывать людей в духе коммунистической сознательности / Н.С. Хрущев // Пленум центрального комитета Коммунистической партии Советского Союза. 10–18 января 1961 года: Стенографический отчет. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1961 – С. 599–603
5. Акуленко В.І. Анджилевський В.С. Правова охорона пам’яток історії та культури в УРСР / В.І. Акуленко, В.С. Анджилевський – К. : “Знання”, 1984 – 48 с.
6. Акуленко В.І. Охорона пам’яток культури в Україні (1917–1990): [Монографія] / В.І. Акуленко – К., Вищ. шк., 1991. – 274 с.
7. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) // В.К. Баран, В.М. Даниленко – К., Видавничий дім “Альтернативи”, 1999 – 304 с.
8. Бойко О.Г. Державна політика в музейній справі України у післявоєнні роки / О.Г. Бойко // Гілея : науковий вісник. – 2010. – № 34. – С. 34–44.
9. Горбик В.О., Денисенко Г.Г. Проблеми дослідження і збереженні пам’яток історії та культури в Україні / В.О. Горбик, Г.Г. Денисенко // УІЖ. – 2004. – № 2. – С. 132–142
11. Демиденко Р. О. Увічнення та збереження історії козацтва в пам’ятках культури України (1945–2005 рр): дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / О.О. Демиденко. – Київ, 2006. – 391 с.
12. Заремба С. Нариси з історії українського пам’яткознавства / С. Заремба – К.: ТОВ “Видавництво Аратта”, 2007. – 264 с.
13. Історія Української РСР. Том 7. – К., Наукова думка, 1977. – 535 с.
14. Крук О.І. Розвиток музейної справи в Україні (кінець 1950-х – 1980-ті рр.) : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “історія України” – Харків, 2000. – 18 с.
15. Шейтенко С. Урбаністичні простори, пам’ятки, ідеетичності, або як пам’ятам архітектура / С. Шейтенко // Ідентичність і пам’ять у пострадянській Україні : Монографія / Відп. ред. Мирослав Попович – К. : Дух і літера, 2009. – 496 с.

Світлана Трофимова (*Запоріжжя, Україна*). **Охорона пам’яток козацтва в УРСР.**

У статті розглядається законодавча база щодо пам’яткоохоронної роботи в УРСР, розвиток музейної мережі принагідно до збереження пам’яток козацької доби. Продемонстровано залежність цієї роботи від ідеологічної ситуації у республіці. Розкрито основні передумови створення державних історико–культурних заповідників, пов’язаних з історією козацтва. Показано, що попри вагомому законодавчу базу, охорона пам’яток козацтва в УРСР залишалася недосконалою.

Ключові слова: пам’яткоохоронна робота, історичні пам’ятки, козацтво, музей, пам’ятна дошка, історико–культурний заповідник

Светлана Трофимова (*Запорожье, Украина*). **Охрана достопримечательностей казачества в УССР.**

В статье рассматривается законодательная база относительно работы по охране памятников в УССР, развитие музейной сети относительно сохранения памятников козацкого периода. .Продемонстрирована зависимость этой работы от идеологической ситуации в республике. Раскрыты основные предпосылки создания государственных историко-культурных заповедников, связанных с историей казачества. Показано, что невзирая на весомую законодательную базу, охрана достопримечательностей казачества в УССР оставалась несовершенной.

Ключевые слова: работа по охране памятников, исторические памятники, казачество, музей, памятная доска, историко-культурный заповідник.

Svetlana Trofimova (*Zaporozhia, Ukraine*). **A guard of sights of the cossacks is in Uk SSR.**

In the article a legislative base is examined in relation to work on the guard of monuments to Uk SSR development of museum set³ in relation to the maintainance of monuments of kozackogo period. Prodemonstririvana dependence of this work on an ideological situation in a republic. Basic pre-conditions of creation of state istoriko-kul'turnykh preserves, related to history of the cossacks are exposed. It is rotined that without regard to a ponderable legislative base, the guard of sights of the cossacks in Uk SSR remained imperfect.

Key words: robot on the guard of monuments, historical pam'yainiki, the cossacks, museum, memorable board, istoriko-kul'turnuyu zapovdnik

Тетяна МОЛДАВСЬКА
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94(477.7):342.5 “19”

**Виконавчі комітети обласних Раддепутатів
у системі місцевих органів державної
влади у другій половині ХХ ст. (на
прикладі південних областей УРСР)**

Вивчення особливостей повноважень виконавчих комітетів Рад депутатів різних рівнів, їх місця у системі влади та управління радянського суспільства має досить широкий історіографічний наробок. Однак, абсолютна більшість цих праць була створена радянськими науковцями – фахівцями в галузі теорії держави і права. Поява цих досліджень була викликана, в першу чергу, практичними потребами теоретизації проблем функціонування Рад та їх виконкомів, і виділення ймовірних шляхів вдосконалення роботи останніх. Виключно виконавчим комітетам лише поодинокі роботи. Варто зазначити, що питання підпорядкованості відділів та управлінь розроблялося дуже мало, і переважно в контексті вивчення Рад та виконавчо-управлінських структур загалом. Детально цим питанням займалися Агеева О.О. [45], Барабашев Г.В. [47], Корнієнко М.І. [52], Тихомиров С. Ю. [57]. Лепешкін А.І. [51], Манохін В.М. [54], Лимаренко А.І. [53].

Джерельною базою до вивчення обласних виконавчих комітетів Рад депутатів є, в першу чергу, документація, що створювалася в процесі діяльності обласної Ради, її виконкому та організаційно-інструкторського і загального відділів, а саме: протоколи сесій, протоколи засідань виконкомів, копії звітної документації, копії рішень вищестоящих органів влади, переписка з вищестоящими органами влади та нижчестоящими Радами, відкладалася на зберігання в межах одного фонду, і розбивалася на описи за вибірково-хронологічним принципом, за виключенням матеріалів Державного архіву Запорізької області, де матеріали інструкторського відділу відкладено на зберігання окремим описом. У ДАЗО це фонд р–1315 (6123 одиниць зберігання), в ДАМО – фонд Р–992 (3138 одиниць зберігання), в ДАОО – Р-2000 (4432 одиниць зберігання), ДАХО – фонд Р–1975 (9749 одиниць зберігання), в ДААРК – фонд Р–3287 (6160 одиниць зберігання).

Виконавчий комітет обласної Ради формально, за законодавчими актами, не був самостійним органом державної влади, виступаючи “виконавчим та розпорядчим органом Ради“ [41, с. 8; 43, с. 32], функціями якого було здійснення управління областю в період між сесіями Ради. Він був проміжною ланкою між обласною Радою як представницьким органом та суспільством, між партійними структурами та суспільством, між господарським комплексом та вищими органами виконавчої і представницької влади, між низинними – районними, сільськими та селищними, міськими – Радами і їх

виконкомми та обласною Радою, між місцевими Радами та вищими органами влади.

У структурі функцій виконкому можна виділити управлінські, організаційні та звітньо-виконавчі функції. Перші здійснювалися по відношенню до громадських структур та народногосподарського комплексу. Організаційні – по відношенню до обласної Ради та системи відділів і управлінь, нижчестоящих Рад та їх виконкомів. По відношенню до вищих органів влади виконком здійснював звітньо-виконавчі функції, оскільки саме він виступав адресатом їх рішень та розпоряджень [28; 32], ніс відповідальність за їх розповсюдження та виконання і готував звітну документацію для Ради Міністрів та Президії Верховної Ради [21, 31; 40].

За формами діяльності обласного виконавчого комітету виділяється діяльність шляхом проведення регулярних засідань та діяльність оргінструкторського відділу, який і виконував більшу частину організаційних та звітньо-виконавчих функцій. 3–поміж усіх відділів та управлінь виконавчого комітету лише оргінструкторський відділ був із ним тісно пов'язаний. Крім цього, цей відділ координував також роботу загального відділу та канцелярії [53, с. 15–200; 58, с. 13].

Головною метою діяльності організаційно-інструкторського відділу була координація роботи самого виконкому та Ради, розробка перспективних та квартальних планів роботи Ради, підготовка матеріалів на сесії та засідання виконавчого комітету, координація роботи постійних комісій, контроль за роботою низових Рад та їх виконкомів, а також підготовка та організація виборів до Рад та народних суддів. Деякі дослідники називали оргінструкторський відділ управлінським апаратом виконкому [44, с. 37]. Інші схилилися до думки, що це є самостійна виконавчо-управлінська структура, з чіткими функціями та повноваженнями, оскільки, окрім організаційної діяльності, цей відділ також здійснював перевірку відділів та управлінь на предмет виконання рішень виконкому, готував матеріали зі зміни територіально-адміністративного устрою, складав статистичні звіти про склад обраних депутатів та його зміни протягом року, а також про склад та зміни в виконавчо-управлінських структурах [46, с. 34; 57, с. 77]. І хоча звітні матеріали оргінструкторського відділу підписував секретар виконкому, а не голова відділу, затвердження на засіданнях виконкому вони не потребували.

Найбільш розгалуженою була управлінська діяльність виконкому, яка реалізувалася через його управлінські акти – рішення, що створювалися як під час засідання, були основною організаційною формою його діяльності, так і в міжсесійний період. Серед радянських вчених – дослідників принципів діяльності місцевих Рад була поширеною і популярною думка про те, що на засідання повинні виноситися лише найбільш важливі питання, вирішення яких потребує колегіальності [51, с. 82; 54, с. 67; 57, с. 88]. Вони мали скликатися не рідше одного разу на місяць, але у 1940–першій пол. 1950–х рр. кількість засідань була приблизно вдвічі більшою. У 1940–1960-х рр. на кожне засідання виносилося приблизно від 23 до 40 питань [4–7; 8–12; 27; 30; 33].

Аналіз питань, що виносилися на засідання виконкому, дозволяє виділити чотири види рішень: планово-поточні, ситуативні, особові, виконавчо-розпорядчі. Найбільший відсоток серед усіх прийнятих рішень складали планово-поточні рішення. Можна говорити, що це були типові рішення, пов'язані з вирішенням постійних питань соціально-економічного характеру. У перше повоєнне десятиліття вагому частку (до 20%) серед планово-поточних

рішень складали рішення, що мали соціально-побутовий характер. Таким чином, зміст цих питань та власне їх рішень міг бути різним, однак вони мали один характер, виникали постійно в одних і тих самих інституціях та під впливом, по суті, типових чинників. Їх розв'язання залежало від одних і тих самих органів влади.

Особові рішення приймалися на основі особистих заяв громадян. Як уже зазначалося, ці рішення могли бути пов'язаними з кадровими змінами у виконавчо-управлінських структурах, або ж спрямовані на вирішення якихось питань життя громадян. Ситуативні питання та рішення займають приблизно 40% від усіх прийнятих рішень. Вони могли бути пов'язані з будь-яким аспектом життя. Зокрема, приймалися рішення по питаннях, пов'язаних з вирішенням житлових умов окремих громадян за поданням підприємств, про поліпшення якості роботи окремих комунальних закладів, про стан роботи окремих колгоспів тощо. Виконавчо-розпорядчі рішення приймалися на виконання рішень вищестоящих органів влади, а також в порядку контролю за виконанням цих актів районними та сільськими виконкомми.

При цьому в системі “облвиконком” – “райвиконком” – “господарський комплекс” випадає сільська Рада як найменша одиниця представницько-виконавчої влади. Звіти про виконання чи невиконання планів проходили виключно через райвиконком. Навіть проблеми соціального або і побутового характеру прив'язувалися саме до колгоспу, а не до території сільської Ради. У заявах та зверненнях громадян, які надходили до облвиконкому, прохач вказував спочатку, в якому колгоспі він проживає, а вже потім – на території якої сільської Ради знаходиться цей колгосп. Інколи і не вказували цього взагалі, обмежуючись зазначенням району [31; 34; 38]. Сам характер вирішення будь-якого питання, “локалізованого” в сільській місцевості, з боку облвиконкому мав констатуючо-дорадчий характер. Вся відповідальність за виконання перекладалася на райвиконком [1, арк. 13; 3, арк. 5].

Прямого фінансування або дофінансування спорудження чи відновлення виробничих або соціальних об'єктів через облвиконком не було. Розподіл коштів відбувався через відповідні відділи та управління, які, у свою чергу, розподіляли їх між організаціями чи трестами. Таким чином, облвиконкоми виступали розпорядниками коштів.

Питання соціального характеру, пов'язані із забезпеченням продуктами харчування, промисловими товарами, житлом тощо населення міст, також мають локально-обмежений характер. Однак, на відміну від попереднього комплексу проблем, метод вирішення будь-якого питання означається максимально конкретно, із зазначенням всіх організацій, що брали участь в їх вирішенні [13, арк. 14].

Однією із форм з управлінської діяльності було прийняття постанов – спільних з обласним комітетом КПУ або обласною Радою профспілок. Частка подібних актів у діяльності виконкомів загалом була дуже незначною: в середньому, на 30 рішень припадало не більше 2 постанов [35]. При цьому постанови, спільні з профспілковими організаціями, почали прийматися із середини 1970-х рр., до цього вони мали виключний характер. В юридичній літературі 1960–1980-х рр. давалися неоднозначні (а почасти і протилежні) оцінки постанов як актів обласних Рад [47, с. 80]. Законодавчо постанови як різновид актів управління не були закріплені: на відміну від рішень та розпоряджень обласні виконкоми могли їх приймати, а могли і не приймати. Єдиним документом, що регламентував їх прийняття, була інструкція з

діловодства, в якій вказувалося, що в тому випадку, якщо орган державної влади приймає спільне з громадським органом рішення (а профспілки і партструктури, нагадаймо, вважалися саме громадськими організаціями), то таке рішення має бути оформлене як постанова [50, с. 45]. У 1950–1970-х рр. питання доцільності чи недоцільності постанов фактично не піднімалося: роль партії в здійсненні керівництва Радами не ставилася під сумнів, і, відповідно, спільні акти були звичайним явищем. Із середини 1980-х рр., у контексті спроб демократизації системи управління, розділення партійних та державних структур, доцільність постанов як актів управління почала ставилася під сумнів. Однак деякі радянські юристи – фахівці з теорії управління, зокрема Виноградов С.П., Рудоквас О.С. вважали спільні постанови цілком доцільними. Наприклад, Виноградов С.П. вважав, що подібні акти мають прийматися з найбільш важливих і значимих питань соціально-економічного життя області [48, с. 170].

Ще однією формою здійснення управлінських функцій було видання розпоряджень. Питання, хто має видавати розпорядження, також було досить дискусійним. Більшість радянських правознавців сходилися на тому, що розпорядження може бути реалізацією владних повноважень посадової особи – голови облвиконкому, і немає потреби видавати його від імені колегіального органу – виконкому [44, с. 46; 45, с. 89; 49, с. 129]. Однак у другій половині 1980-х рр. у контексті спроб підвищення колегіальності в прийнятті управлінських рішень право видавати розпорядження були передані облвиконкому. Однак це створювало певні юридичні колізії, оскільки для прийняття розпоряджень не потрібно було колегіальності, а виконком був колегіальним органом [56, с. 98].

У період між засіданнями виконавчий комітет, як постійно діючий орган, також здійснював управлінські функції, основною метою яких був контроль за господарською діяльністю та виконанням рішень облвиконкому та вищих органів [1, арк. 86]. Зазвичай, контроль відбувався у формі переписки та відповідей на депутатські запити [36; 37, арк. 13]. Сюди відносяться питання електрифікації населених пунктів, будівництва великих промислових об'єктів республіканського чи загальносоюзного значення, будівництво доріг, – тобто те, що передбачало довготривалий, багаторічний процес, в якому були залучені промислові потужності німецьового підпорядкування, відділи та управління виконкому.

Організаційна діяльність обласного виконавчого комітету була спрямована, в першу чергу, на районі виконкоми та сільські і селищні Ради, а також на саму обласну Раду. Однак у питаннях організаційно-масової роботи облвиконкому були підпорядковані і міські Ради обласних центрів, хоча, як уже зазначалося, в питаннях, пов'язаних з управлінською діяльністю, міські Ради з обласними фактично не контактували [31; 38; 39].

Загалом, усю організаційну діяльність облвиконкому можна розділити на чотири групи: діяльність, пов'язана з організацією роботи Ради; діяльність, пов'язана з адміністративно-територіальними перетвореннями; діяльність, пов'язана з організацією виборчого процесу; діяльність, пов'язана з плануванням та контролем роботи з населенням та роботою управлінського апарату місцевих виконкомів.

Організаційна діяльність, пов'язана із забезпеченням роботи Ради, стосувалася, в першу чергу, скликання сесій Рад та підготовки матеріалів для сесії, на основі яких готувалися рішення Ради. Однак така практика – коли

виконавчо-розпорядчий орган скликав представницький орган, який його утворив – виглядає дещо нелогічною.

Ініціатором адміністративно-територіальних змін міг виступати сам виконком, або Президія Верховної Ради УРСР. У більшості випадків ініціатива належала саме облвиконкому. Президія ВР ініціювала ці зміни лише в контексті певної чергової кампанії по укрупненню або розукрупненню; однак робилося це все на основі звітних матеріалів, поданих облвиконкомом. Досить часто ініціатором могли виступати і сільські та районні Ради. У такому разі пропозиція розглядалася облвиконкомом, далі з рекомендаціями направлялася до Президії ВР, де зазвичай ухвалювалася, і відповідне рішення надходило до облвиконкому. У 1957 р. обласні виконавчі комітети отримали право самостійно вирішувати питання адміністративно-територіального ділення [42].

Робота з населенням зводилася, в першу чергу, до реєстрації та реагування звернень громадян. У контексті своєї організаційної діяльності облвиконкоми також мали контролювати роботу зі зверненнями та скаргами в районних виконавчих комітетах. При цьому варто зазначити, більшість скарг та прохань, що надходили до облвиконкомів, мали соціально-побутовий характер, і могли б бути вирішені вже на рівні колгоспу чи сільської Ради. Однак часто доходили аж до Президії ВР (!), коли затуркані відписками або байдужістю громадяни вже не мали надії, що місцеве начальство вирішить їх проблеми. Так, наприклад, у 1953 р. жителі одного із сіл Запорізької області змушені були жалітися до Президії ВР УРСР на те, що через свої “любовні справи” голова колгоспу та бригадир зовсім не дбають про колгоспні справи. Крім того, їхні коханки (а обидва винуватці були одруженими) і дружини фактично не виробляють необхідної кількості трудоднів, однак отримують високу оплату. Очевидно, що останнє обурювало колгоспників значно більше, аніж перелюбство на очах усього села, чи нехтування службовими обов’язками, однак факт залишається фактом: відомості про це дійшли до Президії, оскільки ні в районі, ні в облвиконкомі на численні заяви не зреагували. З Президії скарга повернулася до облвиконкому, супроводжувана проханням розібратися в цій справі. І подібні випадки були непоодинокі [16, арк. 3–4]. У 1967 р. жителька тої ж Запорізької області скаржилась в Президію Верховної Ради УРСР на неправомірні дії колгоспного керівництва, яке звільнило її з посади сторожа і не направило на іншу подібну роботу, бо в денну зміну жінка працювати не може, оскільки сама виховує 7 дітей [17, арк. 44]. Жінка похилого віку просила призначити їй пенсію або ж якусь матеріальну допомогу, оскільки на рівні райвиконкому її питання розглядалося 3 роки, неодноразово виносилося на засідання. Але так і не було вирішено [19, арк. 11].

Величезна кількість скарг була пов’язана з порушенням Уставу сільхозартілі; ця проблема неодноразово розглядалася і на засіданнях облвиконкому. Найбільша їх кількість припадає на 1950–ті рр. – першу пол. 1960–х рр., хоча, звичайно, подібні скарги зустрічаються і раніше, і пізніше. Найчастіше колгоспники жалілися на неправильне нормування та оплату праці, грубе та хамське поведіння колгоспного керівництва [16, арк. 7–8].

Варто зазначити, що скарги від міського населення були значно рідкіснішими; більшість цих скарг була пов’язана з відсутністю нормальної системи побутового обслуговування, та – меншою мірою – з незадовільними умовами проживання. Питання, пов’язані з наданням житлової площі в обласних центрах вирішував обласний, а не міський виконавчий комітет. Однак

багато подібних питань могли б бути вирішеними і на нижчому рівні, не доходячи облвиконкомів. Наприклад, у березні 1950 р. на одному із засідань Одеського облвиконкому розглядалося питання про прохання мешканця комунальної квартири провести воду у свою кімнату. Розгляд цього питання по різних інстанціях – райвиконкому, управління побутового обслуговування, соціального забезпечення, бюро проектування, тягнулося 4 роки: за цей час у прохача виросла дитина, заради якої, власне, він і просив дозволу провести воду у кімнату. Врешті–решт, облвиконком своїм рішенням заборонив громадянину проводити воду у своє помешкання, оскільки це призводило до руйнування несучих конструкцій старого будинку [26, арк. 14].

Оргінструкторські відділи виконкомів вели ретельну статистику скарг та заяв громадян. Так, наприклад, у 1957 р. на кожного депутата обласної Ради припадало в середньому 10–12 скарг та заяв [17, арк. 43]. У цій роботі депутатам рекомендувалося підтримувати зв'язки з депутатами Верховних Рад та активно залучати їх до допомоги. Президія Верховної Ради УРСР регулярно приймала постанови про поліпшення роботи зі скаргами та зверненнями, оргінструкторські відділи регулярно звітували про цю роботу, однак вона ніколи не визнавалася задовільною [50, с. 15].

Через свій організаційно–інструкторський відділ облвиконком регулював та контролював роботу виконкомів низових Рад [29; 34]. Обласний виконавчий комітет міг скасувати рішення низових виконавчих комітетів, та призупинити дію актів самих вищестоящих Рад. Однак, варто зазначити, що в практиці обласних виконкомів південноукраїнських областей подібні випадки мають поодинокий, навіть виключний характер. Зазвичай, призупинялася дія актів, пов'язаних з неконституційним призначенням на посаду у виконавчо–управлінські органи Ради, або з господарською діяльністю. Причому в останньому випадку призупинення певного акту відбувалося в результаті пркурорського протесту [14, арк. 5].

Після проведення виборів облвиконком розсилав районним виконавчим комітетам рекомендації щодо питань, які необхідно винести на першу сесію. Подекуди існувала практика, коли рекомендації щодо організації першої сесії, перелік питань, які мали бути на ній розглянуті, розсилали по виконкомах місцевих Рад ще до проведення виборів. Крім цього, розсилався приблизний перелік питань, які мали бути розглянуті на сесіях протягом року. В різні роки ці питання, звичайно, були різними. Однак перелік обов'язково включав розгляд заходів по виконанню рішень ЦК та питання соціального характеру.

Двічі на рік райвиконкоми в письмовій формі звітували про проведені сесії та про те, які питання були на них розглянуті. Крім своєї сесійної діяльності, райвиконкоми також звітували щодо сесійної діяльності підпорядкованих їм сільських населених пунктів; однак, щодо останніх, подавалася лише загальна статистика. Протягом 1950 – першої пол. 1960-х рр. для всіх без виключення місцевих Рад було характерне нерегулярне проведення сесій: досить часто вони відбувалися нерівномірно – по 2–3 в першому півріччі і по 4–5 – у другому [1, арк. 86; 15, арк. 13]. Починаючи з середини 1960–х рр., подібна практика масового характеру вже не мала.

Результати перевірок районних виконавчих комітетів, що здійснювалися оргінструкторським відділом облвиконкому принаймні раз на рік, постійно знаходили прогалини в роботі районних органів. Одним із головних критеріїв цих перевірок був стан щодо виконання рішень, постанов та розпоряджень самих районних Рад, обласних Рад та їх виконкомів, постанов вищих органів

влади та стан організаційної роботи з сільськими і селищними Радами [20, арк. 25; 24, арк. 12; 34, арк. 11–16].

Однією з головних прогалин у роботі райвиконкомів, поряд із нерегулярним проведенням сесій, було формальне ставлення до організації виконання рішень, у тому числі й урядових розпоряджень та інструкцій. Звичним явищем було їх виконання тоді, коли всі терміни, що відводилися для цього, давно минули: інколи проходило по 2 місяці [19, арк. 49]. Причому, це зауваження стосувалося також звітів, які мали готуватися для Ради Міністрів. Більш того, райвиконкоми могли приймати відповідні рішення, коли вже в них не було потреби: особливо це стосувалося питань, пов'язаних із виконанням сезонних сільськогосподарських робіт. Не поодинокими були випадки, коли райвиконкоми просто губили рішення обласних Рад, що надходили “на виконання” [1, арк. 85].

У свою чергу, райвиконкоми немало потерпали від величезної кількості звітних матеріалів, інструкцій, розпоряджень, які надходили на їх адресу від облвиконкому “на виконання”. Наприклад, на середину 1960–х рр. кожного дня на райвиконком приходило в середньому 5 таких документів, які необхідно було проаналізувати, в разі потреби – здійснити розсилку по селах [17, арк. 78].

Крім того, районні та міські Ради через свої виконкоми в обов'язковому порядку мали надсилати до оргінструкторського відділу облвиконкому протоколи та стенограми своїх сесій. У 1951–1969-х рр. досить частою була ситуація, коли ці документи надходили нерегулярно, з місячним запізненням, або були не вичитаними, неохайно оформленими. [21, арк. 109–113].

На основі звітів районних виконавчих комітетів оргінструкторські відділи облвиконкомів готували щорічні звіти про організаційно-масову роботу місцевих Рад та звітні матеріали про покращення роботи їх для Ради Міністрів. Необхідно зазначити, що єдиної форми цих звітів протягом усього періоду, що розглядається, не існувало: не існувало чіткого переліку питань, які необхідно було висвітлити. Для них характерна дріб'язковість та обмежена локальність: могли детально описати організаційну роботу в певному селі, однак зовсім не висвітлити стан організаційно–інструкторської роботи загалом по району. Крім того, в подібних матеріалах відсутні були узагальнення, висвітлення причинно-наслідкових зв'язків

Звітно–виконавча діяльність облвиконкому здійснювалася в системі взаємовідносин облвиконкому та вищих органів державної влади, в першу чергу, Ради Міністрів, Президії Верховної Ради УРСР. Рішення ЦК КПУ, що стосувалися місцевих Рад, оформлялися як спільні рішення з Президією Верховної Ради УРСР, тому формального правового зв'язку між ними не було. Так само вибудовувалися взаємовідносини між обласними виконкомами та Президією Верховної Ради і Радою Міністрів СРСР: останні, зазвичай, не видавали рішень та постанов, які б прямо адресувалися обласним Радам та виконкомам УРСР. Організаційно–розпорядча документація спочатку спрямовувалася до Президії Верховної Ради чи Ради Міністрів УРСР, які видавали відповідні постанови та розпорядження, адресовані обласним Радам та виконкомам.

Звітна діяльність облвиконкому стосувалася, в першу чергу, оргмасової роботи самого облвиконкому та виконкомів низових Рад, організації та ходу виборчого процесу [15; 18], питань територіального ділення [20]. Також облвиконком інформував Раду Міністрів та відповідні міністерства щодо питань розвитку сільського господарства, місцевої промисловості, комунального

господарства, фінансових питань. Ці матеріали ніколи не готувалися як систематизований звіт, з виділенням причин та наслідків певної ситуації чи явища. Скоріше, це нагадувало інформацію про поточний процес. Звіти про роботу виконавчого комітету надсилалися до Президії Верховної Ради раз на рік; однак це не був звіт, який готувався спеціально для вищих органів влади: надсилалася копія доповіді, яку облвиконком готував на останню сесію Ради [2].

Якоїсь систематичності чи періодичності у звітній діяльності облвиконкому не було. Це був постійний, безупинний процес, що залежав від різноманітних чинників, у тому числі і суб'єктивних. Матеріали щодо становища в окремих галузях народного господарства супроводжувалися пояснювальними записками, звітами безпосередньо з господарств та установ, статистичною інформацією.

Крім оргінструкторського відділу облвиконкому, звітні функції щодо діяльності обласної Ради виконували також інші виконавчо-управлінські структури та посадові особи, зокрема: уповноважений Міністерства заготівель, представник Ради у справах колгоспів при Раді Міністрів СРСР, уповноважений у справах релігій та культів, обласна прокуратура, відділи та управління. Від свого імені вони могли надсилати до вищих органів державної влади звітно-контрольну інформацію, звернення, доповідні записки. Однак відповіді могли мати адресатом як зазначені структури, так й облвиконком, який уже, у свою чергу, доводив їх до відома відповідних органів та установ.

Аналіз управлінської діяльності обласних виконавчих комітетів показує, що вони були явно переобтяжені функціями, які є нехарактерними для управлінських органів загальної компетенції, головною метою діяльності яких було здійснення загального управління соціально-економічними процесами області як адміністративного утворення. Значна частина роботи, яку виконували виконкоми, могла виконуватися безпосередньо на підприємствах. У той же час, питання, пов'язані зі зловживаннями в колгоспах, порушенням уставу сільхозартілі мали вирішуватися на рівні правоохоронних органів, а не виконавчих. Питання, які ж могли бути вирішені на рівні районних чи міських виконкомів, або навіть і сільських та селищних Рад, перекладалися на розгляд та вирішення обласного виконавчого комітету. Це створювало дисбаланс у роботі і районних, і обласних органів виконавчої влади: місцеві Ради та виконкоми не могли реалізувати свої повноваження, надані їм законодавцем, обласні – перевантажувалися роботою. У свою чергу, районні органи державної влади перебирали на себе обов'язки та функції низових адміністративних органів. Останнім не залишалось ніяких конкретних повноважень, що позбавляло сільські та селищні Ради ініціативності та самостійності. Ця ланцюгова реакція була запущена в перші повоєнні роки, в умовах необхідності концентрації матеріальних та фінансових ресурсів з метою їх найбільш оптимального розподілу.

Крім того, варто враховувати і той факт, що в 1940–1950-х рр. досить відчутним був і брак кваліфікованих кадрів. Фахівців із державного управління (якщо можна так говорити) намагалися сконцентрувати на найбільш значимих ділянках роботи: на виробництві, в колгоспах, які вимагали якнайшвидшої відбудови, і, звичайно, у вищих органах влади місцевого рівня – обласних виконавчо-управлінських структурах. У районні, і тим більше, сільські Ради та виконкоми потрапляли значно менш кваліфіковані кадри. Подекуди взагалі траплялися випадки, коли до сільських Рад висувалися кандидатами в депутати особи із судимістю [2, арк. 15]. Відповідно, для органів влади, сформованих з “недоперевіраних” осіб, не могло бути забагато повноважень та обов'язків.

У результаті, вже на середину 1960-х рр. склалася ситуація, коли і для сільського мешканця, і для голови сільської Ради за вирішенням будь-якого більш-менш вагомого питання необхідно було їхати “в район”. У той же час районні Ради знаходилися під постійним контролем обласного виконавчого комітету, який, в свою чергу, знаходився під неформальним контролем обласних комітетів КПУ.

Виконавчі комітети виступали виконавчими та розпорядчими органами Ради, тобто не самостійними структурами, а складовою частиною Ради, підзвітні і підпорядковані їй. Однак, на практиці, фактично саме виконкоми і виступали органами державної влади, які мали і управлінські, і легітимуючі функції.

Проблема перебирання функцій Ради виконкомом була актуальною, фактично, протягом усього періоду 1948 – 1990 рр. Однак у перші повоєнні роки така ситуація була викликана практичними потребами: Ради, виходячи з їх структури, сесійної форми діяльності – не могли швидко реагувати на проблеми соціально-економічного, а інколи навіть і побутового характеру, які подекуди вимагали негайного вирішення. Однак надалі така ситуація стала звичайною практикою. Крім того, обласні Ради не мали ніякої форми звітності перед вищими органами влади: всі звіти з основної діяльності готувалися організаційно-інструкторським відділом виконкому. І стосувалися, в першу чергу, власне його діяльності та діяльності підзвітних йому районних виконавчих комітетів.

На сьогодні в українській історіографії традиційною є точка зору, що реальну владу в адміністративних одиницях СРСР, в тому числі і в областях, мали партійні комітети, а не органи державної влади – Ради, чи виконкоми. Однак, у результаті проведеного дослідження, можемо говорити, що функції Ради значно більше заміщалися її виконавчим комітетом, аніж функції виконавчого комітету – обласним комітетом КПУ. Насправді, існував величезний комплекс соціально-економічних питань, які не могли бути вирішеними обкомами – в силу їх правової природи як партійних організацій, а не органів державної влади, в силу того, що обкоми вирішували питання кадрового характеру, питання, пов’язані із суспільними процесами тощо. Однак, цей контроль існував, і виражався, в першу чергу, в процесі вирішення кадрових питань, в попередньому “проходженні” через засідання бюро обкому найбільш важливих питань, пов’язаних із розвитком народногосподарського комплексу, у представництві в обласному виконавчому комітеті секретарів обкому.

Джерела та література:

1. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 8. Спр. 9814. Матеріали про роботу виконкомів обласних та місцевих Рад депутатів трудящих УРСР. 19 травня 1952 р. – 4 грудня 1953 р. 111 арк.
2. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 9. Спр. 9521. Інформаційні звіти про роботу виконкомів місцевих Рад депутатів трудящих УРСР. 15 квітня 1961 р. – 22 квітня 1961 р., 121 арк.
3. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 14. Спр. 1149. Річні звіти виконкомів місцевих Рад народних депутатів про організаційно-масову роботу. 30 грудня 1976 р. – 2 лютого 1978 р., 227 арк.
4. ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 14. Спр. 178. Протокол засідання виконкому №47, №48, №49 і матеріалами до них. 27 червня 1948 р. – 7 липня 1948 р., 227 арк.
5. ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 14. Спр. 180. Протокол засідання виконкому №51, №52, №53 і матеріалами до них. 9 липня 1948 р. – 18 липня 1948 р., 184 арк.
6. ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 14. Спр. 191. Протокол засідання виконкому № 80 і матеріалами до них. 6 жовтня 1948 р., 226 арк.

7. ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 14. Спр. 197. Протокол засідання виконкому №85, №86 і матеріалами до них. 13–17 листопада 1948 р., 196 арк
8. ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 14. Спр. 344. Протоколи засідання виконкому №1, №2, №3. 6–15 січня 1951 р., 362 арк.
9. ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 14. Спр. 351. Проколи засідання виконкому №14, №15. 5–7 березня 1951 р., 161 арк.
10. ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 14. Спр. 361. Протоколи засідання виконкому № 35, 36. 21–26 квітня 1951 р., 192 арк.
11. ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 14. Спр. 364. Протоколи засідання виконкому № 40, № 41, № 42, 3 43. 15–25 червня 1951 р., 192 арк.
12. ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 14. Спр. 375. Протоколи засідання виконкому № 64, № 65. 14–17 вересня 1951 р., 293 арк.
13. ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 14. Спр. 923. Протокол № 21 засідання виконкому Запорізької обласної ради депутатів трудящих, рішення з № 268-289. 13 квітня 1962 р., 217 арк.
14. ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 18. Спр. 15. Матеріали по адміністративно-судовим питанням: держарбітрів, колегії адвокатів, рішення, переписка. 31 січня – 3 грудня 1951 р., 55 арк.
15. ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 18. Спр. 144. Матеріали по питанню організаційно-масової роботи місцевих Рад, територіальне ділення області і виборча документація. 5 січня 1952 р. – 29 грудня 1952 р., 342 арк.
16. ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 18. Спр. 170. Матеріали по питанню порушення уставу сільгоспартілі (переписка, доповіді, записки). 9 січня – 30 грудня 1953 р., 233 арк.
17. ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 18. Спр. 482. Матеріали по питанню організаційно-мовавої роботи Рад і територіальне ділення. 2 січня – 2 липня 1957 р., 147 арк.
- 18 ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 18. Спр. 487. Матеріали по питанню виборів в Ради і суди. 2 січня – 17 грудня 1957 р., 123 арк.
19. ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 18. Спр. 559. Матеріали по питанню організаційно-масової роботи Рад. 3 січня – 28 червня 1958 р., 246 арк.
20. ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 18. Спр. 636. Матріали по питанню організаційно-масової роботи місцевих Рад і територіальне ділення області (переписка). 2 січня – 29 липня 1959 р., 121 арк.
21. ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 18. Спр. 789. Інформація Президіуму Верховного Совету УСССР о выполненні постановлений вышестоящих партийных и советских органов. 6 января – 31 декабря 1964 г., 115 арк.
22. ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 21 Спр. 891. Протокол № 4 заседания облисполкома (решения, постановления № 99-123). 14 апреля 1987 г., 259 арк.
23. ДАЗО. Ф. 1335. Оп. 21. Спр. 915. Протокол № 8 заседания облисполкома (решения, постановления № 259-278). 11 августа 1987 г., 241 арк.
24. ДААРК. Ф р-3287. Оп. 7. 1964–1970 гг. Спр. 2788. Переписка с исполкомами местных Советов депутатов трудящихся по вопросам организационно-массовой работы. 1965 г., 56 арк.
25. ДААРК. Ф р-3287. Оп. 12 Спр. 1574. Годовой отчет о сосиоянии организационно-массовой работы местных Советов депутатов трудящих. 36 арк
26. ДАМО. Ф. Р-992. Оп. 6. 1951–1962 гг. Спр. 120. Стенографічний звіт засідання першої сесії Миколаївської обласної ради депутатів трудящих (третього скликання) (чорновий варіант). 5 сіня 1951 р., 123 арк.
27. ДАМО. Ф. Р-992. Оп. 6. 1951–1962 гг Спр. 219: Решения исполкома Николаевского обласного Совета депутатов трудящих с № 1625 по № 11665а (протокол № 47). 12 января – 2 февраля 1951 г., 335 арк.
28. ДАМО. Ф. Р-992. Оп. 6. 1951–1962 гг Спр. 1958. Стенографический отчет заседания первой сесии Николаевского обласного Совета депутатов трудящих. 9 марта 1957 г., 94 арк.
29. ДАМО. Ф. Р-992. Оп. 6. 1951–1962 гг Спр. 1991. Протокол № 13 заседания исполкома Николаевского обласного Совета депутатов трудящих. 31 мая 1957 г., 230 арк.
30. ДАМО. Ф. Р-992. Оп. 6. 1951–1962 гг. Спр. 2306. Інформація Президіуму ВС УСССР о состоянии рганизационно-массовой работы местных Советов депутатов трудящих за 1958 г., 145 арк.
31. ДАМО. Ф. Р-992. Оп. 6. 1951–1962 гг. Спр. 2311. Доклад председателя исполнительного комитета Николаевского областного Совета депутатов трудящих: О ходе

- виконання Постановлення Секретаріата ЦК КПСС от 22 января 1957 г. о улутшени работы Советов депутатов трудящих и усилении их связей с масами. 31 января 1959 г., 46 арк
32. ДАМО. Ф. Р-992. Оп. 10. Спр. 1677. Протокол первой сессии Николаевского областного Совета народных депутатов девятнадцатого созыва. 14 марта 1985 г., 123 арк
33. ДАОО. Ф. 2000. Оп. 3 1944–1963 гг. Спр. 268. Протокол четвертой сессии. 30 декабря 1948 г., 105 арк.
34. ДАОО. Ф. 2000. Оп. 3 1944–1963 гг. Спр. 290. Решения исполкома. 23–24 июля 1948 г., 432 арк.
35. ДАОО. Ф. 2000. Оп. 3 1944–1963 гг. Спр. 294: Указы и постановления Президиума Верховного Совета СРСР и УССР. 1948 г., 504 арк
36. ДАОО. Ф. 2000. Опис 9 Спр. 621. Переписка с Президиумом Верховного Совета УССР и Советом Министров УССР по основным вопросам деятельности исполкома. 3 января – 30 декабря 1970 г., 204 арк.
37. ДАОО. Ф. 2000. Оп. 9. Спр. 612. Информация по организационно-массовой работе Советов депутатов трудящихся Одесской области. 1970 г., 269 арк.
38. ДАОО. Ф. 2000. Оп. 9. Спр. 714. Переписка с вышестоящими органами по вопросам деятельности облисполкома. 1971 г., 233 арк
39. ДАХО. Ф. Р-1979. Оп. 10. 1950–1970 гг. Спр. 1695. Информации и справки о работе местных Советов. 4 января – 20 октября 1970 г., 51 арк.
40. ДАХО. Ф. Р-1979. Оп. 11 Спр. 324. Доклады о работе исполнительного комитета. 1973 г., 179 арк.
41. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. – К., 1938. – 52 с
42. Постанова Верховної Ради Української РСР “Про передачу деяких питань адміністративно-територіального поділу на вирішення виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих” // Хронологічне зібрання законів, Указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР. – Том 3. – К., Держполітвидав, 1964. – С.955-95
43. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки: прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 р. – К.: Політвидав, 1981. – 47 с
44. Авакьян С.А. Правовое регулирование деятельности местных Советов / С.А. Авакьян. – М., Юридическая литература, 1974. – 222 с.
45. Агеева Е.А. Формы управленческой деятельности исполкомов местных Советов / Е.А. Агеева. – М., “Юридическая литература”, 1973. – 104 с.
46. Азовкин И.А. Местные Советы в системе органов власти / И.А. Азовкин – М., Юридическая литература, 1971. – 272 с.
47. Барабашев Г.В. Советы народных депутатов на этапе совершенствования социализма / Г.В. Барабашев, Н.Г. Старовойтов, К.Ф. Шеремет. – М. : Юридическая литература, 1987. – 368 с.
48. Організація роботи виконкомів місцевих Рад / С.П. Виноградов, В.К. Дарченко, М.І. Корлаківський та ін. – К. : Політвидав України, 1984 – 168 с.
49. Григорян Л.А. Народовластие в СССР / Л.А. Григорян – М., Юридическая литература, 1972 – 296 с.
50. Жуковская О.Д., Документація советских государственных учреждений / О.Д. Жуковская, В.А. Гольцев. – М., 1970. – 144 с.
51. Лепешкин А.И. Советы – власть народа. 1936–1967. – М.: Юридическая литература, 1967. – 376 с.
52. Корнієнко М.І. Правове становище відділів та управлінь виконавчих комітетів місцевих Рад / М.І. Корнієнко – К., “Наукова думка”, 1973. – 144 с
53. Лимаренко А.И. Организационно-инструкторский аппарат местных Советов / А.И. Лимаренко – К., 1975. – 200 с.
54. Манохин В.М.. Порядок формирования органов государственного управления / В.М. Манохин – М., Юридическая литература, 1963 – 230 с.
55. Павловський Р.С. Законодавство о местных Советах депутатов трудящихся. / Р.С. Павловський/ – Харьков, “Вища школа”, 1975. – 116 с.

56. Радулгин Н.В. Вопросы совершенствования нормотворческой деятельности местных Советов // Совершенствование работы Советов в современных условиях. – М., 1976. – 116 с.

57. Тихомиров Ю. А. Советы и развитие государственного управления в период развернутого строительства коммунизма / Ю.А.Тихомиров – М., “Юридическая литература”, 1963. – 168 с.

58. Федонюк К.С. Організаційна діяльність виконавчих комітетів місцевих Рад депутатів трудящихся УРСР / К.С. Федонюк. – К., 1968 – 96 с.

Тетяна Молдавська (*Запоріжжя, Україна*). **Виконавчі комітети обласних Рад депутатів у системі органів державної влади у другій половині ХХ ст. (на прикладі південних областей УРСР)**

У статті розглядаються функції та повноваження виконавчих комітетів обласних Рад депутатів УРСР у другій половині ХХ ст. Виділено основні форми діяльності виконкомів – проведення засідань та роботу організаційно-інструкторського відділу. Показано особливості реалізації цих форм. Продемонстровано механізми здійснення управлінських, організаційних та звітно-виконавчих функцій. Охарактеризовано основні напрямки роботи виконавчих комітетів. Висвітлено специфіку здійснення ними управлінських функцій у владній вертикалі виконавчих та представницьких радянськoь органів влади, а також особливості їх взаємодії з партійними структурами.

Ключові слова: облвиконком, оргінструкторський відділ, рішення, постанова, управлінські функції, райвиконком, підзвітність.

Татьяна Молдавская (*Запорожье, Украина*). **Исполнительные комитеты областных Советов депутатов в системе органов государственной власти во второй половине ХХ в. (на примере южных областей УССР).**

В статье рассматриваются функции и полномочия исполнительных комитетов областных Советов депутатов УССР во второй половине ХХ в. Выделены основные формы деятельности исполкомов – проведение заседаний и работу оргинструкторского отдела. Показано особенности реализации этих форм. Продемонстрировано механизмы осуществления управленческих, организационных и отчетно-исполнительных функций. Охарактеризовано основные направления работы исполнительных комитетов. Освещено специфику осуществления ними управленческих функций у властной вертикали исполнительных и представительных органов советской власти, а также особенности их взаимодействия с партийными структурами.

Ключевые слова: облисполком, оргинструкторский отдел, решения, постановления, управленческие функции, райисполком, подотчетность.

Moldavska Tatiana (*Zaporozhia, Ukraine*). **Executive committees of regional Soviets of deputies in the system of public authorities in the second half of XX c.(in terms of southern regions of Uk SSR)**

In the article functions and plenary powers of executive committees of regional Soviets of deputies of are examined southern regions of Uk SSR in the second half of XX v. The basic forms of activity of executive committees are selected is holding session and to the robot of orginstruktorskogo department. The features of realization of these forms are rotined. The mechanisms of realization are shown administrative, organizational and otchetno-ispolnitelnykh functions. Okharakterizirovano basic directions robots of executive committees. The specific of realization is lighted up by them administrative functions at the imperious vertical line of executive and representative branches of soviet power, and also feature of their co-operating with party structures.

Key words: oblispolkom, orginstruktorskiy department, decisions, decisions, administrative functions, district executive committee, accountability.

Микола КРАВЧЕНКО
(Харків, Україна)

УДК: 930.2

«Папка 48»: політичне замовлення чи історичне джерело?

Наприкінці жовтня 2010 р. на блозі старшого наукового співробітника кафедри українознавства в Університеті Торонто (Канада) Тараса Кузьо [1] було опубліковано досить цікавий для дослідників вітчизняної історії кінця ХХ ст. документ – 57-сторінковий pdf-файл, якому канадський дослідник дав назву «папка 48». Разом з самим документом Т.Кузьо розмістив свій коментар до нього. У даному коментарі стверджувалося, що «папка 48» містить інформацію про диверсійну діяльність КДБ СРСР у середовищі українських націоналістів наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст.

Зокрема, у документі (зі слів Т. Кузьо) є інформація про роботу агента КДБ із позивним «Волонтер», який не тільки підпільно діяв у середовищі українських націоналістів, але й спромігся очолити одну з парамілітарних націоналістичних структур. На підставі цих матеріалів Т. Кузьо було здійснено спробу ідентифікувати особу агента з вищезазначеним позивним. Їм за словами канадського дослідника виявився теперішній лідер Всеукраїнського об'єднання «Свобода» Олег Тягнибок. Більше того, канадський дослідник робить висновок, що О. Тягнибок і досі виконує «накази Москви».

Природно, що даний документ викликав певний громадський резонанс, особливо з уваги на те, що його було оприлюднено напередодні виборів до місцевих рад. Документ набув широкого розголосу у мережі Інтернет. Як на блозі Т. Кузьо, так і на інших електронних ресурсах відбувалося жваве обговорення документу, висловлювалися різні точки зору, як щодо автентичності даних матеріалів, так і щодо їх інтерпретації канадським дослідником.

Єдиним спеціалістом, який здійснив фаховий огляд даної публікації був тодішній директор галузевого архіву СБУ Володимир В'ятрович. У своїй статті «Архіви КГБ намагаються зробити зброєю у політичній грі» [2], яка була опублікована фактично на наступний день після оприлюднення «папки 48», В. В'ятрович назвав коментар Т. Кузьо «вкрай некоректною подачею матеріалу» [2]. Український історик навів цілий ряд помилок канадського дослідника у інтерпретації опублікованого ним документу.

Першою з таких помилок визначено власне назву документу і його авторство. Т. Кузьо називає даний документ «Архівна колекція, відома під назвою «Папка 48», а її авторство приписує «диверсійному підрозділу, відомому як «Загін 3», який діяв під керівництвом Комітету державної безпеки (КДБ) Української РСР в останні роки існування Радянського Союзу» [1].

В. В'ятрович, історик та архівіст, який мав нагоду протягом багатьох років працювати з документами КДБ, стверджує, що названий Т.Кузьо «Загін 3» насправді є Третім Управлінням КДБ УРСР. Даний підрозділ був створений у

вересні 1983 р. з метою контррозвідувального забезпечення МВС, військових комісаріатів, комітетів ДТСААФ, штабів цивільної оборони та військово-будівельних частин. Одним з основних напрямів роботи Управління був захист названих структур від проникнення агентури противника. На початку 1991 р. даний підрозділ увійшов до складу Управління боротьби з організованою злочинністю (Управління «ОП») КДБ УРСР [3, с.48–49]. Сама ж «папка 48» в реальності є не «архівною колекцією», а копією 48-го тому літерної справи № 339 «Виявлення і упередження діяльності супротивника, спрямованої на формування незаконних збройних формувань». Така назва, до речі, прямо вказана на першій сторінці опублікованого документу.

Одночасно, В.В'ятрович спростовує висновки Т. Кузьо щодо діяльності особи з позивним «Волонтер». Український дослідник зазначає, що «Волонтер» згадується у документі лише раз і то як об'єкт справи оперативної перевірки, тобто не як особа, що працює на КДБ, а навпаки – як особа, що цікавить КДБ.

Загалом же, В. В'ятрович оцінює публікацію «папки 48» в цілому позитивно (на відміну від коментаря Т. Кузьо). У автентичності документу український дослідник не сумнівається, а у його існуванні бачить підтвердження того, що колишній голова КДБ УРСР Микола Галушко вивозив-таки певні документи до Москви, а отже «вирвані з українських архівів сторінки нашої історії ще десь існують і чекають своїх дослідників»[2].

І хоча вже на наступний день на блозі Т. Кузьо з'явилося продовження коментаря до «папки 48», яке містило відповіді блогерам та коментатором на Facebook [4], але в ньому не було жодної відповіді на статтю В. В'ятровича. Малоімовірно, що Т. Кузьо не ознайомився з «рецензією» на свій матеріал. Отже, очевидно публікатору «папки 48» просто не було чого заперечити українському історичному і він просто залишив дану статтю без уваги. Хоча не зрозуміло чому він зробив такий розлогий коментар на численні, але здебільшого зовсім нефахові коментарі користувачів Інтернет-мережі.

Втім, згадана стаття В. В'ятровича все ж не може претендувати на роль ґрунтовного дослідження «папки 48». Це скоріше фахова рецензія на недостатньо фаховий матеріал. Стаття В. В'ятровича містить лише вказівки на помилки Т. Кузьо, але в ній документ не аналізується як історичне джерело і не дається оцінка інформації, яку він містить. Саме необхідність такого джерелознавчого аналізу «папки 48» зумовлює актуальність даної статті.

Метою даного дослідження є визначити автентичність «папки 48» і значення даного документу для дослідження української історії кінця ХХ ст. Для досягнення даної мети необхідно дослідити процес появи і публікації «папки 48», здійснити детальний опис змісту даного документу та проаналізувати інформацію, яку він містить.

У своєму коментарі Т. Кузьо наводить наступну історію появи «папки 48»: «Після розпаду Радянського Союзу документи «Загону 3» було перенесено з Києва до Москви тодішнім керівником контррозвідки КДБ Миколою Галушком. Протягом початку та середини 1990-х рр. Борис Сльцин і Вадим Бакатін (голова новосформованого ФСБ) дали дозвіл американським науковцям («Сльська» група) досліджувати і навіть знімати фотокопії різних документів з позначкою «державна таємниця», у тому числі «папки 48». Після того, як документи опинилися в Сполучених Штатах, один із дослідників поділився своїми напрацюваннями з Гербертом Ромерштайном, «інформаційним офіцером», який працював спочатку в Комітеті з розвідувальної діяльності Палати представників США, а згодом – в Інформаційній агенції США. Ромерштайн, у свою чергу,

передав матеріали своєму старому другові, колишній керівниці КУН Славі Стецько в кінці 1990х рр.» [1]. І хоча така історія появи даного документу ніяким чином не доводить автентичності «папки 48», але тим не менше вона видається цілком імовірною. З іншого ж боку, це також ніяк не підтверджує і підробленість документу.

У своєму коментарі до опублікованого документу Т.Кузьо також намагається пояснити, чому «папку 48» було оприлюднено лише наприкінці 2010 р. Це канадський дослідник пояснює тим, що особи, які мали доступ до документу (очевидно з середовища близького до КУН і його контактів в українській діаспорі Північної Америки) намагалися ідентифікувати агентів КДБ, що проникли в ряди УНА-УНСО як націоналістичної організації, яка на той момент активно діяла. Необхідність же у оприлюдненні документу за словами Т. Кузьо виникла лише тоді, коли активно почало діяти Всеукраїнське об'єднання «Свобода», в яке еволюціонувала Варта Руху. А з висновків канадського дослідника саме цю структуру і очолив агент КДБ під псевдонімом «Волонтер» [1].

Таке пояснення звісно не витримує критики. По-перше, не зрозуміло, чому особам, близьким до КУН, необхідно турбуватися про ідентифікацію агентів КДБ у лавах УНА-УНСО, а не власної політичної сили. Загальновідомою є напруженість стосунків між УНА-УНСО з одного боку і представниками КУН та української діаспори Америки з іншого. По-друге, Т.Кузьо з знов-таки незрозумілих причин робить висновок, що агенти КДБ продовжують працювати на користь структури, якої уже майже 20 років не існує. По-третє, процес еволюції Варти Руху у ВО «Свобода» був далеко не таким прямолінійним як це намагається показати Т.Кузьо. Так, особа, яка реально очолювала Варту Руху в той період – Криворучко Юрій Зіновійович (про що вказують численні дописувачі на блозі Т.Кузьо та й сам Т.Кузьо у продовженні свого коментаря [4]; те саме вказано й у біографії Ю.Криворучко на його персональній інтернет-сторінці [5]) вже більше десяти років бере участь у політичній діяльності в лавах зовсім іншої політичної сили – Народного Руху України [5].

Таким чином, час оприлюднення «папки 48» (безпосередньо перед виборами) і пряма вказівка Т.Кузьо на призначення даної публікації («доцільним було б навести докази того, що Тягнибок не є тим, за кого себе видає, і що він може бути повною протилежністю того образу, який він собі створює» [1]) складають враження, що такий крок є нічим іншим як політичним замовленням, спрямованим на зниження рейтингу ВО «Свобода» і її лідера перед виборами до місцевих рад. Але такий висновок однозначно не доводить підробленості «папки 48», адже у даній передвиборчій махінації цілком може використовуватися автентичний документ.

Щодо зовнішнього вигляду документу (стилістики написання, розміщення реквізитів, відтисків штампів і печаток та інших зовнішніх атрибутів), то він сумнівів у автентичності «папки» не викликає. Звісно ми не маємо оригіналу і для дослідження доступна тільки оприлюднена Т. Кузьо електронна копія сканованого документу, але робити висновок про підробленість «папки 48» принаймні з зовнішнього вигляду підстав немає.

Більш обґрунтований висновок про автентичність чи неавтентичність даного документу можна зробити лише після більш детального ознайомлення та аналізу його змісту.

Отже, 57-сторінковий pdf-файл, названий Т. Кузьо «папка 48» містить:

1) обкладинку папки, де зазначено, що перед нами 48-й том літерної справи № 339 «Виявлення і упередження діяльності супротивника, спрямованої на формування незаконних збройних формувань». Обкладинку даної справи вручну перероблено з бланку агентурної справи. Як зазначає В. В'ятрович [2], випадки перероблення бланків вручну за браком необхідних є цілком нормальною практикою для радянського діловодства;

2) 5 довідок та інформацій начальника УКДБ УРСР по м. Києву і Київській області та керівникам структурних підрозділів даного управління щодо воєнізованих структур, що функціонують на території України;

3) інформацію про підготовку Другої всесвітньої конференції українських молодіжних організацій, копію програми конференції, 2 довідки про її проведення (про кожен день проведення окремо);

4) інформацію від Особливого відділу КДБ СРСР 57 армійського корпусу (в/ч 35728, Бурятська АРСР, м. Улан-Уде);

5) 4 документи процесуального характеру УКДБ УРСР по м. Києву і Київській області (службова записка про підготовку орієнтувань і ознайомлення із інформацією задіяних посадових осіб, постанова про заведення тому 48 літерної справи № 339, резолюція начальника УКДБ УРСР по м. Києву і Київській області, лист від начальника особливого відділу КДБ по Київському військовому округу);

6) оперативні установки на Позняка С.С., Соколова Ю.М., Кузьменка Д.О., Хлівного В.М. та мешканців будинку за адресою: м. Київ, вул. Підгірна, буд.3, кв.4. До установки на Хлівного В.М. також додано супровідний лист від начальника 5 відділу 7 Управління КДБ УРСР;

7) лист від прокурора м. Києва щодо необхідності проведення допиту Крижановського К.П. та відповідь начальника 2 відділу служби «3» УКДБ по м. Москві та Московській області щодо неможливості проведення такого допиту;

8) довідка про результати бесіди з утримувачем явочної квартири «Тумоновою», що була присутня на II-му з'їзді НРУ;

9) довідка про виступ В. Мороза на з'їзді НРУ;

10) копія виписки зі «Списку реєстрового українського козацтва»;

11) довідка про наради Координаційної ради культурологічного походу «Козацькими шляхами» та копії програми походу і окремих його заходів [6].

Більшість документів для дослідника вітчизняної історії кінця ХХ ст. не представляють особливого інтересу. Так, в частині з них йдеться про громадсько-політичні заходи, які не відіграли особливого історичного значення (Друга всесвітня конференція українських молодіжних організацій, II-й з'їзд НРУ, Культурологічний похід «Козацькими шляхами»). Інша частина містить інформацію про осіб, які не відіграли суттєвого значення у громадсько-політичному житті країни (об'єкти оперативних установок, Крижановський К.П.).

Та деякі документи «папки 48» все ж являють певний інтерес для істориків. Так, інформація від Особливого відділу КДБ СРСР 57 армійського корпусу (в/ч 35728, Бурятська АРСР, м. Улан-Уде) містить відомості про конкретну спробу творення осередку ОУН у середовищі військовослужбовців[6].

Але особливий інтерес представляють довідки та інформація начальнику УКДБ УРСР по м. Києву і Київській області та керівникам структурних підрозділів даного управління щодо воєнізованих структур, що функціонують на території України.

Цікаво, що особлива увага в цих документах приділяється козацьким організаціям, які на той момент співробітникам КДБ здавалися найбільш чисельним і потенційно потужним парамілітарним рухом прихильників української самостійності. Як відомо, козацький рух у процесах отримання Україною незалежності жодної особливої ролі не відіграв. Чи є це результатом підривної роботи КДБ на сьогодні з'ясувати практично неможливо. Принаймні «папка 48» не містить особливих відомостей про таку підривну роботу у козацькому середовищі.

Натомість у досліджуваному нами документі є прямі відомості про таку підривну роботу у середовищі інших українських воєнізованих груп. Так, інформація № «3»/1-1540 від 05.06.1991 р. «про роботу по виявленню незаконних воєнізованих структур» містить певною мірою унікальні відомості по першим крокам з утворення воєнізованих організацій при УМА і НРУ (з яких у майбутньому виникли УНА-УНСО та СНПУ), а також про диверсійну роботу КДБ УРСР у цих середовищах.

Щодо утворення бойової групи УМА, то її історію «папка 48» описує наступним чином. У вересні 1990 р. було утворено молодіжне військово-спортивне об'єднання «Січ», яке нараховувало у своєму складі близько 40 чоловік і очолювалося особою на прізвище «Лісник». Завдяки оперативній роботі співробітників КДБ «Лісник» був притягнутий до кримінальної відповідальності за незаконне носіння зброї, а щодо кількох інших учасників даного об'єднання було порушено кримінальну справу по їх участі у звалтуванні і вбивстві мешканки м. Києва. Ці відомості через органи КДБ були також висвітлені у пресі, що завдало остаточного удару по «Січі».

Окремою структурою у складі УМА описується утворена також у вересні 1990 р. «група охорони прапора» (ГОП), що складалася з 15 осіб і проводила спеціалізовані тренування для кваліфікованої протидії органам правопорядку. Але в результаті дій КДБ по позбавленню членів ГОП можливостей проводити тренування група значно скоротилася. У лютому 1991 р. зусиллями УНС тренування ГОП були відновлені, до цих тренувань було залучено ряд київських старшокласників. Але завдяки агентурно-оперативним діям КДБ у групу було внесено розкол, що спочатку скоротило її до 5 осіб, а в квітні 1991 р. остаточно унеможливило діяльність у такій кількості і умовах (постійні перешкоди з боку КДБ у розбудові матеріальної бази).

Спроби утворення воєнізованого формування при НРУ датуються «папкою 48» початком 1990 р. Їх ініціатором був Д. Поїзд, що утворив «групу охорони прапора» (ГОПР) у складі близько 50 осіб. Завдання ГОПР не обмежувалися тільки забезпеченням охорони заходів НРУ, його члени також намагалися збирати інформацію про конкретних співробітників партійних, радянських та правоохоронних органів. Були спроби навчання учасників ГОПР прийомам рукопашного бою та організованої протидії міліції. Невдовзі агентурно-оперативними заходами КДБ було внесено розбрат у стосунки Д.Поїзда і керівників НРУ, результатом чого став розпад ГОПР і відхід від політичної діяльності її керівника. З кінця 1990 р. роботу по відродженню ГОПР розпочав об'єкт справи оперативної перевірки КДБ на прізвище «Волонтер». Станом на момент складання інформації (червень 1991 р.) відроджений ГОПР налічував близько 20 осіб і займався охороною заходів НРУ. КДБ ж проводжувало спроби «набуття оперативних позицій» у середовищі ГОПР [6].

Отже, з огляду на все вищезазначене, інформація, яку містить «папка 48», жодним чином не суперечить, а скоріше доповнює, загальновідомий перебіг

подій 1990–1991 рр. Відомості, що містяться в даному документі, скоріше підтверджують ідейність активістів боротьби за незалежність України, які не зважаючи на всі перепони з боку КДБ у 1990–1991 рр. все ж таки спромоглися утворити власні воєнізовані формування (які в майбутньому стануть кадровою основою для політичних партій УНА і СНПУ). Хоча дані формування і не відіграли вирішальної ролі у процесі виходу України зі складу СРСР, але їх діяльність здійснила значний вплив на політичні процеси вже в незалежній Україні.

Таким чином, в результаті дослідження процесу появи і публікації «папки 48», детального опису змісту даного документу та аналізу його вмісту можна зробити певні висновки щодо автентичності та значення даного документу для дослідження української історії кінця ХХ ст.

«Подані документи майже певно є справжніми» – такий висновок робить у своїй статті В. В'ятрович [5]. Підстав не погоджуватися з ним наразі немає. Ані зовнішній вигляд, ані зміст «папки 48» не містять жодних натяків на його підробленість. Час і процес його появи в мережі Інтернет, а також коментарі Т.Кузьо, дають підстави робити припущення, що канадський дослідник скористався документом виключно у політичних цілях. Але це також ніяк не свідчить про неавтентичність «папки». Є підстави припускати, що політичним замовленням є не сам документ, а його оприлюднення. Щодо власне «папки 48», то вона як історичне джерело має непересічне значення для української історії часів здобуття незалежності. Адже «папка» містить по суті унікальні документи, які дозволяють нам поглянути на процес утворення українських воєнізованих формувань очима співробітників КДБ. Даний документ містить докази того, що прихильники утворення незалежної Української держави (або принаймні їх частина) не виключали збройного способу здобуття незалежності і робили спроби підготовки до нього, не зважаючи на протидію радянських органів держбезпеки.

Джерела та література:

1. Кузьо Т. КДБ, СБУ та віртуальні «націоналісти»: Варта Руху, Соціал-національна партія України, Свобода // <http://blogs.pravda.com.ua/authors/kuzyo/4cc857662e546/>
2. В'ятрович В. Архіви КГБ намагаються зробити зброєю у політичній грі // <http://www.istpravda.com.ua/columns/2010/10/29/1666/>
3. Галузевий державний архів СБУ. Путівник. – Харків: Права Людини, 2009. – С.48–49.
4. Кузьо Т. КДБ, СБУ та віртуальні «націоналісти»: Варта Руху, Соціал-національна партія України, Свобода» (2) // <http://blogs.pravda.com.ua/authors/kuzyo/4ccb4b571e559/>
5. Криворучко Юрій Зіновійович. Біографія // <http://www.krivoruchko.openua.net/bio.php>
6. Відділ «З» УКДБ УРСР по м.Києву і Київській області, Літерна справа № 339, Том 48 «Виявлення і упередження діяльності супротивника, спрямованої на формування незаконних збройних формувань» // http://www.taraskuzio.net/kgbdocs/KGB_Nationalists1.pdf

Микола Кравченко (*Харків, Україна*) **«Папка 48»: політичне замовлення чи історичне джерело?**

Стаття досліджує нещодавно оприлюднений канадським істориком Т.Кузьо документ під умовною назвою «папка 48», аналізує його автентичність та значення для дослідження української історії кінця ХХ ст.

Ключові слова: «папка 48», архіви КДБ, Тарас Кузьо.

Николай Кравченко (*Харьков, Украина*) **«Папка 48»: политический заказ или исторический источник?**

Статья исследует недавно обнародованный канадским историком Т.Кузё документ под условным названием «папка 48», анализирует его автентичность и значение для исследования украинской истории конца XX в.

Ключевые слова: «папка 48», архивы КГБ, Тарас Кузё.

Mykola Kravchenko (*Kharkiv, Ukraine*) **«Folder 48»: political order or historical source?**

The article probes the document under the conditional name «folder 48», which was recently published by the Canadian historian T.Kuzio, analyses its originality and value for the research of Ukrainian history of the end of XX century.

Keywords: «folder 48», archives of KGB, Taras Kuzio.

Юрій ІРЮГЛУ
(*Запоріжжя, Україна*)

УДК: УДК : 930. 2 : [94 : 801. 81]

**До питання визначення термінів
«усна історія» та «усноісторичне джерело»**

На сьогоднішній день в українській історичній науці впевнено закріпився напрям соціо-гуманітарних досліджень – усна історія. Велика кількість «білих плям» у вітчизняній історії спонукають все більше число науковців звертатися до неофіційного, живого образу історичної дійсності, що представлений спогадами учасників або просто сучаників тих або інших подій. Причому, необхідно зауважити, що в абсолютній своїй більшості мова йде про аудіо записи інтерв'ювань, що обумовлюється цілою низкою факторів, зокрема економічного та соціально-психологічного характеру. Таким чином, формування цілого напрямку історичних досліджень заснованих на усноісторичній методиці висуває на перший план питання термінології. Процес будь-якого наукового дослідження розпочинається з визначення ключових дефініцій, аби забезпечити прозорий механізм пізнання та не допустити подвійного тлумачення результатів.

Передусім на розгляд мають бути винесені дві основні понятійні одиниці: «усна історія», з огляду на велику кількість публікацій усноісторичного напрямку, якими в останній час наповнився вітчизняний історіографічний простір, ми зобов'язані чітко визначити конкретні умови застосування цього поняття; а також «усноісторичне джерело», що останнім часом закріпилося у лексиконі вітчизняних «усних» істориків [1; 2; 12].

На сьогоднішній день поряд із визнанням функціональних можливостей усноісторичної методики у соціально-історичних студіях тривають дискусії відносно самого терміна «усна історія», його наповнення та сфер застосування. Починаючи із 60-х років ХХ століття, коли дослідники усної історії перейшли на новий теоретико-методичний етап існування усноісторичного методу, з'являються спроби формулювання та тлумачення базових понять [4, С. 12-13]. На сучасному етапі ми можемо спостерігати велику кількість інтерпретацій терміна «усна історія». Варіації у формулюваннях, здебільшого залежать від позиції дослідника відносно ролі усноісторичних студій або галузі та тематичного напрямку його пізнання.

Одне з узагальнюючих визначень поняття «усна історія», що належить класикові усноісторичних досліджень А. Портелі, тлумачить його як тип історичного дослідження, в якому усним джерелам відводиться важлива, але не виключна роль [8, С. 32].

Серед вітчизняних істориків визначення «усної історії» побутує в кількох інтерпретаціях. Одне з них конструється навколо форми трансляції та фіксації інформації, що представлена в абсолютній більшості випадків інтерв'юванням, тому поняття «усна історія» розуміється як «біографічне або тематичне інтерв'ю

зі свідком-учасником події/подій», при цьому підкреслюється виняткова важливість розуміння суб'єктивного життєвого досвіду людини [12, С. 159].

Іншим підходом до проблеми термінології вирізняються прибічники загальнометодологічного погляду на розвиток історичної науки та усноїсторичних методик зокрема, пропонуючи розглядати усну історію як «сучасний напрям у методології історичних досліджень, який віддає перевагу з усіх методик дослідження саме усному анкетуванню..., польовим дослідженням, народній традиції в поясненні історичного минулого» [13, С. 39].

Деякі дослідники розуміють поняття «усної історії» як ключове у проблемі взаємовідносин «людина – історія», наділяючи усноїсторичну методику властивостями механізму, що переорієнтовує історичне пізнання із макрорівня на суб'єктивний історико-культурний досвід індивідів та форми трансляції ними в колективі культурних форм [11].

На сьогоднішній день ще не досягнуто повного консенсусу щодо визначення дефініції «усної історії», але більшість науковців наголошують на міждисциплінарності цього напрямку. У той же час усім тлумаченням, незалежно від уподобань авторів, притаманне розуміння усної історії як багатофункціонального явища із складною внутрішньою структурою. Наразі термін «усна історія» у вітчизняному історіографічному просторі та історичному джерелознавстві зокрема розглядають у наступних значеннях: 1) усна історія – знання про минуле, що передається у суспільстві в усній формі; 2) усна історія – методика фіксації цього знання про минуле; 3) усна історія – кінцевий продукт такої фіксації; 4) усна історія – наукова дисципліна із сумою реквізитів та понятійним апаратом [9].

Враховуючи особливості внутрішньої структури поняття «усна історія», ми розглядаємо дане поняття як процес ініціативного, цілеспрямованого документування усних вербальних повідомлень «учасників та свідків» історичних подій шляхом інтерв'ювання та аудіального або аудіовізуального записів розмови [1, С. 5].

Необхідно окремо зупинитися на виділенні нами у формулюванні поняття «усна історія» слів «учасники та свідки». Особливість ставлення до саме такого визначення респондентів має підґрунтям практичний досвід опрацювання усних історій представників різних вікових та соціальних груп респондентів. Дуже часто, в інтерв'ю оповідачі зачіпають події та явища, що лежать поза межами хронології їх життя, або відносяться до їхнього дитинства і є маловірогідним, що вони в абсолютній точності могли бачити та аналізувати дані події.

Отже, ми можемо припустити, що інформація про ці факти акумулювалася в їхній пам'яті через реалізацію комунікаційного процесу в інформаційному середовищі різного рівня – від окремої родини до загальносуспільних контактів. А отже, ми не можемо назвати їх у прямому значенні «свідками», однак у їх свідомості та мнемонічному апараті відклалися не тільки факти про події та явища, але, що найголовніше, емоційно-ціннісне забарвлення. Тому вважаємо необхідним у межах даного дослідження оговорювати застосування означення сукупності респондентів як «свідків та учасників».

Загалом можна констатувати, що роботи в галузі розробки поняття «усна історія» ще далекі від завершення. Велика кількість проблемних питань, що постають у процесі реалізації усноїсторичних методик, лише активізують розробки в цьому напрямку. На нашу думку, результатом співпраці дослідників проблем усної історії має стати випрацювання єдиного синкретичного та загальноохоплюючого поняття, яке б враховувало всі особливості проведення

усноісторичних досліджень. Звісно, за наявності регіональних особливостей тих чи інших проектів необхідно вносити додаткові пояснення, оскільки при можливій схожості методик вивчення тих чи інших проблематик можуть бути абсолютно різні соціально-культурні умови розвитку та світосприйняття носіїв досліджуваного інформативного поля.

Іншою теоретичною одиницею, що вимагає, на наш погляд, додаткової уваги, є дефініція «усноісторичного джерела». Одразу ж постає необхідність внесення роз'яснення, що об'єктом застосування згаданого поняття є інтерв'ю, зафіксовані у вигляді аудіозаписів. Отже, і висновки, зроблені нами в результаті аналізу функціональних та змістовних характеристик усних історій, можуть бути проєкціоновані тільки на розробки з відповідним джерельним комплексом. Необхідність у такій деталізації виходить із ситуації, що склалася на сьогоднішній день в усноісторичних студіях в розумінні змісту та форми «усноісторичного джерела». Завдяки інтенсивному розвитку засобів фіксації аудіо- та відеоінформації та враховуючи її історико-культурний зміст, усні історики включають в поняття «усноісторичного джерела» й аудіовізуальні записи інтерв'ювань.

Потреба ідентифікації усноісторичного інтерв'ю як джерела обумовлена специфікою його створення та інтерпретації. Проблема правомірного використання терміну «усноісторичне джерело» безпосередньо пов'язана із розв'язанням питання щодо того, якою мірою ми можемо вважати ці інтерв'ю усними джерелами, а також, чи можна беззастережно віднести їх до фонодокументів.

На нашу думку, вирішення поставленого питання лежить в площині розробки класифікаційних схем, реалізація яких повинна допомогти розведенню згаданих понять або їх визначенню. Класифікація є одним із важливих засобів пізнавальної діяльності, що передбачає виокремлення найбільш суттєвих ознак для певного предмета [14, С. 4-5]. Отже, першим етапом у розв'язанні питання «усноісторичного джерела» є визначення характерних рис інтерв'ю як історичного джерела. Варто зазначити, що на сьогоднішній день, в українській історичній науці ще не вдавалися до спроб визначення місця усних наративів у класифікаційній схемі історичних джерел як окремого виду.

Для вирішення поставленого завдання ми звернулися до розробок у галузі історичного джерелознавства, що охоплюють проблематику класифікаційних схем історичних джерел. Означення найсуттєвіших ознак, ґрунтуючись на яких можна віднести джерело до того чи іншого типу, стало каменем спотикання у наукових колах відносно дискусійних питань класифікації.

Одна зі схем, запропонована Л.Н. Пушкар'ювим, передбачала винесення в основу принципів зберігання та кодування інформації, поділяючи всю сукупність джерел на 7 типів: письмові, речові, етнографічні, лінгвістичні, усні, фотокінодокументи, фонодокументи [10, С. 191]. Впровадження даної моделі для визначення усних оповідань болгар Північного Приазов'я вбачається проблематичним, оскільки співвіднесення їх як із групою усних джерел, так і з фонодокументами ставить усні історії поруч із джерелами абсолютно іншого походження. Усні охоплюють як інтерв'ю, так і усний фольклор, усні ритуальні формули, гасла, публічні промови й висловлювання, чутки та інше [3, С. 29]. Група фонодокументів прирівнює інтерв'ю до записів музичних творів, шумів та галасу тварин, в той час як їхня соціальна інформаційна складова різна.

Певною ідентифікуючою невідповідністю для усних історій відзначається і класифікаційна схема, в основі якої лежать метод та форма відображення

дійсності, розроблена І.Д. Ковальченком, що складається із чотирьох груп: речові, писемні, зображальні та фонічні [5, С. 143]. Однак позиціонування усних історій як аудіозаписів із фонічними джерелами не враховує їх соціальної природи та не відображає специфіки їх створення й побутування, так само, як об'єднання їх із аудіозаписами різного роду явищ – музикою, шумами тощо. Виходячи з розглянутих розробок у галузі класифікації історичних джерел, можемо припустити, що класифікаційна схема, яка б адекватно врахувала всі суттєві ознаки усних історій має вирізнятися дещо складнішою структурою.

Очевидно, що лише правильне визначення найбільш характерної ознаки усних оповідань, дозволить інтерпретувати їх в контексті певної джерельної групи. Виходячи з даної необхідності, ми повинні зазначити, що розглядаємо поняття інтерв'ю як продукт комунікативного акту двох суб'єктів, в якому трансляція інформації (суб'єктивного історико-культурного досвіду) відбувалася через певну знакову систему – мову [8, С. 35]. Отже, характерною ознакою інтерв'ю, тобто й усних оповідань як результату реалізації акту усної історії, може бути мова, що виконує пізнавальну та комунікативну функції в суспільстві та, в нашому випадку, задовольняє потреби обох суб'єктів – комунікативну для респондента та пізнавальну для дослідника-інтерв'юера.

Визначення мови як суттєвої зовнішньої ознаки підводить нас до можливості розглядати усні історії в контексті класифікаційної схеми в основу якої покладена зовнішня форма джерела, що визначає спосіб відображення дійсності та спосіб отримання інформації про неї, розробленої С.О. Шмідтом. Основна увага в даній класифікації приділяється визначенню суттєвих формальних властивостей історичних джерел та розподіляє їх за шістьма типами: речові, зображальні, словесні, конвенціональні, поведінкові та звукові [14, С. 20].

Враховуючи мову як зовнішню суттєву ознаку усних історій, ми можемо говорити, що саме через знакову систему мови (слова) респондент відображає дійсність та передає інформацію про неї дослідникові, який відповідним адекватним способом сприймає її на чуттєвому рівні. Таким чином, ми можемо локалізувати усні історії як словесні джерела за зовнішньою формою, яка представлена мовою та її знаковою системою й відповідним способом трансляції історичної інформації про реальність.

Однак специфіка усних історій, в нашому випадку – у вигляді аудіозаписів, вимагає визначення чіткої їхньої диспозиції в межах окресленої групи. Обрання підгрупи пам'яток усної творчості повторює вже розглянуту нами ситуацію, коли усні історії у вигляді інтерв'ювань об'єднуються із фольклорними матеріалами і при цьому втрачається їх функціональна направленість та унікальність як історико-культурних повідомлень.

Сам автор класифікаційної моделі С.О. Шмідт зауважує на умовності такого поділу та необхідності забезпечення гнучкості класифікаційної схеми в силу можливості зміни уявлень відносно завдань та напрямків історичного дослідження [14, С. 21]. Включення ним до комплексу словесних джерел й фонодокументів, що в тому або іншому вигляді фіксують мовлення людини, відкривають шлях для інтегрування усних спогадів у вигляді аудіозаписів до даної підгрупи, в межах загального типу словесних джерел, з огляду на збереження головної ідентифікуючої ознаки, а саме – мовлення.

Окремого пояснення потребує співвіднесення аудіозаписів усних історій із фонодокументами, що фіксують мовлення людини. Якщо розглядати їх як однорідний комплекс джерел, то ми позбавляємо кожне з них власних

специфічних смислових рис, тобто поєднуємо усні оповідання мешканців села, що зафіксовані у вигляді інтерв'ю, та усні виступи політиків, громадських діячів, науковців тощо, які можуть мати монологічний характер.

На нашу думку, вихід із ситуації, що склалася, можливий тільки за умов визначення особливих властивостей усних історій як специфічного виду джерел. Традиційно під терміном «усна історія», а зважаючи на багатогранність даного терміну, ми можемо говорити і про усні історії, розуміють аудіо- або відеозапис інтерв'ю, в ході якого відбувається передача респондентом суб'єктивного історико-культурного досвіду [6, С. 73; 12, . 159].

В центрі нашої уваги перебувають аудіо записи спогадів, що згідно правил оформлення результатів інтерв'ю супроводжуються транскрипцією на паперовому носії. Таким чином, представлена форма визначає спосіб відображення історичної реальності та викликає до розгляду набір атрибутивних рис звукового документу, що був отриманий шляхом будь-якої системи запису звукової інформації, а це дозволяє нам співвіднести матеріали інтерв'ювань із комплексом фонодокументів [7, С. 225].

Однак постановка питання про належність усних історій (в розумінні аудіозаписів) до фонодокументів не може вважатися остаточною без виявлення та урахування специфічних рис усних оповідань, які зумовлюють їх особливе становище у системі. До таких визначальних особливостей ми можемо віднести наступні функціональні характеристики: усні історії, що створені в процесі інтерв'ю суб'єктивної взаємодії дослідника та оповідача, завжди мають вербальний характер; висловлювання зроблені респондентом свідомо, з метою передачі інформації про минуле; висловлювання вписані у тематичний контекст, заданий опитувачем; висловлювання зафіксовані аудіальними (або візуальними) засобами запису. Виходячи з наявності низки специфічних функціональних рис, дослідницею усної історичної проблематики Н.В. Суревою було сформульоване поняття «усної історичного джерела» (або «джерела усної історії») для позначення вербальних повідомлень про минуле, які висловлені в результаті інтерв'ю та зафіксовані аудіальними (або аудіовізуальними) засобами запису, наголошуючи, що першоджерелом та оригінальним джерелом усної історії є виключно аудіо- або аудіовізуальний документ [1, С. 5-6].

Розглянувши питання усної історичного джерела та виокремивши найсуттєвіші ознаки записів усних оповідань у вигляді аудіальної фіксації інформації та форми відображення історичної дійсності шляхом реалізації мовлення, ми можемо локалізувати їх у межах класифікаційної схеми історичних джерел як словесні, та віднести до підтипу фонодокументів, вид – усної історичні джерела.

Однак необхідно зазначити, що запропонована нами ідентифікація усних історій у загальній сукупності історичних джерел являє собою, по суті, лише «штучну класифікацію», оскільки спрямована перш за все на розв'язання теоретико-методичних питань чітко окресленого кола усної історичних джерел створених в результаті аудіальної фіксації. Спираючись на результати класифікаційних заходів та враховуючи попередні розробки в галузі термінології усної історії, ми пропонуємо сформулювати попереднє визначення поняття «усної історичного джерела» в наступному вигляді: *фонодокумент вербального характеру, створений у результаті цілеспрямованої трансляції респондентом у процесі інтерв'ювання вербальної інформації стосовно історичних подій та явищ минулого в контексті заданої дослідником тематики.*

Окреслений нами підхід до поняття «усноісторичне джерело» зумовлений специфікою інтерв'ю у розумінні кінцевого продукту комунікативного акту респондента та інтерв'юера як джерела для тих чи інших дослідницьких проєктів. Підкреслюємо, що ми зачіпаємо виключно проблематику матеріалів інтерв'ювання, зафіксованих аудіальними засобами.

Процес інтерв'ювання передбачає трансляцію респондентом інформації за «викликом» дослідника-інтерв'юера, видаючи порцію повідомлення, яке, на його думку, відповідає поставленому питанню. Однак свідчення оповідача завжди несе не тільки «корисну» для дослідника інформацію, але й «надлишкову», яка не використовується ним, але вона присутня в усному оповіданні, вона промовлена та зафіксована, та через відсутність потреби у її нагальній реалізації, залишається у латентному стані, поки інший дослідник, з іншими завданнями та метою не звернеться до цих спогадів як до джерела й не актуалізує той масив інформації, що до нього вважався малофункціональним [5, С. 133].

Таким чином, розглядаючи інтерв'ю з точки зору теорії інформації, ми можемо говорити про його багатofункціональність як джерела. Своєрідність першоджерела – людини – обумовлює багатовимірність усних оповідань, оскільки респондент є складним біологічним та соціально-психологічним організмом, із притаманними йому соціально-поведінковими установками та набором мотиваційних елементів, які зумовлюють трансляцію інформації ним у вигляді складного конгломерату фактологічного матеріалу, емоційно-ціннісних переживань та іманентних етнокультурних особливостей. Навіть у разі планування саме усноісторичного дослідження, розробки програми інтерв'ю, спрямованої на реалізацію методу усної історії та витримання структури інтерв'ювання, що повинно призвести до створення усноісторичного джерела, все одно ми будемо мати аудіозапис (або аудіовізуальний), якому притаманні широкі функціональні та інформаційні можливості, не обмежені лише усноісторичними студіями. Саме тому поняття «усноісторичне джерело», на нашу думку, повинно застосовуватися суто в межах конкретного, орієнтованого на метод усної історії дослідження; поза ним дане поняття вимагає постійного застереження та уточнення відповідно до поставлених завдань та мети пізнавального процесу.

Джерела та література:

1. Археографічне опрацювання джерел усної історії. Методичні рекомендації / [Упорядник: Н. Сурева. Наук. ред. А. Бойко]. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2006. — 20 с.
2. Грінченко Г. Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів і аспірантів / Грінченко Г. Г. – Х. : Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2007. — 28 с.
3. Джерелознавство історії України: довідник / [наук. редкол.: Варшавчик М.Я. та ін.] — К. : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Київ. ун-т ім. Т. Шевченка, 1998. — 212 с.
4. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади / О. Кісь // Україна модерна. — 2007. — №11. — С. 7—21.
5. Ковальченко И. Д. Исторический источник в свете учения об информации / И. Д. Ковальченко // История СССР. — 1982. — №3. — С. 129—148.
6. Кузнецова Н. П. «Устная история» в практике работы зарубежных архивов и научных учреждений / Н. П. Кузнецова, В. М. Суринов // Советские архивы. — 1980. — №1. — С. 73—76.

7. Магидов В. М. Кинофотофонодокументы в контексте исторического знания / Магидов В. М. — М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 2005. — 394 с.
8. Портелли А. Особенности устной истории / А. Портелли // Хрестоматия по устной истории / [пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой]. — СПб. : Изд-во Европ. ун-та, 2003. — С. 32—51.
9. Програма курса для спеціальності: Усна історія [Електронний ресурс] / [Сост. и ответ. ред. Д. Н. Хубова]. — Российский государственный гуманитарный университет, 1995. — Режим доступа : <http://science.rsuh.ru/7-p.html>
10. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Пушкарев Л. Н. — М., 1975. — 281 с.
11. Рожанский М. Я. «Устная история» — философия памяти / М. Я. Рожанский // Общественные науки. — 1990. — №6. — С. 141—150.
12. Серета В. Усна історія як метод і методологія: деякі проблеми створення та інтерпретації усної історичної джерел / В. Серета, Л. Малес // Україна модерна. — 2007. — №11. — С. 159—165.
13. Удод О. А. Історія: осягнення духовності / Удод О. А. — К. : Генеза, 2001. — 192 с.
14. Шмидт С. О. О классификации исторических источников / С. О. Шмидт // Вспомогательные исторические дисциплины. — Л., 1985. — Т. VII. — С. 3—24.

Юрій Іріоглу (*Запоріжжя, Україна*). **До питання визначення термінів «усна історія» та «усноїсторичне джерело».**

В статті висвітлюється проблема визначення термінів «усна історія» та «усноїсторичне джерело», які є основоположними для будь-якого соціально-історичного дослідження, що ґрунтується на усноїсторичній методиці.

Ключові слова: усна історія, усноїсторичне джерело, класифікація.

Юрий Ириоглу (*Запорожье, Украина*). **К вопросу определения терминов «устная история» и «устноисторический источник»**

В статье освещается проблема определения терминов «устная история» и «устноисторический источник», которые являются основополагающими для любого социально-исторического исследования базирующегося на усноисторической методике.

Ключевые слова: устная история, усноисторический источник, классификация.

Iurii Irioglu (*Zaporizhzhya, Ukraine*). **About Definitions «Oral History» and «Oral Historical Source»**

The article describes the definitions «Oral History» and «Oral Historical Source» that are central in any social and historical research based on the Oral Historical Method.

Key words: Oral History, the Oral Historical Source, a classification.